RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Knjiga 288.

ODJEL ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENE NAUKE
KNJIGA IV.

UREDNIK
Akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ZAGREB

1952

Ivo Krbek

PRILOG TEORIJI O POJMU PRAVA

1. ODNOS PRAVA I DRŽAVE

Pravna nauka dijeli sudbinu mnogih drugih nauka, da su joj najsporniji osnovni pojmovi, – u našem slučaju sam pojam prava. Pojačano je to u pravnoj nauci time, što su pored znanstveno-teoretskih razloga bili i političko-spekulativni motivi oni, koji su tako zapleli pojam prava i države. Štaviše ti posljednji motivi često su mnogo važniji od znanstveno-teoretskih motiva i nužno iskrivljuju pojam države i prava. Mjesto realnog pojma države i prava dolazi se do umjetnog i izvještačenog pojma, kojemu nije rijetko baš i svrha, da prikrije realnu stvarnost.

Još se Kant rugao pravnicima, da ne uspijevaju u definiranju prava, – pričem ni on sam nije bio bolje sreće. Značajno je, međutim, za stanje pravne nauke, kako pravnici – uz skrušeno mea culpa – stalno citiraju tu Kantovu izjavu; a u samoj njemačkoj pravnoj literaturi gotovo nema veće rasprave o pojmu prava, koja ne bi istaknula tu izjavu.

Ako pođemo s jezične strane, vidjet ćemo, da glavni kulturni jezici upotrebljavaju izraz prava u sličnom smislu. U romanskim jezicima, kao na pr. francuski droit, dolazi ta riječ od latinskog directum, dirigere, – što znači teći određenim pravcem ili usmjeriti. Slično i pravo u slavenskim jezicima, engleski right, njemački Recht. (Jezičnom komparacijom dolazimo do interesantne konstatacije. U svim se tim jezicima isti izraz primjenjuje kako za objektivno, tako i subjektivno pravo, a engleski jezik točno razlikuje između »right« (u subjektivnom smislu) i »law« (u objektivnom smislu). U jugoslavenskoj terminologiji provode slično razlikovanje Slovenci – između pravica i pravo. Ali za naše dalje izvode nije to od naročite važnosti). U sanskritu znači sadhu pravo ili ispravno, jednako za put kao i za odluku. No kod prava ne možemo kao kod nekih drugih pojmova doći do njegova ispravnog smisla pomoću samog jezičnog izraza. U pitanju je, naime, u kome smislu se ima uzeti to »ispravno«.

Pravo znači određeno pravilo ponašanja, kojim se članovi ljudske zajednice moraju upravljati u svojim uzajamnim odnosima. I to bi se već dalo izvesti iz naprijed navedenih jezičnih izraza. Ali pravila društvenog ponašanja mogu biti vrlo različna, a jezik nam ne otkriva, koja se društvena pravila ponašanja kriju pod imenom prava. Kako ima vrlo različnih pravila društvenog ponašanja – kao na pr. moral, navada, moda, pravila pojedinih društvenih grupa – postavlja se odmah pitanje: u čemu je značajka onih pravila ponašanja, koje zovemo pravo, i po čemu se pravo razlikuje od drugih pravila društvenog ponašanja. Jer svi različiti pojedini socijalni poreci nisu drugo no skup određenih pravila ponašanja, koja obavezuju članove određenog društva ili zajednice, da nešto čine ili ne čine.

No baš što se toga tiče u pravnoj teoriji se daje vrlo različan smisao pravu. Apriori se tim različnim pojmovima prava sa teoretsko-znanstvenog gledišta ne bi moglo prigovoriti, ukoliko i kako dugo ih njihovi konstruktori točno i dosljedno primjenjuju. Međutim se te različne društvene norme, ta različita pravila ponašanja međusobno po svojoj prirodi, uvjetima i posljedicama bitno razlikuju. I tako ona pravna teorija, koja raširuje pojam prava, upada stalno u tešku pogrešku, da uvjete i posljedice, koji vrijede za određena pravila ponašanja, prosto proteže i na druga pravila ponašanja, – što dovodi do pune konfuzije različnih društvenih pravila ponašanja. Naročito režim, koji vrijedi za pravila ponašanja propisana ili sankcionirana od države, prosto se proteže i na druge društvene norme, koje nemaju veze s državnim aparatom. Tako na pr. škola t. zv. prirodnog prava predstavlja određene zasade kao pravo, pa im onda daje snagu državnih, pa i naddržavnih propisa. Drugi opet na uži i širi način izjednačuju pravo s pravilima društvenog ponašanja. Zato je postulat najprimitivnije logike, da se točno utvrdi, koja vrsta pravila ponašanja znači pravo.

Dok postoji država, najvažnije je razgraničenje među mnogobrojnim i različnim društvenim pravilima ponašanja, razgraničenje prema onim pravilima ponašanja, koja donosi ili sankcionira država. Kardinalno je pitanje odnos prava i države i ispravno se ističe, da je to »prava jezgra problema državo-pravne nauke« i »sredstvo za ispitivanje ispravnosti znanstvene teorije«.[1] Pozitivističko shvaćanje prava uzima kao pravo samo ona pravila ponašanja, koja država ili donosi ili ih usvaja i daje im obaveznu snagu. Pravni pozitivizam daje pravu njegovu istinsku materiju, a isključuje iz pojma prava sve, što amo ne pripada, kao naročito t. zv. prirodno pravo. I za shvaćanje prava mogu se razlikovati ona tri stadija, kako ih je općenito razlikovao osnivač francuske pozitivističke filozofije Auguste Comte (1791–1857): teološki, metafizički i pozitivno-znanstveni.

Iz pravnog labirinta različnih teorija o pravu i državi može nas izvesti marksizam, koji daje jedinstven i ispravan pogled na svijet, te osvjetljava i osnovna pitanja o pravu i državi. Po nauci marksizma pravo se

[1] Kelsen: Der Staat als Integration 1930. g., 60. str.

rada zajedno s državom poradi cijepanja društva na klase, a u vezi s razvitkom produkcionih snaga. Suprotno mnogim drugim pravnim teorijama marksizam ne smatra pravila prvobitnog, preddržavnog društva pravnim pravilima odnosno pravom. Formiranjem države, t. j. posebnog aparata prinude, postaju potrebna posebna pravila ponašanja, koja vrijede za tu posebnu instituciju, koja se izdvojila i izdigla nad čitavo društvo.

Prema marksizmu država i pravo su jednovremena posljedica istog unutrašnjeg razvojnog procesa. Država i pravo nisu dva različna fenomena, formirana u različno doba, od kojih je jedan prior, a drugi posterior, – već je oboje posljedica iste društvene pojave: klasnog gospodstva. Prema tome država i pravo rađaju se, razvijaju a i umiru zajedno.

U pravnoj nauci vodi se veliki spor o pitanju, što je ranije, odnosno što je primarno, a što sekundarno: pravo ili država. Ili kako se to formulira: »Država je pravno vrelo i kao takvo ide ispred prava«, kažu jedni, a drugi odgovaraju: »država je sama pravna tvorevina ... i pretpostavlja pravo«.[2] Prva se koncepcija obično naziva objektivnom, a druga subjektivnom, a kako zastupnici posljednje dobrim dijelom i ističu, da je izvor prava u samom čovjeku kao socijalnom biću, ona se naziva i društvenom. Po toj subjektivnoj koncepciji pravo ne proizlazi i ne postoji samo u državi, već bi državno pravo bilo samo jedan dio prava. Ta subjektivna koncepcija prava često uzima za svoj objekt pored pozitivnog prava i neko idealno pravo, – od pitanja quid sit juris, ona prelazi na pitanje quid sit justum. – S marksističkog gledišta čitav taj spor o prioritetu nije manje skolastičan od spora, da li je ranije postojala kvočka ili jaje.

Pravo ograničujemo samo na ona pravila ponašanja, koja ili država sama donosi ili im daje odnosno priznaje obaveznu snagu.

2. MATERIJALNA SADRŽINA PRAVA

Značajno je za mnoge pravne teorije, da daju pravu neki idealan lik i da promatraju pravo kao neku samostalnu i nezavisnu društvenu snagu. U pojedinostima se one pritom razlikuju.

Uzmimo primjera radi neke značajne francuske pravne teoretičare. Tako na pr. piše Hauriou: »Ta pravila teže tome, da isprave političke i ekonomske odnose tako, da ih svedu na te dvije koordinate (misli se pravda i socijalni poredak), od kojih je najvažniji socijalni poredak.«[3] Hauriou slijeva i ujedinjuje obje one ideje, kojima se opravdava i idealizira pravo eksploatatorske države: bilo transcendentno – nekim višim (božanskim ili prirodnim) pravom ili idejom pravde, ili imanentno – potrebom sigurnosti društvenog poretka. Nešto slično susrećemo i kod Fr. Génya, po kome mora pravna organizacija realizirati »ideal pravde

[2] E. Tatarin-Tarnheyden: Staat und Recht in ihrem begrifflichen Verhältnis – Festgabe für R. Stammler 1926. g., 477. str.

[3] Aux sources du droit 1933. g., 66. str.

s jedne strane, s druge strane ideal koristi (l'utilité), podrazumijevajući tu, što opće mišljenje smatra kao dobro što većeg broja«.[4] I dalje: »S jedne strane saslušati razum i savjest, da bismo otkrili u našoj intimnoj naravi same podloge pravde; s druge strane, obratiti se na socijalne fenomene, da bismo obuhvatili zakone, njihove harmonije i načela poretka, koje oni traže.« – Drugi jaki zastupnik idealističkog pravca ističe, da »pravo nije samo faktor pravde i dosljedno morala; ono je i faktor sigurnosti; i ujedinjenje pravde i sigurnosti čini ga originalnom disciplinom«.[5] – Na »moderniji« način čini to isto i »realistička« Duguitova škola. Tako sam Duguit tumači pravo s dvije svijesti: solidarnosti i pravde. Prema njemu je svaka pravna norma ili moralna ili ekonomska, a socijalni element čini od te ekonomske ili moralne norme pravnu normu. U najnovije doba Scelle (markantna ličnost Duguitove škole), uzimajući kao potencijalno vrelo prava solidarnost ili društvenost, smatra pravo produktom dvaju elemenata: etike i vlasti. Prvo nije moral, već osjećaj, što je socijalno dobro, a što zlo, a drugo je politička vlast. Spajanje ovog dvoga neophodno je za svaki pravni sistem.[6] – Jedan noviji francuski pisac, koji se mnogo spominje, P. Roubier, pošto je vrlo iscrpno pisao o osnovima pravnog pravila, svodi to na dvoje:[7] na iskustvo, koje nas uči, što odgovara ljudskim potrebama i što se može ostvariti, i na ideal pravde, uređene razumom. A pravno pravilo je uređenje u smislu ideala pravde situacija, koje odgovaraju ljudskim odnosima. A istražujući dalje socijalnu vrijednost prava,[8] svodi ovo na troje: pravnu sigurnost, pravdu i civilizaciju ili socijalni progres (a te su tri vrijednosti različno zastupane u pojedinim pravnim institutima).

Primjenom historijskog i dijalektičkog materijalizma pokazuje marksizam istinsku suštinu prava. Prema marksizmu pravo je društveni fenomen najuže povezan s društveno-ekonomskim razvitkom. Pravo je nadgradnja nad ekonomskom strukturom i u krajnoj liniji nad načinom proizvodnje materijalnih dobara. Pravo se ne razvija kao neka samostalna snaga i ne živi po nekim svojim vlastitim zakonima (ideja pravde i slično), izolirano od ostalih zakona društvenog razvitka, već je pravo samo sastavni dio čitavog tog razvitka. S razvitkom društva, naročito s izmjenom društveno-ekonomske baze nužno se mijenja i pravo. Pravo samo formulira izvjesne društveno-ekonomske, političke i t. d. ideje. Zato nijedno pravno tumačenje, rezoniranje, pa ni pravna filozofija ne može apstrahirati od pravnog sadržaja i gledati samo na određene formalne, pravno-specifične momente. Svako takvo rezoniranje – a susrećemo ih mnogo u pravnoj teoriji – obuhvaća samo dio pravnog fenomena i ispušta baš onaj koji je najvažniji. Pravo je nužno, po samom svom pojmu, povezano sa životom i ne može se od njega odijeliti. Protivno činiti znači zidati zgradu u zraku.

[4] Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif 2. izd., 1932. g., II. t., 91.–92. str.

[5] Renard: La théorie de l'institution 49. str.

[6] Rasprava u kolektivnom djelu Julliot i drug: Introduction à l'étude du droit 1951. g., I. t., 11. str.

[7] Théorie gén. du droit 2. izd., 1951. g., 226. str.

[8] Ibidem 317. str. i dalje.

Već u svojim prvim radovima pišu Marx i Engels: »Ne postoji država preko vladajuće volje, već država, koja proizlazi iz materijalnih načina života pojedinaca, ima oblik vladajuće volje ... pravo se može rastaviti od svoje realne podloge, čime se onda dobiva »vladajuća volja«, koja se u različna vremena različno modificira i ima u svojim tvorevinama, zakonima vlastitu i samostalnu povijest. Time se politička i građanska povijest pretvara ideološki u povijest vladanja zakona, koji dolaze jedan za drugim. To je specifična iluzija pravnika i političara«.[9] Na klasičan način formulirana je osnovna zasada marksizma u Marxovu Predgovoru »Kritici političke ekonomije«, gdje se između ostaloga kaže: »... ni pravni odnosi ni državni oblici ne mogu se razumjeti ni iz sebe samih, ni iz t. zv. općeg razvitka ljudskog duha, nego im je korijen naprotiv u materijalnim životnim odnosima ... Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgavaraju određeni oblici društvene svijesti.[10] – Na drugom mjestu kaže Marx: »Pravo je samo zvanično priznanje činjenica«.[11]

Prema njegovu dijalektičkom promatranju marksizmu nije samo način proizvodnje odlučan za formiranje prava, kao što i s druge strane on ističe i djelovanje prava na druge pojave, pa i recipročno djelovanje na samu društveno-ekonomsku bazu. Što se toga tiče naročito oponenti marksizma, da bi ga lakše pobijali, predstavljali su ga u karikiranom obliku. »Prema materijalističkom shvaćanju historije određujući moment u historiji je u posljednjoj instanciji produkcija i reprodukcija stvarnog života. ... Ako pak netko to izvrće u tom smislu, kako je ekonomski moment jedino određujući moment, onda on pretvara tu postavku u apstraktnu, apsurdnu frazu, koja ništa ne kazuje. ... Postoji uzajamno djelovanje svih tih momenata, u kojem na kraju krajeva ekonomsko kretanje kao nužnost probija sebi put kroz beskrajno mnoštvo slučajnosti ...«.[12] »Ako, dakle, Bart misli, da mi negiramo svako povratno djelovanje političkih i drugih odraza ekonomskog kretanja na samo to kretanje, onda se on naprosto bori protiv vjetrenjača. ... Zašto se onda borimo za političku diktaturu proletarijata, ako je politička vlast ekonomski nemoćna. Sila (t. j. državna vlast) je također ekonomska snaga!«[13] »Politički, pravni, filozofski, vjerski, književni, umjetnički i t. d. razvitak osniva se na ekonomskom. Ali svi oni reagiraju i jedan na drugi i na ekonomsku osnovicu. Nije tako, da je ekonomsko stanje *jedino aktivan uzrok*, a sve ostalo da je samo pasivna posljedica. Ne, nego postoji uzajamno djelovanje na osnovi ekonomske nužnosti, koja se u *posljednjoj instanci* uvijek probija.«[14]

[9] »Njemačka ideologija«, napisana 1845/6 – izdanje Kröner I. sv., 1932. g., 331–3 str.

[10] Prijevod Moša Pijade, izd. Kultura 1949., g., 8–9 str.

[11] »Bijeda filozofije«, izd. Kultura, 76. str.

[12] Engels u pismu Blochu – Marx i Engels: Izabrana djela, Kultura 1950. g., II. t., 455. str.

[13] Engels u pismu Schmidtu – ibidem 462. str.

[14] Engels u pismu Starkenburgu – ibidem 466.–7. str.

3. POSTANAK DRŽAVE I PRVO FORMIRANJE PRAVA

Kako je pravo najuže povezano s pojavom države, to se do ispravne predodžbe o prvom formiranju prava može doći samo, ako se ima i točna predodžba o bistvu države i njenom postanku.

Prije svega: što je država? Da li je za to potrebna neka posebna, određena politička organizacija, ili se već i primitivnom društvu (na pr. primitivnoj klanskoj organizaciji) može dati takav značaj. Mišljenja su tu podijeljena. Neki uzimaju, da je država prosto ono najviše udruženje, koje u danom času postoji kod ljudi. Kako ljudi stalno žive u društvu i kako uvijek mora postojati neko najviše udruženje (pa bio to i najprimitivniji čopor), to država i pravo postoji odvajkada i trajat će vječno. – U pitanju bistva države u francuskoj pravnoj teoriji postojala je na pr. opreka između t. zv. bordoške (Duguit) i tuluške škole (Hauriou). Po prvoj postoji država čim određena grupa ljudi (pa i jedan čovjek) nametne svoju volju drugim ljudima, po drugoj samo kad dođe do naročite političke vlasti. U političkoj sociologiji postoje u tome pitanju uglavnom dva različna pravca.[15] Jedni vide već u ljudskom udruživanju po porijeklu primitivnu državu, a većina uzima, da se može tek onda govoriti o državi, kad se izdiferencirala posebna politička vlast (govori se i o suverenoj vlasti, što historijski nije točno, jer suverenost postaje bitna za pojam države samo u određenom historijskom periodu). Posve je jasno, da shvaćanja, koja na ovaj ili onaj način razvlače pojam države, ne mogu doći ni do pravilnog shvaćanja prava, a ni do prave slike o njegovu formiranju. Napose takva shvaćanja uzimaju kao pravo i mnoga takva društvena pravila ponašanja, koja uopće nisu pravo.

Pravo jača uopće to više, što jača država. U rastočenoj i slaboj, na pr. srednjovjekovnoj državi nije se ni pravo moglo jako razviti. Kad prijelazom u novi vijek vidljivo ojačava država, jača i razvija se i njezino pravo. I do samog izraza »država« došlo je, kad se razvio apstraktni pojam države, koji u novonastalim srednjovjekovnim državama nedostaje. U srednjem se vijeku u tim državama uzima vidljiv i konkretni subjekt kao nosilac javne vlasti – izvorno narod, zatim kralj i narod zajedno, dalje sam kralj i konačno kralj s velikašima[16] (taj red vrijedi naročito za germansku pravnu povijest). – Značajno je, da je država dobila i svoj današnji, novi naziv, kad je počela početkom 16. stoljeća dobivati svoj noviji, snažniji oblik. Od to doba počinje se iz Italije na sve strane širiti za državu izraz, koji obilježava latinski status: stato (talijanski) Etat (francuski), estado (španjolski), state (engleski), Staat (njemački) i slavenski država. Prije toga se za apstraktni pojam države najviše upotrebljavao izraz republica (tako još u Bodinovu djelu iz 1576. g.). Nakon toga se izraz republika počinje primjenjivati kao posebni oblik države u opreci prema monarhiji.

[15] Bouglé-Raffault: Éléments de sociologie 1930. g., 147. str. i dalje.

[16] Otto Gierke: Deut. Genossenschaftsrecht II. sv., § 20.

Kad govorimo o pitanju postanka države, mislimo, kako je uopće došlo do institucije države, a ne kako nastaju pojedine države, pošto se već razvio taj institut. U tom smislu se razlikuje u teoriji (Georg Jellinek) između primarnog i sekundarnog formiranja države. Pogreška nekih teorija o postanku države jeste baš u tome, što neko sekundarno formiranje države, do kojega je došlo kod nekih konkretnih država, generaliziraju općenito kao primarno formiranje države. Tako naročito teorija sile, po kojoj država nastaje na taj način, što određena grupa ili rasa ratom podčinjava drugu.

Nepravilni prikaz primarnog formiranja države nužno zavodi i do nepravilnog prikaza formiranja prava, pa dosljedno i do iskrivljene slike o suštini prava. Sve griješke po prvome odrazuju se i na drugo. Neke teorije o postanku države miješaju to pitanje s teorijom o opravdanju države, – i tako nužno idealiziraju državu, a zajedno s njome i pravo. U naročito jakom obliku javlja se to kod vjerskog opravdanja države, odakle se onda zaključuje, da je i sama država postala voljom božjom.

Karakteristično je za teorije o postanku države, kako su se razvile po izmaku srednjeg vijeka, da predstavljaju postanak države kao neki pravni proces. U starom vijeku, tome naprotiv, prikazivao se više postanak države kao posljedica prirodnih ljudskih potreba. Takve pravne koncepcije, ako se dosljedno primijene, dovode do predodžbe, da je pravo fenomen izvan i iznad države, koji postoji ispred države. Kako kaže Georg Jellinek,[17] te teorije uzimaju jedno ili više pravila postojećeg državnog pravnog poretka, da bi odatle izvele državu, – što znači naivno ὕστερον πρότερον. Razvile su se poglavito tri takve pravne koncepcije: patrijarhalna, patrimonijalna i ugovorna. Prva uzima državu kao porodično-pravni, druga kao stvarno-pravni i treća kao ugovorno-pravni institut.

Patrijarhalno shvaćanje uzima državu kao neku proširenu porodicu, – država je porodica, kojoj je na čelu neki otac svih porodica. Time se ne daje samo skroz kriva slika o postanku države, već se idealizira i grubo iskrivljuje čitavo pravo. Država je nikla iz rodovske organizacije, dakle i neke vrste patrijarhalne organizacije; ali osobina formiranja države nije u tome, da bi dalje razvila tu patrijarhalnost, već baš naprotiv, da je razbila tu patrijarhalnost i zavela gospodstvo klasa. Politički je koncepcija patrijarhalne države imala za zadaću da opravda lične apsolutističke države.

Patrimonijalna koncepcija isticala je naročito vlasništvo kao glavni pravni institut, koji postoji ispred i iznad države, i kome je i sama država podređena. Tako na pr. piše jedan od najistaknutijih novodobnih pristaša ove koncepcije Haller: » ... sigurno je, da je vlasništvo postojalo prije svih ljudskih zakona i često postoji bez njih ... Tako nije vlasništvo proizašlo iz države, već obrnuto države i gospodstva (Herrschaften) iz vlasništva«.

[17] Allgemeine Staatslehre 3. izd., 1914. g., 216. str.

Veliko političko značenje dobila je u novom vijeku ugovorna koncepcija, prema kojoj je država nastala ugovornim udruživanjem slobodnih pojedinaca. Jedni pristaše te koncepcije uzimaju taj ugovor samo kao jedno zamišljeno konstruktivno sredstvo (tako naročito Rousseau i Kant), a drugi (kao na pr. Locke i Grotius) smatraju ga realnim. Čitava je ta ugovorna koncepcija starog porijekla i susrećemo je već u starom vijeku, – tako naročito kod Protagore. U srednjem vijeku dobiva ona svoj posebni lik, kako u borbi pape i cara, tako i u borbi staleža i vladara. No tek u novom vijeku dobila je ta koncepcija svoj puni zamah. Dosta općenito se uzima, da je Hobbes (rođ. 1588. g.) bio prvi, koji je čitavom tom društvenom ugovoru dao njegov moderni oblik. – Možemo ovdje ostaviti po strani Althusiusa (rođ. 1557. g.), koga je Gierke jako uzdizao. – No politička je pozadina Hobbesove koncepcije reakcionarna, – njemu se radi o tome, da opravda puno podčinjavanje pojedinca pod apsolutnu vlast vladara. Njegov engleski antipod Locke, zastupnik interesa nove buržoazije, primjenjuje, naprotiv, ugovornu teoriju u individualističkom i građansko-demokratskom smislu. Protivno Hobbesu pojedinci ograničuju po Lockeu društvenim ugovorom samo jedan dio svojih sloboština i omogućuju time formiranje države, – vlada je dužna štititi individualna prava, kojih su zaštitu pojedinci društvenim ugovorom i povjerili vladi. Apsolutističkoj teoriji Hobbesa suprotstavlja Locke teoriju neotuđivih individualnih prava. Ugovornu koncepciju primjenjivala je naročito škola prirodnog prava 17. i 18. stolj.

No najveće političko značenje, i to u građansko-demokratskom smislu dobila je ta koncepcija po Rousseauu (le contrat social), a Kant ju je filozofski obradio. Dok je pri ugovornoj teoriji Hobbesa odlučan samo pactum subjectionis, kod Lockea pored toga i pactum unionis, za Rousseaua je od važnosti samo pactum unionis. Prednost te koncepcije prema nekim drugim ranijim koncepcijama o postanku države jeste u tome, što ona naročito u Rosseauovom obliku prikazuje, da država nije neophodna pojava, koja nužno proizlazi iz ljudske prirode, već da je država nastala voljom ljudi. Za državu se, naime, postavlja kardinalno pitanje, i prema odgovoru na to pitanje postoje dva načelno oprečna shvaćanja: da li je država neminovna posljedica ljudske prirode (odnosno prirodnog zakona, božje volje i sl.) ili se ona stvara ljudskom voljom i u vezi s time, da li je država nužno vječna pojava ili samo prolazna. Pritom zastupnici te ugovorne teorije daju različnu sliku tog predržavnog stanja. Tako je na pr. Hobbes (u političkom cilju, da bi opravdao što jaču vlast monarha) slika najcrnjim, a Rousseau najsvjetlijim bojama. Dalja je prednost ugovorne teorije što tendira tome, da traži izvor državne i političke vlasti u narodu, – tako da daje teoretsku podlogu demokratskoj ideji. No s druge strane ugovorna koncepcija prikazuje postanak države na umjetan i izvještačen način pa, razumljivo, ne može dati pravilnu sliku o formiranju i suštini prava.

Jednako ne zadovoljava – kako u pitanju postanka države, tako i u pitanju formiranja i suštine prava – ni novija sociološka koncepcija, po kojoj nastaje država silovitim podjarmljenjem jednog plemena, rase i sl.

od drugog. Među zastupnicima te teorije u nas je dosta poznat bivši profesor u Gracu Gumplowicz. Njemu je pokretna snaga pri stvaranju i razvitku države – borba rasa. Sličnu teoriju zastupali su štoviše i neki pisci, koji se prikazuju marksistima, – iako je ta teorija posve nemarksistička (o tome Engels u Anti-Dühringu).

Prema nauci marksizma država se javlja u daljem razvitku ljudskog društva poradi nejednakosti u imovini i uzdizanja ovlaštenih slojeva – razvitkom privatnog vlasništva i formiranjem društvenih klasa. Institut države nije društvu izvana narinut (silom, nekim nadnaravnim putem i sl.), niti je država vječno potreban institut, koji nužno proizlazi iz prirode ljudskog društva. Država je posljedica društvenog razvitka u određenom periodu historije čovječanstva, izraz klasnih protivština i borbe, koja se razvila u tom periodu. Država predstavlja naročiti aparat prinude, odvojen od općeg društva, a u rukama određene klase čijim interesima služi. »A da ... klase sa suprotnim ekonomskim interesima ne bi u jalovoj borbi iscrpljivale sebe i društvo, postala je neophodna sila, koja prividno stoji iznad društva i koja treba da ublažava konflikt, da ga drži u okviru granica »poretka«; a ta sila, koja je proizašla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve se više otuđuje od njega, jest država«.[18] Engels naročito ističe dva bitna elementa, po kojima se državno uređenje odlikuje prema ranijem rodovskom: podjela državljana po području (teritorijalno načelo) i ustanova javne vlasti, koja nije više istovjetna sa samim stanovništvom i uzdiže se iznad čitavog društva. Država se razvija i izgrađuje rušeći staro rodovsko uređenje, – što se u historiji provodilo u različnim oblicima. Engels ističe naročito tri takva oblika, koji se javljaju u klasičnom obliku u Ateni, Rimu i kod njemačkih pobjednika rimskog imperija.[19] Zajedno s državom i u korak s njenim razvitkom formiraju se i posebna pravila ponašanja, mjerodavna za državni aparat – pravo.

Primarno formiranje države nije se historijski provodilo odjedared ili iznenada, već je ono teklo putem dugog razvojnog procesa, u kome je prvobitno društveno uređenje postepeno ustupalo mjesto naročitom instrumentu klasne vladavine, posebnom državnom aparatu. Klice buduće klasne organizacije – države – već su razmjerno jake u kasnijem stadiju rodovske organizacije: kao imovinska nejednakost, privatno vlasništvo na određenim predmetima, lično nasljedstvo imovine, neki počeci oko stvaranja plemstva, vlast saveza plemena, vlast pojedinih starješina i sl. I rodovsko uređenje tražilo je u daljem razvoju sve jaču organizaciju s razvijenim organima. Sve veći studij primitivne predržavne i rodovske zajednice pokazuje,[20] da se ondje već javlja visoka služba šefa zajednice. Postoje i velike skupštine, čija je najvažnija zadaća vojne prirode. U historiji susrećemo i neke vrste konfederacije različnih rodovskih jedinica, naročito za slučaj opasnosti izvana i rata. Iz tih konfederacija mogu

[18] Engels: Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, izd. Kultura 1950. g., 174. str.
[19] Ibidem 173. str.
[20] Nav. djela Bouglé-Raffault 165. str. i dalje.

onda nastati i »državice«, za koje je značajno da se vršenje većine posala i dalje ostavlja rodovskim jedinicama. Fustel de Coulanges (koji inače naginje patrijarhalnoj teoriji), opisuje tako i formiranje grčke gradske državice. Po njemu je ta državica bila upočetku konfederacija, koja nije mogla intervenirati u poslovima pojedinih rodovskih organizacija. U takvu stadiju razvitka »državica« nije skup pojedinaca, već konfederacija više grupa. – Iz ranije rodovske organizacije država se putem dugog procesa rodila onog dana, kad je navedeni kvantitet prešao u kvalitet. To je zavisilo prvenstveno od toga, kako se formirala gospodujuća klasa i posebni državni aparat. Kraj takva razvitka dolazi i do prelaznih perioda, za koje se ne da pravo kazati, da li oni znače još prvobitnu zajednicu ili već novu državu. U teoriji se u takvim slučajevima govori o embrionalnoj državi ili o državi koja nastaje.[21]

Za ilustraciju rečenoga neka posluže podaci o postanku grčkih država, koji dobro upotpunjuju poznate izvode Engelsa.

U svojoj raspravi o postanku grčkih država L. Bréhier[22] posvećuje naročitu pažnju sudskoj vlasti, jer da od sudske organizacije zavisi priroda vlasti, koju država vrši nad građanima. U staro grčko doba nema uopće sudske organizacije, – rodovi odnosno porodice upućene su na vlastite snage. U početku ne može nikakvo čišćenje izgladiti ljagu ubojstva. Kasnije dolazi do poravnanja, legende govore o ženidbi, no najčešće dolazi do plaćanja odštete. Poravnanje provode same porodice bez ičije pomoći. U daljem razvitku rješavaju sporove među pojedincima arbitri, ali ta arbitraža nije obligatorna i njenu odluku treba da prihvate obje strane. U homersko doba (misli se vrijeme, kad su napisana oba eposa, a to je za Ilijadu, a pogotovu za Odiseju bilo znatno kasnije od vremena zbivanja eposa) nema još javnog sudovanja. Za epohu Odiseje značajno je istupanje jake aristokracije, – i baš ta aristokracija stvara sudsku organizaciju i državni poredak. Arbitraža se pomalo pretvara u sudovanje. Ti sudovi javljaju se u Grčkoj potkraj 8. stolj. prije n. e., pričem se suci biraju isključivo među aristokracijom. B. tvrdi, da je javni poredak, pojam države i niz političkih koncepcija izradila u Grčkoj aristokracija, koja se organizirala u 8. stolj. Prema B. ne stoji na početku grčke historije monarhijska država, već staro grčko kraljevstvo znači polubarbarsko doba, gdje još nema države i »gdje vjernost čovjeku i porodici podržava čitavo društveno uređenje«.

Iz čitave geneze države jasno proizlazi, da se tek u državi privatno vlasništvo učvrstilo i dobilo svoje jake oblike. Prije države privatno vlasništvo se javlja u slabijem obliku, – i to po pravilu samo na pokretninama. U slavenskim jezicima pokazuju to već prvi nazivi vlasništva »imjenie, mienie, majetek«, – što upućuje na ono, što se ima u rukama.[23] Već je Ciceron isticao, da je glavni zadatak države – zaštita vlasništva.[24]

[21] Horneffer: Die Entstehung des Staates 1933. g., 139. str. i dalje.

[22] La royauté homériques et les origines de l'état en Grèce – Revue historique 1904. g., 84. i 85. t.

[23] Niederle: Manuel de l'antiquité slave, II. t., 1926. g., 173. str.

[24] De officiis II., 22, 78.

U 19. stoljeću je niz odličnih radnika[25] na osnovu ogromnog materijala izradio tezu, da je kolektivno zemljišno vlasništvo (točnije kolektivno zemljišno uživanje) bio izvorni razvojni oblik i da se tek kasnije razvilo privatno zemljišno vlasništvo. Njima se može u pojedinostima prigovoriti možda i to što su te prvobitne oblike zajedničkog uživanja idealizirali i dali im lik takva kolektivnog vlasništva, do koga se može doći tek u razvijenijem društvu; ali neki njihovi kritičari (kao Inama-Starnegg, Ross) posve su zastranili i stavili stvar naglavce, kad su počeli dokazivati, da je individualno vlasništvo vremenski prethodilo kolektivnom. Jednom nevjerojatnom upornošću zastupao je posljednju tezu u nas pok. akademik Ivan Strohal (veliki dio njegovih rasprava izdala je naša Akademija). To kao i teza, da su kućne zadruge samo produkt feudalnog doba, pretvorilo se kod Strohala u neku fiksnu ideju, koja mnogo kvari radove toga inače vrijednog pisca.

Uporedo s formiranjem države i njenim razvitkom javlja se i pravo, t. j. ona pravila ponašanja, koja su mjerodavna za državni aparat, po kojima se ravna sam taj aparat i po kojima on prosuđuje odnose drugih lica. Pravo u prvim periodima države nije moglo biti sveobuhvatno i ono to nije dugo postalo. Do sveobuhvatnosti prava dolazi tek u kasnijem razvitku. U svom početku, a dobrim dijelom i u kasnijem razvitku država prepušta gomilu pitanja pojedinim društvenim organizacijama, vjerama i porodici. Država ostavlja u svom početku rodovskim organizacijama mnoge njihove unutrašnje odnose kao i međusobne odnose članova rodovskih zajednica. To vrijedi naročito za porodične odnose, koji u ono doba imaju vrlo veliko i široko značenje. To možemo vidjeti i u samom kaznenom pravu. Tako na pr. primitivno kazneno pravo zahvata samo ubojstvo pripadnika stranog, a ne i istog roda. S ovog se onda gledišta kazalo, da je međunarodno pravo najstarije pravo.[26] – I personalno načelo, kako ga još dobrano susrećemo u srednjem vijeku, upućuje na ostatke iz rodovskog uređenja. Kelsen uzima kao prvobitni oblik prava međuplemensko pravo i kao takvo neku vrstu međunarodnog prava.[27]

Država zahvata svojim pravom najprije one odnose, koji su za nju, odnosno onu klasu, čije ona interese zastupa, od životne važnosti. Tako na pr. kaznenopravno reguliranje onoga, što bismo danas zvali državnom zaštitom i sigurnošću. I odnosi privatnog vlasništva počeli su se brzo regulirati tamo, gdje je to bilo potrebno novoj dominirajućoj klasi. Kako je za državu već po samom njenom pojmu odlučan posebni njen

[25] Tako naročito Englez Summer Maine, Francuzi Laveleye i Viollet te Amerikanin Morgan.

[26] E. Kulišer: Untersuchungen über das primitive Strafrecht – Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft XVI. sv., 1903. g., 437. str. – Pisac navodi ovdje kao primjer Polički statut i I. crnogorski zakonik, koje predstavlja kao neke ugovore. Ruska pravda ne obrađuje uopće ubojstvo u rodbini. Kad delikti u rodu ulaze u zakon, često se radi o utjecaju neke strane, veće civilizacije; tako je Zakon cara Dušana preuzeo odredbe o ubojstvu u rodu iz nomokanona.

[27] Opća teorija prava i države, izd. Beograd 1951. g., 318. str. (dalje citirano kao Opća teorija).

aparat, to odmah postaju potrebna načela, prema kojima djeluje taj aparat. Učitelj uporednog prava H. Summer Maine tvrdi, da je najstarije pravo bilo uvijek procesno pravo. Kelsen pobija tezu Georga Jellineka, da je uprava najstarija državna djelatnost. Po Kelsenu je najstarije sudovanje. Primitivna država je poredak, koji se ograničuje na prinudne akte protiv određenih socijalno štetnih pojava, naročito na kaznu i rat. Ta država ne treba ni formalnog zakonodavstva, jer dostaje običajno pravo.[28]

U preddržavnom odnosno rodovskom društvu uređuju se društveni odnosi snagom upotrebe (Gebrauch), navade (Sitte) i običaja (Gewohnheit). Takva pravila društvenog ponašanja marksizam ne smatra pravnim pravilima, do kojih dolazi tek u državi. U to preddržavno vrijeme ne može se ni točno razlikovati između pravila ćudoređa (morala), vjere, navade, zajedničkog življenja i sl. Društvenim razvitkom jača nova klasa, koja se razvila iz njedara starog društva, i naturuje svoju volju čitavom društvu. Ta se volja izražava u novim pravilima ponašanja – u pravu. Najprije to ide putem običajnog prava, – pričem se stari običaji i navade izopačavaju i u njih uvode novi elementi prema interesima gospodujuće klase. Dalje stvara posebni državni aparat putem svakodnevne prakse nova pravila. U još daljem razvitku donosi posebni državni organ odnosno aparat opće, izrične pravne propise. Vrlo često se oni donose pod plaštem fiksiranja postojećeg običajnog prava, u koje se onda krišom unose novi elementi. U tom je razvitku esencijalno formiranje posebnog drž. aparata, odvojenog od naroda, koji donosi pravne propise, – najprije u povodu konkretnog rješavanja pojedinih predmeta, a zatim u obliku generalnih propisa.

Različne teorije o postanku države genetičkim putem odgovaraju na pitanje egzistencijske potrebe odnosno opravdanja države i prava. Otvorenije se na to pitanje odgovara, kad se izravno postavlja pitanje o svrsi države. U nemarksističkoj državnopravnoj literaturi mogu se ovdje razlikovati tri glavna pravca s vrlo mnogo nijansa: individualizam, univerzalizam i neko spajanje ili kombiniranje tog dvoga. Individualizmu je ishodna točka pojedinac. Dosljedno i strogo prema tome stajalištu samo bi pojedinac imao pravo, a zajednica bi ili država imala samo dužnosti, da zaštiti ta prava. U pojedinostima se taj individualizam različno fundira. Tako na pr. eudajmonističko shvaćanje, poznato naročito po formuli Engleza Benthama (1.748 – 1.832), da se ima osigurati što veće blagostanje i sreća što većeg broja pojedinaca; ili se gleda više na duhovnu vrijednost pojedinaca, kako rade mnogi grčki filozofi, a u naročitom obliku kršćanska filozofija; ili se glavno težište polaže na osiguranje pojedinčeve lične slobode i njegove sfere slobodna djelovanja. Posljednje je zastupao naročito građanski liberalizam u svojoj prvoj fazi nakon rušenja feudalizma. Tipična je za to Deklaracija prava čovjeka i građanina Francuske revolucije, u kojoj se kaže: »Svrha je gra-

[28] Kelsen: Allg. Staatslehre 1925. g., 247. str. Još dalje je u tome pitanju otišao M. Hauriou. Po njemu je sud narodna vlast, starija od države, više socijalna nego politička vlast (Précis élém. de droit constitutionnel 4. izd., 1938. g., 292. str.).

danskog društva jedino, da osigura očuvanje prirodnih prava čovjeka«. Protivno tome je univerzalizmu glavno društvo, odnosno država. I tu susrećemo mnoge varijacije. U nacionalističkoj epohi historije ističe se nacija, a država i pravo imale bi biti samo instrument za razvitak i unapređenje nacije. – Sve su te teorije odreda idealističke, i marksizam ih je u cijelosti razgolićio otkrivajući državu i pravo kao instrument klasnog gospodstva.

4. PRAVO PREMA DRUGIM DRUŠTVENIM PRAVILIMA

Pravila društvenog ponašanja – uzeto u najširem smislu – vrlo su različna. Kao što je država samo jedan oblik društva, tako je i pravo samo jedan oblik pravila društvenog ponašanja. Država i pravo su društveni fenomeni. Odatle i neophodnost sociološkog promatranja države i prava, kao i teoretska potreba dati specifičnosti države i prava, – po čemu se to dvoje razlikuje od drugih društvenih formacija odnosno pravila društvenog ponašanja.

Kad se žele općenito kategorizirati društvena pravila, često se upada u griješku, da se ona i suviše sužuju. Tako na pr. kad se društvena pravila ograničuju na ove tri kategorije:[29] pravna pravila, pravila društvenog morala i upotreba (l'usage – kao na pr. pravila učtivosti). Stvarno svaka socijalna formacija ili grupa – bila ma kako jednostavna ili primitivna – mora imati i neka pravila ponašanja. Fauconnet razlikuje tri vrste društava: 1. nestalna i neorganizirana kao na pr. masa na ulici, 2. stabilna društva, no koja se formiraju spontano bez zaključivanja, kao na pr. nacija i 3. svijesno kreirano društvo. Prema ova tri stepena povećava se i potreba društvenih normi. Tarde je razlikovao dva tipa društva prema tome, da li vlada običaj ili moda.

Što je čovječanstvo u svom razvitku primitivnije, to su društvena pravila ne samo jednostavnija, već i jedinstvenija. Nema tu još razlike između navade, morala (ćudoređa), vjerskih propisa, tehničkih, medicinskih pravila i sl. U jezicima primitivnih naroda se ta različna pravila ponašanja obilježavaju istim izrazom. Ali ona su za život pojedinca od velika značaja – pojedinac živi tu kolektivnim životom. S razvitkom civilizacije množe se i raščlanjuju različna udruživanja, koja razvijaju svoja zasebna pravila ponašanja, a s druge strane se množe i diferenciraju različna opća pravila ponašanja (upotreba, moda, navada, običaj, moral i sl.). Jednovremeno teče i proces dekolektiviziranja odnosno individualiziranja pojedinca. Možemo razlikovati dvije vrste takvih pravila ponašanja: prva zahvataju samo članove određenog udruženja (porodice, različnih ekonomskih, staleških i dr. udruženja, vjera i t. d.), a druga zahvataju ljude općenitije, kao na pr. pravila ćudoređa (mo-

[29] Duverger: Manuel de droit constitutionnel et de science politique 1948. g., 9. str.

rala), običaja, navade, upotrebe, mode, časti, takta, pristojnosti. Razlikovanje među tim drugim pravilima lakše je osjetiti negoli pojmovno opisati i utvrditi. Dobrim dijelom se strogo razgraničenje među njima ne da provesti, jer se ona međusobno prelijevaju. Svakako različni pokušaji, kojima se to htjelo učiniti, nisu dosada urodili pozitivnim plodom.[30] Potrebno je podvući, da su razna pravila društvenog ponašanja, *mimo pravna pravila, kad su se jednom u društvu razvila, imala* uvijek veliko socijalno značenje – i što se tiče njihove veličine i njihove intenzivnosti.

Jedno shvaćanje u pravnoj teoriji kao i u sociologiji ne ograničava pravo na ona pravila ponašanja, koja donosi ili sankcionira država, već pojam prava naširoko proteže na različna društvena pravila i pravila različnih socijalnih grupa (naročito t. zv. korporacijsko pravo). Govori se i o pluralističkoj koncepciji prava u opreci prema monističkoj (identificiranje prava s državnim pravom). Prema najširem shvaćanju te pluralističke koncepcije, pravno pravilo bilo bi svako pravilo, koje se proteže na društvene odnose. Po tome bi pravo bila opća društvena pojava, koja se javlja u svakom društvu. Ubi societas – ibi jus. Nema samo država svoje pravo, već svaka organizirana društvena grupa. Prema tome bi postojao čitav niz pravnih sistema odnosno pravnih poredaka, među kojima je državno pravo u današnje doba samo najvažnije.[31]

Kako je, međutim, ipak teško na sva društvena pravila ponašanja odreda primijeniti pojam prava, to ovi »pluralisti« ili uopće ne odgovaraju na pitanje, koja su baš društvena pravila pravo, ili se potpuno zapleću u tome razgraničavanju. Takvo shvaćanje onda razlikuje nadnacionalno pravo, kao na pr. crkveno i prirodno pravo, od podnacionalnog prava, što ga razvijaju društvene grupe podređene državi. U posljednje bi onda ulazilo i t. zv. slobodno korporacijsko pravo.

Uistinu sva ta različna društvena pravila ponašanja postaju pravom samo onda, ako ih država priznaje i ako ona ulaze u državni pravni sistem. S pravom leže sva ta različna društvena pravila ponašanja na posve drugoj razini, pa se djelomice, što se sadržaja tiče, s njime poklapaju, razilaze, a i protivuriječe. Sva ta različna pravila imaju do neke mjere i u određenom društvu sličnosti, jer su sva nadgradnja nad istom društveno-ekonomskom bazom. I po svom dijalektičkom djelovanju ona utječu jedno na drugo, na pr. navada i pravila morala utječu na formiranje prava, ali i obrnuto. Što je neko društvo jedinstvenije, to se pravo više poklapa s ostalim društvenim pravilima, ili točnije rečeno, *ono im ne protivuriječi. U razvijenom socijalističkom društvu* ne će pravo naročito moći protivuriječiti moralnim pravilima. A u daljem razvitku socijalističkog društva pravo kao instrument države sve će više

[30] To vrijedi i za veći Iheringov pokušaj u »Der Zweck im Recht« 2. izd., II. sv., 24. str. i dalje.

[31] Od najnovijih pisaca u tome smislu Levy-Bruhl u nav. kolektivnom Introduction iz 1951. g., I. t., 235. str. i dalje; Waline: Traité élém. de droit administratif 6. izd., 1950. g., 1–2 str.

zajedno s državom izumirati i prepuštati područje snagama slobodnog društva i po ovome formiranim pravilima ponašanja, a među ovima naročito pravilima morala, navade (Sitte) i upotrebe (Gebrauch). Razlika između prava i drugih društvenih pravila nije u sadržaju. Iste društveno-ekonomske, političke i t. d. ideje mogu se obuhvatiti kako pravom tako i drugim društvenim pravilima.

Država takva društvena pravila često usvaja i daje im svoju sankciju. Ali *tim postaju takva pravila pravnim pravilima*. Takav slučaj je čest kod pravila, koja donose od države priznate korporacije. I pravila religije oglašavala je država – a i danas to čine u velikoj mjeri islamske zemlje – državnim pravilima odnosno pravom. U Evropi je bio potreban razmjerno vrlo dugi vremenski period, da se pravo »sekularizira« od crkvenih propisa. Tako je na pr. još država *novog* vijeka kažnjavala crkvene delikte, a vrlo dugo je primjenjivala crkvene propise u ženidbenom pravu. Slično je i kod pravila morala (ćudoređa). – Samo putem takva inkorporiranja dobivaju ta pravila i značaj prava. I to napose u onom opsegu, u kojemu se pravo na njih poziva. Kad na pr. pravni propis određuje, da ugovor koji protivurječi moralu nema pravne snage, onda samo u tome pitanju primjenjuje pravo načela morala. T. zv. naravna obaveza (naturalis obligatio) je u osnovi moralna obaveza, – pravo uzima na nju obzir samo u onom slučaju, ako je od dobra ispunjena.[32]

Moral (ćudoređe). Među opisanim pravilima ponašanja ističe se u teoriji osobito za moralna pravila da stoje u naročitoj vezi s pravom. Tu prije svega treba ukloniti veliku fikciju i iluziju, koja stalno zavodi na krive zaključke. To je fikcija o jedinstvenom i vječnom moralu, koji bi bio poput t. zv. prirodnog prava (a ovo pretežnim dijelom i nije drugo nego skup nekih moralnih zasada) vječan i nepromjenljiv. Pravila morala ne samo da se mijenjaju od jednog historijskog perioda na drugi, od zemlje do zemlje, već ona nisu ni jedinstvena u istoj zemlji. Ni tu, u istoj državi, nema jedinstvenog shvaćanja morala, kao što postoji jedinstveni sistem pravnih pravila. Specijalno ima u klasnom društvu svaka klasa i svoj posebni moral (uzmimo na pr. moralno shvaćanje vlasništva od strane kapitaliste i proletera). Pravila, koja klasno društvo prikazuje kao opći moral, samo je moral vladajuće klase. I ovdje vrijedi Marx-Engelsovo: »Vladajuće ideje nekog vremena bile su uvijek samo ideje vladajuće klase.«[33] Može se raditi samo o tome, da se ta različna pravila morala u nekim točkama podudaraju s pravnim propisima – *slično kao što se i pravni propisi različnih država podudaraju* u nekim točkama, ili kao što je to slučaj i za velike svjetske religije (od kojih svaka tvrdi za sebe, da je jedina spasonosna).

Klasični rimski pravnici razlikovali su pravo (jus i lex) od pravičnosti (aequitas) i morala. Tako Paulus: »non omne quod licet honestum est«. No u kasnom rimskom pravu bizantskog doba počinju se

[32] Ripert označuje naturalnu obavezu kao moralnu dužnost, koja se uzdiže u pravni život.

[33] »Manifest Komunističke partije« – Kultura 1947. g., 22. str.

pod jakim utjecajem grčke filozofije miješati pravo i pravičnost, pravo i moral, te se – u možda interpoliranim mjestima – pod Ulpijanovim imenom čita: »Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere«, a pod Celzovim imenom: »Jus est ars boni et aequi.«[34] No bilo je baš djelo sredovječne skolastike, da intimno izmiješa pravo s moralom. I kad slično miješanje prelazi i u novije doba, onda je to upravo utjecaj sredovječne skolastike.

Rašireno razlikovanje prava od morala zasniva se na Kantovu naučavanju, da je moralno pravilo autonomno (pojedinac sluša vlastiti zakon), a pravo heteronomno (za pojedinca važi tuđa volja). Kant (1.724–1.804) ide i ovdje stopama škole prirodnog prava, koja je prema svojim potrebama razgraničavala pravo od morala. U uspoređenju sa skolastikom značajno je za školu prirodnog prava 17. i 18. st., da pojam prirodnog prava, koji skolastika tretira prvenstveno s gledišta morala, prebacuje na područje prava. Zato je toj školi teoretski potrebno, da pojmovno razgraniči pravo od morala. Pufendorf (1632 – 94) je u svojoj sistematskoj obradi prirodnog prava razlikovao pravo od morala po tome, što se pravo odnosi na forum externum, a moral na forum internum. Ta se ista ideja onda formulira prema svrsi: moral bi imao za svrhu usavršavanje ljudskog bića, a pravo socijalnu svrhu. Bonnard – da se zadržimo samo kod modernijih pisaca – suprotstavlja pravo i moral kao dvije vrste naređivanja, od kojih ima moral pred očima individualni, a pravo socijalni cilj.[35] Iz kruga iste škole ispravlja se to zatim onamo, da se ovdje ne radi o individualnom odnosno socijalnom idealu, već o ličnom idealu i idealu socijalnog poretka određenog društva.[36] Među iste ideje ide i Del Vecchiovo opisivanje, da je moral jednostran, a pravo dvostrano, – moral se obraća na pojedini subjekt i uspoređuje djela istog subjekta, a pravo uspoređuje djela različitih subjekata.[37]

Sva ta različna opisivanja ne rade uopće o društvenom moralu, već o individualnom moralu. A to dvoje treba razlikovati, kao s druge strane i vjerski moral. Kod individualnog morala je odlučna dužnost prema samom sebi, kod društvenog prema društvu, a kod vjerskog prema nekom vrhunaravnom biću. Ono što mi uspoređujemo s pravom i šta nas interesira, jeste upravo društveni moral. A društveni moral sačinjavaju određena pravila ponašanja, koja se odnose prvenstveno na djelovanje u društvu, i prema kojim pravilima se određeno ponašanje smatra socijalno ispravnim ili neispravnim. Pritom dolaze u obzir i neki psihološki momenti. Ali ti unutrašnji, psihološki momenti dolaze u obzir i kod prava, kao na pr. kod pitanja krivnje. Taj društveni moral stoji prema pravu u odnosu, kako je naprijed općenito razloženo za odnos prava prema drugim pravilima društvenog ponašanja.

Načelno pravo, realistički promatrano, ne osniva se na moralu i ne izvodi se iz njega. Međutim idealistički pravac pravne teorije stavlja

[34] Eisner-Horvat: Rimsko pravo 1948. g., 6 str.
[35] Les concepts de la science de l'Etat – Revue du droit public 1943. g., 241. str.
[36] Réglade: Valeur sociale et concepts juridiques 1950. g., 25. str.
[37] Udžbenik pravne filozofije, njemačko izd., 1947. g., 255. str.

pravo baš u takav izravni odnos prema moralu. To je u vezi s idealističkom koncepcijom o državi, koja prema velikom dijelu grčke filozofije ima biti odgajalište za vrline, prema kršćanskoj ideji ima osigurati blaženstvo na drugom svijetu, a koji idealizam dobiva kod novijih pisaca neki »moderniji« oblik. Odgovarajući tome shvaćanju pravo mora izražavati etička načela. U blažem i modernijem obliku dolazi to do izražaja u formulaciji (naročito Wundt i Georg Jellinek), da je pravo etički minimum.[38] Dalja je posljedica opisanog idealizma, da se stalo tvrditi kao da moral ima neku pozitivnu snagu nad pravom, tako da bi pravni propisi, koji protivuriječe moralu, gubili svoju snagu. Tim se prelazi posve u domenu t. zv. prirodnog prava, a načela prirodnog prava dobrim dijelom i nisu drugo nego propisi morala. Uistinu pravni propisi mogu biti moralni (t. j. pokrivati se s određenim moralnim shvaćanjem), moralno indiferentni i nemoralni (s velikom graduacijom).

Pravda (pravičnost). Pod pravdom se razumijevaju dvije stvari: a) neka objektivna i idealna ideja o pravu i b) neki osjećaj, koji se bitno ne razlikuje od moralnog. Prvo prelazi onda rado na teren prirodnog prava. Realistički promatrano, pravda – isto kao i moral – nije esencijalni sastavni dio prava, već je to samo zahtjev ili ideal, kako bi pravo trebalo da bude. No po jakoj idealističkoj tezi, koja je već došla do izražaja, iako samo nominalno, u velikoj rimskoj pravnoj kodifikaciji: jus est ars boni et aequi – pripadala bi pravda u samo bistvo ili pojam prava. Faktički se to u historiji nije nikad provodilo, jer kad bi se to provodilo, značilo bi, da neki formalno pravilno donesen pravni propis, ako protivuriječi ideji pravde, nema pravne snage (onako kao što na pr. nemaju pravne snage privatni ugovori, koji protivuriječe imperativnoj pravnoj normi). Iza poistovjećivanja prava s pravdom krije se politička svrha, da se opravda egzistencija prava.

> Ideja o tome, što je pravda, niti je stalna i nepromjenljiva, niti jednaka u svim slojevima društva određene države. Tu vrijedi ono isto, što je naprijed rečeno za moral, – jer u ideji pravde i dolaze većinom do izražaja načela morala. »Odsada se ... razvitak prava sastoji još jedino u težnji, da se ljudski odnosi, ukoliko se pravno izražavaju, približe što više idealu pravde, *vječnoj* pravdi. A ta pravda je vazda samo ideologizirani, dignut u nebesa izraz postojećih ekonomskih odnosa, bilo s njihove konzervativne, bilo s njihove revolucionarne strane. ... Predodžba o vječnoj pravdi mijenja se, dakle, ne samo u zavisnosti od vremena i mjesta, nego čak i od osoba, i ide u one stvari, pod kojima ... svako razumije nešto drugo.«[39]

[38] U vrlo oštrom obliku iznosi teoriju moralizatornog prava na pr. Josserand: De l'esprit des droits et de leur relativité 1927. g. Po njemu pravnici samo uobražavaju razlikovanje između prava i morala. Pravo po njemu nije drugo nego moral, koji se može prinuditi.

[39] Engels – Marx Engels: Izabrana djela, Kultura 1949. g., I. t., 569.–70. str.

Ideja se pravde obično izražava tako širokom formulacijom, da se pod to može svašta shvatiti. U Justinijanovoj zbirci definira se justitia kao »constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuendi.« Ali u pitanju je baš, koje to pravo pripada pojedincu. Tu su moguća najrazličnija shvaćanja, i svako od njih može za sebe svojatati, da je ono jedino ispravno.

Međutim, u određenom pozitivnom pravu mogu se pod izrazom pravde ili pravičnosti obuhvatiti i određena pozitivno-pravna načela. Tako engleski equity.[40] U početku razvitka radilo se o kraljevskoj vlasti, da izriče pravdu u slučajevima, kad se redovni sud pokazao da ne zadovoljava. To je rješavanje bilo u početku, prema riječima Diceya, arbitrarno i diskreciono, – ali već u 17. stolj. ono se razvija u pravni sistem. U daljem historijskom razvitku formira se posebni sud, a načela equity i common lawa se uzajamno približuju i prožimaju. Tako je i postalo nepotrebno zadržati dvije odjelite jurisdikcije, koje međusobno konkuriraju, pa se obje judikature 1875. g. ujedinjuju u istom sudištu, koje crpe svoja pravila jednako iz common lawa kao i equity. No i danas se još razlikuju te dvije vrste pravila, pričem se načelno daje equity prvenstvo. Razvijen je čitav niz maksima te equity, kao na pr. »e. ne dopušta, da povreda prava ostaje bez lijeka«, »onaj koji traži e., mora i djelovati prema e.«, »e. ne dopušta, da pisani zakon postane instrument varanja«, »e. je jednakost«. – To razlikovanje između common law i equity ne postoji samo u Britanskoj zajednici naroda, već i u SAD.

Kad se misli na pravdu kao osjećaj, govori se o pravnom osjećaju ili pravnoj svijesti. To je razumno djelovanje, u kojemu dolazi do izražaja pravno shvaćanje. Pravni osjećaj ili svijest je od velika značaja za ispravno provođenje pravnih normi, ali slično kao i kod objektivne pravde idealistički pravac daje tome pretjerano značenje za samu suštinu prava.

Korporacijsko pravo. Mimo i uz državu postoji čitav niz asocijacija počinjući od porodice. Sve te asocijacije imaju neka pravila ponašanja za svoje unutrašnje odnose. Dokle i koje od tih propisa možemo smatrati pravom? Neki to čine bez obzira na stav države. Tako na pr. po M. Hauriou razvijena teorija korporativne institucije obuhvaća i različne takve socijalne grupe i smatra njihova pravila pravnima. Otto Gierke u svojoj teoriji »genosenšafta« zastupa shvaćanje, kao da bi svako takvo udruženje moglo za svoje članove postavljati objektivno pravo uz ograničenje, da ne dira u pravo višeg udruženja.

Uistinu su takvi propisi korporacija (u širem smislu te riječi) pravni samo onda, ako ih je ili sama država propisala ili ako ih ona priznaje dajući im svoju sankciju (da sudovi rješavaju sporove po tim odnosima i sl.), – ukratko ako su ti propisi korporacija utjelovljeni u pravni sistem. Jednako kao što pravo ne zahvata svaku djelatnost pojedinca, ne

[40] Pobliže: Arminjon, Baron B. Nolde, M. Wolff – Traité de droit comparé 1950. g., II. t., 510. str. i dalje.

proteže se ni ono na svaku djelatnost korporacije. Ima takih propisa ili djelovanja korporacije, koja su za pravo irelevantna. Kad država određene odnose korporacije priznaje kao pravne, ona im može dati veći ili manji značaj. U pravnim sistemima, gdje se provodi razlika između javnog i privatnog prava, biva to naročito na taj način, da se korporacijama, kojima se pripisuje veće značenje, daje javnopravni, a drugima privatnopravni značaj. Prelaženjem iz jedne kategorije u drugu mijenja se politički značaj takvih korporacija. Tako je na pr. izmijenjeno značenje religioznih udruženja u onim državama, koje su ta udruženja pretvorile iz javnopravne u privatnopravnu korporaciju.

Pravila vjerskih udruženja. Naprijed navedeno vrijedi općenito i za pravila vjerskih udruženja. Crkvena pravila postaju pravnima samo onda, ako im država daje svoju sankciju. Zato se ispravno može govoriti o »kanonskom pravu« samo onda, kada i ukoliko ti propisi imaju snagu državnih propisa. Kako se u srednjem vijeku dobrim dijelom kanonsko pravo odnosno crkveni propisi smatraju sastavnim dijelom svjetovnog, državnog prava, to naziv kanonsko pravo za ono vrijeme nije bio ni tako neprirodan. Tako je na pr. u Njemačkoj velika recepcija rimskog prava obuhvatila i ovo kanonsko pravo, – čak se u ono doba smatralo, da kanonsko pravo kao mlađe ide ispred rimskoga.

Teokratsko shvaćanje države, predočavanje države i prava kao religioznih ustanova dovodi do pune konfuzije crkvenih propisa s pravnima. Takva teokratska shvaćanja javljaju se u novom vijeku u posve reakcionarnom obliku kao na pr. de Maistre (1754. – 1821.), a u Njemačkoj Stahl (1802. – 1862.). – Nije točno, kad se kaže – a to se dosta čuje – da je najstarije pravo bilo vjersko pravo. To je ispravno porekla novija pravna teorija.[41] Religija i pravo imaju svoja zasebna područja i samo preko države dobivaju crkveni propisi snagu pravnih propisa. Uostalom poistovjećivanje crkvenih propisa s državnim može imati dva različna politička uzroka: ili se radi o teokratskom shvaćanju države, gdje se država podređuje crkvi, ili o tom da se crkva politički strogo podredi državi, a vjera shvati kao državna funkcija.

Kad se danas vulgarno govori o crkvenom pravu, upotrebljava se to u dva različna smisla: 1. propisi, koji se odnose na crkvu i 2. propisi, koje donosi crkva. U prvom smislu su crkveni propisi i oni, koje utvrđuje sama država s obzirom na crkvu. Takvi odnosi crkve prema državi pripadaju načelno u upravno pravo. Što se tiče onih državnih propisa, koji reguliraju odnose crkve prema pojedincima, odlučan je položaj, koji ima crkva u određenoj državi. Ako crkva ima, što je pravilo u modernim državama, samo položaj privatnopravne korporacije, radi se o pravu, sličnom pravu drugih privatnopravnih korporacija. Gdje naprotiv ima crkva neki naročiti privilegovani položaj, takva će prava imati redovno značaj upravnog prava. Propisi, koje je sama crkva donijela, postaju pravni samo onda, ako im država daje svoju sankciju.

[41] O tome Haessert: Théorie générale du droit 1948. g., 163. str.

5. T. zv. PRIRODNO PRAVO

Shvaćanje, da pravo nije vezano uz pojam države, najjače je došlo do izražaja u koncepciji t. zv. prirodnog prava. Po tome bi pojam prava bio potpuno nezavisan od države, – čak po velikom dijelu ovog shvaćanja i strogo nadređen državi. Međutim, što se tiče superiornosti toga prava nad državom, nema jednodušnosti u taboru pristaša prirodnog prava (naročito kad se uzmu u obzir i noviji pristaše ove koncepcije), a isto vrijedi i za niz drugih pitanja, – tako da se i ne može govoriti o jedinstvenoj školi prirodnog prava. U historiji razvitka pravne misli postojano susrećemo traženje apsolutne pravde, – ma koliko to bilo nerealno i iluzorno. Prirodno pravo je izraz toga traženja. Historija razvitka koncepcije prirodnog prava dobrim je dijelom historija traganja i lutanja za varavim svijetlom, za apsolutnom pravdom.

Pod prirodnim pravom razumijeva se neki pravni poredak izvan državnoga, kome jedni daju apsolutnu snagu i nadmoć nad državnim pozitivnim pravom, tako da bi u slučaju kolizije državnog prava s prirodnim imalo vrijediti prirodno pravo, a drugi ne daju prirodnom pravu te snage. Uglavnom se može reći, da u starije vrijeme prevladava kod pristaša prirodnog prava prvo shvaćanje, a u novije vrijeme drugo shvaćanje, – što je u razumljivoj vezi s jačanjem države. Funkcija bi prirodnog prava onda prema drugom shvaćanju bila različna (mišljenja se tu u pojedinostima opet razilaze): davanje smjernica donosiocu državne pravne norme, ideal kome se ima pozitivni zakonodavac štoviše približiti, ispunjavanje zakonskih praznina pri primjeni pravnih propisa, tumačenje zakona, koje može čak po nekima i ispravljati zakon. – I materijalna sadržina tog prirodnog prava nije ista kod pristalica prirodnog prava. Jednom se to pravo poistovjećuje s pravednošću ili »božanskim pravom«, drugi put s prirodom, treći put s razumom – ili se to uopće kombinira. Prirodno pravo se javlja i pod različnim drugim plaštevima, kao na pr. filozofsko pravo, pojmovno pravo, po prirodi stvari i sl. Bitno je pri svemu tome, da te norme ne obavezuju zbog nekog formalnog momenta (što ih donosi drž. autoritet i sl.), već snagom svoga sadržaja. Te bi norme imale vrijediti općenito, bez obzira na vrijeme i prostor ili državne granice. Pozitivističko shvaćanje prava uzima pravo kao socijalni fenomen, a prirodno-pravno (u svom strogom obliku) uzima pravo kao neke više, metafizičke ideje, koje vladaju nad društvom.

Shvaćanje prava kao sile nad državom vrlo je starog porijekla. Ono vuče svoj korijen iz vremena, kad su se pravna pravila miješala s vjerskima. Tako je na pr. Hammurabi dobio svoj zakonik od boga sunca, Mojsije zakonske ploče od Jehove, a Muhamed koran od Alaha preko anđela Gabrijela. Time se takvim propisima daje žig apsolutne vrijednosti i nepromjenljivosti. Posvuda ćemo naći u počecima historije prava shvaćanje o uzvišenosti prava, – što i odgovara shvaćanju primitivnog čovjeka.

Ali bliže uzeto, ona koncepcija prirodnog prava, kako je prodrla u srednji i novi vijek Evrope, pa kako se i danas dobrim dijelom zastupa, potječe iz grčke filozofije (koja je tu koncepciju od Heraklita dalje živo razvijala) i to upravo iz one koncepcije prirodnog prava, kako ju je u kasnijem razvojnom periodu razvila stoa. Stoa potječe iz Grčke (osnivač Zenon), u Rimu ju je popularizirao Ciceron, a naročito se razvila u carsko doba. Stoa je vršila znatan utjecaj na rimsku pravnu teoriju, – tako između ostaloga i na teoretsko opravdanje jus gentiuma (klasični rimski pravnici ne razlikuju jus naturale od jus gentium – to se dvoje počelo strože razlikovati tek u bizantsko doba).[42] Po nauci stoe pravo se osniva u naravi, ono se ne izvodi iz pozitivnog prava, već iz prirođenih ideja: non scripta sed nata lex. I kako je prirodno pravo istovjetno s razumom, ono vrijedi općenito, ono je nepromjenljivo i neukidljivo.

Kao i neke druge zasade stoe, bile su i njene zasade o prirodnom pravu od velika utjecaja na kršćansko shvaćanje. Kanonisti smatraju, da je jus naturale božanskog porijetla, ali da se osniva u ljudskoj prirodi. Dok jedni poistovjećuju prirodno pravo s božanskim pravom, druga, mnogo jača struja razlikuje strogo to dvoje. Tako na pr. Toma Akvinski ograničuje jus divinum na ono, što je rečeno u Sv. pismu ili crkvenoj predaji kao božja volja, a prirodno pravo svodi samo posredno na boga, a neposredno izvodi iz ljudskog razuma.

U novijem ruhu oživljuje koncepcija prirodnog prava u školi prirodnog prava 17. i 18. stolj. (tu se naročito ističu Hugo Grotius 1583–1648, Pufendorf 1632–94, Thomasius 1655–1728, Wolff 1679–1754). Neki su zastupnici te škole još pod jakim utjecajem skolastike. Tako na pr. sam osnivač škole Grotius (inače protestant) smatra boga najvišim vrelom prirodnog prava, a bibliju vrelom spoznaje. Grotius i naziva prirodno pravo »jus divinum« te ga suprotstavlja »jus humanum«. Značajno je za čitavu ovu školu prirodnog prava, da je izradila čitav pravni sistem prirodnog prava, da je tako reći uparagrafila to pravo (osobito Pufendorf). U tome je ona karikatura ranijih zastupnika prirodnog prava, koji su se ograničavali na neke osnovne zasade. Dalja je značajka te škole prirodnog prava jak racionalizam. U njenoj osnovi počiva misao, da je glavno proučiti ljudsku prirodu (koja se zamišlja vrlo apstraktno i generalno), pa da se onda iz toga mogu mehanički izvući potrebna pravila ljudskog ponašanja.

Koncepcija prirodnog prava nije utrnula ni u najnovije doba. U početku 20. stolj. nastupa novi val teorije prirodnog prava, koji je i u naše dane jak. Pomalo je to znak našeg vremena, teških društvenih kriza. A u takva se vremena žudi za vječnim, objektivnim i apsolutnim vrijednostima, – ma kako one bile iluzorne. Prirodno pravo je specijalno jako u francuskoj pravnoj literaturi i od početka ovog stoljeća zastupa teoriju prirodnog prava u francuskoj literaturi, iako u različitim niansama, čitav niz uglednih pravnih pisaca (kao Charmont,

[42] O tome Eisner-Horvat, ibidem 8. str.

Gény, Hauriou, Le Fur, Renard, Belgijanac Dabin i drugi). (Među katoličkim piscima prevladuje pravac uskršavanja ideje Tome Akvinskoga, čemu je dala naročiti podstrek enciklika pape Leona XIII. »Aeterni Patris«.). Mnogo se govori o renesansi prirodnog prava, – pričem se naročito ističu pisci, poznati katolici, za koje su odlučni vjersko-doktrinarni motivi. (Misli se zapravo na renesansu prirodnog prava Tome Akvinskog, a ne škole prirodnog prava 17. i 18. stolj., koje su glavni predstavnici bili protestanti). No prirodno pravo izbija u francuskoj literaturi i pod različnom drugom politurom. Hauriou je na pr. tu koncepciju otvoreno iznosio, a njegov teoretski protivnik Duguit, zabacujući na riječima »metafiziku«, stvarno uskršava prirodno pravo u obliku normativnih pravnih pravila, koja postaju takvim po osjećaju socijalnosti i pravde članova društva, a koja stoje nad državom[43] (bliže o toj Duguitovoj koncepciji dalje pod toč. 12). Tako čitamo s olakšanjem, kad nas Waline[44] umiruje, da ne želi nikako tretirati prirodno pravo, jer »... kad bi se pretpostavilo, da postoji prirodno pravo, nitko se ne bi mogao zavaravati, da ga poznaje ... i svatko bi u njemu našao ono, što je tamo sam unio.«

I u anglosaskoj pravnoj literaturi susrećemo u XX. stoljeću oživljavanje teorije prirodnog prava. Tako i u samoj engleskoj pravnoj literaturi, gdje se ranije moglo smatrati, da je koncepcija prirodnog prava pokopana oštrom kritikom Humea (1711–76), i jetkim primjedbama Benthama, kao i nabujalim pozitivizmom i utilitarizmom. Jedno moramo već ovdje naglasiti u vezi s našim kasnijim izvodima. Opravdavanje i oživljavanje prirodnog prava nastaje tu naročito zbog toga, da bi se protumačilo sudovanje, koje primjenjuje načela, koja nisu izražena u pisanim propisima. Sudac bi po tome imao biti uvijek vezan nekim unaprijed postavljenim pravnim propisom – bilo onim pozitivnog ili prirodnog prava. Ako se naprotiv shvati – što je osnovna teza ove rasprave – da je pravo dinamično, da se pravne norme pri njihovoj primjeni dalje razvijaju i da je suđenje nužno stvaralačko djelovanje; onda to novo što sudac unosi u pravne propise nisu tvrde norme nekog prirodnog prava, već samo zasade koje je sudac izveo i dalje razvio iz pozitivnog prava. To je na pr. slučaj, kad je engleski sudac za kontrolu upravnih akata razvio pravila: nemo judex in causa sua i audiatur et altera pars, – što dio engleske teorije prikazuje kao primjenu normi prirodnog prava.

Starija nauka prirodnog prava u njenu klasičnom obliku naučavala je za prirodno pravo da je univerzalno i neizmjenljivo – vječno i posvuda jednako – i nadređeno pozitivnom državnom pravu. Realno i komparativno posmatranje prava baca u prah i pepeo ovaj fantom. Ihering je ideju, da je pravo posvuda jednako, uspoređivao s univerzalnim lijekom, koji bi trebao liječiti sve bolesti. No jedni su učitelji takva

[43] Za najnovija prirodnopravna shvaćanja vidjeti članke Esmeina i Julliota u nav. kolektivnom Introduction 1951. g., I. t., 128. i 173. str. i dalje. U naročito jakom obliku Brethe i Laborde-Lacoste: Introduction gén. à l'étude du droit 1947. g.

[44] Traité élém. de droit administratif 6. izd., 1950. g., III. str.

prirodnog prava prosto obilazili pitanje konflikta između pozitivnog (državnog) i prirodnog prava, a drugi su to otvoreno isticali i davali prednost prirodnom pravu (tako naročito kanonisti s otvorenim ili prikrivenim političkim ciljem, da ostvare supremaciju crkve nad državom).

Današnji zastupnici prirodnog prava unekoliko ispravljaju stariju nauku prirodnog prava. Tako neki od njih naučavaju, da su samo osnovna načela prirodnog prava neizmjenljiva, ali u detaljima da se i to pravo mijenja, razvija i usavršava. Na taj ih je uzmak nužno prisilio komparativni studij osnovnih pravnih instituta kod različnih naroda. Oni često svode načelo prirodnog prava na razmjerno maleni broj zasada, koje ne samo da izražavaju ideju morala ili pravičnosti, već su i dosta neodređene, tako da omogućuju različnu primjenu. – Drugi noviji zastupnici prirodnog prava prikazuju ga kao zasebni sistem mimo pozitivno pravo, – tako da bi oba vrijedila uporedo. Tipičan je u tome Stammler, koji je našao dosta veliki broj nasljednika i poštovalaca.[45] »Prirodno pravo, koje preuzima zadaću smjernice i uglednog cilja, može postojati mimo važeće pravo; ono nikako ne steže njegovo (misli se pozitivno pravo) formalno važenje. Njegovo (misli se prirodno pravo) važenje je važenje drugog načina, nego što je ono pozitivnog prava, s kojim ono nipošto nije nepodnošljivo.[46] To, uostalom, ne bi bilo daleko od Aristotelove nauke o postojanju prirodnog prava mimo pozitivno.

Koncepcija prirodnog prava može imati i svojih dobrih političkih strana. Ono može utjecati na ispravljanje pravnih propisa i na obuzdavanje državne svemoći, odnosno svemoći onih vlastodržaca, koji stoje iza apstraktne države. Pomoću te doktrine željelo se na pr. vezati i ograničavati apsolutističke vladaoce, koji nisu vezani državnim zakonima (princeps legibus solutus). Tako je na pr. sam Bodin pisao: »Quod summum in Republica imperium legibus solutum diximus, nihil ad divinas aut naturae leges pertinet.« Koncepcija prirodnog prava može, pod datim uvjetima, progresivno djelovati na razvitak prava. Kao primjere možemo navesti: preobražavanje starog civilnog rimskog prava u svjetsko pravo ili formiranje modernog međunarodnog prava.

Faktički je koncepcija prirodnog prava stalno služila i služi u dvije različne svrhe: konzervativnu i progresivnu. Uspoređenjem pozitivnog prava s prirodnim pravom može se ili postojeće pravo još više opravdavati i učvrstiti ili isticati potreba njegove izmjene. U posljednjem su pravcu na pr. istupali grčki sofisti i podsmjehivali se Sokratu, što naprosto smatra atenske zakone pravednim. Ako sumarno prijeđemo različne zastupnike prirodnog prava, naći ćemo među njima više zastupnika konzervativnog negoli progresivnog pravca. Naročito su u sadašnjici zastupnici prirodnog prava većinom konzervativci, – tako oni na pr.

[45] O tome: Festgabe für Rudolf Stammler 1926. g.

[46] R. Stammler: Wirtschaft und Recht 2. izd., 1906. g., 170. str. – Tim putem mogu se razviti vrlo različni paralelni pojmovi prava. Tako na pr. Tourtoulon: Les trois justices 1933. g., razlikuje metafizičko, socijalno i državno pravo odnosno pravdu.

pozivom na prirodno pravo brane privatno vlasništvo nad sredstvima proizvodnje. S druge strane se zbog širine i neodređenosti načela prirodnog prava mogu njime braniti i posve suprotne teze. Tako su se na pr. u sredovječnoj borbi cara i pape obje strane pozivale na prirodno pravo. Toma Akvinski – taj korifej prirodnog prava, na koga se njegova današnja »renesansa« toliko poziva – uzimao je kao prvobitno prirodno pravo ljudsku slobodu. A iza toga je samo ropstvo usklađivao s prirodnim pravom, tako da nije u tome daleko odmakao od velikog uzora sredovječne kršćanske filozofije Aristotela, kome je ropstvo značilo prirodno pravo.

Škola prirodnog prava 17. i 18. stolj. koincidirala je vremenski s dizanjem buržoazije protiv feudalizma, i ona je nužno u duhu svog vremena iznosila i progresivne ideje. Služeći se koncepcijom prirodnog prava mlada je buržoazija u svojoj revolucionarnoj periodi donijela i skroz progresivne akte. Dovoljno je, da podsjetimo na američku Deklaraciju nezavisnosti i Deklaraciju Francuske revolucije o pravu čovjeka i građanina. No u cjelini gledano, nalazi se kod zastupnika škole prirodnog prava 17. i 18. stolj. više konzervativnosti nego progresivnosti. Kritički pregled pokazuje, da je ta škola prije ojačala nego oslabila državnu vlast.[47] Kelsen je u tome pitanju mnogo vjerniji historiji od mnogih slavitelja te škole, kad piše:[48] » ... bilo je uvijek opozicijskih strujanja ... Ali od tih duhovnih pokreta malo je preostalo. Svi danas kao ugledni priznati učitelji prirodnog prava pripadaju konzervativnom pravcu. Pa kako je to i moglo biti drugačije? Tâ oni su svi bili ili vjerne i poslušne sluge države ili svećenici državne crkve, profesori, ministri, poslanici, baroni, tajni savjetnici, biskupi i sl.; i baš vrhunac nauke prirodnog prava, njeno klasično doba, ide u vrijeme bezobzirnog državnog apsolutizma, pod kojega se pritiskom ne bi ni mogla razviti revolucionarna teorija kao literarni pokret, a kamoli da se oficielno naučava na univerzitetima.« Kelsen dodaje, da se zato pogrešno pripisuje školi prirodnog prava revolucionarni značaj, što se pogrešno poistovjećuje Rousseauova teorija uopće s prirodnim pravom. – Na samo zakonodavstvo ta je škola često razmjerno povoljnije djelovala u progresivnom pravcu (dalje pod toč. 9. vidjet ćemo to pobliže na primjeru kodificiranja austr. građanskog prava na prijelazu 18. u 19. stolj.)

To što se naziva prirodnim pravom, nije uopće nikakvo pravo, već su to neke zasade morala, pravičnosti i sl., koje postaju pravom, kad se inkorporiraju u pozitivno pravo, kao na pr. kad neki pozitivni zakon upućuje na ta načela. Pozitivno pravo se odnosi načelno prema tom prirodnom pravu baš tako, kao što se odnosi i prema drugim društvenim pravilima ponašanja, koja nemaju značaj pravne norme. Naziv prirodno pravo doveo je do fatalne zbrke i konfuzije, i pravna teorija bila bi mnogo čistija i jasnija, da se tu nije govorilo o pravu. S druge je strane sigurno, da načela, koja izražava t. zv. prirodno pravo – a koja kao i sva ostala pravila društvenog ponašanja daleko od vječnosti i neizmjen-

[47] Krabbe: Kritische Darstellung der Staatslehre, Haag 1930. g., 144. str.
[48] Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre 1928. g., 39. str.

ljivosti diferenciraju i vremenski prema različnim historijskim periodima i prostorno prema različnim zemljama i narodima i u istoj zemlji prema različnim društvenim grupama, a osobito klasama – utječu na opće formiranje prava, kao što to utječu i druge ideje određenog društva. Te zasade utječu, kako kod donošenja pravnog propisa, tako i kod njegove primjene, a naročito kod suđenja u slučaju zakonske praznine. Ali sve to još nikako ne opravdava, da se tim zasadama pripisuje značaj formalnog pravnog vrela.

6. PRAVNA NORMA

Pravo je skup određenih pravila društvenog ponašanja, za razliku od drugih normi ili pravila[49] društvenog ponašanja, skup pravnih normi. Kad govorimo općenito o pravilu ponašanja, uzimamo to u širem smislu. Uže gledajući, bilo bi ispravno razlikovanje, koje provodi švicarski pravnik Burckhard, između pravila organizacije, koja određuju u prvom redu nadležnost, i pravila ponašanja (u užem smislu), koja propisuju pojedincu, kako se *ima ponašati* (*Verhaltungsrecht*).

Pravna norma je imperativ, koji propisuje ljudima, da nešto čine ili se uzdrže od činjenja. Kad kažemo imperativ, mi tu riječ primjenjujemo u širem smislu. Mogu se, naime, razlikovati imperativna (u užem smislu) i permisivna pravila ponašanja: prva stavljaju u dužnost neko činjenje odnosno nečinjenje, a druga ovlašćuju pojedinca na neko aktivno ili pasivno ponašanje, čime se pojedinac može, ali ne mora služiti. Ali i u tom drugom slučaju postoji imperativ, samo što on nije upućen tom ovlaštenom pojedincu, već trećim licima (privatnicima i drž. organima), koji ne smiju smetati tog pojedinca u njegovu ponašanju. Tu imperativnost označuje latinski jus, t. j. jubere, nešto zapovijedati.

Potrebno je, da se radi o takvim odnosima, kod kojih nastaju ovlaštenja i dužnosti, što ujedno znači, da se radi o vanjskom ponašanju ljudi. To je potrebno zato istaći, što izrijekom doneseni od drž. organa propis (na pr. zakon) može imati vrlo različan sadržaj, pa i ne regulirati nikakav pravni odnos. U takvim slučajevima govore neki o neobaveznom zakonskom sadržaju.[50] Kad je na pr. francuski zakon iz 1794. g. propisivao, da »francuski narod priznaje postojanje najvišeg bića i besmrtnog duha«, onda to nije bila nikakva pravna norma. Jednako je u bivstvu pravne norme, da će se primjenjivati. Nema značaja pravne norme propis, koji postavlja takva nebulozna akademsko-

[49] U pravnoj teoriji općenito se »norma« i »pravilo« upotrebljavaju kao sinonimi. Kelsen upozoruje (Opća teorija, 49. str.), da to dovodi do dva nesporazuma o prirodi prava: 1. da se pravu daje karakter prirodnih zakona i 2. da se pravom smatra samo ono, što je generalno. Zato K. preporučuje, da se uopće ne upotrebljava termin pravilo, nego da se pravo karakterizira kao norma.

[50] Eisele: Unverbindlicher Gesetzesinhalt – Archiv für civil. Praxis 1886. g.

teoretska načela, koja uopće nisu skrojena za praktičnu primjenu. Isto tako, ako neka odredba samo savjetuje, konstatira i sl., onda nema ni pravne norme, osim kad bi se samo istinski imperativ tako stilizirao.

Iz imperativnosti pravne norme proizlazi, da pravilno objavljena pravna norma obavezuje pojedinca bez obzira na to, da li mu je lično poznata. Ignorantia legis non excusat. Bez toga se ne bi mogao pravni poredak pravilno izvršavati. Teže je braniti to načelo jednakošću građana, jer da bi u protivnom postojale dvije vrste građana: za koje vrijedi i za koje ne vrijedi zakon. Već je Menger[51] dobro primijetio, da prezumcija zakona ide stvarno u prilog obrazovanijim i imućnijim klasama. Pravičnost traži, da se u nekim pitanjima, naročito kad se radi o pitanju subjektivne krivnje, uzme u obzir nepoznavanje zakona, koje se može ispričati. Tako propisuje naš Krivični zakonik (čl. 10), da sud može blaže kazniti, a i osloboditi od kazne, učinioca krivičnog djela, »koji iz opravdanih razloga nije znao, da je takvo djelo zabranjeno.«

Dok prema demokratskom shvaćanju moraju građani biti upoznati s pravnim propisima, ekstremno autokratsko shvaćanje naginje tome, da prekriva te propise plaštem tajne. Tako je na pr. japanski Tokugawa Kazneni zakonik izrijekom propisivao, da se samo službenim licima smije dopustiti da studiraju njegove propise. I ta je tajnost uklonjena u Japanu tek Ustavom od 1889. g.

Kelsen ističe, da pravna norma nije imperativ, već da znači hipotetični sud. Kratko prikazano, hipotetični sud bio bi, ako je x onda y, a imperativ x jednako y. Uistinu možemo pravnu normu izraziti na oba načina, i lično ne vidim razloga, zašto ne bi i dalje, kako je to već uobičajeno, izražavali to kao imperativ.[52] S druge strane je ispravno, da je taj imperativ »depsihologiziran«, da »ne sadržava u sebi volju u psihološkom značenju te riječi.« »Norma je izraz ideje, da nešto treba da se dogodi, posebno da neki pojedinac treba da se ponaša na određeni način.«[53]

Za razliku od drugih društvenih normi ponašanja pravna norma se formira na zaseban način, ima svoj naročiti oblik, a njeno se izvršavanje osigurava posebnim sredstvima. No to još ne znači, da se neke norme društvenog ponašanja u nekim određenim takvim točkama ne bi mogle podudarati s pravnom normom.

Neko pravilo postaje pravnom normom prema pozitivističkom pravnom shvaćanju na taj način, što ulazi u sistem državnih pravnih propisa. Tu se mogu razlikovati tri glavna načina formiranja pravnih normi: a) izrijekom i izravno donesena pravila ponašanja od posebnih drž. organa, koji su za to nadležni, kao na pr. donošenje zakona od zakonodavnog tijela, donošenje opće normativnih akata (naredbe) od drž. upravnih organa; b) neizravno formirana pravna pravila od drž.

[51] U djelu: Das Bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen.

[52] O tim dvjema različnim načinima izražavanja iz novije literature Haesaert, nav. djelo 397. str. i dalje.

[53] Kelsen: Opća teorija 47.–8. str.

organa u procesu primjene prava, kao na pr. sudske presude, rješenje konkretnih slučajeva od upravnih organa; i c) pravila ponašanja formirana od društvenih i privatnih snaga, koja dobivaju značaj pravne norme priznanjem ili prihvatanjem od države, bilo da su ona pravilno donesena prema ovlaštenju neke opće državne pravne norme (na pr. da se samim zakonom unaprijed općenito utvrdi, pod kojim se uvjetima ima neki običaj smatrati pravnim), ili da ih prihvate organi pod b) u procesu primjene prava (na pr. da sudovi pri suđenju uvaže neki običaj kao pravnu normu). Amo ne idu samo običaji, nego uopće svi akti, koje donose privatna lica. Na taj način na pr. neki privatni ugovor stvara pravo (razumije se tako dugo, dok se kreće u granicama, koje mu je dao zakon i dok država svojim aparatom garantira njegovo izvršenje).

Polazeći s pozitivističkog pravnog shvaćanja, osnivač pozitivističke engleske pravne nauke (analitička pravna škola) Austin (1790–1859) razlikovao je ovdje četiri kategorije: 1. neposredno postavljeno i direktno nastalo pravo – ono nastaje redovnim zakonodavnim putom; 2. neposredno postavljeno i indirektno nastalo – u novo doba bez važnosti, jer nastaje sudovanjem suverene vlasti; 3. posredno postavljeno i direktno nastalo – amo bi naročito išlo t. zv. delegirano zakonodavstvo; i 4. posredno postavljeno i indirektno nastalo pravo – kamo ide naročito pravo, koje razvijaju sudovi svojim sudovanjem.

Prema općem shvaćanju prava provode se ovdje vrlo različne diobe. Tako je na pr. historijska pravna škola (naročito Puchta) razlikovala načelno tri puta, kojima nastaje pravo: prirodno podudaranje uvjerenja, zakonodavstvo i nauka, i prema tome: običajno pravo, promulgirano pravo i pravo pravnika. Bitna bi bila razlika između običajnog prava i druga dva prava, što u prvom slučaju djeluje narod neposredno, a u druga dva preko svojih reprezentanata.

U pravnom razvitku pojedinih zemalja odnosno naroda možemo po pravilu primijetiti tri vremenske periode: u prvoj prevlađuje pravo, koje se formira iz društvenih snaga (naprijed pod c), u drugoj pravo, koje indirektno formiraju drž. organi (naprijed pod b), i u trećoj izrijekom donesena opća pravila ponašanja (naprijed pod a). Taj razvitak upada u oči u dugoj historiji rimskog prava. Tu prvobitno spontano stvaranje prava sve više zamjenjuju magistrati i pravnici, da bi konačno glavno mjesto zauzele carske konstitucije (zakoni).

Kako je izrijekom doneseno opće pravno pravilo danas naročito nabujalo, došlo je u jednom dijelu pravne teorije do neispravnog identificiranja takva pravnog pravila s pravnom normom uopće. Samo izrijekom doneseno opće pravno pravilo smatra se pravnom normom. To nije samo s pravno-historijskog gledišta neispravno, već dovodi do niza krivih zaključaka i zabluda – o čemu će biti još pobliže govoreno u daljem razlaganju – i daje posve krivu sliku o formiranju prava. Ako je pravo skup pravnih norama, onda ne možemo pravne norme ograničiti samo na izrijekom postavljena opća pravila ponašanja, – jer smo očito na taj način obuhvatili samo jedan isječak prava.

Značajka pravne norme ne može nikako biti njena generalnost odnosno apstraktnost. Pravo, u svom početnom obliku, javlja se kao konkretno pravo, koje se odnosi na određene pojedine slučajeve. Napose ne daje običajno pravo neposredno pravno pravilo, kao što to na pr. čini zakon, već se tu pravilo izvodi iz konkretnog vršenja. S pravnohistorijskog gledišta može se uzeti kao opća evolucijska linija u razvitku pravnih vrela (u formalnom smislu te riječi), da se od individualnog i konkretnog ide k općem i apstraktnom, od pojedinih običaja i sporadičnih izricanja prava od drž. aparata k donošenju općih i apstraktnih pravnih propisa. Razlikovanje između prava in abstracto i in concreto zavisi od razvijenijeg pravnog shvaćanja, a naročito od razlikovanja između objektivnog i subjektivnog prava.[54] Tek u daljem historijskom razvitku donose se svijesno opći pravni propisi, koji imaju vrijediti za neodređeni broj slučajeva. Taj pravni razvitak uspoređivao se s razvitkom jezika, koji početno nastaje nesvijesno, i tek ga kasnije počinju gramatičari sistematski razrađivati.[55] Njemački pravni historici tvrde, da se njemački izraz Recht (gotski raihts) izvorno upotrebljavao adjektivno i značio konkretno (suđeno) pravo, a tek kasnije supstantivno u smislu »Richtung« kao pravna norma, objektivno pravo.[56]

I u samom zakonodavstvu opaža se razvojna tedencija, da se kazuističko formuliranje zamijeni apstraktnim. Ta se pojava primjećuje i po pojedinim pravnim granama istog pozitivnog prava: opći i apstraktni propisi to se više javljaju i imaju veće značenje, što je neka pravna grana tehnički razvijenija (tako na pr. danas, općenito uzeto, mnogo više na području sudskog negoli upravnog prava). – U svemu tome dolazi do izražaja ona razvojna linija, koju općenito susrećemo u razvitku ljudske misli, koja teži uopćavanju pojedinačnih pojava, ide od konkretnog k apstraktnom. Ili još općenitije, to je ona opća razvojna linija, o kojoj nas uči dijalektika: od jednostavnoga k složenom, od nižega k višem.

Ali ni danas nije istisnuto konkretno formiranje prava. U nekim pravnim sistemima ima ono, štaviše, i vrlo veliko značenje, tako na pr. u anglo-saskom pravu, (koje se razvilo samoniklo bez recepcije rimskog prava), gdje se sudac mora pridržavati sudskog presedana kao obaveznog pravila – tu vrijedi pravilo presedana (rule of precedent). Prema engleskoj metodi case lawa, svaki sud vezan je za nove slučajeve aktom višeg suda, a najviši sud vlastitim aktom; viši sud nije vezan aktom nižeg suda, a naročito nije ni vezan sudac prvog stepena vla-

[54] U Njemačkoj je do toga došlo naročito recepcijom rimskog prava, o čemu daje lijepe izvode Otto Gierke, naročito Deut. Genossenschaftsrecht, II. sv., 126. str. i dalje.

[55] Del Vecchio, nav. knjiga 416. str. – To treba više primiti kao sliku nego uspoređenje. Općenito postoji bitna razlika između razvitka prava i mirnog razvitka jezika, i pogreška historijske pravne škole bila je baš u tome, što je htjela prikazati, da se pravo mirno razvija (slično jeziku). Pravo se bitno razlikuje od jezika, što je nastalo tek u daljem razvitku ljudskog društva formiranjem države kao klasnog gospodstva, a jezik je stalan pratilac čovječanstva i ne može se tumačiti kao neka specifična pojava klasnog društva.

[56] Schröder: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte 1907. g., 15. str.

stitim aktom. Ta formalna vezanost potječe iz novijeg vremena. Ona nižeg suca od konca 18. stolj., a same Kuće lordova od 1861. g. Tome nasuprot nisu u SAD ni danas, ni savezni Vrhovni sud kao ni vrhovni sudovi pojedinih država, vezani vlastitim odlukama. – Nasuprot evropsko-kontinentalnoj apstraktnoj metodi, kako se ona razvila naročito u Francuskoj nakon njene Velike revolucije, engleska pravna misao ističe se svojom konkretnošću. Na evropskom kontinentu, općenito gledano, teži se za što potpunijim sistemom apstraktnih pravnih propisa, da bi se pod ta pravna pravila mogao podvesti svaki konkretni slučaj; naprotiv, u Engleskoj se pravo formira više kazuistički, od slučaja do slučaja, nema onakvih velikih pravnih kodifikacija kao na evropskom kontinentu, sam common law, to najvažnije pravno vrelo, sastoji se od gomile konkretnih slučajeva i odluka, – indukcija preteže nad dedukcijom. Zato se i karakterizira englesko pravo kao case law, kako kaže Bentham »judge made law« – zakonodavstvo izrađeno od suca. Kad se u evropsko-kontinentalnoj sudskoj praksi pojavi nov slučaj, sucu je glavna briga, da nađe prikladno apstraktno pravno pravilo, koje posebnom interpretacijom primjenjuje (često i dosta silovito) na konkretni slučaj; naprotiv će u jednakom slučaju engleski sudac tražiti konkretni slični sudski presedan. – Tako u Engleskoj nemaju formalni zakoni jednako veliko značenje za primjenu prava, kao što ga imaju na evropskom kontinentu. Danas je zakon nadređen common lawu i običajnom pravu. No ta nadređenost potječe od 15. stolj., i o njoj se još sumnjalo u 17. stolj. Za samo privatno englesko pravo tvrde njegovi poznavaoci, da je u 9/10 sudsko pravo i da je za samo zakonsko pravo sudac prethodnica, jer da zakonodavac ovdje obično samo usvaja ono, što je već razvio sudac. – U vezi s time je i neka dinamičnost odnosno elastičnost engleskog prava, a naročito common lawa. Odatle se i pravna misao u pravilu drugačije formulira na području engleskog prava negoli u evropsko-kontinentalnim pravnim sistemima. Tamo preteže indukcija, koja polazi od pojedinog slučaja, ovdje dedukcija od općih načela. Sama pravna nauka tamo je više kazuistička i analitička, a ovdje više apstraktna i generalna.

Iz svega toga ne može se nikako zaključiti, da bi načelno anglo-sasko pravo – jer nema onakih općih i apstraktnih pravnih propisa kao što ih većinom imaju evropsko-kontinentalne države – bilo apsolutno primitivnije i nezgodnije od evropsko-kontinentalnih pravnih sistema. To presedansko pravo ima nekih svojih nedostataka – barem kad se gleda očima evropsko-kontinentalnog pravnika – kamo ide u prvom redu njegova nepreglednost, kao i slabija pristupačnost širim slojevima naroda. U samoj engleskoj literaturi Bentham, koji je sa pozicija svog doktrinarnog racionalizma i vjere u velike jedinstvene pravne kodifikacije gajio veliko neraspoloženje prema čitavoj metodi common lawa, prikazivao je to pravo kao zavjeru pravnika protiv naroda. Prema njemu je u ličnom interesu tih pravnika, da pravo bude što više iracionalno. Ono je tim licima sredstvo, »da vuku narod za nos i škare da ga strižu«. – Kao prednost toga prava iznosi se, što sudac može bolje prosuditi indi-

vidualnost pojedinog konkretnog slučaja i manje je izvrgnut opasnosti, da će se zaplesti među apstraktnim pravilima i donijeti tjesnogrudno, pravno-formalističko rješenje. Pri uspoređenju engleskih sudskih presuda s evropsko-kontinentalnim upada uoči, kako se u Engleskoj široko i precizno obrađuje činjenično pitanje.

U vezi sa svim tim englesko pravo je često gipkije od evropsko-kontinentalnog. Kažem često, jer se ta gipkost ne bi mogla tako općenito priznati, kako to ističu neki engleski pisci. Jer uistinu mnogobrojni sudski presedani mogu i da jako vežu suca i da dosljedno okamene pravo i pravni razvitak. Goodhart se o tome izrazio jednom prilikom vrlo pesimistički, da je »engleski sudac rob prošlosti i despot budućnosti, on mora slušati rješenje svojih prethodnika i diktira budućim generacijama presude.«[57] Za pravo SAD tvrde mnogi, da je gipkije i elastičnije od engleskog, a to iz razloga, što sudski presedani tamo ne vežu tako strogo kao u Engleskoj. – S druge strane se ističe u komparativnoj pravnoj nauci[58], da je engleski sudac u uspoređenju sa svojim evropsko-kontinentalnim kolegom jače ograničen, kad interpretira neki postojeći zakon. Engleski sudac mora se bukvalno više držati slova zakona, ne može detaljnije istraživati zakonodavčeve namjere i ciljeve, ulaziti u preparatorni zakonski materijal, parlamentarne diskusije (u SAD je sudska praksa zabacila zabranu ulaženja u zakonske preparatorne radove, a tu zabranu kritiziraju i mnogi ugledni engleski pravni pisci) i sl. Odatle nevolja, što se onda ne može potpunije istraživati zakonska svrha, koja treba da bude od kardinalnog značenja pri primjeni zakona. Tako je na pr. razumljivo, da je prof. Laski postavio zahtjev, da svaki zakon dâ službeno tumačenje svojih intencija, bilo u obliku preambula ili objašnjavajuće note.

Međutim, negdašnja oštra i načelna opreka, kako je ranije postojala između engleskog i evropsko-kontinentalnog prava, formiranog prema francuskom uzoru, koja je nastala u prvom redu različnim političkim razvitkom: u Francuskoj revolucijom, a u Engleskoj laganom evolucijom, gubi danas na svojoj oštrini. S jedne strane u Engleskoj se sve više diže značenje zakona (pa i same pravne doktrine, koja i razrađuje apstraktna pravila i formulira opće pojmove i načela), a u Francuskoj i sličnim pravima diže se postojano značenje sudske prakse. Iako sudski presedan u francuskom i sličnim pravima nema one formalne, pravno-obavezne snage kao u anglo-saskom pravnom sistemu, on faktički djeluje u sličnom pravcu; određene sudske presude dobivaju i ovdje značaj generalne pravne norme, značaj posebnog općeg pravnog vrela. Jednovremeno jača onkraj Kanala apstraktno i generalno formiranje prava, a s ovu stranu Kanala konkretno formiranje. – Pogotovu je, što se toga tiče, pravo SAD bliže evropsko-kontinentalnom pravnom sistemu. To američko pravo nije samo mnogo gipkije od engleskog, već u toj zemlji

[57] Vidjeti i njegov interesantan referat o presedanskom pravu Engleske na vijećanju Međun. instituta pravne filozofije i pravne sociologije 1933. g. – Annuaire istog instituta 1934. g., 37. str. i dalje. G. tu ističe, da je glavni razlog presedanskom engleskom pravu, da se dođe do čvrstih pravila, koja će vezati suca.

[58] Nav. knjiga Arminjon i drug. II. t., 530 str. i dalje.

klasičnog pisanog ustavnog prava ima zakonsko pravo načelno veće značenje nego u Engleskoj. Tako da se u komparativnoj pravnoj teoriji prikazuje ovo američko pravo kao neko posredno pravo između engleskog common lawa i prava francuskog tipa.[59] Još veću sličnost pokazuje ovdje evropsko-kontinentalnom sistemu škotsko pravo, unatoč velikom utjecaju engleskog prava. Približavanje ta dva sistema, engleskog i evropsko-kontinentalnog, posve je razumljivo. Ono je posljedica sličnih ekonomsko-društvenih i političkih uzroka, kao jednakih pravno-tehničkih potreba.

U pravnom životu javljaju se dvije vrste pravnih normi: prve se donose direktno i izrijekom (kao na pr. zakon i normativni akti podzakonskih drž. organa), a druge se razvijaju indirektno u samom procesu primjene prava (kao sudska ili upravna praksa, običajno pravo). U prvom je slučaju (legificirano pravo) donošenje pravne norme strogo odijeljeno od njena konkretnog izvršavanja, a u drugom je slučaju ovo dvoje najuže povezano. U tom drugom slučaju vršenje se prava ne izvodi iz nekog generalnog ili apstraktnog propisa, već se obrnuto odgovarajuće pravilo formira iz tog vršenja. Pravna teorija na evropskom kontinentu često se ograničuje samo na legificirano pravo, i to opet dobrim dijelom samo kako je ono sadržano u pisanom tekstu bez obzira na njegovo dalje razvijanje (osobito u sudskoj i upravnoj praksi). Takav se postupak teoretski brani kao opreka između pravne nauke i sociologije: prva bi imala gledati samo na pravnu normu (a ta se poistovjećuje s legificiranim pravom), a druga na stvarno vršenje u životu.[60] Ako se ta teza dosljedno provede i ne ostane samo na riječima, daje se ne samo nepotpuna, već i kriva slika pozitivnog prava. Živo pravo ne samo da se ne iscrpljuje u legificiranom pravu, već i dosta toga, što je sadržano u legificiranom pravu, nije efektivno pravo.

7. ANTINORMATIVNO SHVAĆANJE PRAVA

U pravnoj nauci općenito se prikazuje pravo kao skup određenih normi ili pravila ponašanja. Georg Jellinek je još mogao pisati, da nema ni spora o tome, da je pravo skup pravila za ljudsko djelovanje.[61] Međutim jedan je pravac pravne sociologije iznio u tome pitanju protivno, antinormativno shvaćanje prava. Po tome shvaćanju pravo ne bi bila norma, imperativ, već socijalni poredak: pravo bi bilo skup određenih pravnih odnosa, koji čine socijalni poredak. U tome bi, općenito gle-

[59] R. David: *Traité élém. de droit civil comparé* 1950. g., 304. str.

[60] Ispravni izvodi protiv takva dualizma s kritikom pravne nauke, koja se usko ograničuje na »legificirano pravo« u raspravi Eisenmann: Sur l'objet et la méthode des sciences politiques u Zborniku La science politique contemporaine, izd. Unesco 1950. g.

[61] Nav. djelo, 332. str.

dano, došla do izražaja ona antiteza, koja se tradicionalno ističe između pozitivističke pravne teorije i sociologije; što prva uzima kao objekt pravne norme, a druga faktično ponašanje u društvu. Ako uzmemo još u obzir i teoriju prirodnog prava, to bi bila, grubo izraženo, osnovna razlika između te tri teorije, što pozitivistička pravna teorija uzima pravo, kako je ono utvrđeno pravnim normama, sociologija, kako se ono u životu vrši, a prirodno pravo, kako bi pravo trebalo da bude prema nekom idealu. Načelno su to tri različna postupanja, pričem se i nužno primjenjuje različna metoda. Rečeni pravac pravne sociologije nije drugo no primjena sociološkog promatranja, njen prodor u samu pravnu nauku. Između normativne i sociološke metode moguće su i različne kombinacije. Tu je tezu u pravnoj literaturi ponovo razvio Gurvič, po kome je pravo skup normi i upletenih činjenica.[62]

S tog sociološkog gledišta na pr. piše E. Ehrlich: »Niti je pojmovno bitno za pravo, da proizlazi iz države, niti da je podloga za odluke sudova ili drugih vlasti, ili za pravnu prinudu, koja na to nastavlja. Ali ostaje četvrto obilježje pojma i od toga treba poći: pravo je poredak«.[63] »Unutrašnji poredak ljudskih udruženja nije samo izvorni, već i do danas osnovni oblik prava. Pravno pravilo (Rechtssatz) ne samo što dolazi mnogo kasnije, već se i danas još većim dijelom izvodi iz unutrašnjeg poretka udruženja«.[64] Slični sociološki pravac zastupali su u njemačkoj literaturi Jerusalem, Spiegel, Sinzheimer. Nešto slično javlja se i kod starijeg ruskog pravnika Muromceva.[65]

Prvi pravac u sovjetskoj pravnoj nauci (Pašukanis, Stučka, Krilenko i drugi) preuzeo je u osnovi rečeni sociološki pravac uz neko »marksističko« friziranje. U pojedinostima je bilo u toj sovjetskoj pravnoj školi razmimoilaženja. Tako ističe Pašukanis,[66] da je Stučka ispravno postavio pravni problem kao onaj društvenog odnosa, ali da je propustio tražiti specifičnost tog socijalnog odnosa, pa zato ne može odgovoriti na pitanje, na koji se način društveni odnosi pretvaraju u pravne. Prema Pašukanisu osnovna je stanica prava pravni odnos, a pravo je kao skup normi samo mrtva apstrakcija. Norma se ili direktno izvodi iz postojećih odnosa ili znači, kad se donosi kao drž. zakon, samo simptom, iz koga se može zaključiti s nekom vjerojatnošću na postanak određenih odnosa. No za objektivnu egzistenciju prava je odlučno, da li se to i ostvaruje u društvenim odnosima. Ako su se određeni odnosi faktički razvili, onda to znači, da se razvilo odgovarajuće pravo; ako je samo donesen zakon, a da u praksi nije nastao odgovarajući odnos, onda je

[62] Tako naročito u raspravi: Théorie pluraliste des sources du droit positif – Annuaire de l'Institut intern. de philosophie du droit et de sociologie juridique 1934. g., 114. str. i dalje.

[63] Grundlegung der Soziologie des Rechts 1913. g. 17. str. – Kelsen ispravno primjećuje, da je to definicija društva, a ne definicija prava (Opća teorija prava 40 str.).

[64] Ibidem 29. str. Tu se pod pravnim pravilom podrazumijeva samo opće i apstraktno pravilo.

[65] Prema prikazu Aleksandrova »Sovjetska država i pravo« 1948. g., 10. br., 44. str. U tom se članku pokazuje, kako su Stučka i drugovi preuzeli ovu antinormativnu »buržoasku« školu »za materijalistički prilaz k pojmu prava«.

[66] Allgemeine Rechtslehre und Marxismus 1929. g. 58. str. i dalje.

učinjen samo pokušaj za stvaranje prava. Put je produkcionog odnosa k pravnom odnosu kraći, nego što to uzima pozitivna jurisprudencija, kojoj je još potrebna međuspojka, t. j. državna vlast i njena norma. Pravni odnosi stvaraju se neposredno od postojećih materijalnih produkcionih odnosa. Pri analizi pravnog odnosa ne treba ići od pojma norme, već je dovoljno analizirati pravni odnos, kojega je sadržaj dat ekonomskim odnosom. – Preuzimajući u osnovnome teze rečenog pravca sociološke pravne škole Pašukanis ne iznosi izrijekom i dalju osnovnu tezu tog pravca, t. j. da društvo, a ne država stvara pravo i da je pravo mnogo širi pojam, nego što su pravni odnosi, koje regulira ili priznaje država. Ali na to nužno izilazi i Pašukanisovo shvaćanje, pa zato i nije u skladu s marksističkim shvaćanjem prava.

Do antinormativnog shvaćanja prava dolazi se i pretjerivanjem momenta vršenja prava, kad se tome daje primaran značaj. Slično i kad se pravo promatra samo kao psihička pojava, kao duševno proživljavanje ljudi (tako na pr. psihološka škola Petražickoga, kod koga je osnovno intuicija i emocija). U blažoj formi dolazi to do izražaja u t. zv. pluralističkoj teoriji države poznatog engleskog pravnika Laskia, koji označava individualnu savjest, pristajanje pojedinaca kao jedino istinsko pravno vrelo. To opet nije daleko od poznate koncepcije L. Duguita, da određeno pravilo postaje pravnim, kad masa pojedinaca socijalne grupe stekne svijest, da je to pravilo bitno za održavanje društvene solidarnosti i da je pravedno, da bude sankcionirano prinudom. Po tome nije zakonodavac stvaralac prava, već on samo formulira ono što je kreirala masa pojedinaca socijalne grupe. Iako sa drugih postavaka, ta Duguitova koncepcija slična je onoj njemačke historijske pravne škole. – Za sve te različne teorije priznavanja, t. j. da pravne norme vrijede samo radi toga i samo, ukoliko ih priznavaju oni, kojima su upućene, kaže Kelsen da su gotovo identične s ugovornom teorijom prirodnog prava o postanku države. Obje imaju istu metodičku griješku i dovode do jednake fikcije. Takav akt priznavanja može se kod ljudi baš tako malo dokazati kao i kod osnivanja države, a pravne norme vrijede za ljude bez obzira na njihovu privolu.[67] U pravnoj je teoriji naročito Bierling (1841–1919) isticao, da je temelj prava priznanje (Anerkennung). Pravne norme bi se razlikovale od ostalih normi društvenog života, što ih priznaju članovi društva.

U naročito oštrom obliku iznio je tu koncepciju Laun.[68] I kako ona potječe od novijeg pisca i dosta se prenosi, a stvarno daje samo primjer jednog takvog shvaćanja, prikazat ćemo je pobliže. Kažem, da je Launova teorija samo jedan primjer takva shvaćanja. Tako je na pr. u ranijoj njemačkoj pravnoj literaturi davao Schlossmann najveće značenje pravnom osjećaju (Rechtsgefühl) – u svojoj raspravi »O ugovoru« (1.876 g.). Po njemu bi pravni osjećaj bila ona snaga, koja formira ono,

[67] Kelsen: Über Grenzen zwischen juristischer und soziologischer Methode 1911. g.. 19. str. i dalje.

[68] Izneseno u više navrata, a napose u knjizi: Recht und Sittlichkeit. Berlin 1935.

što se zove pozitivno pravo.[69] Prema Launu je t. zv. pozitivno pravo samo gruba sila, koja ne sadržava ni »treba« (Sollen) ni dužnosti, već samo uvjetno »morati« (Müssen). Iz same te sile ne može nastati dužnost. Ono, što ta sila dekretira, postaje obvezatnim pravom, priznanjem pojedinačne savjesti ili pravnog osjećaja. Pravo je autonomno, jer tko sluša svoju pravnu dužnost, a ne prinudu, sluša svoj vlastiti zakon. Savjest i pravni osjećaj pojedinaca odlučuju u svakom pojedinom slučaju primjene o vrijednosti zakona. Državljani nisu robovi zakonodavca, već njegovi suci. Zakon je samo ofert, kojim izilazi zakonodavac pred pojedince tražeći njihovo *ćudorednopravno odobrenje*. Da bi bilo pravo pozitivno, potrebno je dvoje: prvo, da mase faktički slušaju i drugo, da velikim dijelom tu poslušnost ne proživljavaju kao »morati« (Müssen), već kao »Sollen«, – da slušaju iz pravnog osjećaja. Ali pozitivnost prava graduira. Što manje ljudi sluša iz autonomnog osjećaja dužnosti, a više iz straha, to je pozitivnost prava nepouzdanija. Proživljavanje »Sollena« pojedinca spojeno je s predodžbom, da je i drugi podvrgnut jednakom »Sollenu«. Laun ispravno kritizira »narodni duh« historijske pravne škole, ali ni njegov pravni osjećaj pojedinca nije manja himera. Konačni je Launov zaključak – pošto je istaknuo veliko značenje pravnog osjećaja pojedinca – da narod stoji kao stvaralačko vrelo čitavog *ćudorednog pravnog Sollena nad državom i pozitivnim pravom*. Savjest i pravni osjećaj naroda stvara pravo, njegov je izvor. Launovi izvodi našli su svoju čudnu paralelu u jednoj mnogo citiranoj knjizi, gdje se tvrdi, da je sistem kapitalističke produkcije ekonomska demokracija, u čijem krilu svaka novčana jedinica daje svom držaocu pravo glasa. Potrošači predstavljaju narodnu suverenost, a kapitalisti su mandatori suverenog naroda. Profit i gubitak su sredstva, pomoću kojih potrošači vladaju nad ekonomijom.[70] Launov je politički finale, da doduše sve države odreda nisu demokracije, ali da su to svakako Musolinijeva Italija i Hitlerova Njemačka. Čitava je teorija baš tako realna kao i ova demokratičnost!

Socijalne nauke, kao i novija pozitivistička filozofija (u Francuskoj naročito Auguste Comte) u mnogome su plodno djelovale na pravnu nauku, koja je sve više stala pravo shvaćati i tretirati kao socijalni fenomen, a ne kao neki skup visokih, metafizičkih pojmova. U istom pravcu može poslužiti i sociološko shvaćanje prava. To shvaćanje kritički ispravno osvjetljava neke nedostatke preuskog normativnog shvaćanja prava. I to napose, kad se za pravnu normu uzme samo generalno pravno pravilo, pa se dosljedno kao pravo obuhvati samo jedan dio prava, i zatim, kada se posve ispusti iz vida efektivnost prava i pravom smatraju i oni propisi, koji su ostali samo na papiru. Potrebno je razviti pravilni pojam pravne norme, prikazati kako se ona stvarno formira i u čemu je efektivnost prava.

[69] U francuskoj pravnoj literaturi je Le Fur (Les grandes problèmes du droit 1937. g.) razvio čitav katalog tih osjećaja ili svijesti, koji su mu podloga čitave civilizacije: 1. za nauku osjećaj istine, 2. za moral osjećaj dobra, 3. za umjetnost osjećaj lijepa, 4. za tehniku osjećaj korisna i 5. za pravo osjećaj pravedna (le sens du juste).

[70] Ludwig von Mises: La bureaucratie 1946. g. (prijevod s engleskog), 27. str.

8. PREDODŽBA O SVEOBUHVATNOSTI ZAKONA

Shvaćanje, da je u generalnim pravnim pravilima, naročito u zakonima, sadržano čitavo pravo, dovodi do niza krivih teoretskih i praktičkih pravnih zaključaka. U tome je korijen nedovoljnom utvrđivanju pojma prava, nepotpunoj slici formiranja prava i netočnom prikazivanju primjene prava, a naročito suđenja. Prema toj fiktivnoj sveobuhvatnosti zakona bilo bi čitavo pravo sadržano u samim zakonima, koje bi onda drž. aparat (sud i uprava) kao i građani imali samo automatski primjenjivati.

Shvaćanje sveobuhvatnosti zakona javljalo se već više puta u pravnoj historiji i na nj su utjecali različni politički, ideološki, pa i tehnički momenti, a nemalo i formalističko promatranje prava. U novijoj pravnoj historiji to shvaćanje potječe naročito iz vremena Velike francuske revolucije. Odlučna su pri tome bila naročito dva ideološko-politička momenta: što se stvaranje prava htjelo strogo rezervirati narodnom predstavništvu (zakonodavnom tijelu) i što se na taj način htjelo provesti načelo jednakosti. Što se posljednjeg tiče, to je, doduše, jasno, da primjenjivanje strogo jednakog mjerila – gdje postoje različni uvjeti, kao na pr. imućni i siromašni – dovodi baš do najveće nejednakosti. Ali ljudi Francuske revolucije i njihovi neposredni uzori gledali su drugim očima na čitavo to pitanje. Tako govori Montesquieu o općenitosti zakona kao o nečemu, što se samo sobom razumije. Još je odlučniji Rousseau, kome je zakon izraz opće volje, i to u dvostrukom smislu: po svome podrijetlu kao djelo čitavog naroda i po svome sadržaju, jer se odnosi na čitav narod. A u Deklaraciji prava Francuske revolucije kaže se, da zakon mora biti isti za sve i da su građani jednaki u njegovim očima.

Svakako je značajno za Francusku revoluciju, da je po svom strogom racionalističkom promatranju državnog i društvenog života, po svome individualističkom shvaćanju prava i po svojoj vjeri u opću zakonitost gajila veliku iluziju, da se zakonima može čitavo pravo neograničeno i potpuno normirati. Individualističko shvaćanje prava i države, t. j. da je ovdje primaran pojedinac, dovodi logično do koncepcije o zatvorenosti i ograničenosti zakonskih normi. U načelu djeluje pojedinac slobodno i on je u tome samo ograničen, ukoliko to izrijekom određuje zakonska norma. Pojedinac može sve činiti, što mu zakon ne zabranjuje, a pravne norme moraju takve biti, da pojedinac unaprijed točno zna, u čemu je ograničenje njegove slobodne djelatnosti. Tako se u Francuskoj za vrijeme Revolucije smatrao zakon isključivim vrelom čitavog pravnog poretka. Pravo se poistovjećivalo s propisima zakona, samo odredba zakona ima značaj pravnog vrela; a zakonske odredbe potpuno zadovoljavaju i ne samo da nema potrebe stvaranja prava izvan zakona, već bi svako takvo stvaranje bilo vrlo štetno i opasno. Odatle silno ograničenje sudova pri primjeni zakona i zabrana upravnim vlastima, da donose samostalnije pravne propise. Pravni razvitak je međutim, vrlo brzo u obje ove točke temeljito lupio glavom o zid i

morao od toga odustati. – Ta francuska koncepcija (bolje reći iluzija) sveobuhvatnosti zakona, koja je i općenito raširena na evropskom kontinentu, posve je strana anglo-saskom pravnom shvaćanju. Kraj fragmentarnosti zakona i nepotpunosti sudskih »case law« Engleske, tamo se nije moglo razviti slično shvaćanje. Time je anglosaska pravna misao ostala pošteđenom od mnogih zabluda.

Treba razlikovati zakonodavčevu teoretsku i faktičku mogućnost. Teoretski je zakonodavčeva vlast (ne gledajući na ograničenja ustava) neograničena. Zakon može načelno obuhvatiti svaku materiju, on može potpuno predvidjeti i iscrpsti sve slučajeve praktičnog života. Faktički, međutim, zakon to ne može učiniti. Iz te teoretske mogućnosti pogrešno se zaključuje na faktičnost. Budući da je zakonodavac pravno ovlašten da donosi takve sveobuhvatne propise, zaključuje se, da on to i uistinu čini, pa se i dalje zaključuje, da su zakoni zatvorene cjeline, po kojih se odredbama može posve lako riješiti svaki konkretni slučaj. Treba samo znati čitati zakon i svaki slučaj bit će lako i brzo prosuđen!

Faktički je nemoguće sve pravne odnose unaprijed precizno zakonom regulirati, – to manje, što su društveni odnosi razvijeniji i kompliciraniji. Zakonodavac je u tome tehnički ograničen, bilo da izabere veću generalizaciju i apstrakciju (a takvi se zakoni danas smatraju tehnički savršenijim) ili kazuistiku. U prvom slučaju izaziva nužno veće i samostalnije djelovanje svog primjenjivača, a u drugome ostaje niz slučajeva, koje nije predvidio, pravno nereguliran. Jače generalno i apstraktno zakonsko formuliranje gubi iz vida osobitosti pojedinih slučajeva, a po kazuističkom određivanju zakon često postaje glomazan i nepregledan. Kad se donosio pruski Allg. Landrecht (1794. g.), pruski kralj je strahovao od apstraktnosti »profesora« i izrijekom zabranio suradnju njihovu, jer da su uvijek odviše opširni. Tako je glavni autor toga zakona postao Suarez, jak praktički šleski pravnik. Zakon je međutim otišao u silnu kazuistiku i dotjerao na preko 17.000 paragrafa. U želji, da izbjegne Scilu, pruski kralj je uletio u još veću Haribdu.

> Još u blaženo doba vjerovanja u zakonodavčevu svemoć pisao je genijalni glavni redaktor Francuskog građanskog zakonika Portalis u obrazloženju projektu toga zakona između ostaloga: »Mi, dakle, ostavljamo jurisprudenciji rijetke i izvanredne slučajeve, koji ne mogu ući u plan razumnog zakonodavstva, odveć promjenljive i odveć sporne pojedinosti, koje nemaju zaposliti zakonodavca, kao i sve stvari, za koje bi bio beskoristan trud, da ih se predvidi, ili kojih se preužurbano predviđanje ne bi moglo bez opasnosti definirati. Iskustvo (l'experience) ima sukcesivno popuniti praznine (les vides), koje mi ostavljamo. Les codes de peuples se font avec le temps; mais, à proprement parler, on ne les fait pas«.

Zakoni ostavljaju nužno praznine, koje se moraju pri primjeni zakona popuniti. Kad govorimo o zakonskoj praznini, imamo pred očima takav slučaj, koji bi trebalo riješiti prema zakonskom propisu, a toga propisa nema, – zakon šuti, a rješenje konkretnog slučaja traži njegov propis. Novija pravna teorija je opravdano svratila veću pažnju tim zakonskim

praznina. Samo neka određena pravna područja načelno ne dopuštaju praznine, kao na pr. ona kaznenog prava, koja usvajaju načelo »nullum crimen, nulla poena sine lege«, – ali izvan toga pitanja nisu ni u takvu kaznenom pravu isključene praznine. – Jedan dio pravne teorije poriče uz različno obrazloženje uopće postojanje zakonske praznine. Opasno je takvo poricanje, kad se ono provodi zato, da se spriječi sudac u njegovu stvaralačkom djelovanju. Nije ono opasno, ako se time samo ističe (kako to na pr. čini Kelsen) sučeva sloboda.

Zakonska praznina može nastati i nakon donošenja zakona, kad je do novih slučajeva došlo zbog promijenjenih prilika. I takve praznine, koje naknadno nastaju, očiglednije su nego praznine, koje su postojale već pri samom donošenju zakona, kao što su s druge strane očiglednije praznine, koje su nastale zbog odviše uskog, kazuističkog normiranja (određeni pojedini slučajevi su normirani, a drugi nisu), negoli one, koje su nastale zbog preširokog, odviše apstraktnog normiranja (apstrakcija nije obuhvatila neke posebne slučajeve). Odviše je formalistički i neispravno, kad se samo prvonavedene smatraju pravim prazninama, a druge nepravim prazninama. U drugom slučaju da postoji norma, samo se ona ne sviđa primjenjivaču, – ali ju je primjenjivač dužan primijeniti.[71] Zakonska praznina je to opasnija, što se manje vidi, jer zavodi na primjenu norme, koja stvarno ni ne obuhvaća onaj slučaj, koji se po njoj prosuđuje.

Ima slučajeva, da se zakon svijesno uzdržava od određenog reguliranja, da bi ostavio samoj praksi, odnosno životu rješenje nekog pitanja. Slučajevi zakonskih praznina mogu se vrlo različno kategorizirati. Tako na pr. razlikuje Sauer ove slučajeve[72]: 1. nepoznavanje postojećih životnih odnosa od zakonodavca; 2. nepotpunost pravnog reguliranja, koja se da ispričati; 3. neispričivo izostavljanje slučajeva, koje je trebalo regulirati; 4. zakonsko-tehnički nedostaci; 5. svijesna šutnja zbog pravne nemogućnosti reguliranja; 6. nesvijesna šutnja zbog slabosti zakonodavca i 7. nedostatak pravne ideje. Sve te različne zakonske praznine nužno traže stvaralačko djelovanje onoga, koji primjenjuje zakon, a naročito suca. I baš u slučajevima zakonske praznine ispoljavaju se teški nedostaci uskog formalističkog tumačenja i primjene pravne norme, kad se neka norma primjenjuje i na takve slučajeve, na koje njen donosilac nije ni izdaleka mislio. Mnoge pravno-sudske judikature (naročito ona francuskog Drž. savjeta) postale su baš zato plodonosne i formirale novo pravo, što nisu pošle sa stajališta potpunosti pravnih propisa, već su naprotiv uočile zakonske praznine i njih ispunile svojom judikaturom.

Pri slobodnom suđenju može, štaviše, sudac pod vidom zakonske praznine i dotjerivati neki pravni propis prema izmijenjenim prilikama. U pravnoj teoriji je prema tome Zitelmann razlikovao prave i neprave praznine. »Neprave« bi bile takve, kad norma doduše postoji u zakonu, ali je sudac ne želi primijeniti zbog nezgodna rezultata; a »prave«, kad

[71] Tako Nawiasky: Allg. Rechtslehre 1941. g., 113. str.

[72] Sauer: Juristische Methodenlehre 1940. g., 284. str. i dalje.

zakon izrijekom traži neko rješenje, a ne daje za to potrebne norme. – Susrećemo i strogo direktivne ili standardne zakone, koji ostavljaju svome primjenjivaču dosta veliku slobodu kretanja. Standardni zakoni se naročito upotrebljavaju u Engleskoj i nekim svojim širokim formulama osiguravaju sucu slobodnije ocjenjivanje. Takve različne formule susrećemo već u rimskom pravu, kao na pr. bona fides ili bonus pater familias.

Da li u određenom slučaju postoji ili ne postoji zakonska praznina, nije nipošto čisto teoretsko pitanje bez praktičkih posljedica. Pri interpretaciji pravnih propisa dolazi se do nekih drugačijih zaključaka već prema tome, da li se uzme da postoji ili ne postoji zakonska praznina. Tako sam na pr. u pitanju, kad pisani ustav šuti o pravu suca da istražuje ustavnost zakona lično ukazivao na to, da se dolazi do različnog zaključka već prema tome, da li se tu uzima ili ne uzima zakonska praznina.[73] Interesantne nove izvode o tome, kako interpretacija dovodi do različnih zaključaka već prema tome, da li je ili nije pošla sa stajališta zakonske praznine, i kako sudovi faktički priznaju takve praznine, – daje Waline.[74]

9. FUNKCIJA SUĐENJA

Koncepciji zatvorenosti i potpunosti zakona, t. j. da je u zakonima sadržano čitavo pravo i da se iz samog zakonskog teksta može jasno i nedvoumno riješiti svaki slučaj iz života, odgovara i neispravna slika primjene zakona, a naročito funkcije suđenja, koja se svodi na neko automatsko djelovanje bez svake samostalnosti. Polazeći od fiktivne potpunosti zakona, sucu se daje samo značenje viva vox legis i poriče, da on djeluje stvaralački i kreira pravo. Uglavnom suđenje od strane suca sadržava i opću problematiku primjene prava od drž. organa, a napose primjenu prava od strane upravnog organa. Ta se problematika samo kod suđenja (primjene prava od strane suca) najjasnije ističe. Zato je najcjelishodnije pitanje primjene prava od drž. organa pretresti baš kod suđenja. Ali tu dobiveni zaključci vrijede uglavnom općenito za primjenu prava od drž. organa, a napose za onu od upravnog organa.

Klasična teorija sudske funkcije (kako je naročito razvijena na evropskom kontinentu) osniva se na dvije netočne pretpostavke: da sudac može za svaki konkretni slučaj naći odgovor u nekoj općoj pravnoj normi (po pravilu zakonu) i da je taj propis dovoljno jasan, da bi se mogao posve mehanički, formalnom pravnom logikom primijeniti. Stvar se predstavlja posve jednostavno: sudac treba samo da pronađe taj propis i da ga iza toga mehanički primijeni.

[73] Sudska kontrola naredbe, Zagreb 1939. g., 67. str.

[74] Le pouvoir normatif de la jurisprudence – Zbornik Scelle 1950. g., 620. str. i dalje.

Klasična teorija suđenja prikazuje to kao mehanički silogizam i podvođenje konkretnog slučaja pod opći (apstraktni) pravni propis. U tome su sadržana tri elementa: 1. utvrđenje konkretnog učina, 2. utvrđenje pravne norme, koja dolazi u obzir i 3. logično podvođenje prvoga pod tu pravnu normu. Teoretski se to onda prikazuje posve mehanički: čim se utvrdio stvarni učin, lako je doći do postojeće pravne norme, koja obuhvaća taj učin (jer generalne pravne norme su sveobuhvatne i predviđaju svaki slučaj – potrebno je samo, da sudac poznaje te norme), a posve je jednostavno podvesti taj konkretni učin pod tu apstraktnu pravnu normu. Uistinu se pritom ne radi o tako jednostavnom formalnologičnom postupku koji prosto mehanički izjednačuje te dvije kategorije: konkretni učin i apstraktnu pravnu normu. To dvoje treba uskladiti. Apstraktni pravni propis treba učiniti konkretnim, a konkretni slučaj apstraktnim. Od apstraktnog se ide na konkretno i obrnuto. »Obje veličine, koje se uspoređuju (misli se apstraktna norma i konkretni slučaj), imaju se tako formirati, da se uzajamno dodiruju. Zakon treba konkretnije, slučaj apstraktnije formirati, i to po mogućnosti tako daleko, da se dodiruju, da su po bistvu slični, da dolaze na istu logičnu nizinu«.[75] To formiranje mnogi vrlo ugledni pravnici označuju i tako, što kažu, da sudac ima najprije po svom pravnom osjećaju, razboru i sl. donijeti rješenje, a zatim tražiti propis, koji će primijeniti. – Pravno mišljenje je uopće mnogo kompliciranije i ne da se usporediti s običnom matematikom ili prostim logičnim deduciranjem.[76]

Kad se radi o nekoj mjeri, vremenu ili uopće o događaju odnosno činjenici, koja se lako utvrđuje, sudac primjenjuje dosta jednostavno pravne propise. Ali redovno se pri primjeni pravnih propisa radi o pojmovima, koji izražavaju neku vrijednost, – a tu je uvijek važna ocjena suca, koji primjenjuje pravni propis. Većina pravnih pojmova, kojima barata sudac pri primjeni pravnog propisa, opterećeni su manjom ili većom neodređenošću. I baš tehnički savršenije zakonodavstvo, koje je prešlo od kazuističkog na generalnije i apstraktnije normiranje, operira općim pojmovima, koji se ne mogu primijeniti na konkretni slučaj prostom automatsko-mehaničkom metodom. To vrijedi naročito za generalne klauzule, koje se u modernom zakonodavstvu sve više množe, pa dobivaju već i neke stereotipne oblike, kao na pr. opće dobro ili interes, javna sigurnost, mir i poredak. Takve klauzule daju, doduše, svome primjenjivaču određenu direktivu, ali u njenim granicama on ima i neko slobodnije kretanje.

Primitivniji i jednostavniji pravni poredak može prije i lakše normirati opće pravne propise, pa tako više vezati i ograničiti suca, nego što to može učiniti razvijeniji i kompliciraniji pravni poredak. Sama »viva vox legis« mogao bi sudac prije biti u primitivnijem i jedno-

[75] Sauer: navedeno djelo 377. str.

[76] Ugledni austrijski pravnik Tezner kaže, rezimirajući svoje izvode: »Pravno mišljenje nije mišljenje na način matematike ili geometrije ... ono traži stvaralačku snagu, mudrost i pravičnost ...« (Rechtslogik und Rechtswirklichkeit 1925. g. 167. str.).

stavnijem pravnom poretku negoli u kompliciranijem. I zato kad Montesquieu kaže: »Suci Nacije samo su usta, koja izgovaraju riječi zakona, beživotna bića, koja ne mogu mijenjati ni njegovu snagu ni njegovu oštrinu«; možemo to još nekako shvatiti za vrijeme od prije neko dvjesta godina, kad je to pisano, ali nipošto za današnje vrijeme.

Mehanička predodžba suđenja prikriva se netočnom slikom sredstava zakonske interpretacije. Ali baš kad se malo točnije analiziraju ta različna sredstva, postaje očigledno stvaralačko djelovanje suca pri suđenju. Kako kaže Du Pasquier: »Interpretacija je više umjetnost nego znanje«.[77] A H. Lévy-Bruhl iznosi, da sudac mora često vršiti vrlo smjelu intelektualnu akrobaciju, da bi u neki tekst nešto posve drugo uvrstio, nego što je u njemu. To se već vidi pri ekstenzivnoj i restriktivnoj interpretaciji i kod nekih drugih pravnih formula, kao na pr. pravne presumpcije, anglo-saskog »estoppel« (po tome se ne može pobijati postojanje nekih činjenica),[78] kod formalnih zaključaka »a majori ad minus«, odnosno »a minori ad majus«, »a pari«, a osobito kod jednog od najopasnijih takih zaključaka – argumentum a contrario. Veoma jasno se to vidi kod analogije, koja strogo uzevši – kako to pokazuje točnija pravna analiza[79] – nije ni strogo interpretacijsko sredstvo, da se utvrdi volja samog zakona, već posebni i nezavisni element pravnog izgrađivanja. Analogijom se maskira predodžba o potpunosti zakona. Polazeći sa stajališta jedinstva i zatvorenosti općih pravnih propisa (zakona) zaključuje se, ako je nešto određeno za jedno, mora to vrijediti i za nešto, što je tome slično. Razlikuje se zakonska i pravna analogija: u prvom slučaju se primjenjuje određena pojedina pravna norma, a u drugome čitav kompleks pravnih normi. Osobina analogije još se bolje vidi u tom drugom slučaju. U najjasnijem obliku istupa stvaralački primjenjivač norme, kad se služi fikcijom. Benthan označava fikciju kao hipokriziju, po kojoj službenici otimlju zakonodavnu vlast, koju ne mogu otvoreno tražiti. Argumentum a contrario i zahvaljuje svoju, vrlo dubioznu, egzistenciju krivoj predodžbi o zatvorenosti i potpunosti zakona. Argumentum a contrario polazi s iste polazne točke kao i analogija, t. j. jedinstva i potpunosti općih pravnih propisa, samo što različno zaključuje. Analogija zaključuje, da se ima primijeniti sličan propis, a argumentum a contrario, da se to ne smije učiniti. – S pravom kaže Gény, da pravna interpretacija, »koja tvrdi, da se zadovoljava samim pisanim zakonom, ili očigledno sama sebe obmanuje ili ostaje nemoćna da udovolji legitimnim potrebama života«.[80]

[77] Du Pasquier: Introduction à la théorie gén. et à la philosophie du droit 1937. g., 195. str.

[78] Slično susrećemo i u evropsko-kontinentalnom pravu, samo što se to u anglosaskom pravu više upotrebljava. Precizni izvodi o estoppelu u navedenom djelu Arminjon i drug. III. t. 1952. g., 197.–8. str. – Estoppel naročito brani, da određeno lice poriče efekt, koji je samo prouzročilo. U kontinentalnom pravu se u takvom slučaju primjenjuje načelo exceptio doli.

[79] Gény, navedeno djelo I. t., 304. str. i dalje, II. t. 117. str. i dalje.

[80] Navedeno djelo I. t., XI. str.

U vezi s time važno je i potrebno istaći, da upravo to shvaćanje, da je zakon potpun i da iz sama njegova teksta mora sudac naći rješenje za svaki konkretni slučaj, tjera nužno i logično do posve mehaničkog i formalističkog postupanja suca, koji primjenjuje zakon. To nagoni na pretjerane apstraktno-pravne logične konstrukcije, na onaj Begriffsjuristerei – protiv koga je već Ihering u Njemačkoj, gdje je on naročito cvao, odapinjao svoje oštre strijele – ili, kako to Gény naziva, sudski transcendentalizam. Sudac se ima mehanički ograničiti u suđenju. Norma, koja nedostaje, ima se izvesti iz umjetne konstrukcije pojmova (t. zv. inverzijska metoda). Ne istražuju se realne životne potrebe, društveno-ekonomski odnosi i s time povezane zakonske svrhe, već se izgrađuju vještačke, pravno-formalističke konstrukcije, – kako u sudstvu, tako i u pravnoj nauci. Na taj način dolazi do posve nestvarnih rješenja, koja su u živoj opreci s potrebama realnog života. Takav način suđenja dovodi do onoga, što se žigoše kao summum jus – summa injuria. – Tako se razvila i posebna pravna logika, koja nije istovjetna s općom logikom. Za tu pravnu logiku značajna je strogo deduktivna metoda. Pretpostavlja se, da uvijek postoji neko generalno pravno pravilo, po kome se može u detalje riješiti svaki konkretni slučaj, pa kad nikako nema takva pravila, mora se bilo na koji način predstaviti, kako ono ipak postoji, pa onda taj fantom primijeniti na konkretni slučaj.

U vezi sa svim tim postavlja se i posebni lični ideal suca: neko bezosjećajno i mrtvo biće, strogo ograđeno i izolirano od stvarnog društvenog života, koje se posve uparagrafilo i gleda samo na formalno slovo zakona. Fiat justitia, pereat mundus! Kad se, naprotiv, shvati, da sudac rješava živa pitanja društvenih odnosa, realne životne probleme, i da za takva stvarna rješenja ne može naći recept isključivo u bukvalnim slovima zakona, onda je jasno, da idealni sudac treba da bude od posve drugog tkiva. U naprednom demokratskom društvu mora se od suca tražiti puno razumjevanje i shvaćanje postojećih društveno-ekonomskih odnosa kao i vladajućih osnovnih političkih načela, – jer to su one temeljne i krajnje direktive, koje stoje iza njegovih judikata i koje ih čine stvarnim i savremenim.

Predodžba o potpunosti pravnih propisa (zakona) dovodi do niza naopakih praktičnih zaključaka i konzekvencija. Ta predodžba odvodi suca od toga, da u zakonskim odredbama promatra ono, što je u njima glavno: društvenu svrhu. S druge strane ta kriva predodžba sprečava ili bar otežava, da se razvije istinska teorija o samostalnom djelovanju suca, odnosno uopće primjenjivača zakona, o uvjetima i granicama toga djelovanja. Kad se jednom otvoreno prizna nepotpunost zakona, napose njegove praznine, mora se i otvoreno pristupiti problemu ispunjavanja toga. Sudac mora riješiti i one slučajeve, gdje zakon nije sve predvidio, jer bez toga bi on nezakonito uskraćivao izricanje prava. A te praznine može ispuniti samo, ako stvaralački djeluje i sam razvija pravnu normu.

Suđenje znači snažan i dobrim dijelom stvaralački faktor u općem razvitku prava. Načelno to vrijedi jednako za sudski kao i upravni organ. Ali kako obično u modernim pravnim sistemima upravne sporove

(naročito spor o legalnosti upravnog akta) rješavaju sudovi (redovni ili posebni upravni sudovi), a baš se kod toga rješavaju neka važna pitanja s područja upravnog prava, to je judikatura tih sudova od golema značenja za razvitak upravnog prava pa zasjenjuje samu praksu upravnih organa. Tako se na pr. općenito priznaje, da je znatan i veliki dio francuskog upravnog prava stvoren judikaturom Drž. savjeta.

Točnije je od predodžbe, koja predstavlja suca mehaničkim instrumentom, aristotelovsko shvaćanje (izvučeno iz njegove idealističke ljuske), da je sudac »živa pravda«, koji nosi u sebi »duh živog prava« i izražava ga u novim formulacijama. Donošenje generalnog pravnog propisa i njegova primjena, naročito suđenje, oboje su zajedno formiranje prava. Svi odreda potpuniji pravni sistemi razvili su se uz aktivnu saradnju pravosuđa. U modernom pravu su česti slučajevi, da zakonodavac naknadno usvaja i izrijekom normira pravno pravilo, koje je već razvila sudska praksa. Takvo normiranje stvarno samo fiksira već živo pravo i znači više sintetiziranje postojećeg negoli stvaranje novog prava. Stvaralačko djelovanje suda od naročita je značenja u doba velikih političkih izmjena, kad je srušen stari, a izgrađuje se novi pravni poredak. Zakonodavstvo tu ne može da odjednom donese sve potrebne nove zakone, pa kad ne bi sud djelovao stvaralački, on bi se morao grčevito pridržavati onih starih propisa, koji su stvarno već izgubili svoje značenje i smisao. – Nadovezujući na Merkl-Kelsenovu teoriju stepena (dalje pod toč. 10) ugledni argentinski pravnik Carlos Cossio ističe,[80a] da sudac kao stvaralac odluke nije izvan prava, već unutar prava kao njegov sastavni dio; sudac ne posmatra pravo kao nešto zaključeno i gotovo, već nešto što se stalno razvija i u kome razvoju on sam učestvuje – tako da je pravo, dijelom, i njegovo djelo.

Na svoj način tumači pojam dinamičnosti prava t. zv. objektivna teorija interpretacije. Suprotno t. zv. subjektivnoj teoriji interpretacije, po kojoj je odlučna »volja samog zakonodavca«, – prema objektivnoj teoriji interpretacije[81] zakon, pošto je donesen, odvaja se od ličnosti zakonodavca i živi samostalnim životom. Prema toj koncepciji ima interpretator utvrditi »objektivnu volju zakona«, koja se mijenja prema promijenjenim društvenim prilikama i odnosima. Ta koncepcija nadilazi staro shvaćanje interpretacije zakona, – po tom starom shvaćanju interpretator bi se morao držati smisla zakona točno i strogo prema vremenu, kad je zakon donesen. To je vrlo konzervativno shvaćanje. Ma kako se stvarni život, društveno-politički odnosi mijenjali, primjena zakona ostala bi okovana onim smislom, koji mu je zakonodavac dao u času, kad je donosio zakon.

Po prirodi same stvari, primjenjivač pravne norme ne tumači tu normu niti to može činiti, na jednaki način kao što to radi pravni historik ili filolog, prosto iz razloga, jer ide za posve drugom svrhom.

[80a] Latin-American-Legal Philosophy, Harward University Press 1948. g., 386. str.

[81] *O tim dvjema teorijama interpretacije u mojoj knjizi: Diskreciona ocjena* 1937. g., 27. str. i dalje.

Historiku ili filologu je primarno utvrditi historijski što točniji tekst, a primjenjivaču pravne norme doći do što ispravnijeg konkretnog rješenja. Prvi se ima što dublje spustiti u vrijeme, kad je norma donesena, a drugi mora tražiti, da smisao odnosnog propisa bude što više u skladu s vladajućim društvenim shvaćanjem njegova vremena i da odgovarajući tome dođe do najboljeg rješenja konkretnog slučaja.

U životu stojimo pred nesumnjivom pojavom, da se u primjeni smisao zakona mijenja prema promijenjenim prilikama. U takvim slučajevima stvarno sudac stvara novo pravo (u teoriji se govori o pretorskom pravu), ali budući da je on načelno vezan zakonom, on tome postojano želi dati lik obične primjene zakona (pričem se obilato služi različnim interpretacijskim formulacijama). Bez obzira na volju zakona praktične potrebe života čine suđenje samostalnim pravnim vrelom, a suca stvaraocem prava. To je nužna posljedica pojave, da pravo nije i ne može biti mrtvo i nepokretno, već je ono živo i vrlo pokretno.

> Objektivnu interpretacijsku teoriju brani u najnovije vrijeme t. zv. socijalna pravna škola »... pravi autor zakona nije zakonodavac individualno uzet već socijalna grupa, koje je on manje ili više vjeran predstavnik, pa se lične intencije ovog ili onog zakonskog redaktora mogu držati za »quantité négligeable«. Ovo je to istinitije, što je prošlo dulje vrijeme od donošenja zakona. Njegov tekst se odvojio od njegova autora i živi vlastitim životom. On je izgubio određeni broj svojih osobina i stekao druge. Svako istraživanje njegova starog smisla bila bi besmislica, jer on ostaje živ samo u toj mjeri, u kojoj se mogao prilagoditi novim potrebama društva«.[82]
>
> Krilaticom su postale riječi, koje je izgovorio Predsjednik francuskog Kasacijskog sudišta, Ballot-Beaupré, 1904. g. za proslave stogodišnjice franc. građanskog zakonika: »Sudac nema uporno tragati, koja je bila pred sto godina misao autora tog zakonika, kad su redigirali ovaj ili onaj član; on se mora pitati, što bi bilo, kad bi oni danas redigirali isti član«. – Istu misao je izrazio već i Hobbes: »Nije zakonodavac onaj, čijim je autoritetom zakon najprije učinjen, već onaj, čijim autoritetom zakon dalje važi«.

Interpretacija nužno dalje razvija one norme, koje tumači. Zato nije nelogično, da se zakonodavci, koji žele, da od njih donesene odredbe ostaju netaknute, ograđuju od svake slobodnije interpretacije. Tako je na pr. Justinijan branio sucu interpretaciju zakona. Ako sudac sumnja o smislu zakona, on se mora obratiti caru, – cui soli concessum est leges et condere et interpretari. Nešto slično susrećemo i u »kanonskom pravu«.

Slično, antiinterpretatorsko načelo usvaja i zakon Francuske revolucije iz 1790. g.[83] Taj zakon zabranjuje sudovima, da bilo izravno ili neizravno učestvuju u vršenju zakonodavne vlasti i čim drže, da bi bilo

[82] Lévy-Bruhl u navedenom kolektivnom Introduction 1951. g., I. t., 284.-5. str.
[83] Pobliže o tome u nav. djelu Arminjon i drug, I. t. 181. str. i dalje; nav. djelo Gény, I. t., 76. str. i dalje.

nužno interpretirati neki zakon, moraju se obratiti zakonodavcu. Prema tome zakonu, sudovima se dopušta samo bukvalna ili jezična interpretacija, a svaka dalja i dublja interpretacija zakona izjednačuje se s njegovim donošenjem. Formiran je i specijalni organ, koji ima osigurati respekt zakona od sudova i koji poništava presude, koje su povrijedile tekst zakona. Štaviše, tvorci tog tribunala nisu ga ni smatrali sudištem, već nekim organom zakonodavne vlasti. U odnosnom dekretu, kojim se zasniva taj tribunal, izrijekom se kaže, da se on zasniva »auprès du corps législatif«. Taj »Tribunal de Cassation« ima bdjeti nad tim, da sudovi ne interpretiraju samovoljno zakon, a kad to utvrdi, ima samo poništiti odnosnu presudu. Međutim faktičkim razvojem taj se Tribunal pretvorio u sud, čija je glavna misija baš interpretacija zakona. Već od prvih godina 19. stolj. Tribunal se nije ograničio na svoju negativnu ulogu, već je sam interpretirao zakon. Référé législatif pao je brzo u zaborav, dok nije 1837. g. i definitivno uklonjen.

U isto doba, iako s druge političke baze, brani se i iz Pruske sucu svaka slobodnija interpretacija. Pruski Allg. Landrecht iz 1794. g. propisuje sucu, da se u slučaju potrebe slobodnije interpretacije mora obratiti na ministarsku zakonodavnu komisiju. U praksi se ni ta odredba nije mogla održati i sudska praksa, naročito ona Vrhovnog suda, brzo je prešla preko toga ograničenja. U istom takvom vladarsko-apsolutističkom duhu propisivao je i austrijski zakon Josipa II. iz 1786. g., da sudac – ako je u sumnji, da li je neki slučaj obuhvaćen zakonom, ili mu je zakon nejasan, ili predleže naročiti razlozi protiv primjene zakona – ima tražiti pouku od vladara.

Kad su Napoleonu, koji je smatrao Code civil svojim ličnim djelom, pokazali prvi glomazni komentar tome zakoniku, on je rezignirano uskliknuo: »Moj zakonik je propao«. Njegov apsolutistički prethodnik car Justinijan bio je u tome »dalekovidniji«, pa smatrajući »svoje« zakonodavstvo savršenim zabranio je svaki privatni komentar.

Austrijski građanski zakonik od 1811. g. predstavlja stvarno veliko kidanje s naprijed opisanim ograničenjima sudske funkcije. Prema njegovu § 7.[84] sudac prosuđuje pojedini slučaj najprije po slovu i duhu zakona, zatim po zakonskoj i pravnoj analogiji, pa ako i pored toga ostaje slučaj nerješiv, ima ga prosuditi po načelima prirodnog prava. To je odgovaralo shvaćanju prirodnog prava iz vremena, kad se taj zakon donosio. Prirodno pravo dolazilo je do izražaja u svim kodifikatornim radovima građanskog prava od Marije Terezije dalje, došlo je naročito do izražaja u zapadno-galicijskom građanskom zakoniku od 1797. g. (glavni redaktor učitelj prirodnog prava Martini), pa naročito

[84] U hrvatskom tekstu prema patentu od 1852. g., kad je taj austrijski zakonik protegnut i na Hrvatsku, on glasi (prema izdanju prof. Spevca): »Ako se pravni slučaj ne da presuditi ni po riječima ni po naravskom smislu zakona, imat će se obzir na spodobne slučajeve, koji su u zakonima stanovito presuđeni, kao i na razloge drugih s njim srodnih zakona. Ako pravni slučaj ostane sa svim tim dvojben, valja ga s obzirom na okolnosti brižljivo sabrane i zrelo rasuđene presuditi po načelima prava naravskoga.«

na mnogim mjestima Zakonika od 1811. g.[85] (koji još danas s nekim novelama vrijedi u Austriji). Utjecaj je koncepcije prirodnog prava ovdje, općenito gledano, bio progresivan.

> Glavni kodifikator Zak. od 1811. Zeiller bio je otvoreni pristaša ideja prirodnog prava. Za vrijeme pretresa zakonskog projekta, na sjednici od prosinca 1801. g., on, između ostaloga, kaže: »Pravo nije proizvoljno djelo ljudi, i imaoci vlasti nisu nikakvi stvaraoci prava, nikakvi pravodavci (Rechtsgeber). Sve pravo daje izvorno razum. Zakonodavac je organ, tumač, koji primjenjuje pravni razum. Razum ne ostavlja nijedno pitanje na svome vidiku bez odgovora ...«.[86] U svome Komentaru samom Zakoniku ističe Zeiller kod § 7., da građanski kodeks ne može biti potpun i da se sucima mora ostaviti ovlaštenje, da sumnjive pravne slučajeve rješavaju prema »prirodnim pravnim načelima (pravnoj filozofiji, prirodnom pravu). To se vrelo ne da zatvoriti, jer svako pitanje, koje leži na području (pravnog) razuma, može se po njemu prosuđivati i riješiti«.[87]

Zak. od 1811. g. uzeo je pritom blaži pravac škole prirodnog prava. Stroži je pravac odbacivao i zakonsku i pravnu analogiju te odmah u takvim slučajevima upućivao na prirodno pravo, a austr. zakon dopušta to tek, ako se ni putem obiju analogija ne može doći do cilja. Uistinu pod plaštem analogije sudac može stvaralački djelovati i vrlo daleko ići. Zbog toga su mnogi austrijski pisci smatrali, da će vrlo rijetko moći doći do primjene to »prirodno pravo«. A ugledni pisac Unger[88] tvrdio je, štaviše, da ne može nigda ni doći do slučaja, gdje bi bilo potrebno posegnuti za prirodnim pravom, jer će uvijek biti dovoljna sama analogija. Kad se kasnije u Austriji razmahao pokret, koji je sucu želio osigurati veće stvaralačko djelovanje, posegnulo se i za ovim § 7. U njemu se više nije gledalo »prirodno pravo«, već ovlašćivanje suca na slobodnije kretanje. Pisk – pišući o toj materiji u velikom Klangovu Komentaru Austr. građ. zakonika[89] – zauzima isto povoljnije stajalište za ovo »prirodno pravo«. On ga primjenjuje na slučaj zakonske praznine, a posljednju uzima, kako u slučaju, kad uopće nema norme za konkretni slučaj, tako i u slučaju, kad nema pravne norme, po kojoj bi se slučaj mogao riješiti na zadovoljavajući način, koji odgovara predmnijevanoj volji zakonodavca. Pisk ističe, da austrijska sudska praksa vrlo štedljivo primjenjuje to odlučivanje po načelima »prirodnog prava«, budući da u većini slučajeva zakonske praznine dostaje odlučivanje po analogiji, no on odbacuje Ungerovo stajalište kao pretjerano. Inače znači Pisku odlučivanje po prirodnopravnim načelima postupati prema hipotetičnoj volji zakonodavca, što utvrđuje sam sudac. Dakle, u osnovi

[85] Pobliže o tome Wellspacher: Das Naturrecht und das A B G B u Festschrift zur Jahrhundertfeier des A B G B 1911. g., 175. str. i dalje.

[86] Ofner: Der Ur-Entwurf und die Beratungs-Protokole des öster. A B G B – 1889. g., I. sv., 6. str.

[87] Izd. iz 1811. g., 65. str. i dalje.

[88] System des öster. allg. Privatrechts 5. izd., 1892. g., I. sv., 71. str.

[89] I. sv., 1933. g., 145. str. i dalje.

onako, kako je to sto godina iza Austrijskog zakona kazao švicarski zakonodavac.

Za navedenim § 7. mnogi su se dosta povodili pri kodificiranju građanskog prava. Tako se za njim poveo Zakon Sardinije od 1837. g., a odavle je uz neke modifikacije prešao u talijanski zakon od 1865. g. Posljednji je utjecao na španjolski zakon i više zakona Južne Amerike. I novi egipatski zakon od 1948. g. govori »o načelima prirodnog prava i pravilima pravičnosti«. – Srpski građanski zakonik, koji je inače rađen prema austrijskom, nije preuzeo reč. odredbu Austr. zak., već ju je na svoj način preradio. Prema Srpskom građanskom zak. (§ 10.) u nedostatku zakonskog propisa ima se slučaj rješavati po općim osnovama tog Zakona ili dosadašnjem običaju, pričem se ne smiju ispustiti iz vida propisi »za podobne slučajeve«. I ta formulacija uključuje u sebi stvaralačko djelovanje suca.

Na originalni način rješava čitav taj problem Crnogorski opšti imovinski zakonik uz naročito isticanje običajnog prava. Ako u Zakonu ili njegovim dodacima nema pravila, »treba se vladati po pravilima, koja u dobrim običajima žive« (čl. 2). Ako nema ni toga, dolazi na red analogija (prema terminologiji Zakona »podobje«), ili se ima slučaj riješiti »po opštim osnovama pravde i pravice« (čl. 3).

Značajno je za modernije kodifikacije građanskog prava, da osiguravaju sucu veću slobodu kretanja. One se samo razlikuju po načinu, kako to čine. Tako na pr. Njemački građanski zakonik od 1896. g. upućuje suca, da primjenjuje zakon vodeći računa o pravilima morala, upotrebe, kao i o načelima vjernosti i pouzdanja (Treue und Glauben). – Naročito jasnu formulu našao je ovdje švicarski zakonodavac iz 1907. g. Priznajući unaprijed, da njegove odredbe nisu potpune, švicarski građanski zakonik ovlašćuje suca, da u nedostatku zakonske odredbe kao i običajnog prava rješava pojedine slučajeve prema pravilima, »koja bi postavio kao zakonodavac« (»die er als Gesetzgeber aufstellen würde«). Švicarski pisci tvrde, da se glavni kodifikator tog zakonika, E. Huber ovdje poveo za Kantovom formulom moralnog imperativa. Sudac se prema toj odredbi švicarskog zakonika ima povoditi (u njemačkom tekstu »folgt«, u francuskom »s'inspire«) prokušanom (»bewährter« odnosno »consacrées«) naukom i »Überlieferung« odnosno »jurisprudence«.[90]

I sovjetsko građansko pravo priznaje zakonske praznine i daje uputu sucu, kako će ih popunjavati. Prema ruskom građanskom procesnom kodeksu (čl. 4) sud rješava takve slučajeve »rukovodeći se općim načelima sovjetskog zakonodavstva i općom politikom radničko-seljačke vlade«. Ta opća načela na moderniji način nadomještavaju ono prirodno pravo austrijskog zakonika. – Ta »opća pravna načela« susrećemo već ranije u drugim građanskim zakonicima, u istom smislu supsidijarnog

[90] Tragom ovog švicarskog zakonika pošla je i Predosnova Građanskog zakonika stare Jugoslavije, gdje je rečeno (§ 6 st. 2): »Ostane li pravni slučaj i tada sumnjiv, sudija će pronaći pravilo, koje bi sam zakonodavac izdao, da je taj slučaj imao u vidu; tražeći to pravilo, sudija će se obazreti na osveštanu nauku, sudijsko iskustvo i pravnu svest naroda.«

pravnog vrela (tako naročito u talijanskom, španjolskom, brazilskom i kineskom zakonu). U istom smislu susrećemo ta opća načela prava u današnjem Statutu Međunarodnog suda u Hagu (isto recipirano iz statuta njegova prethodnika od 1920. g.). Sud primjenjuje u prvom redu međunarodne ugovore, zatim međunarodne običaje, a iza toga opća načela prava, priznata od civiliziranih naroda.[91]

Naveo sam primjere iz kodifikacija građanskog prava, jer se ovdje i najviše tretiralo pitanje stvaralačkog sudačkog djelovanja. Oni pokazuju tendenciju samog zakonodavstva, da se sucu da veće i slobodnije kretanje, – što nužno dovodi do stvaranja prava od suca. Švicarski zakon je u tome pitanju bio najotvoreniji.

Značajno je i za modernu pravnu teoriju, da njen progresivni pravac zabacuje koncepciju suca kao mehaničkog i automatskog primjenjivača pravne norme (zakona). To je u vezi s novo nastalim praktičnim potrebama. Došlo je do posve novih socijalno-političkih problema, koji se nisu više mogli rješavati po tradicionalnim kalupima. Odgovarajući tim novim društvenim potrebama, na prelazu 19. u 20. stolj. javlja se u pravnoj teoriji jako strujanje, koje – iako se njeni predstavnici u pojedinostima dosta razilaze – odgovarajući praktičnim potrebama dnevnog života ističe i brani pravnostvaralačku funkciju suca. Pokret je daleko od toga, da bi zamuknuo i u sadašnje dane, iako su mnoge ranije formule napuštene. Među zastupnicima toga pravca iz početka 20. stolj. ističu se u Francuskoj naročito Saleiles, Gény, Percerou, Naquet, Lambert. Među njima bi se mogla razlikovati dva pravca: sociološki (kao Saleiles) i prirodnopravni (kao Gény). Nekako u isto vrijeme javlja se slično strujanje i u njemačkoj (odnosno austrijskoj) pravnoj teoriji, gdje se njeni pristaše okupljaju u dva veća pokreta: »Freirechtsbewegung« i »Interessenjurisprudenz«. Uza sva veća pojedina razmimoilaženja ta dva pokreta se slažu u isticanju stvaralačke uloge primjenjivača prava, a naročito suca. U sličnom pravcu istupa vrlo odlučno velikim dijelom i nova sociološko-pravna škola.

Slična strujanja javljaju se i u drugim zemljama, a naročito snažno u SAD.[92] To je vrlo razumljivo kraj onog velikog značaja, koji se u anglosaskim zemljama daje sucu. Uzmimo samo dva istaknuta pravna pisca: Amerikanac Gray i Englez Salmond. Grayu su zakon, presedan, equity i običaj pravna vrela, ali samo pravo su ona pravila, prema kojima suci »izvode zakonske posljedice od činjenica«. Gray želi dokazati prema praktičnom američkom pravnom životu, da se ne može uzeti nešto kao pravo, dok to nije sud utvrdio. A prema Salmondu »pravo se sastoji od pravila, koja priznaju i prema kojima djeluju sudovi«. Naročito jako razmahani američki t. zv. realistički pravni pokret (glavni zastupnici Gray i Holmes) smatra suca glavnim licem u razvitku prava (u SAD aktuelno poglavito zbog kontrole ustavnosti zakona od suda).

[91] O tome Andrassy: Međunarodno pravosuđe 1948. g., 121. str. i dalje.

[92] O tome daje vrlo instruktivni prikaz Kocourek u Zborniku Gény Recueil d'études sur les sources du droit II. t., 459. str. i dalje.

Jedan oblik tog američkog realističkog pokreta je pragmaticizam (jedan od glavnih predstavnika James), koji naglašava, da je glavno tretirati kako djeluju pravna pravila, a ne kakva su ona na papiru, – kakvo je pravo faktički, a ne kakvo bi ono trebalo da bude. Zastupnici tog realističkog pravca podvlače, da sudac djeluje u mnogo većoj mjeri pravno stvaralački nego što se to obično uzima. Ugledni pisac Jerome Frank naglašava naročito stvaralačko djelovanje suca. Prema njemu je predodžba o strogim sudskim presedanima i kompletnim kodifikacijama fiktivna, dok je uistinu svaki slučaj jedinstven i traži stvaralačko rješavanje, – sudac treba da razvija pravo u suglasnosti sa civilizacijom, koja kreće naprijed.

Pomenuti pravac interesne jurisprudencije ističe protivno staroj metodi pravne konstrukcije, da sudac treba da ispituje suprotne interese i da odmjeruje njihovu vrijednost. Koncepciju prava kao uravnoteživanje svrha ili interesa razvio je u Njemačkoj naročito Ihering, – i u tome ta škola samo nastavlja Iheringa. (Prije toga je u Engleskoj Bentham posmatrao pravo kao uravnoteživanje interesa i po svom utilitarizmu nadomještavao pojmom zadovoljstva i patnje pojam pravde i nepravde, kao i morala i nemorala). U opreci prema »Begriffsjuristerei« koja je uvriježena u Njemačkoj i koja ograničava suca na formalističko primjenjivanje pravnih propisa, pravac interesne jurisprudencije ističe, da sudac ima uvažavati životne odnose. Heck, koji se može smatrati osnivačem toga pravca (on je s raspravom novog pravca istupio 1.889. g.), u jednoj od svojih posljednjih rasprava[93] živo nastoji čitavom tom pravcu dati naročitu individualnost i odijeliti ga od srodnih pravaca. Po tome bi se interesna jurisprudencija razlikovala od ranijeg teleološkog pravca, što ne primjenjuje samo pojam svrhe, već i pojam interesa. Još odlučnije se Heck ograđuje od načela slobodnog prava i sociološke pravne škole. Pišući to u vrijeme nacional-socijalističke despocije Heck je pritom tako daleko zabrazdio, da je razliku provodio i po nacističkom mjerilu. Po njemu su glavni zastupnici njemačke sociološke škole i nauke slobodnog prava bili Židovi (Kantorowicz, Ehrlich, Fuchs, Sinzheimer), a zastupnici su njegova pravca čisti arijevci (Heck, Rümelin, Müller-Erzbach, Stoll, Ulmer, Krelle, Locher, de Boor).

Čudan doktrinarizam zahvatio je današnju teoriju sovjetskih pravnika, koja se grčevito drži starije buržoaske pravne teorije (vjerojatno ruskih pravnika iz doba carizma) koja poriče pravnostvaralačku djelatnost sudova. Sudskoj praksi se odlučno poriče značaj pravnog vrela.[94] A onamo je pozitivno pravo dalo sudu vrlo široka takva ovlaštenja. Dovoljno je da spomenemo dvije odredbe ruskog Građanskog zakonika. Po čl. 1. nemaju se zaštićivati takva civilna prava, koja se izvršavaju protivno njihovoj socijalno-ekonomskoj namjeni; a po čl. 30. je ništav pravni akt, učinjen protivno zakonskoj svrsi ili da se obiđe zakon. Štoviše, u kaznenom pravu ovlašćuje se sud, da se pri kažnjavanju društveno-opasnih djela u nedostatku propisa u kaznenom zakonu služi analogijom (što faktički znači postavljanje nove pravne norme). Vrlo rijetki glasovi daju

[93] Die Interessenjurisprudenz und ihre neue Gegner 1936. g.

[94] Mjesto mnogih drugih, Višinski: Teorija sudskih dokaza, Beograd 1948. g., 7. str.

sudskoj praksi značaj pravnog vrela.[95] Neki sovjetski pravnici poriču čak i rukovodećim uputstvima plenuma Vrh. suda značaj pravnog vrela, a u teoriji se[96] prikazuje isticanje i priznavanje sudačkog pravnog stvaralaštva kao reakcionarna pojava. Na kraju, da bi judikatura u nekoj zemlji mogla postati pravnim vrelom, ona treba da ima dovoljno autoriteta i zamaha. Da li je taj moment u današnjoj SSSR dat, ne mogu prosuditi iz vlastita opažanja. O tome ima dosta pesimističkih glasova.[97]

10. PRAVNA NORMA NIJE SAMO U GENERALNIM PRAVNIM PROPISIMA. DIJALEKTIKA FORMIRANJA PRAVA

Starija koncepcija prava poistovjećuje generalnu pravnu normu s pojmom pravne norme odnosno prava, — pravo bi bilo samo skup takvih generalnih pravnih pravila. Tome se onda suprotstavlja primjena na konkretne slučajeve, kojoj se odreda poriče značaj pravne norme. Nema konkretne odnosno individualne pravne norme. Štaviše, prema tome shvaćanju i sam zakon, ako je strogo individualan ili konkretan, ne sadržava pravnu normu, i takav zakonski akt ne bi bio zakon u materijalnom, već samo u formalnom smislu. Kritizirajući to gledište, Carré de Malberg ukazuje[98] na circulus vitiosus, u kome se kreće čitava ta tradicionalna doktrina. S jedne strane znače samo opća pravila pravo, a s druge strane samo takva pravila znače zakon; tako da se ne može raspoznati, da li pravo proizlazi iz zakona, ili se obrnuto zakon prepoznaje po tome, što tvori pravo.

Već sama Duguitova škola, koja je podvrgla svestranoj pravnoj analizi pravne akte i razvila na originalan način vrste tih akata, dolazi do zaključka, da i u konkretnim ili individualnim pravnim aktima ima stvaranja prava (ovlaštenja) i da se pravnim vrelom nemaju samo smatrati generalni, već i individualni pravni akti. I upravo u toj svojoj koncepciji pravnih akata naišla je ta škola na bolji prijem negoli u drugim svojim novinama.[99]

[95] Tako prof. Isaev, Sovjetska država i pravo, br. 10. iz 1946. g.

[96] Tako na pr. kolek. djelo Teorija države i prava (na ruskom) 1949. g., 369. i 387. str.

[97] Tako se na pr. u nav. djelu Arminjon i drug. (III. t., 1952. g. 260-1. str.) kaže: »Sudstvo kao pravno vrelo ima u Sovjetskoj Rusiji posve podređeno značenje. Suci nemaju ni ugleda ni potrebne spreme, da bi mogli vršiti bilo kakav važniji utjecaj na pravni život. Pri prelistavanju zbirki sudskih rješenja, začuđuje nas elementarni značaj tih rješenja. Uostalom nadmoćnost birokratske administracije u životu zemlje nije naklonjena razvitku sudstva. Kad iskrsne novo pitanje, onda se legificira. Postupak je lak, jer se radi o legislativi, koju praktički vrše vladini birci.«

[98] Confrontation de la théorie de la formation du droit par degrés 1933. g., 11. str.

[99] O tome iz novije literature Brethe i Laborde: Introduction gén. à l'étude du droit 1947. g., 172., 249. str. i dalje.

U najjasnijem obliku iznosi tu tezu Rog. Bonnard.[100] On istupa protiv stajališta, da su samo opće i bezlične norme pravne norme. Normativnost po svome bistvu ne mora biti opća i bezlična. Pored općih i bezličnih pravnih pravila postoje specijalna i individualna. Toga se stajališta drže naročito u francuskoj literaturi Alibert i R. Capitant. Prema B. došlo je do isključivanja individualne norme zbog brkanja prirodnog zakona i norme ponašanja. Prirodni zakon može uistinu biti samo opći i bezlični. Norma ponašanja daje, naprotiv, neku direktivu, a takva se direktiva može jednako dati u općem i bezličnom, kao i u specijalnom i individualnom obliku. Pravna ovlaštenja i dužnosti postoje samo na osnovu nekog pravnog pravila. I kako ima dvije kategorije pravnih situacija: općih i bezličnih s jedne, a specijalnih i individualnih s druge strane, moraju postojati i specijalna i individualna pravna pravila. B. to onda dalje potvrđuje analizom subjektivnog akta.

Tako individualnu ili specijalnu pravnu normu priznaje i Duguitova škola, koja inače razvija pojam zakona u materijalnom smislu (svaki opći propis bez obzira na to, koji ga je drž. organ donio). Inače pristaše koncepcije zakona u materijalnom smislu povlače odatle zaključak, da su pravne norme samo opći pravni propisi.[101] Ja lično baš zbog toga kao i zbog nekih drugih krivih zaključaka zabacujem tu koncepciju zakona u materijalnom smislu – barem u tom obliku, kako se obično iznosi – i smatram je ne samo nepotrebnom već i štetnom. U osnovi se ovdje slažem s kritikom Carré de Malberga, koji je dao najiscrpljiviju kritiku postojeće koncepcije zakona u materijalnom smislu.[102]

Na nov i interesantan način iznijela je Merkl-Kelsenova teorija stepena[103] (Stufentheorie) stvaralačke momente pri samoj primjeni pravne norme. Ta teorija stepena pobija strogo dualističko shvaćanje klasične pravne teorije, da na jednoj strani stoji stvaranje prava u obliku generalnih pravnih propisa, a na protivnom polu primjena prava u obliku individualnih akata, i da je dosljedno čitavo pravo sadržano u generalnim pravnim propisima. I primjena pravne norme znači stvaranje prava, a njome se donosi individualna (konkretna) pravna norma. Prema teoriji stepena ukupni proces stvaranja prava počinje donošenjem ustava, a okončava realiziranjem prinudnog akta: pravni poredak nije sistem koordiniranih pravnih normi, već red stepena različnih slojeva pravnih normi. Većina pravnih akata su jednovremeno akti stvaranja i akti primjene prava. Tako se i sudska presuda ili upravni akt, gledano prema gore, prikazuje kao primjena zakona, a gledano prema dolje, kao stvaranje prava. Čista norma bila bi samo hipotetična osnovna norma (glavni je konstruktivni zadatak te hipotetične osnovne norme – Grundnorm, da se akt ustava predstavi kao obvezatni pravni akt),

[100] L'origine de l'ordonnancement juridique u Mélanges M. Hauriou 1929. g.

[101] Pobliže o tome Prof. Jov. Stefanović: Ustavno pravo 1950. g., 441. str. i dalje.

[102] U svom velikom djelu, kome je dao skromni naslov: Contribution à la théorie générale de l'Etat, I. sv. 1920. g. i II. sv. 1922. g.; kao i u knjizi: La loi, expression de la volonté générale 1931. g.

[103] Teoriju je prvi razvio Merkl, ali potpuno u skladu i duhu s općom pravnom teorijom Kelsena (t. zv. normativna bečka škola), tako da ju je onda u cijelosti prihvatio i sam Kelsen.

a čista primjena samo posljednji prinudni akt. (Prema teoretskom stajalištu Kelsenove normativne škole postoji zavisnost određenog stepena formiranja prava prema njegovu višem stepenu, a to je posljedica toga, što se norme nižeg stepena formiraju na osnovu normi višeg stepena).

Ne ulazeći ovdje u ocjenu čitave te teorije, dobra je strana te teorije njena dinamičnost, što čitavo formiranje prava pokazuje u pokretu i što ističe normativni karakter pri određenoj primjeni prava, – što ne ograničuje pravnu normu samo na onu općeg značaja. U polemici s Duguitom Kelsen je naročito isticao, da sudski ili admin. akt nisu, doduše, pravna pravila, ali su jednako pravnim pravilima pravne norme. Pravilo je generalna norma, pravni akt specijalna ili individualna norma. Za normu je bitno imperativ, a taj može biti kako generalan, tako i individualan, – zato pravo postoji kako u generalnom, tako i u individualnom obliku.[104] Primijetit ćemo tome, da se faktički postojana sudska praksa (isto vrijedi, razumije se, i za upravu) zgušnjava u opća pravila. A to pokazuje, da se pravo ne formira samo putem dedukcije iz neke izvorne pranorme, već i indukcijom putem konkretnog primjenjivanja, na što je u teoriji dobro ukazao Alf Ross,[105] inače vrlo bliz Kelsenovoj školi. – A već običajno pravo – da i ne govorimo o drugim pravnim vrelima – pokazuje da uz zakon mogu postojati i druga pravna vrela, koja međusobno konkuriraju, a bez načelne nadređenosti jednog vrela nad drugim. Različna pravna vrela ne moraju uvijek biti (iako su to u pravilu) u uzajamnom odnosu nadređenosti i podređenosti. I za teoriju stepena vrijedi dobrim dijelom poznata kritika Laskia Kelsenove čiste teorije prava, da je ona više nepobitna s gledišta logike negoli života.

Zbog daljih izvoda bit će korisno razgledati kritiku teorije stepena, jer tu ćemo se sresti baš s onom problematikom, koja nas ovdje interesira. Ograničit ću se pritom samo na francuske pisce (razumljivo je, da se o tome vodila veća rasprava u njemačkoj i austrijskoj pravnoj literaturi). Moram samo – što se tiče njemačke literature – istaći, da se u toj literaturi prije odnosno nezavisno od opisane teorije stepena, suprotno francuskoj, pravna norma nije ograničavala na generalna pravna pravila, već se i na različne načine širila. Dobrim dijelom je to u vezi s Laband-Jellinekovim pojmom zakona u materijalnom smislu (koji je prilično istisnuo ranije shvaćanje, po kome je za zakon u materijalnom smislu značajan moment generalnosti), za koji nije značajan moment generalnosti, već okolnost zadiranja u pravnu sferu građana. Niz njemačkih pravnih pisaca smatrao je pravnom normom određene pravne akte (u pojedinostima se oni međusobno razlikuju), koji nisu generalne prirode, tako na pr. Bierling, Bülow, Spiegel, Thoma, Radbruch. U naročito oštrom obliku razvio je posljednju tezu H. Heller (inače principijelni protivnik Laband-Jellinekovog razlikovanja zakona u formalnom i materijalnom smislu) u svome referatu na skupu Udru-

[104] Annuaire de l'institut international de droit public 1929. g., 193. str. i dalje.
[105] Theorie der Rechtsquellen 1929. g., I. sv., 308. str.

ženja njemačkih učitelja državnog prava 1927. g. Po Helleru je svaka državna odredba formiranje prava. Zakon, naredba, upravni akt i presuda različiti su samo oblici formiranja prava, – oni svi sadržavaju pravna pravila. »U dijalektici, koja je specifična za pravni poredak, svako individualiziranje norme od kompetentnog autoriteta stvara novu normu, koje doonda još nije bilo ... Što se odozgo pokazuje kao nalog, presuda ili pravni posao, pokazuje se odozdo kao pravno pravilo«.[106] Kako se vidi, ta je teza vrlo blizu Merkl-Kelsenovoj teoriji stepena, pa kako je Heller još usput i napao Kelsena, izazvao je ne baš jako prijatnu diskusiju o paternitetu te teze.[107]

Carré de Malberg podvrgao je opsežnijoj kritici čitavu teoriju stepena.[108] Polazeći sa gledišta francuskog pozitivnog prava Carré poriče, da pravna pravila određenog pravnog poretka sačinjavaju jedinstven i homogeni sistem normi, koje se međusobno razlikuju po stepenima. Takvog strogog stepenovanja nema već ni u odnosu između ustava i običnih zakona, a pogotovu postoji esencijalna razlika između pravila zakonodavne vlasti i onih pravosuđa i uprave. Ne može se ni uzeti između svih sukcesivnih akata organa javne vlasti takvo općenito stvaranje prava, kako to uzima teorija stepena. Među tim aktima ima i takvih, koji stvaraju pravo, no drugi ne donose nikakvo novo pravno pravilo, već samo točno izvršavaju viši pravni propis. Samo kod prvih akata moglo bi se uopće govoriti, da se pravo formira po stepenima. Osnovni je nedostatak teorije stepena, što promatra pravila bez obzira na organe, koji ih donose. Iznad teorije stepena pravnih normi treba staviti stepenovanje organa, jer se država ni ne može definirati kao sistem normi (a to je glavni ključ u Kelsenovoj nauci), već kao sistem organa.

Carré usvaja tezu, da pravna norma ne mora biti opća, već da može biti i individualna odnosno konkretna. Pravo u objektivnom smislu ne sastoji se samo iz općih, već i individualnih pravnih normi. C. priznaje svakako dvije vlasti, koje pored zakonodavne stvaraju pravne norme: sudac (u nedostatku dovoljne zakonske dispozicije) i naredbodavna vlast. Ne može se više održati prvobitno načelo Francuske revolucije, da bi samo zakon kao opća volja bio sposoban da donese novu pravnu normu. C. pritom ograničava opseg takvih akata koji stvaraju pravo, prema postavkama teorije stepena. On uopće ne priznaje, da bi mogli i građani donositi takve akte, a ograničava ih što se tiče organa javne vlasti. Pravni akti pojedinaca, naročito ugovori, ne mogu se uopće uvrstiti među akte, koji stvaraju pravo. Donositi građansko-pravni akt znači samo služiti se postojećim pravom, a ne i učestvovati u formiranju prava. Naprotiv, drž. vlasti, koje stoje ispod zakonodavne (sudska i upravna), mogu stvarati pravno pravilo, samo što je to mnogo uže, nego što to uzima teorija stepena. Djelatnost pravosuđa i uprave ne može se kvalificirati kao stvaranje prava, kad je ta djelatnost potpuno unaprijed

[106] Veröffentlichungen der Vereinigung der deut. Staatsrechtslehrer 4. sv., 118.–9. str.
[107] Ibidem 177.-80., 200., 202. i dalje str.
[108] Confrontation de la théorie de la formation du droit par degrés 1933. g.

vezana pravnim pravilom, a to je slučaj kod većine sudskih presuda i mnogih upravnih akata. Sudskim ili upravnim aktom stvara se novo pravo samo onda, ako odnosno više pravno pravilo nije točno preciziralo taj akt, samo ako je takvim aktom postojećem pravnom poretku dodat novi normativni elemenat, koji doonda nije postojao. Pri tome je svejedno, da li je to novo pravilo generalno ili pojedinačno, da li se proteže na pojedine građane ili samo na javnu službu.

Možemo odmah nadovezati na gornje izvode. Što se tiče rečenih sudskih i upravnih akata (mislim sudske presude i konkretne upravne akte), to se već prema tome, kako se odredi pojam pravne norme, može doći i do šireg pojma teorije stepena i do užeg pojma Carréa. Lično držim, da je ispravnije Carréovo stajalište, pa treba samo takve sudske i upravne akte smatrati novom pravnom normom, gdje je dodat i neki novi normativni element. Što se specijalno sudova tiče, to je donošenje pravne norme mnogo šire od slučajeva, kad sudovi stvaraju neki pravni odnos (na pr. izriču rastavu braka). Mogu se, naime, razlikovati tri vrste presuda: presuda o nekom činjenju (Leistungsurteil), presuda utvrđivanja (Feststellungsurteil) i konstitutivna presuda (Gestaltungsurteil). Prve su dvije deklaratorne prirode, a posljednja je konstitutivne prirode i susreće se u modernom građanskopravnom sudovanju samo izuzetno. U posljednjem slučaju sud nesumnjivo donosi pravnu normu, no on je jednako donosi i u onim slučajevima, kad presuđuje stvar po slobodnoj sudskoj ocjeni, kao i uopće u svim slučajevima, kada sučevo izricanje prava nije unaprijed točno i detaljno određeno višom pravnom normom. Ako sada uvažimo, da svi ti momenti dolaze mnogo češće kod upravnog akta negoli kod sudske presude – upravni akti su vrlo često konstitutivne prirode, pri njihovu donošenju vrši se mnogo diskrecione ocjene, a upravne generalne norme nisu tako točne i detaljne kao sudske – onda je jasno, da upravni akt sadržava pravnu normu češće od sudske presude. U tipičnim nabrojenim slučajevima određeno subjektivno pravo nastaje na temelju takva konkretnog pravnog akta, a ne na osnovu neke generalne pravne norme. Ako sada porečemo tim aktima značaj pravne norme, dolazimo do monstruoznog subjektivnog prava, koje ne izvire iz pravne norme.

Naprotiv, ne možemo se složiti s Carréom, kad on odreda svim građansko-pravnim aktima poriče, da bi mogli imati značaj pravne norme. On načelno poriče građanima, da bi u privatnom svojstvu mogli stvarati pravna pravila. To što drž. vlast osigurava svojim sredstvima izvršenje od privatnih lica postavljenih pravila, znači po njemu samo provođenje zakonskog načela: pacta sunt servanda. Po njemu ugovor ne donosi pravne propise, već utvrđuje samo činjenice, a svi pravni efekti proizlaze iz samog zakona. Time se općenito poriče društvenim snagama, da uz potrebne uvjete formiraju pravo. Dosljedno tome ne bi bilo ni običajnog prava. Ono ne bi bilo drugo nego samo činjenica, koja bi imala samo one pravne efekte, koji proizlaze iz samog zakona. (C. M. ne govori u ovoj svojoj knjizi uopće o običajnom pravu, a baš je s gledišta

običajnog prava mogao kritizirati čitavu teoriju stepena).[109] Ni najopsežniji kolektivni ugovor, koji dobiva sve veće značenje u modernom pravu, ne bi stvarao pravna pravila. I sama sovjetska pravna literatura smatra kolektivni radni ugovor pravnim vrelom u formalnom smislu,[110] dakle pravnom normom. Bonnard označuje u smislu Duguitove škole kolektivni radni ugovor kao legislativni akt, izrađen od privatnih organa na način ugovora, – s materijalnog gledišta bio bi to acte – règle, s formalnog ugovor, a s organskog gledišta ima privatni značaj.[111]

Pri rečenim građansko-pravnim aktima radi se većinom o dispozitivnim državnim pravnim propisima, kod kojih je bitno, da državni pravni poredak ostavlja građanima, da u određenom opsegu sami propisuju odnosna pravila, a samo ako to ne učine, vrijedit će određeni drž. propis. Ako su pritom građani pravilno postupili, propis, koji su oni donijeli, vrijedi kao pravo pravno pravilo, pa ima štaviše i prioritet pred drž. propisom. U slučaju spora sudac postupa s takvim propisom baš kao i s nekim drž. propisom, on uzima taj propis izravno iz odnosnog građansko-pravnog akta. Ne neposredno iz općeg propisa, već baš iz takva individualnog odnosno konkretnog akta (na pr. oporuke ili ugovora) nastaje određeno subjektivno pravo. Bez takvog akta nema ni toga subjektivnog prava. Dosljedno propisi sadržani u aktima građana i njihovih asocijacija, a koji donose neko novo pravilo, koje još nije sadržano u državnim propisima, mogu sadržavati istinsku pravnu normu ili objektivno pravo. Razumije se pod pretpostavkom, da su ti akti doneseni pod uvjetima drž. propisa i da drž. vlast garantira njihovo izvršenje. I što se toga tiče, teorija stepena prikazuje ispravno takve akte kao određeni stepen u formiranju prava. Tradicionalna teorija poriče zbog toga privatnom ugovoru značaj pravne norme, jer takav ugovor ne može vezati treća lica (ne gledajući na slučajeve nekih kolektivnih ugovora), a to je posljedica načela, da samo generalni pravni propis može biti pravna norma. Međutim Carré načelno odbacuje posljednju dogmu, i čim ju je odbacio, nije bilo od njega dosljedno, da načelno poriče privatnom aktu značaj pravne norme.

Iz francuske pravne teorije još su interesantni izvodi Bonnarda i Walinea o teoriji stepena. Prvi u pozitivnom, drugi u negativnom pravcu.

[109] Imam ovdje u vidu Kelsenovu teoriju u času, kad je Carré pisao svoju raspravu, – kako ju je Kelsen naročito razložio u Allg. Staatslehre (običajno pravo se ovdje spominje samo na jednom mjestu na str. 232., – i to posve kratko i nuzgredno). U to doba ta je teorija – u vezi s oštro postavljenim razlikovanjem između Sein i Sollen – obilazila pitanje običajnog prava ili mu je vrlo nesklona. Tako na pr. Merkl (Allg. Verwaltungsrecht 1927., 104. str. i dalje) tvrdi, da običajno pravo može u modernoj zakonskoj državi imati samo značaj od zakona delegiranog i njemu podređenog pravnog vrela. – Kasnije, a naročito u svojim novijim radovima, pisanima u Americi, Kelsen mnogo uvažuje običajno pravo, a jednovremeno gradi i most između Sein i Sollen, – o tome vidljivi znaci u njegovoj u nas prevedenoj Općoj teoriji prava i države.

[110] Mjesto mnogih drugih: Teorija države i prava, 1949. g., 392. str. i dalje.

[111] »Syndicalisme, corporatisme et Etat corporatif« – Revue du droit public, 1937. g., 66. str. i dalje.

Bonnard prihvaća[112] tezu teorije stepena, da pravna norma nije samo generalna, već da može biti i individualna. Norma izražava uvijek dužnost, a ta se dužnost može jednako izraziti u generalnom kao i u individualnom obliku. – Do protivnih zaključaka dolazi Waline u svojoj kritici naprijed rečene knjige C. M.[113] W. još dalje od C. ograničava one akte egzekutivne vlasti, koji stvaraju novo pravo. Prema W. stvara samo takav akt egzekutivne vlasti novo pravo, koji je donesen po diskrecionoj ocjeni. I to samo u onom slučaju, kad se diskreciono ovlaštenje proteže na sam sadržaj odnosnog akta, a ne i u slučaju diskrecionog biranja između dva ili više rješenja, gdje je takve alternative zakon unaprijed postavio. U pitanju, da li građansko-pravni akti, naročito ugovori, mogu uopće stvarati pravno pravilo, W. se slaže s C., – samo što to drugačije obrazlaže. Po njemu je za pravno pravilo potrebna neka generalnost, a te upravo nema kod građansko-pravnih posala (kolektivne ugovore uopće ne spominje). Prema W. je za pojam pravnog pravila nužno, da je ono generalno,[114] čime samo ponavlja stajalište klasične pravne teorije.

U nazočnom pitanju, kao i uopće u nizu drugih pravnih pitanja, ne može doći do prava rezultata teorija, koja ta pitanja promatra suviše statički. Samo kad se stvar dinamički promatra, može se doći i do ispravne predodžbe o formiranju prava. Formiranje prava je proces, i to vrlo živi proces, – i kao proces to se formiranje može shvatiti samo dijalektičkim putem. Tu se onda i dolazi do logičnog zaključka, da pravna norma nije načelno samo generalno pravno pravilo, već da pravna norma može biti i konkretna odnosno individualna, te se odnositi *samo na određenu pravnu situaciju ili određeni subjekt.* Ako *hoćemo* ući u bistvo prava, mi ga moramo promatrati statički i dinamički: kako glase pojedina pravna vrela, ali kako se i ona u životu razvijaju, miču i preobražavaju. Po svome bistvu pravo je statičko, ali život i njegove potrebe traže da se ono stalno mijenja. To je uistinu antinomija, ali ako je ne uvažimo i dijalektički ne obuhvatimo, ne možemo ni pravo shvatiti. Kako kaže Amerikanac Roscoe Pound: »Pravo mora biti postojano, a ono opet ne može stajati mirno. Odatle se svaka pravna misao trudi da pomiri (reconcile) konfliktne zahtjeve o potrebi stabilnosti i potrebi izmjene.« – I takav metodološki čistunac, kao što je Kelsen, bio je prinuđen da postavi potrebu dvostrukog proučavanja: nomostatiku, koja proučava pravo u njegovu mirnom stanju i nomodinamiku, koja proučava kretanje prava, proces formiranja pravnih normi. I baš zahvaljujući svojoj dinamičnosti dala je teorija stepena svoje određene pozitivne rezultate.

I teorija institucije – kako se u više pravaca razvila u Francuskoj, tako da se ne može ni govoriti o jedinstvenoj teoriji – predstavlja neku reakciju protiv odveć statičke teorije prava i ističe dinamičnost u formi-

[112] La théorie de la formation du droit par degrés – Revue du droit public 1928. g.
[113] Observations sur la gradation des normes juridiques établies par M. Carré de Malberg – Revue du droit public 1934. g.
[114] U našoj domaćoj pravnoj literaturi prihvaća tu koncepciju prof. Stefanović u nav. djelu, 443. str., i kritizira upravo s toga gledišta čitavu teoriju stepena.

ranju prava.[115] Nevolja je te teorije, da se rasplinjuje u prevelikom idealizmu, u kom se pitanju pojedini zastupnici te teorije međusobno samo graduelno razlikuju. Tako i te teorije, poput Hegelove, »dube na glavi« i »moraju se obrnuti, da bismo u mističnom omotu otkrili racionalnu jezgru«.[116] Tako na pr. Hauriou, jedan od najistaknutijih predstavnika teorije institucije, uzima, da je kod institucije – osobe (to su institucije, koje se personificiraju, kao država i različne asocijacije) najvažniji element ideja djela, koje treba ostvariti, što on strogo razlikuje od svrhe i funkcije.[117] Drugi je element organizirana vlast, koja ima ostvariti tu ideju, a treći manifestacije zajednice, koje se stvaraju u socijalnoj grupi poradi ideje i njene realizacije. Hauriou uopće jak u dinamici postojano studira i analizira proces formiranja prava. Po njemu je političko i socijalno stanje određenog društva u svakom momentu posljedica borbe antagonističkih socijalnih snaga, među kojima dolazi do neke, veće ili manje, ravnoteže.

Prejakim su idealizmom opterećeni i njemački pravnici, koji se žele služiti dijalektikom. To vrijedi i za Smendovu teoriju integracije, koja je svojedobno pobudila veliku pozornost svojom dinamičnošću u opreci prema dominirajućoj statičkoj državnopravnoj nauci Labanda. Smend gleda bistvo države u njenoj integraciji, – država postoji, jer se stalno integrira. Ona se stalno obnavlja i iznova obuhvaća svoje pripadnike, i to u obliku prijateljskih odnosa. Poput prijateljskih odnosa bilo bi i bistvo države u sistemu idealnih uzajamnih odnosa između pojedinaca. Ali i preko toga susrećemo i takve »dijalektičare«, koji su otplovili u grubu reakciju.[118]

Tako nam postaje razumljivom opća pojava, koju posvuda susrećemo. kako zakonski propisi, i kad se formalno ne mijenjaju, ne ostaju mrtvi i okamenjeni, već se njihov smisao u toku vremena mijenja. Ta se pojava to jače ističe, što je neki zakon vremenski stariji. I za mnoge zakone vrijedi ono, što je veliki dijalektičar Engels kazao za organsko biće: da ono svakog trenutka jeste i nije isto biće. Već je Ihering isticao (naročito u »Borbi za pravo«), da »pravo nije prosta misao, već živa snaga«. Često susrećemo, u tome razvitku, pojavu da isti pravno-tehnički izrazi (termini) dobivaju drugačije značenje, da se njihov smisao mijenja. Osim toga i sam jezik, koji izražava zakonske misli, vrlo se brzo mijenja i neki zakonski izraz dobiva poradi toga razvoja drugačiji smisao.[119] Opravdavajući stvaralačko djelovanje primjenjivača prava Gény dobro ističe: »Prije svega, pozitivno pravo mora ostati živo. A živjeti znači kretati se i preobražavati se. Za pravo to znači još više: boriti se putem punog i postojanog prilagođivanja za potrebe socijalnog

[115] Desquerat: L'institution, le droit objectif et la technique positiv, 1933. g., IX. str. i dalje.

[116] Marx u Pogovoru II. izd. Kapitala, izd. Kultura, I. knj. LXIII. str.

[117] Aux sources du droit 96. str. i dalje.

[118] Kao na pr. Schönfeld: Über den Begriff einer dialektischen Jurisprudenz, 1929. g.

[119] Zbog toga se javlja posebna problematika pri zakonskoj interpretaciji, na koju je dobro ukazao prof. L. Pitamic u raspravi »Interpretation und Worthedeutungswandel« Zeitschrift für öffentliches Recht XVIII. sv.

života.[120] Za pravnu je teoriju od najveće važnosti, da potpuno shvati tu dinamičnost prava. Upravo mjeriti možemo tu pojavu, kad različni pravni poreci usvajaju tekstualno iste zakone, odnosno kad jedna zemlja tekstualno recipira zakon druge zemlje. Iako isti tekst, on dobiva zbog različne primjene u većem ili manjem opsegu drugačiji smisao. Samom primjenom dobiva zakonski tekst drugačiji smisao.

Shvaćanje, da su pravne norme (pod kojima se razumijevaju samo generalni propisi) u svome značenju krute i strogo fiksirane, bez mogućnosti, da se primjenom dalje razvijaju, odgovara u potpunosti onom pravno-teoretskom shvaćanju, koje uzima pravne norme kao samostalnu i nezavisnu kategoriju, a ne vidi i ne će da vidi, da je čitavo pravo nadgradnja nad materijalnom, društveno-ekonomskom podlogom. Društveni odnosi čine sadržinu pravne norme i daju joj njen smisao, i kad se oni pomiču, nužno se i kraj nepromijenjenog jezičnog teksta pomiče i značenje pravne norme. Primjenjivati ili tumačiti pravnu normu nije gramatikalno-lingvistički zadatak, već u prvom redu utvrđivanje smisla pravne norme u vezi s njenom svrhom. Ovo sociološko shvaćanje prava nužno dovodi do dinamičnog shvaćanja prava, do jasnog uočavanja i razumijevanja pojave, da se pravo u svojoj svagdašnjoj primjeni postojano dalje razvija.

II. EFEKTIVNOST PRAVNE NORME

Pravo pripada među takve kategorije, za koje je pojmovno bitno, da se ostvaruju. »Pravo je toga radi ovdje, da se ostvaruje« (Ihering). Pozitivnost pravnih propisa jeste u tome, da se oni izvršavaju, – propisi, koji su ostali samo na papiru, ne mogu imati značaj pozitivnog prava. U tome pitanju izbijaju očigledni nedostaci one teorije, koja ograničuje pravnu normu na uzakonjena generalna pravna pravila. Svakidašnja je pojava, da nije živo pravo sve ono, što je sadržano u zakonu, a jeste živo pravo ono, čega nema u zakonu. Uska doktrinarna pravna teorija ne može obuhvatiti istinsko pravo, ona ne vidi i ne će da vidi promjene, koje nastaju u razvitku prava, i slijepo se drži slova svojih formalnih pravnih vrela. Ta teorija prelazi preko živog prava, a operira nekim »idealnim« pravom. Ona se prosto kreće u magli onoga, što bi prema određenom pravnom propisu trebalo da bude, a ništa je se ne tiče, kako to faktički jeste.

Svaki dan susrećemo pojavu, da se mnogi zakonito doneseni propisi ili uopće ne izvršavaju ili prestaju izvršavati, ili im se daje drugi smisao, a da formalno nije ništa izmijenjeno u tim propisima. Pojava je to jača, što je u nekoj zemlji pravo dinamičnije i pokretnije u vezi s promjenama u društveno-ekonomskoj bazi. Raniji propisi se prestaju primje-

[120] Nav. djelo II. t., 225. str.

njivati, a da nikako nije donesen i formalni propis, koji ih stavlja izvan snage, odnosno mijenja. To biva obično zato, jer su nestali ili se izmijenili uvjeti, pod kojima su takvi propisi doneseni, – propisi su postali opsoletni. Tako nastalu prazninu ispunjuje onda primjenjivač pravne norme (po pravilu sud ili uprava) novim tumačenjem pravne norme, pričem često pod vidom tumačenja norme donosi novu pravnu normu. Veliki dio pravne teorije prelazi žmireći preko te pojave, i prema njoj bi bilo sve to odstupanje od formalno neizmijenjenih pravnih propisa nezakonito. Za jedan dio pravne teorije nastaje tu zbog toga težak pravni problem (za nju i nerješiv), što daje apriori preveliku snagu i moć zakonu, a primjeni prava poriče svako stvaralačko djelovanje.

Primjer tretiranja toga problema susrećemo u novijoj literaturi kod Riperta,[121] i to sa gledišta neposlušnosti prema zakonu. Po R. zlo nastaje zbog prevelike gomile pravnih propisa, koji se dijelom krše, a dijelom uopće ne primjenjuju. Prvi razlog te neposlušnosti R. nalazi u osjećaju beskorisnosti zakona, koji razara snagu zakona. Takav se zakon uopće ne primjenjuje, bilo što nitko ne traži tu primjenu ili što sama država od nje odustaje. Zakon je mrtvorođenče. Gdjekad se zakon primjenjuje kroz određeno vrijeme, a onda iščezava iz praktičnog života, jer se pokazalo, da je loš ili su se izmijenile okolnosti, koje su ga motivirale, a da nije formalno ukinut. Jurisprudencija ne priznaje ukidanje zakona zastarjelošću, – ona daje zakonu misteriozni i tajni život, koji mu dopušta, da u određeno vrijeme iznova iskrsne. To ne smeta, da je godinama zakon ostao mrtvo slovo i da se neki ni ne pojavljuju više. Nastaje osjećaj, da povreda zakona nema važnosti. Kao dalji razlog nevršenja navodi R. osjećaj pravičnosti; zakon se ne respektira, jer ga smatraju nepravičnim oni, na koje se ima primjenjivati.

H. Lévy-Bruhl[122] utvrđuje: »Kad bi se provela ozbiljna i nepristrana anketa, začudili bismo se broju legalnih propisa, koji su iskrivljeni, ili otvoreno povrijeđeni ili jednostavno propušteni, a da takva neizvršavanja nisu sankcionirana. Treba li se zbog toga buniti? Ponekad to potječe od popuštanja socijalne discipline, no najčešće je to normalna pojava: pravo se prestaje primjenjivati, jer ne odgovara više novim potrebama društva«. – Dobro je primijetio o tom pitanju Hauriou, da o krizi zakona mogu govoriti samo oni, koji su zakon stavili previsoko.

U čitavom tom pitanju treba strogo diferensirati. Ako postavljamo za pravo kao bitni uslov, da se ono faktički vrši, ne mislimo time prosto reći, da je pravo samo ono, što se uistinu izvršava. Pod tim ne mislimo samo, da obvezana lica prosto ne izvršavaju svoje obaveze, već naročito da državni organi prestaju primjenjivati bilo kakvu sankciju protiv takva neizvršavanja. Ma kako bio velik krug obvezanih lica, koja su prestala izvršavati određenu pravnu obavezu, odnosna pravna norma ostaje i dalje efektivna, dok je državni organi sa svoje strane dalje primjenjuju. No ima nesumnjivo slučajeva, kad neizvršavanje neke

[121] Le déclin du droit 1949. g., 95. str. i dalje.

[122] U nav. Introduction, t. I., 263. str.

pravne norme (sa strane građana i državnih organa) još ne znači, da je ona izgubila pravnu snagu. Takvo pravilo ostaje i dalje pravna norma, iako se momentano ne izvršava, – ono se može svakog časa početi izvršavati. Ali s druge strane susrećemo posve očite slučajeve, gdje neizvršavanje neke pravne norme djeluje na njenu egzistenciju. Nema nikakve sumnje, da je teško između toga dvoga razlikovati (pravne norme, koje zadržavaju ili ne zadržavaju pravnu snagu u vezi s njihovim nevršenjem), a gotovo je nemoguće postaviti stroge pravno-formalne uvjete, kad bi imalo vrijediti jedno, a kada drugo, jer se tu u suštini ne radi o pravnom, već čisto političkom pitanju. Georg Jellinek je tu problematiku duhovito obradio na dinamički način kao pitanje »borbe starog prava s novim« u jednom govoru 1907. g.[123] On pritom ističe, da se ta borba ne može riješiti formulom, da kasniji zakon ukida raniji, jer da ovdje nije u sporu zakon prema zakonu, nego ideja prema ideji, načelo prema načelu. – Drugi je ekstrem, kad se prosto samo ta efektivnost uzima kao esencijalni element prava (što nastaje zbog prejakog utjecaja strogo sociološkog promatranja).[124]

Opsoletnost određenog pravnog propisa nastaje često, što su se izmijenile prilike ili uvjeti pod kojima je donesen pravni propis; i kad bi se sada pod novim uvjetima išlo formalistički dalje za slovom stare pravne norme, morala bi se povrijediti njena prava svrha, duh i smisao. Tu stvarno zakonska svrha mijenja njegovo slovo. Pritom nije mjerodavna svrha, koju je zakonodavac imao pred očima, već ona svrha, koja izvire iz savremenih društvenih odnosa i prilika. Pravne norme ne mogu biti prema modernom demokratskom shvaćanju Geslerov šešir, kome se klanjamo radi njegova donosioca, nego propisi, koje provodimo radi one društvene svrhe, koju ti propisi izražavaju. Svaki će se progresivni pravnik složiti s uglednim američkim sucem Holmesom, kad on kaže: »Odvratno je, što nema boljeg razloga za primjenu određenog pravnog pravila nego samo reći, da je ono postavljeno pod vladom Henrika IV. Još je odvratnije, ako se uvidi, da su već davno otpali razlozi, zbog kojih je pravilo postavljeno, i da ono produžuje da postoji slijepim imitiranjem prošlosti«. – Svrha je od ogromnog značenja kako pri formiranju neke pravne norme, tako i pri njenoj interpretaciji i micanju. U tome leži ogromno značenje istinske teleološke interpretacije neke pravne norme.

Ovdje bih želio ukazati još na jednu pravnu pojavu, zašto se neki pravni propisi prestaju u životu primjenjivati. Pitanje, što je pravno vezana, a što diskreciona stvar (slobodna ocjena), nije uvijek točno unaprijed određeno, već se u životu mijenja. Pritom je u današnjem pravnom razvitku normalnija pojava, da neko pitanje, koje se izvorno smatralo diskrecionim, postaje pravno vezanim; ali susrećemo se i obrnuti

[123] Ausgewählte Schriften und Reden, 1911. g., I. sv., 392. str. i dalje.

[124] Tako na pr. kad Jèze (Les principes gén. du droit administratif, t. I., 1925. g., VIII. str.) definira pravo kao »skup pravila ... koja u određenom času i zemlji, efektivno primjenjuju praktičari i sudovi.«

slučajevi, da neka stvar, koja se izvorno smatrala pravno vezanom, postane diskrecionom. U posljednjem slučaju prestaje obaveza, da se odnosni propisi bezuvjetno primijene.[125]

Pojava, što pravna norma gubi pravnu snagu neefektivnošću u pravnoj teoriji, često se tumači sa »desuetudo«, – da protivni običaj stavlja pravnu normu van snage. To je negativna pojava prema stvaranju prava običajem, – tu običaj poništava neko pravo. To je pravnoformalno tumačenje ili konstruiranje ove pojave, koje stvarno zahvata mnoge, ali ne i sve slučajeve te pojave. Meni se čini, da rušenje starih pojedinih propisa ima gdjekad slično revolucionarno značenje, kao i kad se totalnom revolucijom obori čitav raniji pravni poredak. I kao što ne možemo pravnim, formalnim mjerilima mjeriti totalnu, ne možemo gdjekad mjeriti ni ovu parcijalnu revoluciju. Jedno i drugo se pravno legitimira naknadno svojom efektivnošću. U smislu »desuetudo« tumači danas opisanu pojavu i Kelsen, koji sada smatra, da i zakonska norma može tim putem izgubiti svoje važenje.

Interesantno je zadržati se malo na novijem stavu Kelsena. Načelno on uvijek uzima u obzir efektivnost za važenje prava samo, kad pravni poredak kao cjelina izgubi tu efektivnost. Inače načelno pojedina norma važi ili ne važi samo s obzirom na višu normu, a s pravnog gledišta je irelevantno pitanje efektivnog vršenja te pojedine norme. Sistem pravnih normi je sistem onoga, što treba da bude – »Sollen«, strogo razlučen od onoga što jeste, – »Sein«. U svojoj »Reine Rechtslehre« (73. str.) pravi Kelsen od toga izuzetak, ako ustav (u materijalnom smislu) postavlja i običaj kao pravno vrelo, pa se time neko izrijekom postavljeno pravno pravilo trajnim nevršenjem stavlja izvan snage. U svojoj Općoj teoriji (124–5 str.) ide Kelsen dalje: »Ako norma ostane stalno neefikasna, onda ona prestaje važiti usljed izobičajavanja. ... Mnogo diskutovano pitanje, da li tako isto zakon može biti učinjen nevažećim putem izobičajavanja na kraju krajeva jeste pitanje, da li običaj kao izvor prava može u nekom pravnom poretku biti isključen zakonom. ... Mora se prihvatiti, da svaka pravna norma – čak i zakonska norma – može izgubiti svoje važenje putem izobičajavanja«. Ali on i sada ističe, da prosta neefektivnost ne poništava neku normu, već da je potrebno dugo nepostojanje efektivnosti. Ali po tome se Kelsen sada ne razlikuje bitno od onog pravca pravne teorije, koji moment efektivnosti pravne norme uzima u obzir kod pitanja, da li ta norma pravno važi (jer ni ovdje se ne uvažuje prosto svaka neefektivnost). – Time Kelsen nije samo dao koncesiju rečenoj teoriji efektivnosti pravne norme, već je i bitno s načelno-teoretskog gledišta približio svoja dva svijeta: Sein i Sollen.

U starijoj pravnoj literaturi naročito je Ihering prostudirao značenje svrhe za pravo u svom velikom djelu: »Svrha u pravu«, kome je dao

[125] O tome u mojoj knjizi Diskreciona ocjena, 248. i 319. str. Tu se navode kao primjer građevinski propisi, kojih bi striktna primjena u većim gradovima onemogućila siromašnijim slojevima stanovanje, pa je praksom kategorička norma dobila disjunktivni značaj.

moto: »Svrha je stvaralac čitavog prava«. (Samo dok je već I. sv. tog djela mnogo rastočen po drugim pitanjima, opsegom veći II. sv. tretira najviše pitanja navade (Sitte) i ćudoređa i ne zaslužuje svoj naslov). Iheringu je svrha stvaralac čitavog prava i nema nijednog pravnog pravila, koje ne bi svoje podrijetlo zahvaljivalo nekoj svrsi, t. j. praktičnom motivu. Svrha mu je temelj čitavog pravnog sistema. Mjerilo prava nije apsolutna istina, već relativna svrha.[126] Zato je i pravo vrlo različno. Čitavo pravo nije ništa drugo nego stvaranje radi svrhe.[127] Najveća je zadaća pravne nauke, da traži tu svrhu. Kao osnovnu svrhu prava uzima Ihering idealistički osiguranje životnih uvjeta društva. – Veliko značenje Iheringova istupanja leži u tome, što je temeljito protresao savremeni učmali pozitivizam njemačke pravne teorije, koja je tonula u grubom i uskom formalizmu, i istakao važnost pravnosadržajnog elementa u pravu, bez čega se ne može pravilno ni donositi ni tumačiti pravo, bez čega nema ni realne pravne teorije ni dobre prakse.

Iz faktičnog vršenja formira se uz određene uvjete pravna norma. Georg Jellinek govori duhovito o »normativnoj snazi faktičnoga« i ističe, kako je za uvid u razvitak prava od najveće važnosti spoznaja te pojave, i to ne samo za postanak, već i za trajanje prava.[128] Naravno, da su se strogi normativisti, koji razvijaju svijet normi nezavisno od svijeta realnosti, oštro oborili na te Jellinekove izvode. Ali odatle i pojava, da se na pr. praksom suda i uprave formiraju pravne norme, tako da faktički i u državama evropskog kontinenta ima judikatura sudova nekih sličnosti, što se tiče pitanja formiranja prava, s anglosaskim presedanskim pravom. Svakako ta razlika nije tako duboka i ogromna, kako bi to željeli prikazati neki evropsko-kontinentalni »legalisti«. I u »umjerenom« udžbeniku Colin-Capitant čitamo ovu konstataciju: »Rješenja, koja se nižu o jednakim ili sličnim sporovima, naginju neizbježno, da se modeliraju jedno po drugome. Dolazi moment, gdje se pravosuđe ustaljuje na određenom pitanju. Od tog trenutka razvija se kao neka nova dispozicija praktičnog običajnog prava«.[129]

Od interesa je promatrati držanje zakonodavca prema takvu pravu, koje je razvila sudska ili upravna praksa. Često zakonodavac usvaja ta načela i daje im naknadno zakonski oblik. Drugi put ih obrnuto desavuira i postavlja druga načela (tu se onda može praktički javiti pitanje važenja takvih sudskih ili upravnih akata). No najčešće se zakonodavac uopće ne obazire na tu praksu, što praktički znači, da je tolerira i prećutno priznaje.

[126] Zweck im Recht I. sv., 439. str.
[127] Ibidem 442. str.
[128] Allg. Staatslehre, 338. str.
[129] Cours élém. de droit civil franc. 6. izd., 1930. g., 34. str.

12. GARANCIJE IZVRŠNOSTI PRAVNE NORME, NAPOSE PRINUDA (SANKCIJA)

Pozitivnost prava traži kao svoj uvjet, da postoje neke garancije, da će se pravna norma izvršiti, što je po pravilu državna prinuda. U težnji da nađe glavnu karakteristiku, po kojoj se pravo razlikuje od drugih društvenih pravila ponašanja, veliki dio pravne teorije posegnuo je za državnom prinudom. Po tome bi u mogućnosti, da se neki propis izvršava državnom prinudom, ležala suština prava. Neka norma bila bi pravna samo onda, ako protunormno djelovanje pokreće prinudu od strane državnog aparata. Tako na pr. piše Del Vecchio: »Pravo je po svome bistvu prinudno, t. j. mora u slučaju neposlušnosti biti moguće, da se silom oživotvori. To sadržajno bistvo prinudnosti jeste, što razlikuje pravne norme od svake druge vrste normi ...«.[130] A Kelsen piše[131]: »Pravna teorija 19. stolj., bila je uglavnom (im grossen und ganzen) jednodušna, da je pravna norma prinudna norma u smislu norme, koja određuje prinudu, i da se baš po tome razlikuje od drugih normi. U toj točci nastavlja čista pravna nauka (misli se Kelsenova škola) tradiciju pozitivističke pravne teorije 19. stolj.«

Naročito su civilisti gledali u mogućnosti prinude esencijalno obilježje prava. Karakterističan je za to Ihering, koji u svome djelu »Svrha u pravu« opisuje pravo kao skup prinudnih normi koje u državi vrijede. To je u vezi sa čitavom njegovom koncepcijom države i prava. Iheringu je država konačni oblik za primjenu sile u ljudske svrhe – socijalna organizacija prinude.[132] Sila može postojati bez prava, ali pravo bez sile je prazna riječ bez svake realnosti; istom sila, koja ostvaruje pravne norme, čini pravo onim, što ono jeste.[133] Država i pravo se uzajamno uvjetuju: država znači uspostavljanje vanjskog mehanizma sile, a pravo postavljanje načela za upotrebu te sile.[134] Pravo prinude je apsolutni monopol države, što ujedno znači, da je država jedini izvor prava, jer norme, na kojih se izvršavanje ne može prinuđivati, nisu nikakva pravna pravila.[135] Pravo je, dakle, skup prinudnih normi koje u nekoj državi vrijede. Ali norma je samo apstraktni imperativ za ljudsko djelovanje. Ihering ponovljeno ističe, da su samo apstraktni pravni imperativi pravne norme.[136]

U naprijed iznesenima dvjema osnovnim tezama, t. j. da je pravo skup apstraktnih normi, koje se obezbjeđuju prinudom drž. aparata, Ihering je našao vrlo mnogo nasljednika. Zato sam i nešto više prikazao njegovu koncepciju. Amo ide naročito i Višinskoga poznata definicija prava iz 1938. g. (dalje pod toč. 13.). Višinski, štaviše, uvodi u definiciju pojma prava i Iheringov elemenat svrhe, samo što to »marksistički« frizira. Dalje je upadljivo u V. definiciji, da pored običaja ističe i »pravila zajedničkog

[130] Nav. djelo, 277. str.
[131] Reine Rechtslehre, 1934. g., 25. str.
[132] Rečeno djelo, sv. I., 307. str.
[133] Ibidem 253. str.
[134] Ibidem 311. str.
[135] Ibidem 318. str.
[136] Tako naročito na 338. str.

življenja«, idući i ovdje za Iheringom, koji je pridavao veliko značenje »Sitte« pored »Gewohnheit«. Ja, naravno, ne mogu utvrditi, da li je te ideje Višinski izravno crpao iz Iheringa ili ih preuzeo posredstvom nekih carističkih ruskih pravnika. Ali paternitet tih ideja pripada svakako Iheringu.

Duguit razlikuje u svom velikom sistemu ustavnog prava tri kategorije socijalnih normi: ekonomske, moralne i pravne, a nalazi njihovu razliku u različnoj socijalnoj reakciji ili sankciji, koja je vezana s povredom svake take norme. Kod povrede ekonomske norme bila bi to ekonomska reakcija (gubitak bogatstva), kod moralne norme moralna reakcija (loše mišljenje u određenoj grupi), a kod pravne norme socijalna prinuda. U vezi s njegovim posebnim shvaćanjem prava (koje je idealističko, a ne, kako to sam D. tvrdi, realističko), Duguitu znači, kad se kaže da je pravna norma obligatorna, da je u određenoj grupi »masa duhova« shvatila, da je za slučaj povrede određene norme pravedno i nužno za održavanje socijalne nezavisnosti, da grupa intervenira da suzbije (réprimer) tu povredu.[137] Ihering u uporeñenju s time smatra, da pored državne prinude postoji i druga socijalna prinuda. Po Iheringu postoje tri vrste apstraktnih društvenih imperativa: pravo, moral i navada (Sitte). Kod morala i navade društvo postavlja i ostvaruje društvene imperative, a kod prava država po pravilu postavlja imperative, a isključivo ih ona ostvaruje.[138] Pravni imperativi razlikuju se od onih morala i navade vanjskom prinudom, koja je vezana uz državnu vlast.

Što se tiče tog momenta prinude, o kome se toliko raspravlja u teoriji prava, potrebno je istaći, da se prinuda ne javlja samo kod prava nego uopće pri izvršavanju društvenih pravila ponašanja. Prinuda je opća pojava pri društvenoj normativnosti. Pravna prinuda razlikuje se od ostalih društvenih prinuda, što je vrši baš sam drž. aparat. Ona društvena prinuda, koju vrše različni društveni činioci bez obzira na drž. aparat, ima najrazličnije oblike, i to ne samo psihičke, psihološke, ideološke i sl., već i čisto fizičke. Štaviše, pod datim okolnostima, društvena presija može biti mnogo jača i djelotvornija nego drž. prinuda, tako da će pojedinac u slučaju kolizije pravne norme s društvenim pravilom smatrati manjim zlom da povrijedi državno negoli društveno pravilo. Sama prinuda kao takva nije uopće karakteristika pravne norme, po kojoj bi se ona razlikovala od drugih pravila društvenog ponašanja. Istaknuti španjolski pravnik L. Recasens Siches (sada profesor u Mehiku), nastoji prikazati kao da je esencijalno različna sankcija pravne norme i pravila socijalnog ponašanja.[138a] U prvom slučaju prinudno izvršenje, a u drugom slučaju prekoravanje, isključivanje i sl. I ne gledajući na to, da je to samo u pravilu tako, a ne i uvijek (i dosljedno da to ne može biti pojmovna razlika između prava i drugih pravila društvenog ponašanja), oblici tih različnih sankcija međusobno se prelijevaju i mi ih često ni ne možemo strogo razlikovati.

[137] L. Duguit: Traité de droit constitutionnel, 3. izd., I. sv., 1927. g. 144. str.
[138] Naprijed nav. djelo 331. str.
[138a] Latin-American Legal Philosophy, Harward University Press 1948. g., 103. str. i dalje.

Državna se prinuda formalno javlja u dva oblika: prinudno izvršenje i kazna. U prvom slučaju se neposredno uspostavlja ono stanje, koje odgovara pravnoj normi, a u drugome se to ne može više učiniti i učinilac protupravnog djela se kažnjava. Bilo bi, možda, jezično ispravnije samo u prvom slučaju govoriti o prinudi,[139] a za oba slučaja primjenjivati zajednički izraz sankcija. No u pravnoj teoriji vrlo je raširen taj širi pojam prinude. U tom smislu teoretici prinude označuju kaznu po njenom porijeklu naknadom za neizvršljivo prinudno izvršenje.[140] Isticanje, da je za svaku pravnu normu esencijalna prinuda, dovelo je u pravnoj teoriji do dupliciranja pravnih normi. Razlikuje se norma o ponašanju (materijalna), koja propisuje ljudima vanjsko ponašanje, i norma o sankciji, koja propisuje, što će se učiniti, ako se prva norma povrijedi. Po jednima je prva norma (ona, o ponašanju) primarna, a druga (o sankciji) sekundarna, – tako veći dio pravne teorije iza Thona. Drugi, naprotiv, predstavljaju stvar obrnuto. Tako radi naročito Kelsen, što je u vezi sa čitavom njegovom formalno-logičnom koncepcijom prava, koja isključuje t. zv. metajuridičke elemente i daje momentu prinude odnosno sankcije najesencijalnije značenje. Nije u pravnoj normi primarno njen materijalni sadržaj, nego moment prinude! Norma, koja određuje, kako se ima neko lice ponašati, zavisna je od one druge norme, koja propisuje, da će neko drugo lice izvršiti sankciju, ako je prva norma prekršena. Tako je ta druga norma (o sankciji) primarna norma, – pravo je primarna norma, koja propisuje sankciju.[141]

Na naprijed rečeno, u osnovi, svodi se i Duguitovo razlikovanje između *normativnih i konstruktivnih pravnih pravila*, na *kojemu on mnogo* insistira. Idejno stoji to u vezi s D. osnovnom, posve idealističkom postavkom, da nad pozitivnim pravom postoji primat socijalne norme: prvo i odlučno je mjerilo pravna svijest (osjećaj pravde i socijalnosti). Ne daje intervencija države nekom pravilu značaj pravne norme, već pravna norma povlači svoju snagu iz socijalne činjenice. Glavna su normativna pravna pravila, koja određuju ljudima neki propust ili akciju, a tehnička ili konstruktivna pravna pravila imaju samo za zadaću, da osiguraju obdržavanje i primjenu rečenih osnovnih pravnih pravila. Iza svakog tehničkog pravnog pravila, da bi ono bilo obavezno, mora stajati neko normativno pravilo, tako da tehničko pravno pravilo pretpostavlja doduše državu, ali ne dobiva od same države svoj imperativni značaj. – Ako bismo tu koncepciju željeli ozbiljno primijeniti i ne uzeti je kao prostu verbalistiku, to bi značilo, da na pr. zakon formalno ispravno donesen postaje obavezan samo onda, ako ima za sobom rečeno normativno pravno pravilo.

[139] Samo u užem smislu primjenjuje termin prinude (contrainte, Zwang), a u širem smislu sankcije – Du Pasquier nav. djelo 107. str. i dalje. P. razlikuje načelno tri vrste sankcija: 1. kad se izvršava ono, što je netko bio dužan učiniti, 2. kad se samo u nekoj mjeri uspostavlja situacija prije povrede i 3. kaznene i slične sankcije.

[140] Nawiasky: Allg. Rechtslehre 1941. g., 11. str. W. Burckhardt: Einführung in die Rechtswissenschaft, Zürich 1939. g., 176. str.

[141] Kelsen: Opća teorija, 70. str. i dalje. Upada uoči, da je K. u ovom svom novijem radu to načelno teoretsko značenje prinude još više istakao nego u svoja dva *ranija sintetička djela* (Allg. Staatslehre 1925, Reine Rechtslehre 1934).

A kako da sada ustanovimo tu »pravnu svijest članova društva«?! To je čista metafizika, protiv koje se načelno ograđuje Duguit. Duguit se doduše muči, da dokaže, da je ovo više pravno pravilo, koje je nad zakonom, isto tako pozitivno, no uistinu ta nebulozna pravna svijest članova društva *samo je jedan izraz prirodnog prava.*

Druge teoretičare prinude zavela je njihova teza na druge nastranosti. Tako na pr. Ihering – polazeći sa stajališta, da pravo nije drugo nego državom ostvareni sistem prinude – smatra, da normama daje pravni značaj samo okolnost, što država obavezuje svoje organe za provedbu normi na upotrebu vanjske prinude.[142] Unekoliko bila bi to antipodna koncepcija idealističkoj koncepciji Duguita. Po Iheringu kriterij pravne norme ne leži u eksternom djelovanju prema narodu, već u internom djelovanju prema drž. organima. Pravna norma sadržava apstraktni imperativ na organe drž. vlasti, a samo je od sekundarnog značaja eksterno djelovanje norme prema narodu. Naprijed navedeno Kelsenovo stajalište nije daleko od ovog Iheringova.

Ako otvorenim očima razmotrimo pravni život, naći ćemo, da je prinuda samo naturalna, a ne i esencijalna čest prava. Samo po pravilu *ima* protupravno ponašanje za sankciju prinudu. Pored toga susrećemo znatna pravna područja, gdje nema takve prinude, pa i područja, koja su za to neprikladna, kao i određena »prava«, koja se praktički ne mogu uopće istjerivati prinudom. Toga već ima u samom građanskom pravu. Već se u rimskom pravu ističe lex imperfecta, t. j. zakonska zapovijest ili zabrana bez ikakve sankcije.

Mnogo više nego u građanskom pravu *susrećemo nepostojanje* prinudne sankcije u upravnom, pogotovu u ustavnom pravu, a da i ne govorimo o međunarodnom pravu. Naročito odredbe ustavnog prava, koje se odnose na najviše državne organe, nemaju po pravilu prinudne sankcije. Za englesko pravo, koje daje veliko značenje sudovima, neki pisci (naročito Dicey) ne smatraju ona pravila funkcioniranja parlamenta i vlade, na koja se ne može pozivati kod suda i koja izmiču sudskoj sankciji, pravom već ustavnim konvencijama. Naprotiv u evropsko-kontinentalnoj pravnoj teoriji, naročito francuskoj, smatra se sve to pravom, bez obzira na nedostatak sudske sankcije odnosno prinude. A i tamo, gdje u određenim pitanjima ustavnog prava postoji sudska kontrola, ne mogu po pravilu sudovi prinudno izvršavati ta svoja rješenja (tako naročito u SAD). Ustav Republike Indije za neka direktivna načela država-članica kaže izrijekom: »odredbe, koje se sadržavaju u ovom dijelu ne mogu biti izvršene sudskim putem, ali su načela, koja se sadržavaju u njima ipak osnovna za vladavinu zemlje i dužnost je država, da primjenjuju ova načela u zakonima, koje donose«.[143]

Kuda da stavimo sve takve pravne odredbe, ako pođemo sa stajališta, da je za pravnu normu esencijalna prinudna sankcija? Pristaše teorije prinude odgovaraju na to manje ili više sofistički ili to pitanje prosto

[142] Nav. djelo 337. str.

[143] Uzeto iz prikaza ovog ustava u Arhivu za pravne i društvene nauke, Beograd 1950. g., 503. str.

obilaze.[144] Realno gledano, mi susrećemo u pravu čitavu dugu ljestvicu pravnih sankcija, od najtežih do vrlo lakih, koje konačno i prestaju biti stroge pravno-formalne sankcije. Uzmimo kao primjer pogrešnost upravnog akta.[145] S obzirom na praktičke potrebe, obično se svode te griješke na dvoje: ništavost i oborivost. Uistinu postoji tu čitava ljestvica griješaka i sankcija, počinjući s najtežima i završavajući sa sasvim sitnima, i te najsitnije ne uzimaju se uopće u obzir.

U ranijoj pravnoj literaturi ukazivao je Georg Jellinek[146] na naprijed razloženu pojavu ističući, da je stvarno garancija bitno obilježje prava, a prinuda je samo najvažnija i najznačajnija takva garancija. U pravnom životu postoji pored prinude i mjesto nje niz pravnih, političkih i društvenih garancija. Za mnoge je od njih značajno da djeluju preventivno. Napose na području ustavnog prava djeluju prema najvišim državnim organima političke garancije. – I mnogi drugi pravni pisci napuštaju prinudu kao esencijalno obilježje prava, a to čine i neki civilisti. Tako se u savremenoj pravnoj nauci ne bi više mogla pomenuta koncepcija prinude smatrati dominantnom.

Tako na pr. Rümelin[147] govori o pravcu prinude (Zwangsrichtung), što mu je bitno za pravnu normu. To ne znači, da bi sankcija morala postojati za sva prekoračenja pravne norme; ali uvijek postoji predodžba, da je podređen normi onaj, kome je ta norma upućena, i kad se govori o pravnim normama, misli se na uređenja, koja će utvrditi, a ako je moguće, i provesti imperativ norme.[148] – Réglade tvrdi[150] za današnju francusku pravnu literaturu da većinom odbacuje prinudu kao esencijalni element prava i da ne govori o sankciji, već o tendenciji sankcije. – Slično tvrdi i Švicarac Du Pasquier,[151] da se danas obično dopušta, da može biti i pravnih pravila bez sankcije, naročito na području međuna-

[144] Tako na pr. Ihering, nav. djelo 323. str. i dalje, Nawiasky nav. djelo 9.-10. str., W. Burckhardt nav. djelo 199.-200. str. – Kelsen, da bi dokazao prinudu, a po tome i njezin pravni značaj za međunarodno pravo, uzima rat kao pravnu prinudu. To odgovara otprilike prikazivanju dvoboja kao božjeg suda. To može biti samo »pravo jačega« – »club-law« ili »Faustrecht«. Kelsen dobro stilizira taj prigovor: »Rat nikada ne pruža obezbjeđenje, da će samo krivac biti pogođen zlom, za koje se uzima da je izmireno sankcijom. U ratu nije pobedilac onaj, koji je »u pravu«, već onaj koji je najjači« (Opća teorija 320 str.). Samo ja ne vidim, da je K. uspio pobiti taj prigovor, iako priznajem, da je on i ovdje bio vrlo duhovit. Jednako ne pogađa stvari ni njegova tvrdnja, da nema ustavnopravnih propisa bez sankcije (ibidem 147. str.). – Veliki pozitivista Austin, s kojim se Kelsen u mnogome podudara, došao je ovdje s iste pretpostavke do suprotnog zaključka. Austinu je za pravo bitan imperativ, povezan s prijetnjom sankcije u slučaju neposlušnosti. Kako toga nema u međunarodnom pravu, Austin zaključuje da ono ni nije pozitivno pravo, već samo »positive morality«. S gledišta Austinovog pojma prava zaključak ne bi bio nelogičan.

[145] O tome u mojoj knjizi: »Osnovi upravnog prava«, 1950. g., 482. str.

[146] Nav. djelo 333. str. i dalje. Iz naše domaće literature o tome dobri izvodi prof. Tasića »Prilog teoriji o sankcijama pravnih vrela«, Arhiv 42. knj., 1932. g.

[147] Gesetz, Rechtssprechung und Volksbetätigung auf dem Gebiet des Privatrechts – Archiv für die zivil. Praxis, 1924. g.

[148] Ibidem 149. str.

[150] Valeur sociale et concepts juridiques 1950. g., 107. str.

[151] Nav. djelo 261.-2. str.

rodnog javnog prava, a i unutrašnjeg prava, koje propisuje neke dužnosti najvišim vlastima određene zemlje, pa i na području samog administrativnog prava. Dominantno stajalište, tvrdi on, uzima doduše, da se pravni poredak osniva na prinudi i da se pravna pravila obično pojačavaju sankcijama; ali to stajalište ne čini od toga elementa conditio sine qua non pravnog karaktera.

U slučaju kad pravna norma nema prinudne sankcije pravni propis se po svojim stvarnim efektima približuje različnim društvenim propisima, jer i posljednji propisi stoje pod nekom društvenom sankcijom (koja može biti i vrlo oštra, kao na pr. u slučaju društvenog bojkota). Ali miješanje pravnih propisa s društvenim nije nipošto neprirodna pojava. Što će se društvo više usavršavati, to će prinuda više gubiti za pravo na svojoj praktičnoj važnosti. To bi naročito trebalo da vrijedi za socijalističku zemlju, u kojoj načelno ide uvjeravanje ispred prinude i gdje prinuda ima biti samo krajnje sredstvo. Odumiranje države i prava provodit će se baš na taj način, što će se pravna pravila prelijevati u društvena pravila, pravila navade i t. d. Zato je naoko paradoksalna pojava, da se baš sovjetski pravnici – koji inače tvrde, da je njihova zemlja već na putu iz socijalizma u komunizam – tako grčevito drže teze starijeg pravca pravnika građanske države o prinudi kao esencijalnom momentu prava. Bit će da je i to u vezi s posebnim shvaćanjem današnjih sovjetskih predstavnika o odumiranju države, t. j. da će do odumiranja države doći tek onda, pošto je država maksimalno ojačala.

Uostalom, prinudno izvršenje u normalnom pravnom poretku predstavlja samo izuzetak. Kad se u određenoj materiji počinje prinuda primjenjivati u većem opsegu, onda to upućuje na to, »da je nešto trulo u državi Danskoj«. Smije li se sa samog pojmovno-logičnog gledišta najesencijalnija karakteristika nekog pojma tražiti u njegovim izuzetnim pojavama?! No stajalište, koje ističe državnu prinudu kao najbitniji element u pojmu prava, dolazi do obrnutog zaključka. Prema tome su stajalištu baš abnormalni slučajevi, kad se pravo primjenjuje prinudnom silom, – normalni. To predstavlja karikaturu primjene prava. Tako na pr. čitamo u jednoj vrlo raširenoj sovjetskoj pravnoj knjizi,[152] da je glavni način primjene prava sudski put (i to u glavi, koja raspravlja o pravnim normama i pravnim odnosima).

Sovjetska pravna literatura preuzela je stariju pravnu teoriju buržoaskih pravnika o esencijalnosti prinude za pojam prava. Taj je element naročito istaknut, kako smo već naprijed vidjeli, u službenoj definiciji prava Višinskoga. Slično postupaju u svojoj definiciji prava Golunski-Strogovič,[153] koja definicija samo skraćuje Višinskoga šire nabrajanje. Jednako i u novijim djelima, kao na pr. u Teoriji države i prava, 1949. g. (Aržanov i drug. – na ruskom), Kareva i Ajzenberg: Pravne norme i pravni odnosi (na ruskom). Denisov u svoje tri knjige (Sovjetsko drž. pravo 1947. g., Teorija države i prava 1948. g., – oboje na ruskom; Osnovi

[152] Osnovi sov. države i prava (na ruskom), 1947. g., 60. str.
[153] »Teorija države i prava« – Beograd 1946. g., 134. str.

marksističko-lenjinističke teorije države i prava – u srpskom prijevodu) ne uvrštava, doduše, prinudu u definiciju prava, ali od riječi do riječi prenosi Marx-Engelsovu političku definiciju prava, pa se ne vidi, koje značenje daje on sam prinudi u pojmu prava. I oponent Višinskome u definiciji prava Staljgevič zadržava u vlastitoj definiciji prava element prinude.[154]

Ipak susrećemo i u sovjetskoj pravnoj literaturi iako dosta »sramežljive« pokušaje, da se prinudi ne da takvo načelno značenje za pojam prava. U nekom obliku su se te primjedbe već javile na samom vijećanju o definiciji Višinskoga 1938. g. (Poljanskij, Genkin). Iz novije literature može se navesti Aleksandrov, koji opisujući nevezano bistvo prava kaže, da je ono skup pravila ponašanja, koje zaštićuje država«.[155] U jednoj kritici ističe Farber,[156] da je bolje od karakteriziranja prava, da se ono osigurava prinudnom silom države, kazati, da se osiguravaju norme od narušenja, – jer da se u SSSR većina normi izvršava dobrovoljno snagom njihova moralna autoriteta. Kritički se odnosi prema prinudi i Fedkin,[157] ističući da nije glavni način ostvarivanja pravnih normi prinuda. Njemu odgovara Semenov,[158] koji smatra prinudnu silu države specifičnom značajkom kod primjene pravnih normi, po čemu se pravne norme razlikuju od drugih društvenih normi. Semenov ispravlja samo formulu, koja dominira pri sovjetskim pravnicima onamo, da treba tezu o osiguravanju (об обеспеченности) primjene pravnih normi prinudnom silom države zamijeniti tezom o zaštiti (об охране) njegovoj. Studenikin[159] je sve te različne momente uvrstio u svoju definiciju sovjetske pravne norme, za koju između ostaloga kaže da se ispunjavanje tih pravila ponašanja »osigurava organizacijom i odgojem njihova izvršitelja, a u odnosu narušitelja i prinudnom silom države«. Iz prikaza te Studenikinove disertacije vidi se, da je on štaviše govorio i o »бессильные нормы«, t. j. takvim normama, u kojima se ne određuje posljedica njihova narušenja. Tomu je jedan od recenzenata prigovorio (Bratus), a Studenikin je priznao tu svoju »neispravnost«.

13. DEFINICIJA PRAVA

Definicija bi imala poslužiti točnom preciziranju određenog pojma. Ona bi imala dati sintezu svih karakterističnih obilježja određenog pojma. Uistinu formalna definicija sa svojim genus proximum i differentia specifica predstavlja pravu Prokrustovu postelju za pojmove. Svojom oštrom metodom, formalna definicija po pravilu osakaćuje pojmove. To vrijedi naročito za formalne definicije pravnih pojmova, za koje je i postalo poslovično: omnis definitio periculosa. Bila je odlika rimskih pravnika, da su izgradili čvrste pravne pojmove, a usto su i

[154] Sovj. država i pravo, 1948. g. 7. br., 58. str
[155] Sovj. država i pravo, 1950. g., 6. br., 26. str.
[156] Ibidem 82. str.
[157] Sovj. država i pravo, 1951. g., 5. br.
[158] Sovj. država i pravo, 1951. g., 10. br., 24. str. i dalje.
[159] Sovj. država i pravo, 1949. g., 7. br., 75. str.

postavili dosta formalnih definicija. Dobri romanisti vrlo se pohvalno izražavaju o tim rimskim pravnim pojmovima, ali isto tako iznose i teške nedostatke njihovih definicija. Neumann je tvrdio za rimske pravnike da, doduše, majstorski barataju pravnim pojmovima, ali da su im sve definicije odreda krive. Pravni pojam se po pravilu ne da točno obuhvatiti formalnom definicijom. I u samoj nauci o logici zastupa se (Sigwart) gledište, da se pri formalnoj definiciji može raditi samo o tumačenju riječi, a ne i pojma. Pri utvrđivanju pravnih pojmova treba pretpostaviti egzaktno opisivanje formalnoj definiciji. Posljednje može koristiti samo kao sažeta sinteza prvoga, koja daje samo osnovne linije određenog pojma.

Prednje vrijedi naročito za tako složeni pojam, kao što je onaj prava. Ako razgledamo pravnu literaturu, vidjet ćemo, da pisci po pravilu izbjegavaju dati takvu formalnu definiciju, koja bi zahvatila u cijelosti pojam prava sa svim njegovim karakterističnim crtama. Pravni pisci ili uopće izbjegavaju formalnu definiciju prava ili obuhvataju svojom definicijom samo određene (po njihovu mišljenju najvažnije) značajke prava. Kako se u posljednjem slučaju već prema subjektivnom shvaćanju opisivača mogu isticati različni elementi, to je prema tome došlo i do vrlo različnih definicija prava. Du Pasquier[160] dijeli te definicije u ove grupe: 1. formalne (one obično najviše ističu moment prinude), 2. sociološke (one ističu zavisnost prava od društva), 3. prema svrsi, za kojom ide pravo, 4. prema individualističkom shvaćanju (u centru pažnje je pojedinac i njegova sfera), 5. u smislu prirodnog prava i 6. nacionalističke definicije.

U predašnjim točkama pokušao sam dati osnovne elemente pojma prava. Kratko rezimirajući istaći ćemo na ovom mjestu samo najosnovnije crte. Pravo je skup pravila društvenog ponašanja – skup pravnih normi (toč. 6). Pravna norma se razlikuje od drugih pravila društvenog ponašanja, što je sastavni dio općeg državnog pravnog poretka. Pojedina pravila ponašanja ulaze u sistem drž. pravnih propisa na tri glavna načina: a) izravnim i izričnim donošenjem pravila od posebnih za to nadležnih drž. organa, b) neizravnim formiranjem pravila od drž. organa u procesu primjene prava i c) formiranjem od društvenih i privatnih faktora, ako ih država priznaje i ako ona ulaze u državni pravni sistem. Pojam pravne norme ne smije se ograničiti samo na generalna pravila (toč. 6 i 10). Dalja je značajka pravne norme neka garancija njene izvršnosti, koja se po pravilu sastoji u prinudi (toč. 12). Da bi se ispravno shvatio pojam prava, potrebno je ući u dijalektiku formiranja prava (toč. 10) i uvažiti efektivnost prava (toč. 11). – Po svojoj sadržini pravo je društveni fenomen (toč. 2), nadgradnja nad društvenoekonomskom podlogom, – sastavni dio društvenog razvitka. Pravo kao instrument države ima u klasnom društvu nužno onu istu glavnu svrhu kao i država: osigurati gospodstvo vladajuće klase.

[160] Nav. djelo, 300. str. i dalje.

U prednjoj točci (12) pomenuta definicija prava Višinskoga ima ambiciju da dâ ne samo formalno-logičnu, već i sveobuhvatnu definiciju prava. To je bio i izljev opozicije protiv Pašukanisa, koji je – po mome mišljenju i vrlo razložno – tvrdio, da se tako komplicirani fenomen, kao što je pravo, ne može iscrpno obuhvatiti pravilima školske logike.[161] »Pravo je skup pravila ponašanja, koja izražavaju volju vladajuće klase, koja su ustanovljena u zakonodavnom redu, a također i običaja i pravila zajedničkog živovanja, sankcionirana državnom vlašću, kojih se primjena osigurava prinudnom silom države radi zaštite, učvršćenja i razvitka društvenih odnosa i poredaka, korisnih i prikladnih vladajućoj klasi«. Definicija pati od teških nedostataka u osnovnim točkama: a) pravne norme nisu samo generalni propisi, b) ne iscrpljuju se svi oblici prava, već se navode samo neki od njih (a to bi značilo da drugim putem formirana pravila nemaju značaj pravne norme), i c) pravne se norme ne mogu ograničiti samo na one, koje se osiguravaju drž. prinudom. Cilj se ne može uopće u tom obliku unijeti u formalnu definiciju. Vladajuća klasa može biti prinuđena nekim okolnostima, da izuzetno normira nešto, što je i protivno njenim interesima. Iz V. definicije proizlazilo bi, da takav propis ne bi imao značaj pravne norme.

14. O PRAVNIM VRELIMA

Pojam pravnog vrela (izvor) uzima se u dva različna smisla: u materijalnom (govori se i o realnim ili primarnim pravnim vrelima) i formalno-tehničkom smislu. U materijalnom smislu uzimaju se i razmatraju sam temelj, odnosno razlozi, zbog čega važi pravna norma, ili svi različni faktori odnosno ideje, koje utječu na stvaraoca prava (zakonodavca, suca i t. d.).[162] Tu su već prema ideološkom stavu promatrača mogući najrazličniji putovi, pričem idealistički pravac pravne teorije postupa otvorenije ili prikrivenije metafizički. U želji da istaknu važnost pravnog vrela u materijalnom smislu, neki žele termin pravno vrelo ograničiti samo na vrela u materijalnom smislu, a u drugom slučaju govore prosto o formama oblikovanja prava (tako na pr. u sovjetskoj pravnoj literaturi Viljnjanskij).

Pravno vrelo u formalno-tehničkom smislu su oni oblici, u kojima se javlja pravo u objektivnom smislu, a to je pravna norma. Različni oblici tog pravnog vrela predstavljaju različne oblike pravne norme. Nauka o tim pravnim vrelima jeste nauka o pravnim normama. Prema shvaćanju i razumijevanju, što je pravna norma, postavlja se, sužava ili proširuje i pojam pravnog vrela. Mi tretiramo ovdje pravna vrela u tome formalno-tehničkom smislu.

Na stvaraoca pravne norme – osim više pravne norme, kojom je vezan – utječe čitav niz metajuridičkih faktora, kao na pr. neka poli-

[161] Allg. Rechtslehre und Marxismus, 28. str.
[162] Pregled takvog različnog tretiranja u nav. djelu Haesaert 199. str. i dalje.

tička načela, shvaćanje društveno-ekonomskih odnosa, običaji, navade, upotreba, pravičnost, moral, pravni osjećaj, pravna doktrina i slično. Iz teoretskih i praktičkih razloga potrebno je strogo razlikovati takve različne metajuridičke momente od formalnog pravnog vrela, od same pravne norme. Kad na pr. sudac sudi, jedno je pravna norma, kojom je on vezan, a drugo su ti različni faktori, koji utječu na njegovo suđenje; isto tako, kad zakonodavac donosi zakon, jedno su pravnonormativni propisi ustava, kojima je on pravno vezan, a drugo svi ti različni metajuridički momenti. Kad se to dvoje brka, dolazi neophodno do teških griješaka. U tome leži osnovna i polazna griješka teorije prirodnog prava: neke moralne, političke i sl. ideje uzete su kao pravo odnosno pravna norma. U tome je i neprilika s radovima i nekih novijih pravnih pisaca, koji široko tretiraju pored formalnih pravnih vrela i sve različne metajuridičke momente, koji utječu naročito na suca pri suđenju. Mi često tu ne znamo, gdje počinje, a gdje svršava pozitivno pravo. Kao primjer možemo navesti Génya, vrlo jakog i duhovitog pisca. U vezi s njegovim prirodno-pravnim rezoniranjem, često smo u dvoumici, da li ono, što ističe, vrijedi kao pozitivno pravo ili samo kao neki određeni ideal.

Samo kad govorimo o sadržaju pravne norme, ne smijemo to bukvalno ograničiti samo na gola slova odnosne pravne norme. Amo ulazi prije svega duh, smisao i cilj, odnosno svrha pravne norme. Naprijed smo više puta o tome govorili, kako su ti elementi od golemog značenja za pravilnu primjenu ili tumačenje pravne norme. Na taj način mnoge političke ideje, socijalna shvaćanja i sl. postaju sastavnim, sadržajnim dijelom odnosnog pravnog vrela.

Svi ti metajuridički momenti mogu se pretvoriti u formalno pravno vrelo, ako uđu u sistem pozitivnog prava i postanu pravnom normom, što biva, kad na pr. na njih upućuje neki zakon ili ih prihvati drž. organ u procesu primjene prava. Uzmimo kao primjer pravnu doktrinu. Taj se problem dosta tretira u pravnoj teoriji. Faktički utjecaj određene pravne doktrine može biti vrlo jak na zakonodavca, na suca i t. d., – što zavisi od unutrašnje snage, vrijednosti i uvjerljivosti takve doktrine. Ali takva doktrina sama po sebi nije nikakvo pravno vrelo. Kad neki govore, da je ona indirektno pravno vrelo, onda je to točno samo onda, ako se pod tim razumijevaju i različni drugi metajuridički momenti, kao politička načela, moral i t. d.; ali je pogrešno, ako se time želi pravnoj doktrini dati veći rang, nego što ga imaju ti različni drugi momenti. Historijska pravna škola uzvisivala je pravnu doktrinu na taj način, što ju je predočavala kao vrstu običajnog prava. Prema toj koncepciji porastom kulture izdvajaju se pojedine djelatnosti naroda, i što je nekoć vršio čitav narod, vrši sada stalež pravnika, – pravnici reprezentiraju narod.[163] Naučavanje je u vezi s čitavom teorijom običajnog prava te škole, pa ju je svojedobno već i Beseler napadao. I naš Valtazar

[163] Savigny: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 3. izd., 1840. g., 12. str. i dalje.

Bogišić, koji se u osnovi povodi za naukom historijske škole Savigny-Puchta, odbacuje gledište, da bi bilo običajno pravo i ono, što vrše pravnici kao »zastupnici naroda«. To je u vezi sa čitavom B. koncepcijom narodnog prava, za koje su baš značajni ti strogo narodni elementi.[164] Uostalom, Bogišić baš u svome shvaćanju narodnog prava ima mnogo sličnosti s Beselerom. On je i genijalno u djelo proveo ono, što je predlagao Beseler: sabiranje narodnih običaja.[165]

Pravo pravno vrelo bila je pravna doktrina za klasično vrijeme rimskog prava, naročito u obliku jus publice respondendi ex auctoritate principis. Ali ona je to postala samo izričnim sankcioniranjem drž. vlasti i uz tamo određene uvjete.[166] To rimsko pravno uređenje bilo je djelomice usvojeno u Njemačkoj s recepcijom rimskog prava (izrijekom propisano u Bavarskom zak. od 1756. g., a odlučno poręčeno u Pruskom općem zemaljskom zak. od 1794. g.). U modernom zakonodavstvu susrećemo pozivanje na pravnu doktrinu kao pomoćno sredstvo za suca, kad on u nedostatku pravne norme mora sam donijeti potrebno pravilo. Kako smo vidjeli (str. 50.) upućuje švicarski zakonodavac suca, da se u takvim slučajevima povodi za utrtom naukom. Slični smisao ima i odredba Statuta Međunarodnog suda u Hagu, u kojemu se na koncu čl. 38. st. 1., pošto su iscrpljena sva druga sredstva, određuje, da sud primjenjuje »i naučavanje najpozvanijih publicista različitih naroda kao pomoćno sredstvo za određivanje pravnih pravila.«

Što se tim različnim metajuridičkim momentima često u pravnoj teoriji daje karakter pravnog vrela ima svoj razlog, što se sudenje predstavlja kao stroga primjena prava bez svakog stvaralaštva. Sudac ima prema tome shvaćanju isključivo primjenjivati pravnu normu, pa kad nema takve, onda se sudac veže drugim pravilima i tima daje lik formalnog pravnog vrela. Naročito su se tim putem formirala dva takva »pravna vrela«, koja dobro služe tome shvaćanju zbog svoje široke obuhvatnosti: »priroda stvari« i »opća pravna načela«.

Priroda stvari, rimski natura rerum, znači u prvom redu prirodni razum, ali dalje se pod tim obuhvaćaju i različni drugi metajuridički faktori, koji djeluju na suca u nedostatku formalnog pravnog vrela, kao pravičnost, socijalno shvaćanje i t. d. Priroda stvari je vrlo širok i neodređen plašt, koji može pokriti najrazličnije metajuridičke momente i dati im prividni lik formalnog pravnog vrela.

Opća pravna načela imaju različno značenje. Ona mogu biti i istinske pravne norme, koje su samo nekom ekstenzivnom interpretacijom odnosno generaliziranjem izvedene iz nekih zakonskih načela. Tako je na pr. u modernom upravnom postupku iz nekih pojedinačnih zakon-

[164] Sa sličnog gledišta je i Otto Gierke strogo razlikovao, da li pravnici crpu svoj pravni osjećaj iz naroda. Ako je to slučaj, onda je to njihovo pravo »najrazvijenije narodno pravo«, – ali između ta dva prava dolazi do nužne opreke, gdje se pravo pravnika hrani stranim pravom (Deut. Privatrecht, 126. str. i dalje).

[165] O tome Ehrlich: Grundlegung der Soziologie des Rechts, 375. str. i dalje.

[166] O tome prof. Marijan Horvat: Rimska pravna povijest, 1943. g., 112., 137. str. i dalje.

skih odredaba izvedeno opće i široko načelo saslušanja stranaka, koje se onda primjenjuje plodonosno u nizu pojedinih slučajeva.[167] Uostalom, u takvim i sličnim slučajevima može biti i sumnjivo, da li se tu radi o nekoj zakonskoj normi ili o normi sudskog odnosno običajnog prava. Pod općim pravnim načelima gdjekad se krije i »prirodno pravo«. Često su to i neka načela, koja postaju pravnim normama putem sudskog ili običajnog prava.

Kako smo naprijed vidjeli (str. 50.), susrećemo formulu općih pravnih načela u onom smislu, što ga ima prirodno pravo u austrijskom građanskom zakoniku, a što je na moderniji i otvoreni način izrazio švicarski zakon: davanje ovlaštenja sucu, da u slučaju zakonske praznine sam utvrdi potrebnu pravnu normu. Razlika je u tome, što švicarski zakon to otvoreno priznaje, a formula »općih pravnih načela« to kamuflira prikazujući, kao da postoje neka fiksna i formalna pravna vrela, na osnovu kojih može sudac suditi u slučaju zakonske praznine. – U novije vrijeme spor se naročito vodi o pravnoj prirodi tih općih pravnih načela u teoriji međunarodnog prava u vezi s propisom Statuta Međunarodnog suda. Jedni daju po mom mišljenju neispravno tim načelima značaj pravog i posebnog pravnog vrela, a drugi to poriču uz različno obrazloženje (kao da se radi o običajnom pravu ili o ovlaštenju suca, da stvara za konkretni slučaj normu).[168]

Značajno je za stariju pravnu teoriju, da uzima kao pravno vrelo samo generalne pravne norme: i to u prvom redu zakon (kojemu se onda i dodaju normativni akti upravnih organa) i usto običajno pravo. Sudske presude (odnosno suđenje), upravni akti, a pogotovu ne pravni akti pojedinaca, ne uvrštavaju se u pravna vrela, ma koliko oni sami stvarali pravna ovlaštenja (subjektivno pravo) i dužnosti. Sve je to u vezi s naprijed razloženom koncepcijom pravne norme. Dosljedno našoj koncepciji pravne norme svi ti akti uz naprijed opisane uvjete (str. 57. i dalje), imaju značaj pravnog pravila. – Nema, međutim, nikakve sumnje, da i po samoj pojavi i po pravnim efektima postoji bitna razlika između onih pravnih vrela, koja djeluju generalno odnosno apstraktno, i onih, koja djeluju samo konkretno i individualno. Razlika se ta naročito uočuje u razlikovanju između upravnog akta (za konkretni slučaj) i normativnog upravnog akta (uredbe, naredbe), a u oba slučaja može biti isti autor.[169] To opravdava, da se odvojeno i posebno tretiraju generalne pravne norme, odnosno pravna vrela i da im se daje naročito značenje; ali ne opravdava, da se uopće izbace konkretne, odnosno individualne pravne norme ili pravna vrela, pa da se njima prosto poreče taj značaj.

[167] Pobliže o tome u mojoj knjizi Stranka u upravnom postupku, 1928. g., 49. str. i dalje, Osnovi upravnog prava FNRJ, 445. str.

[168] Pobliže o tome Andrassy: Međunarodno pravosuđe, 124. str. i dalje.

[169] O tome pobliže u mojoj knjizi Sudska kontrola naredbe 11. str. i dalje, Osnovi upravnog prava FNRJ, 379. str. i dalje.

Prema naprijed (str. 30.) razloženom trojakom formiranju pravnih normi možemo i pravna vrela svrstati u troje. Prva donose za to nadležni drž. organi s izravnim ciljem, da donesu određenu pravnu normu odnosno pravno vrelo. Klasičan je za to primjer od zakonodavnog organa doneseni zakon. Ali praktične potrebe razvijenog društvenog života izazvale su u svim modernim državama potrebu, da se donose slična podzakonska pravna vrela i od drugih drž. organa. Najčešće donose takva podzakonska pravna vrela organi državne uprave. Tako formulirana pravila ponašanja imaju po pravilu generalno značenje, no tim istim putem mogu se donositi i individualne ili konkretne pravne norme. Naročito se javljaju izrazito individualni zakoni. Poseban se tu problem javlja kod normativnih akata upravnih organa u odnosu prema konkretnom upravnom aktu. Strogo konkretni i individualni akt upravnog organa, koji sam sebe krsti uredbom (naredbom), bit će po pravilu samo upravni akt. A to je od goleme praktične važnosti s obzirom na skroz različni pravni režim, koji vrijedi za jedan ili drugi takav akt, napose što se tiče pravnog položaja pojedinca, u čije zakonite interese takav akt dira (pomislimo samo na slučaj pokretanja upravnog spora u onim pravnim sistemima, koji dopuštaju takav spor samo protiv upravnog akta, a ne i naredbe).

U drugom slučaju dolazi do pravnog vrela neizravnim putem. Drž. organ ide ovdje u prvom redu za tim, da riješi konkretni slučaj; ali da bi ga riješio, on mora u određenim slučajevima sam postaviti pravnu normu i dosljedno tome njegov akt postaje u određenom pravcu pravno vrelo. Kako smo naprijed utvrdili (str. 57.), ne svi, već samo neki takvi akti imaju značaj nove pravne norme i prema tome pravnog vrela. Takve pravne norme imaju izvorno samo konkretno ili individualno značenje, no pod određenim uvjetima (klasičan primjer presedanski akti) one djeluju generalno i dobivaju značaj generalnog pravnog vrela. Prema tome imamo ovdje novo, vrlo važno pitanje: kada (pod kojim uvjetima) i kako djeluje takva pravna norma kao generalno pravno vrelo.

U trećem slučaju, kod pravila ponašanja, koja formiraju društvene snage odnosno privatnici, osnovni je pravno-teoretski problem – za pozitivističku pravnu teoriju, koja priznaje samo državno pravo – na koji način ulaze ta pravila ponašanja u sistem državnog prava, kako ona postaju pravnim vrelom. To je naročito problem običajnog prava. Za pozitivističku pravnu nauku nema transcedentnog običajnog prava izvan jedinstvenog državnog pravnog sustava. To može biti običaj, navada i sl., ali ne običajno pravo. To je u vezi s onim pojmom prava, koji zastupamo u ovom radu.

Zadaća ovoga rada nije detaljno tretiranje problema pravnih vrela. Mi dotičemo ovdje samo ona pitanja teorije pravnih vrela, koja su usko povezana s problemima, koje upravo tretiramo. Toga radi ćemo se još zadržati na dva pitanja: sudskoj praksi kao pravnom vrelu i običajnom pravu.

15. PRAVOSUĐE (SUDSKA PRAKSA) KAO PRAVNO VRELO

Kako smo u prednjoj točci utvrdili, u onim slučajevima, kad se sudskom presudom postavlja nova pravna norma, treba strogo razlikovati, kad ona djeluje samo usko individualno na one stranke, kojih se neposredno tiče, i kad ona dobiva značaj generalne pravne norme odnosno pravnog vrela, koje se ima primijeniti i na druge slične slučajeve. Na ovom nas mjestu interesira samo taj drugi slučaj, onaj generalnog pravnog vrela. Sudska praksa je tu nesumnjivo pravno vrelo, ali – što treba načelno istaći – to pravno vrelo nema isto značenje kao i izravno doneseno opće pravno pravilo.

Esencijalno je pri suđenju rješavanje sporova. Organe za takvo rješavanje ima i vandržavno društvo. Toga je bilo u preddržavnom društvenom uređenju, to postoji u državi kao interna organizacija pojedinih društvenih formacija, a bit će toga vjerojatno i u budućem vandržavnom, slobodnom društvu. Kakva imaju sve ovlaštenja takvi forumi za rješavanje sporova, vrlo je različno, a specijalno su različna osobito s historijskog gledišta ovlaštenja sudova kao organa državne vlasti. U početnim stadijima državnog ili pravnog razvoja nema diferensiranja između suđenja i izravnog donošenja pravnih pravila. Ne samo da u to doba oboje čini isti organ (na pr. narodna skupština), već doneseni akt ima često značaj kako rješenja za određeni konkretni slučaj, tako i načela, koje ima općenito vrijediti za sve slične slučajeve, – moderno rečeno, taj je akt bio jednovremeno i sudski i zakonodavni. Takvi organi u to doba vrše stvarno zakonodavnu vlast, i u njihovim se presudama otvoreno donose pravne norme, slično kao što ove kasnije čine zakoni.

Posve je drugačiji pravni položaj državnih sudova, otkad se formirao posebni organ za donošenje zakona, a sudovi načelno ograničeni na rješavanje sporova. U položaju i ovlaštenju tih sudova postoji u modernim državama neka razlika. Tako je na pr. jači položaj anglo-saskih sudova negoli onih na evropskom kontinentu. Ali i za same te engleske sudove bilo je nesumnjivo pretjerano, kad je prije jedan dio engleske pravne teorije (kao na pr. Dicey) ovlaštenja engleskih sudova uspoređivao sa zakonodavnim ovlaštenjima; i bili su u pravu oni (kao na pr. Bryce), koji su to odlučno poricali ističući, da parlament nije nikada na suce prenio ovlaštenje, da donose zakone. Sudovi u modernim državama vršeći svoju funkciju suđenja ne donose nikakve zakonodavne odnosno podzakonske normativne akte (slično naredbama upravnih organa). Posve je druga stvar, kad se određeni sudovi izrijekom zakonom ovlaste, da po određenim materijama donose normativne akte slično upravnim organima (kao što je to na pr. u nas slučaj, što se tiče određenih materija, za Vrhovni sud FNRJ, vrhovne sudove republika i u posebnom obliku za Glavnu drž. arbitražu). Vršeći samo svoju funkciju suđenja sudovi u modernim državama neizravnim putem formiraju opća pravna pravila. Taj neizravni put nužno se razlikuje od izravnog formiranja opće pravne norme.

Pravosuđe kao pravno vrelo ima principijelno drugo značenje u anglo-saskom sistemu presedanskog prava, nego što ga ima u francuskom sistemu, a uglavnom i u ostalim pravnim sistemima evropskog kontinenta. Kako smo vidjeli (str. 32.) u anglo-saskom je pravu sudski presedan formalno-pravno obavezan za buduće slične slučajeve, a u evropsko-kontinentalnim pravnim sustavima u pravilu nema pravosuđe takvo formalno obavezno značenje. Najviše, što se tu razvilo, jesu određene mjere za osiguranje jedinstvene judikature, poglavito kod visokih sudova. Te mjere djeluju u tom pravcu, da se sami ti sudovi do neke mjere vežu svojim vlastitim rješenjima, ali to formalno ne obavezuje čak ni njihove niže sudove, da se obavezno pridržavaju takvih rješenja.

Tako je na pr. Zakon o poslovnom redu u Drž. savjetu i upravnim sudovima stare Jugoslavije propisivao, da se sve odluke Drž. savjeta o važnijim pravnim pitanjima upisuju u posebni spisak. Ako se u odjeljenju Savjeta utvrdi, da je mišljenje većine o jednom pravnom pitanju u suprotnosti s rješenjem koje je već u spisak upisano, izricanje presude može se obustaviti, a predmet se iznosi pred opću sjednicu Savjeta. O rješenjima opće sjednice vodi se naročita knjiga, a ta su rješenja obavezna za sva odjeljenja Savjeta, dok ne budu preinačena novim rješenjem opće sjednice. Ali i po tome propisu nisu takva rješenja formalno obavezna za niže upravne sudove, iako to postaju via facti. Prema praksi Savjeta dopuštala se obnova spora, ako odjeljenje Savjeta nije u svojoj presudi primijenilo obavezno rješenje opće sjednice. – Nešto slično susrećemo i kod vrhovnih redovnih sudova. Kao primjer možemo navesti Poslovnik Vrhovnog suda NR Hrvatske od 30. VIII. 1946. (Narodne novine br. 118), – zadržavajući se samo kod njegovih bitnijih odredaba. Radi osiguranja jednoobraznosti u suđenju ustanovljen je kod suda posebni Odsjek za evidenciju. Ako Odsjek opazi, da je donesena odluka u protivurječju s drugom odlukom, obavještava o tome Predsjednika suda. Ako vijeće, koje je donijelo odluku unatoč upozorenju Predsjednika ostane kod svoje odluke, Predsjednik će odlučiti, da li će se obustaviti otpravljanje odluke i pitanje iznijeti pred opću sjednicu. Odluka donesena u općoj sjednici veže kao načelna odluka sva vijeća suda, dok ne bude izmijenjena ili ukinuta. – Uglavnom Poslovnik preuzima ovdje odredbe Uvodnog zakona građanskom sudskom postupku stare Jugoslavije.

Ali unatoč načelnoj pravno-teoretskoj nevezanosti sudovi se faktički osjećaju vezani svojim predašnjim rješenjima, a naročito rješenjima vrhovnog suda. U posljednjem slučaju niži sud je pod pritiskom, da će njegovo rješenje biti izmijenjeno i čitav mu rad biti jalov, ako se ne bude pridržavao onih načela, koja je izrazio viši sud. Sudska rješenja, kojih se značenje ne ograničuje samo na određeni konkretni slučaj, već preko toga zadobivaju šire, generalno značenje za sve slične slučajeve, nazivaju se načelna rješenja (arrêts de principe). Ta se onda rješenja objavljuju na različne načine (oficijelno, poluoficijelno i privatno), čime se učvršćuje njihova primjena. Postoji stalna tendencija, da se svako pravosuđe veže svojim predašnjim rješenjima, drugim riječima,

da se određena rješenja pretvore u generalno pravno pravilo, u gen. pravno vrelo. To biva ili duljom, ustaljenom praksom, ali i već samim donošenjem određenog načelnog rješenja.

Pojava se tumači nekim sociološkim ili psihološkim momentima, i lošima, kao komoditet, konzervativnost, šabloniziranje, i dobrima, kao socijalna stalnost i sigurnost, jednakost i pravičnost. Ehrlich[170] na pr. označuje tu pojavu kao zakon postojanosti (Stetigkeit) i tumači je društvenom psihologijom, ekonomičnošću u mišljenju, kao i društvenom potrebom stalnog rješavanja. Ukratko, via facti postaju načelna sudska rješenja generalno pravno vrelo. Tako i na evropskom kontinentu – iako pravosuđe nije formalno-pravno vezano svojim rješenjima za slične slučajeve i može od njih odustati – faktički se pravosuđe veže svojim načelnim rješenjima i samo pod naročitim okolnostima odstupa od tako stvorenog pravila.

Za anglosasko presedansko pravo nesumnjivo je posve opravdano shvatiti opisano pravosuđe kao posebnu vrstu pravnog vrela. Za evropsko-kontinentalne pravne sisteme moglo bi se ono shvatiti kao običajno pravo. Ne prosto, kako to neki pogrešno čine, vrstom narodnog običajnog prava, već posebnom vrstom običajnog prava uz bok narodnom običajnom pravu. Posljednje sam i ja sâm ranije činio.[171] Danas, međutim, držim, da je opravdanije i ovdje uzeti pravosuđe kao posebno pravno vrelo, te ne miješati to s pravnim vrelom običajnog prava. Na taj način se to pravno vrelo, koje ima svoje naročite osobine, pojmovno strogo odjeljuje od običajnog prava, koje formiraju društvene snage. Osim toga treba uvažiti, da na evropskom kontinentu ne postaju sudska rješenja *generalnim pravnim vrelom samo duljim postojanim* vršenjem (slično običaju), već da to postaju i pojedina načelna sudska rješenja, čim se donesu, tako da dostaje (kao i u presedanskom pravu) jedan jedini slučaj. Sudska praksa kao pravno vrelo nema one stihijnosti, što je ima običajno pravo.

Za ilustraciju svega prednjega uzmimo slučaj iz domaće prakse. Povodom jednog konkretnog slučaja Glavna drž. arbitraža odlukom od 16. IX 1949.[172] postavlja pravilo, da se „u međusobnim odnosima državnih nadleštava, ustanova i privrednih poduzeća ima primjenjivati opći rok zastarjelosti tužbe od jedne godine. O tome nije bilo zakonskih propisa, već je to pravilo postavila sama GDA obrazlažući to između ostaloga: »da je ovakvo stajalište pravilno ne samo iz razloga, što je u protivnom slučaju često teško ili nemoguće dokazivanje pravno relevantnih činjenica, nego i iz razloga, što se time poduzeća stimuliraju na što bržu likvidaciju neriješenih poslovnih odnosa, čime se učvršćuje i njihova financijska disciplina«. U kasnijem jednom slučaju izriče GDA,[173] da rok zastarjelosti iznosi dvije godine u međusobnim odnosima zadruga i zadružnih poduzeća i organizacija, kao i u njihovim odnosima s državnim

[170] Nav. djelo, 106. str.
[171] Diskreciona ocjena, 33. str., Upravno pravo I. knj., 1929. g., 125. str. i dalje.
[172] Zbirka odluka drž. arbitraže, III. sv., 165. br.
[173] Ista zbirka, IV. sv., 224. br.

i društvenim sektorom. To se između ostaloga obrazlaže: »Opći razlozi, koji iziskuju primjenu roka zastarjelosti za državni sektor vrijede i u istoj mjeri i za zadružni sektor ne samo zbog toga, što poslije dužeg vremena nastaju velike teškoće pri rješavanju sporova, već i iz razloga, što zastarjelost tužbe daje podsticaja na pravovremeno likvidiranje poslovnih odnosa. Time se učvršćuje financijska disciplina i privredno-računsko poslovanje zadruga i zadružnih organizacija ... Što se tiče roka, Vijeće GDA zauzelo je stajalište, da ne može biti duži od dvije godine. Vijeće se pritom rukovodi činjenicom, da organizacije zadružnog sektora s izradom završnih računa redovno zalaze dublje u drugu godinu«. – Iz ta dva primjera vidimo, da su, doduše, presuđeni konkretni slučajevi, ali je tim povodom doneseno novo pravilo. To pravilo nije izvedeno neposredno iz neke određene zakonske norme, već je izvedeno iz određenih političkih odnosno ekonomskih zasada. To je pravilo doneseno s namjerom, da važi općenito preko konkretnog slučaja, i ono se stalo faktički odmah primjenjivati, a da se nije čekalo na neku dulju praksu.

Kad se pri vršenju suđenja u rješenju pronalazi nova pravna norma, misaoni proces je bitno drugačiji nego kod interpretacije neke pravne norme. Sucu se tu javljaju dvije ili više mogućnosti, među kojima on mora izabrati najprikladniju. Naprotiv je u slučaju interpretacije idejno unaprijed data samo jedna mogućnost, i čitavo je umijeće interpretacije baš u tome, da se točno utvrdi, koja je to upravo mogućnost. Ali u pronalaženju te nove pravne norme sudac je prema svojoj osnovnoj funkciji primjenjivača prava mnogo više vezan nego zakonodavac, koji donosi izravno opću pravnu normu. Sudac samo nadopunjuje postojeći pravni sistem i nadograđuje na nj. Ne radi se samo o tome, da on ne smije protivuriječiti zakonu, odnosno drugoj zakonitoj pravnoj normi, već mnogo više od toga. Sudac pri vršenju suđenja pronalazi novo pravno pravilo u duhu čitavog svog pozitivnog prava, a poglavito u duhu onih specijalnih pravnih propisa, u koju materiju pripada od njega razvijeno pravno pravilo. Pronalazeći novu pravnu normu sudac treba da se potpuno uživi u duh i smisao svog pozitivnog prava. Sudac nije samostalni politički organ, već vjerni primjenjivač postojećeg prava, kome su i sva njegova lična prerogativa (nezavisnost i sl.) data samo toga radi, da bi oslobođen od nedopuštenih vanjskih utjecaja mogao što točnije primjenjivati postojeće pravo.

Sudac treba da to novo pravno pravilo razvije, kad mu je prestala svaka direktiva neke zakonite norme, prema vladajućem političkom i društvenom shvaćanju, a to je u predstavničkim demokratskim režimima u prvom redu shvaćanje predstavničkih drž. organa odnosno shvaćanje samog naroda. To vrijedi načelno jednako za sisteme, koji se manje ili više osnivaju na načelu diobe vlasti, kao i za one, koji se osnivaju na načelu jedinstva vlasti i koncentriraju načelno državnu vlast pri predstavničkim organima. To proizlazi iz supremacije predstavničkih organa nad sudskima, koji samo primjenjuju pravo. Inače se sudac pretvara u politički organ, i to neodgovorni politički organ, koji konkurira pravom političkom organu. Samo što se to načelo može

mnogo lakše, čistije i otvorenije provoditi u vladavinama, koje se osnivaju na načelu jedinstva vlasti i koncentriraju načelno svu drž. vlast pri predstavničkim organima. Sudac lako postaje samostalniji politički faktor poglavito u onim pravnim sistemima, gdje vrši kontrolu ustavnosti zakona. Pitanje je postalo najaktuelnije u SAD u vezi sa sudskom kontrolom ustavnosti zakona, gdje se dominirajuća sudska kontrola rukovodila konzervativnim, pa i reakcionarnim gledištima i kočila socijalno napredno zakonodavstvo. Ugledni sudac i pisac Holmes postavio je za vršenje te kontrole tezu, da sudac u demokratskoj državi ima ići za političkim i socijalnim načelima nadležnih zakonodavnih organa i da se mora uzdržavati od vlastitih načela, koja protivuriječe onima zakonodavnih organa. Sudac se smije upirati samo na jasno slovo Ustava. Inače treba Ustav tumačiti dinamično i evolutivno, – a taj razvitak izražavaju kompetentno baš zakonodavni organi. Holmesovo gledište usvaja niz drugih uglednih američkih sudaca i pravnika. No sve do velike Rooseveltove sudske reforme (postavljanje novih vrhovnih sudaca) Holmesovo progresivno gledište zastupala je samo manjina (naročito u Vrhovnom sudu) sudaca. – Naprijed naglašeno vrijedi i za nepartijske režime u odnosu prema strogo partijskim ili višepartijskim (mnogopartijskim) režimima, (jer se tu miješa opća državna volja s partijskom). S gledišta teorije stepena može se tome primijetiti, da je ta čitava razlika samo graduelna, jer je i sam zakonodavac vezan i ograničen ustavom. Ali ako to i prihvatimo, ta je kvantitativna razlika ipak tako velika, da ide u osobine općeg pravnog vrela donesenog u procesu suđenja.

Dalja je osobina općeg pravnog pravila, što ga je sudac razvio, što on za nove slučajeve može mnogo lakše od njega odstupiti i donijeti novo pravilo, nego što to može učiniti, kad se radi o izravno donesenoj zakonitoj pravnoj normi. To vrijedi naročito za evropsko-kontinentalno pravo, gdje sudac za razliku od anglo-saskog presedanskog prava, nije formalno-pravno strogo vezan takvim sudskim pravilom. U vezi s time i pojava, da opće djelovanje engleskih sudskih rješenja ne stari tako brzo kao onih na evropskom kontinentu.[173a]

Budući da se novo pravno pravilo pronalazi kod suđenja u samoj primjeni prava, ono se prirodno u prvom redu primjenjuje baš na onaj konkretni slučaj, koji je dao neposredni povod tome. Ono djeluje, dakle, po bistvu stvari retroaktivno. Posve drugačije, kad se donosi izravno neka opća pravna norma, – ona ne djeluje retroaktivno, već se načelno proteže samo na one čine odnosno pravne odnose, koji će ubuduće nastati po njenu stupanju na snagu. Od suca u aktu suđenja razvijena pravna norma ima, što se toga tiče, slično djelovanje kao zakon (ili drugo zakonito, izravno doneseno pravno vrelo), kojim se samo tumači neka pravna norma.

[173a] O tome R. David, nav. djelo 275. str. On pri tome ističe, da je ugled takva rješenja u Francuskoj to veći, što je rješenje mlađe. On tvrdi da s izuzetkom određenih materija u Francuskoj ugled sudskih rješenja zastaruje za 25–30 godina.

16. OBIČAJNO PRAVO

Pod običajnim pravom se u pravnoj teoriji obuhvaća dosta različna materija. Neki shvaćaju pod tim sva ona pravna pravila, koja su se formirala nekim drugim putem, a ne izravnim donošenjem (zakon, naredba). Naročito uvrštavaju onda ovamo pravna pravila, koja su se formirala praksom sudova, organa drž. uprave i sl. Mi smo se već naprijed izjasnili za ograničenje pojma običajnog prava. Treba prije svega ostati kod smisla same riječi. Riječ običaj, koji je staroslavenskog porijekla, dolazi od obviknuti,[174] što pretpostavlja neko dulje ponovljeno činjenje. Slično je i u drugim jezicima civiliziranih naroda. To su u prvom redu pravna pravila, koja se formiraju djelovanjem društvenih snaga. Lično se slažem s dominantnom pravnom naukom (mislim evropski kontinent), koja ovamo uvrštava i pravna pravila, koja se formiraju praksom najviših drž. organa, naročito parlamentarnom praksom. Tako dolazimo do pojma ustavnog običajnog prava, koje se većinom i formira baš takvom praksom.

Široke društvene snage, sam narod, danas razvijaju običajno pravo više u ograničenim asocijacijama (na pojedinim lokalnim drž. područjima, u nekim profesijama i sl. društvenim grupacijama), a rjeđe univerzalno običajno pravo. Suprotno mitu – koji je nastao naročito utjecajem fantoma »narodnog duha« (Volksgeist) historijske pravne škole – treba istaći, da je svako narodno običajno pravo u svom početku djelo pojedinaca. Tek duljim vršenjem ono ulazi u svijest pojedinaca i vrši se kao opće pravo. Slično kao što to biva i kod narodne pjesme, koja se ne zove zato narodnom, što ju je čitav narod ispjevao, već zato što ju je prihvatio. Motivi prihvatanja običaja od strane pojedinaca mogu biti vrlo različni – to može biti i komoditet, strah od loših posljedica, ako se ne pridržavaju određenog običaja, gruba nadmoć onih, koji drže vlast u šakama, – i oni se ne mogu nikako jedinstveno svesti na neko »narodno shvaćanje« ili »narodni duh«. Baš je najstarija pravna historija puna brutalnih odredaba protiv širokih narodnih krugova, pa je u takvim odredbama komično gledati »narodni duh«. Jednako se može samo uz znatne rezerve prihvatiti Kelsenovo predočivanje[175] stvaranja običajnog prava kao oblika demokratskog stvaranja.

Običajno pravo se karakterizira s dva elementa: materijalno-objektivnim (ili vanjskim) i psihičko-subjektivnim (ili unutrašnjim). Taj objektivni element je u nekom duljem vršenju. Za razliku od izravno i izrijekom donesenog pravnog pravila običajno pravo se ne zasniva na autoritetu njegova donosioca, već na autoritetu faktičnog vršenja. Subjektivni element potreban je za to, da bi običajno vršenje dobilo pravni značaj, da bi se obični običaj ili navada pretvorili u pravni običaj.

[174] Vidjeti Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, VIII. knj., Zagreb 1917. g. 22., 331. str. i dalje.

[175] Opća teorija, 296. str.

A to je pretvaranje jedan delikatan proces. Kako kaže Du Pasquier[176]: »... tradicija mutira neprimjetnim etapama u pravni običaj ... Granica između obične upotrebe (usage) i pravnog običaja je neopipljiva; i najdelikatnije je pitanje, koje postavlja običaj u pravnom životu, njegovo utvrđivanje«. Formuliranje tog subjektivnog elementa zavisi od opće koncepcije i shvaćanja pojma prava, koje ima pojedinac. Principijelno će to drugačije formulirati pravni pozitivista, kome su pravo samo one norme, koje su ušle u sistem državnih pravnih normi, a drugačije oni, koji daju pravu šire ili drugačije značenje. To zavisi od opće koncepcije pojma prava, o čemu smo naprijed govorili.

U postavljanju i tretiranju tih dvaju elemenata u pojmu običajnog prava odrazuje se shvaćanje o općem pojmu prava. Odatle je za raspravljanje općeg pojma prava od interesa ući u različna shvaćanja rečenih dvaju elemenata. U početku 19. stolj. zauzela je u tom pitanju, a u uskoj vezi sa svojim posebnim shvaćanjem prava osobiti stav njemačka historijska pravna škola, – koje su glavni zastupnici bili njemački pravnici Savigny (1779–1861) i Puchta (1798–1846). Škola je interesantna zbog svog naročitog shvaćanja pojma prava, a važna zbog jaka utjecaja, koji je ona izvršila u teoriji prava ne samo na teoriju običajnog prava, već i na koncepciju pojma prava (iako sljedbenici te koncepcije to često kamufliraju različnim modernim plaštem, sociološkim i sl.).

Prema rimskom shvaćanju običajno pravo sastoji se iz dva elementa, vanjskog i unutrašnjeg: consuetudo i consensus.[177] Prvo znači duže i jednako vršenje, a drugo može jednako označivati podudaranje predodžbe ili uvjerenja, kao i zajedničku volju. Pri srednjovječnim glosatorima stupa drugi, unutrašnji element u pozadinu prema samom vršenju. Postglosatori već više ističu unutrašnji element. Oni uzimaju kao glavni faktor za običajno pravo tacitus consensus populi, i to pristanak od većine naroda (majoritetni princip). Narod shvaćaju, razumije se, u državno-pravnom smislu. Pri tome je dovoljno, da je tome narodu poznato vršenje akata ili da je to bar vjerojatno, a on tome ne protivuriječi. Neki traže pored toga još i pristanak cara. Za kanoniste se može općenito reći, da posvećuju veću pažnju unutrašnjem elementu. Osobina je kanonističkog shvaćanja običajnog prava, da »ratio« ima veliko značenje kao ograničenje običaja, i to ratio u smislu jus naturale odnosno jus divinum. Sama vrela njemačkog prava srednjeg vijeka uzimaju posve izuzetno obzir na volju odnosno uvjerenje vršilaca prava. Razlikuje se između običaja i običajnog prava prema tome, da li je vršenje određenog pravila za članove zajednice pravno obavezno ili nije.

Njemačku historijsku pravnu školu treba u prvom redu shvatiti politički kao reakciju – pomalo feudalno-aristokratsku, a pomalo sitnograđansku – protiv ideja Francuske revolucije i onih koncepcija prirodnog prava, koje su tu došle do svog revolucionarnog izražaja. To je

[176] Nav. djelo, 37. str.

[177] O tim različnim shvaćanjima prije historijske pravne škole iscrpni podaci u knjizi: S. Bric: Die Lehre vom Gewohnheitsrecht, I. knj., Geschichtliche Grundlegung 1899. g. – Tim sam se podacima poslužio u tekstu.

onaj isti historicizam, s kojim je u Engleskoj od vigovca u torijevca preobraženi Burke (1730–1797) pobijao racionalističko i revolucionarno francusko državno pravo, kako je proizašlo iz Francuske revolucije suprotstavljajući mu kao ideal historijsko državno pravo Engleske, koje se razvilo dugom tradicijom. Razlika je samo na štetu njemačke škole, što je Njemačka imala mnogo reakcionarniji i zaostaliji pravni poredak od Engleske. I kad je Thibaut 1814. g. predlagao izradu njemačkog građanskog zakonika prema modelu francuskom, zastupao je progresivnu liniju, a Savigny je sa svojim oštrim istupanjem protiv toga (u čuvenom spisu »O pozivu našeg doba za zakonodavstvo i pravnu nauku«) branio pozicije preživjelog starog prava. S reakcionarnog političkog gledišta ograničuje se moć ljudske akcije, a razvitak prava ima biti neki nesvijesni proces. – U vrijeme, kad je njemačka historijska pravna škola stajala na svom zenitu, dao je o njoj mladi Marx ovaj sud: »Škola, koja niskosti današnjice legitimira jučeranjim niskostima, škola, koja svaki krik kmeta protiv knute objavljuje buntovnim, čim je knuta ostarjela, naslijeđena, historijska knuta, škola, koja pokazuje povijesti kao Bog Izraela svome sluzi Mojsiji samo njen a posteriori, historijska pravna škola, ona bi izmislila njemačku povijest, kad ne bi sama bila izmišljotina njemačke povijesti«.[178]

Historijska pravna škola ispravno pobija tezu škole prirodnog prava o nekom prirodnom i apsolutnom pravu, koje vrijedi za sve narode, i sama tvrdi, da je pravo historijska pojava. Ali sada dolazi predodžba o narodnom duhu (Volksgeist) i mirnom, idiličnom razvitku prava, – oboje romantično-mističke prirode. Narod kao cjelina ima svoju dušu poput pojedinca, – i taj psihički fenomen prenesen na pravno područje je pravno uvjerenje. »Narodni duh« po svim svojim konstrukcijama i korištenju zamjenjuje prirodu ili razum škole prirodnog prava. Bistvo i razvitak prava tumači se romantički (koje je shvaćanje u ono doba bilo vrlo jako u Njemačkoj). Kao što je Herder tumačio nacionalnost preko jezika, tako ističe i ta škola, da se bistvo prava može najbolje spoznati u uspoređenju s razvitkom jezika, koji je nastao snagama naroda, koje mirno djeluju. Već smo ukazali na to (bilj. br. 55), kako se razvitak prava ne može tako uspoređivati s razvitkom jezika. Takvo kompariranje dovodi do posve naopakog shvaćanja prava, što je u njemačkoj pravnoj literaturi na vrlo temperamentan način dokazao Ihering u svom borbenom spisu »Borba za pravo«.[179] Bila je posebna ironija, da su glavni zastupnici historijske pravne škole bili romanisti, koji su u njemačko

[178] »Ka kritici Hegelove pravne filozofije« u njemačko-francuskom Godišnjaku 1843/44. Citirano prema izd. Kröner I. sv., 1932. g., 265. str.

[179] Tu kaže Ihering između ostaloga: »Sve velike tekovine, koje je povijest prava zabilježila: ukidanje ropstva, nevoljništva, sloboda vlasništva, zanata, vjeroispovijedanja i t. d. – sve su se morale žestokom ovom i obično dugotrajnom borbom izvojštiti ... moramo paralelu među pravom na jednoj, a jezikom i umjetnosti na drugoj strani, odrješito odbiti. Kriv ali nepogibeljan kao teoretski nazor, sadržava kao političko načelo jednu od najkobnijih stramputica, što se pomisliti daju, jer ono tješi čovjeka na polju, na kojemu mu raditi valja ...« Citirano prema prijevodu Dr. H. Hinkovića, Zagreb 1875., 5.–6. str.

pravo unosili načela rimskog prava i time na djelu protivurječili vlastitoj koncepciji razvitka prava.

Historijska pravna škola – protivno shvaćanju, koje je zatekla, a koje je kod običajnog prava isključivo gledalo na element dugog vršenja – izbacuje posve iz pojma običajnog prava element faktičnog vršenja i ograničuje to *pravo samo na psihološko-subjektivni element*, na pravno uvjerenje (Rechtsüberzeugung) naroda. Prema naučavanju te škole dulje vršenje, odnosno običaj nije uopće element u formiranju običajnog prava, već samo oblik, u kojemu se to pravo javlja. Nije običajno pravo posljedica običaja, već je obrnuto običaj samo posljedica običajnog prava. Značenje je običaja samo u tome, što on zauzima prvo mjesto u spoznavanju običajnog prava. Prema tome shvaćanju moglo bi se zaključiti, kako je to dobro primijetio Zitelmann, da ima običajnog prava, koje se uopće ne vrši. Čitava koncepcija narodnog običajnog prava historijske pravne škole nije nipošto bila demokratska, kako bi se to u prvi čas činilo. Ta se škola načelno ograđuje od toga, da uzima narod, od koga proizlazi običajno pravo, u političkom značenju.[180] Za postojanje narodnog uvjerenja nije potrebno, da je određeno shvaćanje došlo u svijest svim članovima naroda.[181] Odlučna je svijest onih, koji po svome »zvanju, *položaju i uvidanjima* (*Einsichten*) »postaju nosioci zajedničke pravne svijesti«. Lica pravu vješta postaju sve više prirodni reprezentanti nacionalne pravne svijesti. Opće uvjerenje pravnog staleža (Juristenstand) zauzima mjesto uvjerenja čitavog naroda.

U kasnijoj njemačkoj pravnoj teoriji dominantni pravac se odmakao od ekstremnog stajališta historijske pravne škole o isključivanju objektivnog elementa vršenja prava, koje oduzima običajnom pravu njegovu najznačajniju karakteristiku. Naročito je bilo od jačeg utjecaja istupanje Zitelmanna,[182] koji dokazuje, da je opće pravno uvjerenje nesmisao i fikcija. Pravno pravilo nastaje samim duljim vršenjem. Time, što se neko pravno pravilo faktički vrši i vjerojatno je, da će se dalje vršiti, pretvara se pojam faktičnoga u pravni pojam. Od državno-pravnih pisaca pobijao je naročito Georg Jellinek, kao da bi običajno pravo izviralo iz »narodnog duha«, »općeg uvjerenja«, prećutnog akta volje naroda i sl.[183] Prema njemu običajno pravo izvire iz općeg psihičkog svojstva, koje promatra ono, što se faktički stalno ponavlja kao normativno. Jellinek pritom izrijekom povlađuje izvodima Zitelmanna. Drugi opet hoće da vežu objektivni i subjektivni element u običajnom pravu i zabacuju oba gledišta, koja eliminiraju bilo prvi ili drugi element. Tako na pr. Otto Gierke[184] gleda u momentu vršenja i stvaranja pravnog uvjerenja dva jednako bitna faktora običajnog prava. Po njemu se pravni običaj ne može razlikovati od navade (Sitte), ako se ne poseže za pojavama svijesti (Bewusstseinsvorgänge), koje stoje iza vršenja. Između ta dva faktora,

[180] Puchta: Das Gewohnheitsrecht I. sv., 1828. g., 148. str.
[181] Ibidem II. sv., 1837. g., 17. str. i dalje.
[182] Gewohnheitsrecht und Irrtum 1883.
[183] Nav. djelo 339. str. i dalje.
[184] Deut. Privatrecht 164. str. i dalje.

ističe G., mogu biti vrlo različni odnosi. Može već odpočetka postojati jako uvjerenje, koje se probija u život; a može se u toku vremena iz faktičnog vršenja razviti pravno uvjerenje. No u njemačkoj pravnoj teoriji zadržao se i znatan broj zastupnika pravnog uvjerenja, koji tome momentu daju glavno značenje pri običajnom pravu (neki, kao na pr. Böhlau i Thöl ne traže uopće vršenje običaja). Naročito se tu ističe onaj – ako se smije tako reći – psihološki pravac pravne teorije, koji pravnoj svijesti ili osjećaju daje glavno značenje pri pojmu prava (o tome smo kratko naprijed govorili kod Launove teorije pod toč. 7.).

Ako uzmemo čitavu pravnu teoriju evropskog kontinenta (uvažujući pritom naročito francusku teoriju), i tu pokušamo otkriti dominantno shvaćanje o rečenom subjektivnom elementu običajnog prava, onda možemo svakako uzeti »opinio juris ili necessitatis«. To je uvjerenje, da se neki običaj vrši kao pravo, da su običajna pravila za sve obavezna i da imaju snagu pravne norme; drugim riječima, onaj, koji vrši taj običaj, vrši ga kao ovlaštenje ili obavezu, za kojima stoji objektivni pravni poredak sa svojim propisima. To ne smijemo miješati s uvjerenjem ili osjećajem pravednosti, t. j. s osjećajem ili uvjerenjem, da je pravičan sadržaj onog običaja, koji se vrši. Primjera radi možemo navesti izvode Gényа.[185] Pošto je uzeo, da običaj mora imati dva osnovna elementa: materijalni (dugo i postojano vršenje) i psihološki, Gény shvaća posljednje kao uvjerenje o pravnoj sankciji, koja kvalificira upotrebu kao obligatorni običaj. Ili, kako kasnije[186] još jasnije kaže: akti, koji sadržavaju dulje vršenje, imaju samo pravni efekt, ako se misli na efektivnu pravnu sankciju. Po tome se pravni običaj razlikuje od različnih životnih upotreba (usages), koje nemaju obavezne pravne snage. – Dok je, što se prava tiče, dulje vršenje samo jedno od pravnih vrela (koje u moderno doba i gubi na značenju), u drugim pravilima društvenog ponašanja ono je od isključiva značenja, – što dolazi do izražaja već u samom nazivu (običaj, navada, upotreba i sl., a jednako i u drugim jezicima). Treba strogo razlikovati između duljeg vršenja, kojim se formira pravo, a kojim samo obično pravilo društvenog ponašanja. Uostalom, dulje vršenje ne mora uvijek imati normativno značenje. Ima i takvog duljeg vršenja, koje uopće ne formira neko pravilo društvenog ponašanja. (Čini se, da se u tom smislu u jednom dijelu engleske literature razlikuje »habit« kao nenormativno dulje vršenje od »custom« kao normativno vršenje).

Opinio juris ili necessitatis uključuje predodžbu, da će državni aparat garantirati provedbu odnosnih pravila, – po potrebi po pravilu i drž. prinudom. Samo ako je ta predodžba ispravna, može se raditi o običajnom pravu; ako je ona naprotiv neispravna, ne može se raditi o običajnom pravu, već samo o prostom običaju, navadi i sl. Prema tome ima čitav taj opinio uvijek nešto uvjetno, – on se razvija pod uvjetom, da će drž. aparat prihvatiti odnosni običaj kao pravni. Time ulazi običajno vršenje u sistem državnih pravnih propisa. To ulaženje može

[185] Nav. djelo I. t., 356. str.
[186] Ibidem 361. str.

se još na ova dva načina predočiti: 1. da neka opća pravna norma (ustav, zakon) propiše uvjete, po kojima će se formirati običajno pravo, i da se ti uvjeti u danom slučaju ispune i 2. da se običajno pravo formira nekom vrstom narodnog plebiscita. Ali ne gledajući na ostalo, većinom se formiranje običajnog prava ne može predstaviti na ta dva načina. Naročito je taj narodni plebiscit (consensus populi), kojim se barata još iz rimskog vremena, često samo gruba fikcija. Realno nam u najmanju ruku kao glavni način ostaje za ulaženje običajnog pravila u sistem drž. pravnih normi rečeno prihvatanje od drž. aparata, u prvom redu sudova, ali ne samo isključivo od njih.

U tvrđenju Austina, da običajno pravo stvara samo sudac – koje je shvaćanje rašireno kod anglosaskih pisaca, a bliski su mu i neki drugi, kao na pr. Lambert i Ross (Danac) – ima, prema prednjem, veliko zrno istine, samo je mnogo pretjerano. Najprije nije tu u naprijed istaknutom smislu odlučan samo sudac, već uopće izvršavanje u drž. aparatu (tako upravni aparat), a specijalno za ustavno običajno pravo praksa najviših drž. organa. I za samu Englesku moglo je Austinovo tvrđenje biti bliže istini za njegovo doba u vrijeme svemoći common lawa. Sad se i u Engleskoj, u »sumraku common lawa«[187] i kad se počelo snažno razvijati upravno pravo i posebno upravno sudovanje,[188] stvar u mnogome izmijenila, i nije više sudac jedini faktor pri prihvatanju običajnog prava. Drugo, sudac (ili uopće drž. organ) ne stvara ovdje svojom praksom običajno pravo, već ga on samo utvrđuje. Velika je razlika u nizu pitanja, kad sudac sam stvara neko pravno pravilo, a kad samo primjenjuje neko pravno pravilo, za koje je utvrdio da postoji kao običajno pravilo.

Ali treba primijetiti, da danas drž. organi, koji primjenjuju pravo, a naročito sudovi, često ne prikazuju pravila običaja kao običajno pravo, već kao pravila, koja su sami stvorili, odnosno koja su izveli iz zakona (tako da susrećemo udvostručeno kamufliranje: običajno pravo kao pravo sudske prakse, koja se onda dalje prikazuje kao tobože zakonsko pravilo). U takvim se slučajevima uistinu običajno pravo pretvara u pravo sudske (upravne) prakse. Običajno pravo apsorbira danas u prvom redu zakonodavstvo, ali ne i jedino. Znatnim dijelom ga apsorbira i pravo sudske prakse (ili drugih drž. organa) iz opisanih razloga.

Što se tiče objektivnog (materijalnog) elementa običajnog prava, teorija je običajnog prava danas prilično složna u tome, da se ne može ništa općenito i apriorno kazati o duljini trajanja običaja i broju potrebnih akata. Običajna se prava pojedinih zemalja i razlikuju u tome pitanju. Tako je na pr. značajno za englesko običajno pravo, da traži vrlo staro vrijeme kao i moment racionalnosti (koncepcija kanonskog prava). — Samo pojedinačno javljaju se glasovi, koji u vezi sa svojom posebnom koncepcijom običajnog prava ne traže uopće nikakvo dulje

[187] Mislim na raspravu, objavljenu 1949. g. – Keeton: The Twilight of the Common Law.

[188] Sliku o tom novom pravu daje nam odlično pisana knjiga W. Robson: Justice and Administrative Law 3. izd., 1951. g.

činjenje.[189] To bi bilo neko običajno pravo bez običaja – lux a non lucendo.

Od glosatorskog vremena počinje se tvrditi, da se običajno pravo mora na sudu dokazati i da tu ne vrijedi načelo jura novit curia, a to zato, jer se osniva na činjenicama. I postglosatori su smatrali, da se običajno pravo mora dokazati, – i to se pravilo dugo zadržava. Svom žestinom ustala je protiv toga historijska pravna škola u svojoj teoriji običajnog prava. Pobijajući, da je običajno pravo prosta činjenica i ističući, da je ono istinsko pravo, ta škola traži, da se i za običajno pravo strogo primijeni načelo jura novit curia. Međutim, nisu ti načelni momenti, već posve praktičke potrebe dovele do nužde, da se dokaže običaj. Praktički je mnogo teže tražiti od suca poznavanje običajnog prava nego poznavanje zakona. Zato se i danas, posve prirodno, sucu ostavlja mogućnost, kad ne poznaje običaje, da traži od stranke, da to na prikladan način dokaže.

Čim se zakonodavstvo jače razvilo, javilo se i principijelno pitanje odnosa običajnog prava prema zakonu. Tu se sukobljuju dvije načelne, dijametralno oprečne teorije: po prvoj je običajno pravo delegirano od zakona i njemu točno podređeno, a po drugoj se radi o dva ravnopravna pravna vrela. Prva teorija svodi obaveznu snagu običajnog prava na volju zakona, i kao od zakona delegirano pravno vrelo običajno pravo može postojati i vrijediti samo u okviru onih uvjeta, koje je zakon odredio. Napose, ako je zakon izrijekom zabranio običajno pravo, onda se ono ne može ni razviti, a pogotovu je isključeno, da bi običajno pravo derogiralo zakon. Druga teorija smatra, da je običajno pravo, kao od zakona starije pravno vrelo, originalnog porijekla i nezavisno od zakona. Oba pravna vrela imaju jednaku pravnu snagu i mogu se međusobno ukidati. Pitanje odnosa zakona i običaja nije pravno pitanje, već pitanje socijalne fizike. Zakon nema snage da propiše, da li će uopće postojati običajno pravo i u kakvu će stajati odnosu prema zakonu. Ako zakon donese slične propise, oni imaju baš takvo značenje, kao kad neki zakon hoće vezati budući, novi zakon. Napose zakon ne može potpuno zabraniti običajnom pravu, da derogira njegove odredbe, budući da se ta ista zabrana može samim običajnim pravom staviti izvan snage. Zakonodavčeve odredbe, neprijazne običajnom pravu, mogu mnogo otežavati formiranje običajnog prava, ali je izvan moći zakona, da potpuno spriječi i zauzda to formiranje.

U pravnom razvitku su se – prema različnim historijskim razdobljima i različnim zemljama – javljale ovdje različne koncepcije. Zbog nekih protivurječja u Justinijanovoj kodifikaciji mišljenja su podijeljena, da li se u rimskom pravu načelno dopušta običajnom pravu, da derogira odredbe zakona. Glosatori nisu bili jednodušni u pitanju djelovanja običajnog prava contra legem.[190] Uglavnom su stariji glosatori poricali tu

[189] Tako na pr. H. Levy-Bruhl u nav. kolektivnoj Introduction iz 1951. g., 262. str. i dalje.

[190] Podaci uzeti iz nav. knjige Brie.

snagu, a mlađi je priznavali. Postglosatori traže za običajno pravo contra legem pristanak cara, ali inače pripisuju načelno običajnom pravu jednaku snagu, koju ima zakon. Stariji kanonisti (to je naročito Gracijanovo stajalište) ne priznaju uopće običaju derogatornu snagu prema zakonu. Kasnije to napuštaju, ali, da bi običajno pravo moglo derogirati neki opći crkveni zakon, oni traže, da se običaj vrši najmanje četrdeset godina. Nikako ne može nastati običajno pravo, ako zakon izrijekom brani protivno činjenje. U njemačkim pravnim vrelima kasnijeg srednjeg vijeka daje se zakonu i običajnom pravu jednaka pravna snaga. Prije toga se praktički taj problem zbog malog broja zakona nije ni postavljao. U kasnijem razvitku na njemačkom pravnom području počeli su različni partikularni zakoni nakon Badenskog zakona od 1511. g. redom ukidati običaje, koji im protivurječe.[191] Od 17. stolj. dalje ukidaju mnogi zakoni uopće sve običaje, koje nisu preuzeli. Usto se još i unapredak zabranjuje formiranje običajnog prava.

Ta je onda neprijaznost prema običajnom pravu došla, prirodno, do izražaja i u Pruskom općem zemaljskom pravu od 1794. g., koji općenito ukida opće običaje, a unapredak ne može nastati nikakvo opće ili lokalno običajno pravo, koje bi stvaralo nova pravna pravila ili ukidalo postojeća. Austr. građanski zak. od 1811. g. prema predašnjem jozefinskom zak. dopušta običaje »samo u onim slučajevima, gdje se zakon na njih poziva« (§ 10.). I francuski građanski zakonik nije sklon običajnom pravu. Jedan dio pravne teorije dao je tim odredbama, neprijaznim običajnom pravu, još veće značenje nego što ga stvarno mogu imati i po samoj zamisli zakonodavci. Taj dio teorije je ove propise prosto proširio i na druge pravne materije, gdje nema nikakvih propisa o običajnom pravu. Ako na pr. austrijski građanski zakon, koji sebe smatra cjelovitom i zatvorenom kodifikacijom, koja dostaje za rješenje svakog konkretnog slučaja, ukine supletorno djelovanje običajnog prava, onda se takvo načelo ne može nikako prenositi i na druge pravne materije, koje nemaju slične kodifikacije.

Značajno je za srpski građanski zakon (koji je inače preradio austrijski zakon), da nije preuzeo rečenu odredbu austrijskog zakona, već naprotiv upućuje (§ 10.) na supletornu primjenu »opšte poznatog dosadašnjeg običaja« za slučaj zakonske praznine. Naročito je prijazan prema običajima Crnogorski opšti imovinski zakonik. Kad nema pravila u Zakonu i njegovim dodacima, »treba se vladati po pravilima koja u dobrim običajima žive« (čl. 2.). Osim toga se sudac još i posebno upućuje (čl. 782.), da »pazi osobito na to, što časni ljudi drže da je pravo, i što je u skladu s javnim vjerovanjem i poštenjem ... ... treba da pazi (misli se sudac), koliko je god moguće, i na razum i mišljenje naroda ili razreda ljudi, kojima su obični poslovi te ruke«. – Švicarski građ. zak. izrijekom upućuje na običajno pravo u slučaju zakonske praznine. Projekt njem. građanskog zak. od 1896. zauzeo je neprijazan stav prema

[191] Podaci prema Gierke: Deut. Privatrecht 160. str. i dalje.

običajnom pravu, propisujući da običajno pravo vrijedi samo, ukoliko zakon na nj upućuje. Ali svi propisi o običaju ispali su iz zakonskog teksta, tako da konačno zakon ne smeta formiranju običajnog prava.

Praktički se javljaju dva glavna pitanja u odnosu običajnog prava prema zakonu: a) može li se uopće formirati običajno pravo, ako to zakon brani i b) može li običajno pravo derogirati zakonske odredbe. Kad zakon šuti, uzima i teorija neprijazna običajnom pravu (osim krajnjih legista, koji traže da zakon izrijekom predvidi formiranje običajnog prava), da se može formirati supletorno običajno pravo. Rečena dva pitanja se različito rješavaju prema općoj koncepciji prava, koju pojedinac ima. Tako je na pr. historijska pravna škola ne samo oboje dopuštala, već i uopće davala običajnom pravu jaku moć prema zakonu prosuđujući koliziju između toga dvoga kao nastalu među pravnim vrelima istog ranga. Pojedine pristaše te škole uveli su tu neke korekture. Tako je na pr. V. Bogišić razlikovao, da li je zakonodavac donoseći zakon znao, da postoji običaj, koji je u opreci sa zakonom, ili toga nije znao.[192] U prvom je slučaju zakon »stariji«, a u drugom slučaju ima vrijediti Puchtino pravilo i radi se o koliziji vrela istog ranga. – Što se nas lično tiče, to je odgovor na čitavo to pitanje sadržan u našem razlaganju o efektivnosti prava (11. toč.). Po tome se može običajno pravo probiti unatoč svim zabranama zakonodavca i može apsorbirati odnosno derogirati propise zakona. To je pitanje političkih i socijalnih snaga, koje se ne daju svladati formalnim pravnim propisima. Druga je stvar, što se u normalnom današnjem državnom životu običajno pravo mnogo manje tako probija, i zakonsko pravo je po pravilu u mogućnosti, da ga obuzda. Osim toga, kako smo vidjeli, postala je za čitavo pitanje daljeg razgrađivanja i razvijanja zakonskog prava mnogo važnija sudska (i drugih drž. organa) praksa negoli samo običajno pravo.

Ostaje međutim vrlo važno pravno područje, na kojemu ima običajno pravo i danas vrlo veliko značenje i gdje ono stvarno ne samo nadopunjuje već i postojano preobražava postojeće odredbe – ustavno pravo. Engleska je primjer totalnog ustavnog običajnog prava. Ali u teoriji ustavnog prava ispravno se tvrdi, da nema zemlje, koja bi imala samo pisani ustav, već da usto uvijek postoji i ustavno običajno pravo.[193] Na taj se upravo način, sve kad pisani ustav ostaje formalno neizmijenjen, postojano kreće i razvija ustavno pravo. Tu su pojavu primijetili klasici njemačkog državnog prava već u carskoj Njemačkoj i razlikovali između mijenjanja (Änderung) i preobražavanja (Wandlung) ustava.[194] Problem je postao naročito aktuelan za obrađivače francuskog Ustava od 1875. g., gdje se zbog kratkoće toga ustava formiralo u većem opsegu i običajno

[192] Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena, I. knj., izd. Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb 1874. g., XXXII. str.

[193] Barthélemy-Duez: Traité de droit constitutionnel, 1933. g., 185. str.

[194] Laband: Die Wandlungen der deut. Reichsverfassung 1895. g., G. Jellinek: Verfassungsänderungen und Verf. Wandlungen 1906. g.

ustavno pravo, koje je i dijelom deformiralo pisano ustavno pravo.[195] – U naročitom obliku javlja se u današnjim danima preobražavanje pisanog Ustava FNRJ zbog onih velikih socijalnih i političkih snaga, koje su u pokretu, – radi izgrađivanja socijalizma (naročito u ovoj novoj etapi, koja je otpočela 1950. g. donošenjem Osnovnog zakona o upravljanju drž. privrednim poduzećima). Pisani Ustav je u masi odredaba nadopunjen i preobražen. Malo se razumije od našeg živog ustavnog prava, ako se prijeđe preko ovog običajnog ustavnog prava i samo se slijepo drži teksta pisanog Ustava.

(Primljeno u sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 11. IV. 1952.)

[195] O tome M. Duverger: Manuel de droit constitutionnel 1948. g., 277. str. i dalje.

V. Valčić

GRANICE NINSKE ŽUPANIJE

I.

Teritorij, na kom se razvila hrvatska sredovječna država, bio je podijeljen na manje sastavne dijelove, kako nas o tom pouzdano izvješćuju suvremeni historijski izvori, a što potvrđuje i njen pozniji društveno-politički razvoj. To je zabilježio bizantski car Konstantin Porfirogenet, a razumije se samo od sebe, da je državno uređenje u tadanjoj Hrvatskoj, koje nam opisuje spomenuti pisac, nastavak onoga iz ranijeg doba.[1]

Prvotni naziv za te dijelove jest županija, a poslije župa. Taj se naziv kod Porfirogeneta javlja u greciziranom obliku *zupania*.[2] U Krešimirovoj ispravi od god. 1070.,[3] koja je sa diplomatičkog stajališta falsifikat (ali ne moraju zato i svi podaci da budu krivi), i opet u Zvonimirovoj od god. 1078.,[4] u kojoj on daje splitskom nadbiskupu Četinu, dolazi u latinskom obliku, iuppa. U Popa Dukljanina dolazi kao iupania, koju on razlikuje od većih teritorijalnih jedinica – provincija i regio.[5] U ispravi, u kojoj god. 1772., splitski nadbiskup proširuje jurisdikciju ninskog biskupa na Liku, govori o provinciji Lici.[6] U odlukama splitskog crkvenog sabora, kojim se uređuju granice pojedinih biskupija god. 1185.,[7] pojmu Porfirogenetove županije odgovara parochia. Naj-

[1] Rački, Documenta, Zagreb 1877., str. 400. – Drugačije kod Luciusa.
Lucius, De regno. Vindobonae 1758. str. 47. – Zupania enim a zupa deducitur.
[2] Rački, n. m.: Διεμερίσ θη οὶν ἡ Χώρα αὐτων εἰς ζοιπα νίας ιά . . .
[3] Šišić, Enchiridion fontium historiae chroaticae, Zagreb 1914., str. 637. Rački, n. d., str. 88.
[4] Rački, n. d., str. 117.
[5] Vl. Mošin, Ljetopis Popa Dukljanina, Zagreb 1950. str. 65–75.
[6] Kukuljević, Jura I. Zagreb 1862. str. 81.
[7] Smičiklas, C. D. II. str. 193. »Scardonensis episcopus habeat has parochias: Scardonam, Brebir, Belgrad cum tota Sidraga. Nonensis episcopus habeat has parochias: Nonam, totam Lucam et medietatem Licе«.
Bartal, Glosarium mediae et infinae latinitatis regni Hungariae, str. 356.

običniji termin, koji je u upotrebi od 13. stoljeća, jest comitatus.[8] Tako ga upotrebljavaju i povelje Andrije II. i Bele IV. U posljednje vrijeme tom se terminologijom za XII. i XIII. vijek u Slavoniji bavila dr. Nada Klaić razlikujući župu od županije. Ona svoja istraživanja zaključuje: »Budući da za prvo doba Arpadovaca sve do XIII. stoljeća nema naziva župa, nego latinski naziv comitatus, koji po historičarima označuje županiju, a ne župu, zato o županama nemože biti govora.«[9] Traži da ostane u upotrebi riječ comitatus, a koja u spomenutom vremenu imade značenje t. zv. velike županije, koje su osnovane na ovom teritoriju po uzoru na susjedne mađarske. U užoj Hrvatskoj u to doba comitatus još nema taj smisao.

Iz navedenoga se vidi, da na ovom području termini županija, župa, comitatus i parochia označuju jedan te isti pojam i znače županiju, kako je za te dijelove sredovječne Hrvatske prvi zapisao taj naziv K. P., iako ponekad može da pojedino značenje bude uže.[10] U pitanju, koje se ovdje tretira, a to je ono ninske županije, termini parochia i comitatus, koji se javljaju u suvremenim izvorima neosporno odgovaraju županiji. Comitatus i parochia Nonae ili Sidragae isto je, dakle, što i županija iz ranijeg doba.

Pitanjem županija bavili su se mnogi naši i strani historičari. (Vidi spomenutu raspravu N. K.) Oni istražuju unutrašnje ustrojstvo, njenu podjelu, njen značaj u državi i sl. Spominjemo Račkoga, koji je ovom problemu posvetio veliku pažnju u svom djelu »Nutarnje stanje u Hrvatskoj prije XII. stoljeća« i koji predvodi one historičare, koji tvrde, da je župan plemenski predstavnik i logično županija rodovska jedinica. Suprotno je gledište Mije Brašnića, koji za razliku od Račkoga misli, da je župan kraljevski predstavnik i da županija u ovo doba narodne dinastije znači teritorijalnu jedinicu, a ne rodovsku.[10a] To pitanje se još i danas tretira i prevladava mišljenje, da je župan ovoga doba kraljevski predstavnik. To su dakako općenite tvrdnje, iz kojih ne možemo izvući nikakav zaključak za ovo konkretno pitanje. Toliko je bilo potrebno navesti, jer je to u prirodnoj vezi sa pitanjem, koje se i ovdje mora postaviti, a to je: koji je kriterij, po kojem je nastala ova teritorijalna dioba? Da li su to kraljevski posjedi, koji tvore jezgro ove podjele, ili je teritorij, koji pripada rodu, nametao takvu razdiobu. Je li se jedno razvilo iz drugoga? Pouzdano se ne može ništa reći. Ali ako pretpostavimo, da su se županije K. P. razvile iz rodovskih, da li se tada može znati, je li se teritorij županija, o kojima govori K. P., opsegom poklapao sa onim rodovskih županija, t. j. jesu li te rodovske jedinice bile veće teritorijalno ili manje? Ovdje se dakako ne misli na one župe, koje kasnije drže pojedine generaciones u Slavoniji, niti na

[8] Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik, str. 1273–6.

[9] Klaić Nada, Dioba i funkcioneri comitata u XII. i XIII. st. (doktorska dizertacija), Zagreb 1946., str. 4.

[10] Vidi pod br. 7.

[10a] M. Brašnić, Rad XXV., Zagreb 1873. Župe u hrvatskoj državi za narodne dinastije, str. 32.

comitate, koji se tamo razvijaju u XII. i XIII. stoljeću, a kasnije i u Hrvatskoj. Prema tome županija Porfirogenetova razlikuje se i od ovih malih župa i kasnijih županija nastalih po uzoru na mađarske comitate, po raspadu prvotnih kraljevskih comitata.

Bez obzira na konačno rješenje tog problema i na eventualnu prevagu jednoga od ovih mišljenja ostaje u principu i dalje otvoreno pitanje: koji su faktori odlučivali kod razmeđavanja ovih jedinica. Da li se je podjela zemlje na županije izvršila na osnovu internih životnih potreba pojedinih plemenskih zajednica u sporazumu sa ostalim plemenskim grupama, odnosno na osnovu čega se dijeli kraljevska zemlja na manje posjede, kojima se onda priklapaju i susjedne rodovske zemlje. Je li postojao kakav historijski precedens?

Da li je kod toga bila odlučujuća rimska teritorijalna podjela onako, kako nam o tome piše Pop Dukljanin.[11] Ovi njegovi podaci pobuđuju s više strana sumnju. Ne može se nikako prihvatiti ta tvrdnja u cjelini, očito ne barem što se tiče onih dijelova zemlje, gdje rimska uprava nije pustila nikada dublje korijenje. Teško je zamisliti, da bi se ta podjela mogla kroz tolike historijske promjene održati pored činjenice, da je i samo administrativno ustrojstvo odraz, u prvom redu, nutarnje društveno-političke i ekonomske strukture pojedinih etničkih grupa. A da je rimski političko-administrativni sistem sa municipijem kao središtem imao nesumnjivo drugi značaj i drugačiju ulogu i funkcije, koje se nikako ne bi mogle presaditi u život slavenskih masa na tadanjem razvojnom stupnju, mislim nije potrebno isticati. Osim toga ne bi bilo danas nama moguće pouzdano odrediti teritorijalni opseg manjih rimskih upravnih jedinica u našim stranama. Prema tome unutrašnji kriterij kod razmeđavanja hrvatskih županija ostaje van sigurnog historijskog domašaja.

Zbog toga dakako nije od manje važnosti utvrditi faktično stanje u ovoj stvari za svaku pojedinu županiju, jer je županijska podjela morala biti vrlo značajna za sredovječnu Hrvatsku, kada je Porfirogenet tako uočio i istakao.

II.

U već spomenutom djelu Brašnić je pokušao da u krupnim crtama odredi prostranstvo i geografski smještaj pojedinih županija. U drugoj raspravi, koja je unekoliko nastavak prve i njena dopuna, spominje kao važno metodičko pomagalo u određivanju međa, crkvenu podjelu tih teritorija.[12] To ističe i dr. S. Gunjača, kojemu je na taj način pošlo

[11] Vl. Mošin, n. d., str. 53.... »post haec secundum continentiam privilegiorum (t. j. dobivenih od poslanika r. pape i bizantskog cara) quae lecta coram populo fuerant scripsit privilegia divisit provincias et regiones regni sui ac terminos et fines earum hoc modo: secundum cursum aquarum quae a montanis fluunt et intrant in mare contra meridianam plagam maritima vocavit ...«

[12] M. Brašnić, Županije u današnjoj Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj Krajini od 1102. do 1301. Achter Jahresbericht der K. K. Oberrealschule 1872/3 und 1873/4 Zagreb.

za rukom da utvrdi granice vrličke i cetinske županije,[13] a tako su radili i drugi, koji su se bavili ovim pitanjima. To je načelo uopće u praksi crkve, osobito za kasnorimski period, koja je stalno išla za tim, da se granice crkvenih područja prilagode onima državnih.

No i to pravilo nije apsolutno. U našem slučaju ono je u neke i zapreka, jer i ninska i lučka županija spadaju po odredbi spomenutog crkvenog sabora od god. 1185. u Splitu u ninsku biskupiju, tako nije moguće primijeniti to načelo pri razgraničavanju ovih županija, kao što je to s uspjehom učinio dr. Jelić, kad je utvrdivao međe sidraške i lučke županije,[14] jer je Sidraga po odluci istoga koncila spala u jurisdikciju skradinskog biskupa.

Spomenuo sam, da već Brašnić u istoj raspravi više manje u najkrupnijim crtama govori i o granicama pojedinih županija. Za ninsku ἡ Νόνα veli, da se nalazi na obalama Zrmanje, ali zato ne navodi nikakva dokaza. Prvi je pobliže pokušao odrediti prostranstvo ove i drugih županija Stjepan Zlatović, ali ne dokumentarno, nego, kako sam kaže, »po konformaciji tla«. On čak pokušava da odredi na taj način i graničnu crtu pa kaže: » ... Sa istočno-južne strane završivala je sa gradovi: Stari Obrovac, Zelengrad, Karin i Kulatović nad Benkovcem i s te iste strane međašila sa županijom Bribirskom, od juga stale joj županije lučka i sidraška, od zapada zadarski teritorijum i zaokruživalo more i otoci, a sa sjevera preko velebitskog mora županija Podgorja – sub alpibus«. Što, kako će se dalje vidjeti nikako ne stoji. Po tome bi ninska županija prostorom bila gotovo veća nego sidraška i lučka zajedno.[15]

U historijsko-geografskim kartama, koje su izradili Klaić[16] u svom atlasu i Šišić zajedno sa Jelićem kao prilog priručniku izvora za hrvatsku povijest,[17] granice među županijama iz tog doba ili su povučene od oka ili uopće nikako. Isti dr. Jelić u svojoj raspravi – Dvorska kapela sv. Križa – daje opis ninske župe[18] i dijeli je u dvanaest predjela (prema poreznom sistemu, kakav je onda bio, dok je on pisao[19]) i dodaje, da je podatke uzimao iz jedne gotove, ali nepublicirane radnje.[20] Prema ana-

[13] St. Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije ... Split 1937., str. 13–14.

[14] Jelić, Povijesno-topografičke crtice o biogradskom primorju. Vjesnik hrvatskog arheološkog društva N. S. III. 1898., str. 33 i dalje.

[15] Fr. S. Zlatović, Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji ... Starohrvatska prosvjeta god. I. (1895.), str. 79.

Klaić, Bribirski knezovi, Zagreb 1897., str. 14., govori da bribirska »župa« graniči u ovom dijelu sa sidraškom i kninskom, a ne sa ninskom županijom.

[16] V. Klaić, Atlas za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 1888.

[17] Šišić, n. d.

[18] L. Jelić, Dvorska kapela sv. Križa u Ninu, Zagreb 1911., str. 1–3.

[19] A. Maschek, Geografisch-statistisches Repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien, Zara 1888., str. 143–5.

[20] Jelić, n. d. Bilješka br. 2.: »Prijegled povijesne topografije gradske župe iscrpen je iz već dogotovljenog našeg rukopisa o povijesno-monumentalnoj topografiji ninske županije, gdje će biti navedeni izvori, koji se radi kratkoće izostavljaju«.

lognoj radnji o biogradskom primorju[21] i spomenutoj bilješci moglo se očekivati, da će donijeti i granice ninske županije kao što je tamo sidraške. U tom rukopisu[22] on je zaista pokušao da to i učini i uzeo za osnovicu privilegij Andrije II. iz god. 1205., kojim ovaj podjeljuje slobodu gradu Ninu.[23] No on ne nastoji, da ubicira pojedina granična mjesta, nego je topografske podatke iz darovnice postavio onako napamet prema Civranovoj katastičkoj karti iz XVII. stoljeća, u kojoj je točno izvučena crta, koja dijeli ninski teritorij prema turskom državnom i zadarskom gradskom području.[24] On jednostavno duž te crte redom postavlja sve lokalitete iz spomenute darovnice. Ta karta, u kojoj su čak navedene pod brojem zemljišne čestice i koji broj je bio registriran u zemljišnoj knjizi, od velike je vrijednosti i nesumnjivo pruža vrelo prvoga reda za upoznavanje posjedovnih odnosa ovoga kraja. Ali jer potječe iz vremena, kada su teritorijalne i političke promjene na ovome prostoru takve i toliko različite, ona nikako ne predstavlja pouzdani historijski izvor pri određivanju granične crte, koja razmeđuje ninsku od lučke županije s jedne strane, i zadarskog područja s druge, u vremenu, dok je županija ninska još postojala u političkom smislu.

Tako postavke Jelićeve nisu fundirane na suvremenim vrelima, a jasno i rezultati, do kojih dolazi, ne rješavaju pitanje granica spomenute županije. Pitanje je, koliki je opseg imala ta županija u doba narodnih kraljeva, ili bolje u doba njenog postanka, kada su svi njeni izvorni dijelovi bili još u jedinstvenom sklopu. Da li je uopće moguće to pitanje riješiti? Karte, koja bi nam to pokazala, dakako nemamo, a isto tako oskudna su vrela, da bi smo je mogli pratiti iz njenog najranijeg doba. Podaci kojima raspolažemo jesu iz vremena, kada se ona raspada i nestaje.

[21] Jelić, Topografičke crtice o biogradskom primorju, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva N. S. III. Zagreb 1898., str. 33.

[22] Taj rukopis je pohranjen u Arheološkom muzeju u Splitu. Dobrotom direktora dra. Rendića bio mi je dan na uvid.

[23] Smičiklas, C. D. III., str. 50.

[24] Carta topografica del teritorio della città di Nona ove si vede la perticazione fatta d'ordine dell Illmo ed Eccmo Sig. Pietro (Civrano) Prov. genl. in Dalma. et Albā. Dalli Sigri Stefano di Boncont e Mag: Napolion con la distinzione di Beni Publici e di ragion particolare Boschi, Laghi, gaj et altro in conformità di quanto esprime la Terminazione di Sua Eccā. fatta adi 17. Giugno 1675. ed approvata dall Eccmo senato in Ducale di 26. Giugno 1675. La pnte carta e fatta dal supradetto Stefano de Boncant condotto di sua Serenita.

Adi pmo Maggio 1793. Zara, attesto io sottoscrito Cap. o Ing. diligentemente copiato il prete Topografico disegno da altro simile del Pubō Perito. Andrea Crivellari e confrontato coll originale esistente in questo Pubō Archivio lo trovai corrospondere (!) in ogni sua parte. In fede di che.

Francesco Zavoreo capo ing. e. U Zadarskom drž. arhivu, čuva se kopija učinjena od Antonija Marcovich, bivšeg katastralnog činovnika i kasnijeg namještenika gubernijalnog arhiva iz g. 1848.

III.

Andrijina potvrdnica, kako Smičiklas naziva u svom kodeksu povelju Andrije II. iz god. 1205., predstavlja osnovicu za rješenje ovog problema.[25] Ona je izdana oko sto godina po izumrću narodne dinastije, a oko dvjestaipedeset godina poslije Porfirogenetova djela De administrando imperio, u kojem se nalaze podaci o županijskom ustrojstvu stare Hrvatske. Prema tome su njeni podaci najbliže historijsko vrelo. U tom vremenskom razdoblju, t. j. od njena postanja do tada dakako da su moguće i promjene. Njih je stvarno i bilo, ali i o njima imademo dovoljno dokumenata tako, da je uspoređivanjem tog izvornog materijala moguće postaviti približnu crtu, koja zatvara ninsku županiju sa jugoistoka, t. j. prema lučkoj i prema zadarskom području, koja će se razlikovati znatno od onih, koje iznose Jelić i Zlatović.

U paleografsko-diplomatičku stranu ovih isprava ne možemo ulaziti, jer originala nema. Podaci su ovdje uzeti prema tekstu, kako ga donosi Smičiklas u svome Kodeksu.[26] Autentičnost sadržaja historički nije u pitanju. Neobično je samo to, što je jednom gradu u isto vrijeme, kad dobiva i samo pravo slobodnog grada, dan neobično veliki teritorij. Gradovi u Slavoniji, koji dobivaju u ovo vrijeme slične privilegije, ni iz daleka ne dobivaju ovoliki pripadni teritorij. No ako se zna, da je upravo to razdoblje u ugarskoj historiji, kada su darivanja kraljevskih imanja dosegla najveće dimenzije,[27] kada su se stranačke pristaše obilno nagrađivale krunskim dobrima i pravima[28] i da je to upravo doba, kada je po riječima mađarskog historičara Timona darivanje postalo princip vladanja,[29] tada i to postaje razumljivije. Rasipanje fiskalnih dobara i prava išlo je u korist u prvom redu feudalaca, ali je mogao da se time okoristi i jedan grad, pogotovo uzevši u obzir specijalne političke prilike u tadanjoj Hrvatskoj. Stvar biva još uvjerljivija, ako se ima na umu činjenica, da je Zadar od 1202. u mletačkim rukama i da je bilo potrebno u dalmatinskim gradovima suzbiti promletačka strujanja i postaviti branu mletačkoj ekspanziji. Formiranje jednog takvog municipija sa tolikim teritorijem moglo je odlično poslužiti toj svrsi. Andrija ističe i usluge, koje su mu Ninjani učinili u njegovoj borbi o prijesto s bratom Emerikom. Sve to, ne ulazeći u drugo, dovoljno osvjetljava i momenat i motive darivanja municipalnog prava Ninu. A isto tako postaje shvatljivo veliko prostranstvo, koje dolazi pod njegovu jurisdikciju. Time će Nin primivši autonomiju gotovo trogirskog tipa[30] postepeno ući

[25] Smičiklas, C. D. III., str. 50.

[26] Isti, C. D. n. m. – IV., str. 202.

[27] Fejer, C. D. III./1, str. 255. »... Castra, Comitatus, Terras et ceteros opulentos Hungariae proventus in perpetuas hereditates nostris baronibus et militibus distribuimus ...«

[28] J. Szekfy, Der Staat Ungarn, Stuttgart und Berlin 1918., str. 41.

[29] Timon A., Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte, Berlin 1904. str. 365–6.

[30] M. Kostrenčić, Hrvatska pravna povijest, (rukopis) str. 237.
Isti, Slobode dalmatinskih gradova po trogirskom tipu, Rad 239., str. 131.
Dabinović, Hrvatska državna i pravna povijest, Zagreb 1940., str. 446–7.

u sastav municipalne Dalmacije sa čitavim svojim teritorijem. Budući da je sve to dobio od kralja, izlazi iz toga, da je i čitav ninski teritorij sui iuris i da izvan svoje autonomije, kako to izričito u darovnici stoji, nije podređen ničijoj drugoj vlasti nego izravno kralju, ali i njemu u točno određenom i specificiranom smislu.

... »Volentes et id autoritate regia decernentes quod a modo in perpetuum ipsi cives ad suam voluntatem possint omni tempore eligere comitem sibi ... qui comes secundum consuetudines civitatis ipsius eandem ac suum comitatum et tenutam non aliter debeat iudicare et quod nullus dux, banus vel vicebanus noster ipsos cives None ad suum iudicium possit vocare vel cogere, quacunque de causa et nisi coram predicto ipsorum comite in civitate None et non alibi existente ...«

Tu se lako može vidjeti opseg i karakter podijeljenih mu sloboda. Polazeći od te činjenice ne može se razumjeti tvrdnja, koju iznosi Klaić[31] u svojoj Povijesti Hrvata, koju je i Šišić ponovio,[32] da se ninska »župa« utopila u lučku županiju i da je postala njen integralni dio. Ne ulazeći u to, koliko je i u kojem smislu točna ta tvrdnja s obzirom na bribirsku (koja je kasnije u rukama Šubića) i sidrašku,[33] može se sa sigurnošću reći, da se ona što se tiče ninske županije ne može nikako održati, jer ova u čitavom svom opsegu preostalom nakon prethodnih donacija dolazi pod municipalnu vlast grada Nina. Ni jedan ni drugi ne kažu, na temelju čega su postavili tu tvrdnju. Sam Klaić malo dalje kaže: »One stare hrvatske župe koje su u XII. i XIII. stoljeću dobile kao nasljedna lena pojedine velikaške porodice ne biše redovno privaljene novim županijama (t. j. velikim po uzoru na mađarske) nego ostadoše kao knežije kneštva ili grofovije u vlasti tih nasljednih knezova kao njihova gospoštija (dominium) Frankopana, Kurjakovića i Nelepića«. Nisu spomenuti Šubići, o čemu bi bilo svakako potrebno govoriti.

Potrebno je navesti još i ove retke[34]: »Prema svemu što smo dosada izložili razabiramo jasno, da su vlasti (velikih) župana i županija pripadale poglavito plemićke općine (*generaciones nobilium*) i kotari, kotari kraljevskih gradova (castra regalia). Knežije pojedinih velikaša kao i posjed crkvenih dostojanstvenika i redova imaju egzempcije.«

Slijedeći pasus očito obeskrepljuje spomenutu tvrdnju, t. j. da se ninska županija utapa u veliku lučku. »Napokon ostadoše slobodne od vlasti župana i županija kraljevske gradske općine (civitates liberae villae), i to ne samo u Dalmaciji, nego i u Hrvatskoj i Slavoniji. U Dal-

[31] V. Klaić, Povijest Hrvata, br. II.–2, str. 14.
Isti, Bribirski knezovi, str. 10.

[32] Šišić, n. d., str. 652.

[33] Isporedi studiju dra. Jelića, Topografske crtice biogradskog primorja. Tu se vidi, da se ni sidraška županija nije u cjelini utopila u lučku, nego da je jedan dio stare županije dospio u ruke benediktanskih samostana, zadarskog nadbiskupa, a kasnije i samog Zadra. Samo za neke dijelove te županije može se sigurno reći, da su se utopili u lučku. Vidi Rački, Arhiv za jugoslavensku povjesnicu (1863.), str. 63. Dalje isto vrijedi i za bribirsku. Ona je neko vrijeme sva u rukama Šubića.

[34] V. Klaić, n. m.

maciji su ove gradske općine bile samosvojne te je svaka zasebice imala svoju upravu i svoj statut.« I dalje[35] »dalmatinske gradske općine, koje su nekad bile omeđene gradskim zidinama, proširile su se u nutarnju zemlju, kada su kotari nekih tih gradova obuhvatili prostore hrvatskih krajeva (Šibenik) Zadar.«

IV.

To je bilo potrebno navesti, jer bi se ova tvrdnja odnosila na postojanje ninske županije još i u XIV. vijeku i dalje, a time bi pitanje njenih granica zahtijevalo dalja objašnjenja, što dakako nije moguće. Zadatak je utvrditi prostranstvo ove županije, od vremena kad imademo o njoj prve vijesti do 1205. god., t. j. do momenta, kad ona prestaje formalno egzistirati kao županija.

Vidjeli smo, da parochia i comitatus označuju isti pojam kao i Porfirogenetova županija, specijalno se to može baš u ovom slučaju utvrditi.

Kod svake darovnice, ako se radi o zemljišnom poklonu, po pravilu označuju se i međe darovanog posjeda. Tako i ovdje darovnica koju je Andrija II. 1. augusta 1205. g. izdao Ninu sadržava i granice poklonjenog teritorija. Stoga će ovdje biti iznesen samo tekst, u kome su obilježene granice, a ostali dijelovi, koji se odnose na druge povlastice i formalnosti, bit će izostavljeni. Mora se odmah konstatirati, da je u darovnici pripadni teritorij dva puta nazvan comitatus. Kod darovnica danih drugim gradovima upotrebljava se izraz terra, possessio i sl. za zemlju, koja se dodjeljuje gradu, ovdje se ističe comitatus, što još jednom potvrđuje, da se radi o preostalom dijelu nekadašnje županije.

... »Eapropter presentes noverint et futuri, quod accedentes ad nostram presentiam dilecti fideles nostri cives nonenses humiliter ... nobis suplicarunt quod civitatem ipsorum ... nostris specialibus insigneremus graciis et comitatum eidem civitati pertinentem metis designaremus debitis ne in processu quocumque temporis possit per aliquos vicinos occupari contra voluntatem et iustitiam civium eorundem ... Porro metas comitatus dicte civitatis designari fecimus per comitem Demetrium in hunc modum:

Imprimis incipit a capite cuiusdam insule Wyr (1) et deinde per litus	1. Odnosi se na otok Vir (Puntadura).
maris ad sanctum Andream (2) prope dictam civitatem,	2. Ruševine crkvice sv. Andrije na rtu, što sa sjeverne strane zatvara žaljev Dražnik nedaleko Nina.[36]

[35] V. Klaić, Povijest Hrvata II., str. 16.
[36] Prema spomenutom rukopisu Jelića.

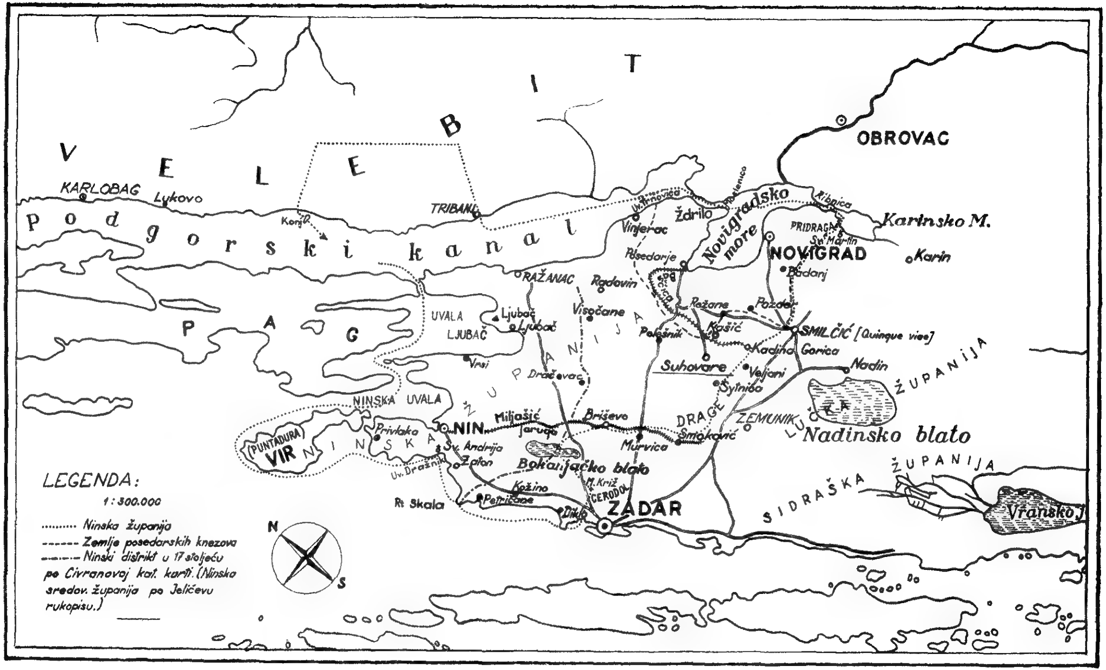

LEGENDA:

1:300.000

.... Ninska županija

------ Zemlje posedarskih knezova

-.-.-.- Ninski distrikt u 17 stoljeću po Civranovoj kat. karti. (Ninska sredov. županija po Jelićevu rukopisu.)

et deinde in locum protensum in mare qui dicitur Drugozay, (3)	3. Dugočaj je najvjerojatnije rt Skala, kako je zabilježen na vojnoj specijalnoj karti, jer se tu kopno najdalje pruža u more.
et deinde in Dykla, (4)	4. Diklo, Iculus, Dyculus, svakako u sklopu ove županije. Već Krešimir III. daje neke zemlje manastiru sv. Krševana.[37]
et deinde ad locum qui dicitur Crux parva, (5)	5. Mali križ u Cerodolu sjeveroistočno od Dikla označeni lokalitet na istoj karti.[38]
et deinde in quandam paludem que dicitur Ognakowo Blato, (6)	6. Ognjakovo Blato danas više uobičajen naziv Bokanjačko Blato
et deinde per medium ipsius paludis tendit ad partem australem ad metas cuiusdam possessionis vocate Bresghan (Bristiane), (7)	7. Possessio Bresghan ili po varijanti iz 1243. Bresciane. Lokalitet često spominjan, po kontinuitetu u ovom tekstu na istok od Bokanjačkog Blata odgovarao bi današnjem Briševu. Pod tim imenom dolazi god. 1349. (Briscevo).[39] To se čini vrlo vjerojatno, jer mu sa gornje strane od istoka prema zapadu teče potok, koji je identičan sa Miljašić Jarugom. Narod ga zove samo Jaruga, ali imade i drugih lokalnih naziva. Specijalna karta ovaj dio potoka naziva Suševac, koji ide, t. j. zapravo počinje od Smokoviča u blizini Zemunika prema zapadu.[40]
et deinde directe tendit in quemdam rivum qui dicitur potoch, (8)	8. Potok Miljašićeva Jaruga, njen najistočniji dio, koji ide skoro do Zemunika (vidi br. 7).
et deinde per ipsum rivum versus partem australem secundum cursum ipsius rivi in quoddam nemus dictum Jablan, (9)	9. Jablan, neki gaj, koji se pobliže ne da utvrditi.

[37] Rački, n. d., str. 62.
Ljubić, Dva popisa posjeda glasovitog manastira sv. Krševana u Zadru. Starine XIX., str. 88.

[38] Smičiklas, C. D. VIII., str. 551. *Braća Isoje i Priboje prodaju dopuštenjem* samostana sv. Krševana Dminoju, sinu Dezislava iz Blata svoj vinograd u Cerodolu ...« Vineam positam in Cerodolo in confinio crucis ...«

[39] Smičiklas, C. D. XI., str. 200.

[40] Bianchi, Zara christiana II., Zara 1879., str. 390–1.

et deinde directe per quandam vallem versus austrum que dicitur vallis Budyzlay (Budisgn), (10)	10. Nije moguće odrediti.
et tendit usque in Zytniza, (11)	11. Zytniza, Sitnica spominje se u više isprava, ali tek prema ispravi iz god. 1362.[41] može se približno ubicirati. Radi se u toj ispravi o zapljeni nekih dobara u korist nekog Zadranina po nalogu bana Nikole Checha i nadbiskupa zadarskog Nikole Matafaris. Tu se vidi, da se ona nalazi južno od Suhovara (Sovara) otprilike kako je označeno u priloženoj karti.
et deinde versus boream usque in Kadyna goriza, (12)	12. Kadina Gorica ili prema varijanti iz Beline povelje od godine 1243. Kazina gorica. U ispravi iz godine 1362. (vidi br. 11) nazvana Gerca Chachina. Istočno od Suhovara tamo, gdje počima tok potoka Rašinovac.[42]
et deinde quendem (quitizirzam) (!) et deinde versus boream ad quandam quercum qui dicitur quercus lupi, (13)	13. Nije moguće ubicirati.
et deinde in austrum ad vocatas quinque vias, (14)	14. U mnogo isprava se spominje quinque viae. Po poretku najbliže bi bilo današnjem Smilčiću. Tu se ukrštava pet putova (petoputje) još i danas.

[41] Smičiklas, C. D. XIII., str. 247. Egidije glasnik i službenik zadarske kurije izvješćuje, da je po nalogu zadarskih rektora, a dozvolom bana i nadbiskupa, prodao na dražbi posjed Franje Nikolinog de Varicassis u Suhovarima, Bartolu pok. Mavra de Grisogonis radi dužnih 220 libara; nekretninu je kupio sam vjerovnik za 400 libara, iz kojih je on za svoj dug namiren i isplaćene takse ... Posjed se nalazi kod Suhovara (Sovara), a omeđen je ovako: ... cui totius villae de Sucovare de borea est villa vocata Gladussa Parva mediante via publica dicta cista, per quam protenditur versus Possedariam; de austro possidet Johanes condam Johanis Qualis ad Sdachowa et partim nemus villae de Sitnica mediante via publica; de traversa est villa vocata Gerbica mediante potoch et partim villa est villa Treschane et partim est villa vocata Gerça Chachina mediante potoch; de quirina pasculum villae Strupnich et pasculum villae Zudomerich; ...

[42] Smičiklas, C. D. VI., str. 663., g. 1289. Vidi se, da je K. G. u ninskom teritoriju, jer zadarski sud posreduje u Ninu u korist Damjana Milogosta, svog građanina radi posjeda u K. G. (Vidi br. 11.).

et deinde versus boream ad vallem Koruganiza, (15)

15. Vallis Koruganiza mora biti u blizini Smilčića, jugoistočno od današnjeg Pozderova gaja. To se može utvrditi na osnovu komparacije darovnica knezovima posedarskim izdanim od Andrije II. god. 1219. i bana Stjepana od god. 1249. Određenje je toga mjesta to sigurnije, što ubikacija slijedećeg lokaliteta iz darovnice nije u pitanju.[43]

et deinde in locum qui dicitur Badagn, (16)

16. Badagn, današnji Badanj, dio novigradskog polja, jasno označen na specijalnoj karti i danas postoji pod tim nazivom tamo, gdje je ubilježen na priloženoj karti.[44]

[43] U dvije isprave imamo opisane međe posedarskih posjeda. Donosim izvatke iz obiju, koliko se odnose na granice posjeda, jer imade varijanata, koje omogućuju točnije određenje granica tih zemalja. U prvoj Andrija II. potvrđuje g. 1219. posjede posedarske Slavogostu Krbavskom komesu, koje su njegovi pređi dobili od Bele III. (1172.–1196. g.) (Smičiklas, C. D. III., str. 176.) ... quarum terrarum nomina sunt: Possedaria, Swerdlaz, (Briznizza), Janina loqua, Gudca, Miracha, Zachun, Nowo Blachiane ...

U drugoj ban Stjepan određuje međe posedarskih posjeda (Smičiklas C. D. IV., str. 391. g. 1249.) ... Quarum (sc. metarum) prima ... a plaga oriente quddam portus Maslina[1] vocatus est: exinde itur et venitur ad aliud portum Sdrilaz[2] vocatur ad Petram, que vocatur Oblaschina; inde itur et venitur ad quendam locum Ternaviza[3] ad fenile Blatce vocatum; inde graditur et pervenitur ad quendam lacum Ograienizza[4] loqua dictum; inde transitur et pervenitur ad verticem montis Strasische[5] vocati; inde vadit et pervenitur ad flumen Baschizza,[6] ad duas cruces, in petra pro meta sculptas: inde transitur supra permedium ipsius fluminis Baschizza, de quo flumine descendendo pervenitur ad magnam stratam de Nona tendente; per quam satis longum eundo pervenitur ad fontem (Mirach)[8] appelatum inde itur et pervenitur ad fontem Miraz Studenaz[9] secusque hunc fontem Miraz stando quantum longius homo potest de arco versus plagam meridionalem sagitare ille locus est pro meta deputatus; inde transitur et pervenitur, ubi ipsa terra (Possedaria tenet matas cum nobilibus Catichi[10] (Vidi Bianchi: n. d. 413) vocatis, inde itur et venitur de supra villam Regiane[11] vocatam, ubi est crux in lapide pro meta excisa; ab inde itur et pervenitur ad summum collis Volchia Glava nuncupati deinde eundo venitur ad collem Strichaz dictum ad metas quas tenet ipse comes Slavogostus cum nobilibus Mogorovichy inde eundo venitur ad cruces quinque viarum in vulgo petiputi nuncupatarum, deinde eundo venitur ad valibulam que in vulgo dicitur Draga Horuguenizza; exinde eundo venitur ad quandam foveam Badan nuncupatam inde eundo venitur ad valibulam Vsprina Draga nominatam et ab inde transiendo pervenitur ad locum ubi est in mare signum crucis super quandam petram prometa excisae; ibique prenominate mete terminarentur. ... Granica je dakle tekla od Ždrilca do uvale Trvovice i odatle do potoka Bašćice (ostale točke između ovoga nije mi uspjelo odrediti), i njegovim tokom, koji se u jednom dijelu zove Rašinovac, prema Kašiću i Režanima, a dalje duž granice, kojom je opisana ninska županija.

[44] Skok P., Prilozi k ispitivanju srpsko-hrvatskih imena i mjesta, Rad 224, str. 102.

et deinde ad quandam vallem que dicitur Weprina, (17)	17. Weprina, Vsprina Draga, gdje se točno nalazi, nije mi pošlo za rukom utvrditi, ali je sigurno, da se nalazi u blizini Novigrada, negdje u današnjoj Pridrazi istočnije od Badnja.[45]
et deinde ad lapidem qui est apud mare super quem sancta crux est desculpta, (18)	18. Kamo je išla granična crta u more, da li u novigradsko ili karinsko, nije moguće potpuno odrediti iz raspoloživih dokumenata, ali najvjerojatnije izgleda u karinsko, no ni u jednom ni u drugom slučaju ne može ići daleko od karinskog ždrijela Ribnice, kojim su oba ova mora spojena.
et ibi terminatur; excepta tamen possessione castri Lubey, que est hospitalis sancti Iohanis, (19)	19. Dokle su se prostirale zemlje ljubačke kaštelanije, koja je u posjedu hospitalaca, da li su one bile kontinuirana cjelina, to je sve u pitanju, jer nema dokumenata.[46] One su svakako ulazile nekada u sklop županije, ali su poznijom darovnicom svakako prije 1205. god. izdvojene iz nje, tako i poslije iz gradskog teritorija te bile sui iuris.
item pascua dicte civitati pertinentia in Magno monte sunt qui est super mare, (20)	20. Na podgorskoj strani pod Velebitom nalazila su se ispašišta, koja su pripadala ninskoj županiji, čije je prostranstvo moguće otprilike odrediti onako, kako prikazuje priložena karta.
incipiendo a loco qui dicitur Tribagn, (21)	21. Tribagn, današnji Tribanj.[47]
versus occidentem usque ad locum qui dicitur Equus, (22)	22. Radi se o lokalitetu označenom na specijalnoj karti kao Konj ispod Karlobaga ili točnije Lukova.

[45] Isti n. d., 112. Po saopćenju Grge Oštrića, konzervatora zadarskog Konzervatorskog zavoda, dobrog poznavaoca ovog kraja i prema jednoj geografskoj karti iz 16. ili 17. st., koja je nedavno došla u posjed Drž. Arhiva u Zadru, Veprina Draga nalazi se između Posedarja i današnjeg Novigrada i odgovarala bi današnjem lokalitetu Lepurine. Tako bi Novigrad bio izvan sklopa ninskog posjeda, dok po darovnici Andrije II. iz 1219. g., Novigrad je nesumnjivo u sastavu posedarskih zemalja.

[46] Nažalost u »Zadarskom katastihu iz XV. st.« koji je objelodanio u XLII. Starina – S. Antoljak, baš fali dio, koji se odnosi na ovo područje.

[47] Bianchi, n. d., str. 282.

et usque ad cacumen montis«. (23) 23. Od Tribnja do Konja prema vrhovima Velebita do njegove glavne kose.

U ispravi, kojom Bela IV. g. 1243. na molbu Ninjana[48] ... »ut territorium communitatem confines et ditrictum eidem civitati iure proprio pertinentem metis designaremus debitis ...« potvrđuje Ninu njegova prava dobivena od Andrije, postoje ove dvije varijante gornjega teksta: ad 7) mjesto possessionis vocate Bresghan stoji, possessionis nuncupate Bresciane, ad 12) mjesto Kadyna goriza, Kazina gorica.

*

Granica bi dakle ninske županije u njenu najvećem opsegu, t. j. u doba najbliže njenu formiranju tekla od otoka Vira uključivo na rt Skalu, odatle obalom do Dikla uključivši i njega, te od Dikla preko Cerodola, gdje se nalazi Mali Križ, na Bokanjačko blato i dalje sredinom tog Blata na Briševo te od njega pravcem Miljašić – Jaruge prema Smokoviću blizu Zemunika, odatle jugoistočno od Suhovara (Sovara), u čijoj se blizini spominje Sitnica i Kadina gorica (vidi na priloženoj karti), te istočnim razmeđem posedarskih posjeda, gdje se može lako utvrditi lokalitet Badanj te preko nepoznate Vsprine Drage u more. Po svemu izgleda u Karinsko ždrijelo Ribnicu. U svakom slučaju obuhvata i Novigrad.[49] Odatle obalama Novigradskog Kanala na Ljubački tjesnac, koji razdvaja ninsko kopno od otoka Paga, ljubačkim zalivom i ninskom uvalom opet na otok Vir. Tako da otok Pag ostaje izvan njena sklopa. Jedino se proteže na podgorsko kopno s onu stranu kanala na moru od crte Tribnja do Konja ispod Karlobaga i sve do vrhova Velebita u unutrašnjost. Teritorij, koji je zatvoren ovom crtom, stalno se nekada nalazio u sastavu ninske županije. Prema tome i zemlje ljubačke kaštelanije, koje su dobili hospitalci i koje se u darovnici izrijekom izdvajaju, a isto tako i zemlje posedarskih knezova svakako

[48] Smičiklas, C. D. IV., str. 202.

[49] Novigrad se kasnije razvija u poseban distrikt na štetu i ninskog teritorija i zemalja posedarskih. Vidi: S. Gunjača, Repertorium actum Domini Antonii de Zadonantis olim publici et iurati notarii Iadrae. Starine br. 42. (1949.), str. 344. Tra li villici delle ville Zaton Podnovie e Blachiane distretto di Novigrado, che sono in litte con li nobili signori de Possedaria.

Pitanje Novigrada je uopće dosta složeno. Prema navedenoj ispravi Andrije II. iz g. 1219., u kojoj su navedene zemlje dodijeljene posedarskim knezovima, *Nowo* znači Novigrad. Zašto Blachiane dolazi poslije Nowog, kad bi po redu trebalo biti ispred njega, jer Blachiane je novigradsko polje, koje se nalazi između Novigrada i Posedarija, nije jasno. Novigrad je svakako spadao prema ovome u sastav nekadanje ninske županije.

Ako se uvaže navodi u bilješci (45), onda Novigrad ne bi spadao u ninsko gradsko područje. Da li se je i on u vrijeme mletačke okupacije jednog dijela ninskog teritorija g. 1329. priključio lučkoj županiji ili je to možda i ranije bilo i kakva je uopće njegova dalja historija, ostaje da se istraži.

su nekada bile njen sastavni dio.[50] Da je točan ovaj zaključak s obzirom na završni i srednji dio granične crte, govore i isprave, koje sadržavaju međe posedarskih posjeda i onog, kojeg je gradu Zadru dodijelio Bela IV.[51] U njima dolaze sasvim isti lokaliteti, koji i u darovnici Andrije II. i onoj Bele IV. iz 1269. g. Od tih lokaliteta pet je sasvim istih (Quinque viae, Vallis Koruganiza, Badagn, Weprina Draga, i Lapis: ...) i postavljeni su istim redom. Komparacijom podataka moguće je utvrditi otprilike i neke točke u srednjem dijelu granične crte.

Prema tome može se smatrati utvrđenom graničnu crtu ninske županije u bitnim dijelovima, t. j. prema zadarskom teritoriju jugoistočno i lučkoj županiji (koja jednim svojim dijelom po darovnici Bele IV. u polovini XIII. stoljeća pripada Zadru) na sjeveroistočnom dijelu. Te točke, kako se vidi, čvrsto su postavljene i nesumnjivo topografski ubicirane. Nazivi pojedinih mjesta sačuvali su se neizmijenjeni do današnjeg dana. Odmah se može jasno vidjeti da je danas nemoguća ubikacija nekih točaka (9, 10, 14, 19). Isto tako ubikacija lokaliteta pod točkom 5 i 11 ne može biti posve precizna. Tako će i dalje neki dijelovi te crte ostati donekle neodređeni, no korekture, do kojih će eventualno u toku vremena doći, ne će nikada bitno izmijeniti ovdje utvrđene osnovne pravce, a pogotovo ne njene krajnje točke (Diklo – Dobriševa i Smokovića i od Badnja do mora). Tako se može za ninsku županiju reći, da je njeno omeđašenje moguće dokumentarno odrediti i da

[50] Vidi br. 15 (bilješku). Zašto nisu izrijekom izuzete iz darovnice i Andrijine i kasnije Beline zemlje posedarskih knezova, kao što je to učinjeno za zemlje ljubačkog kastruma, koje dobivaju hospitalci. – »Excepta tamen possesione castri Lubey«.

To ostaje pitanje. Za zemlje hospitalaca bilo je to potrebno učiniti već stoga, što su one odasvud opkoljene posjedom ninskim, dok su posedarske na rubu županijskog teritorija, no time nije do kraja riješena stvar, jer nije jasno, zašto nema razlike u završnom dijelu granica ninskih zemalja i posedarskih knezova, ako su ove druge jurisdikcije. Pet točaka je upravo identično, a ipak se radi o različitim jurisdikcijama. Moguće je, da ta diferencijacija u ovo vrijeme nije još tako izrazita. Crkveni posjedi uspjeli su mnogo ranije pribaviti egzempciju. Ista stvar dolazi do izražaja i u darovnici Bele IV. iz g. 1242. Zadru.

[51] Smičiklas, C. D. IV., str. 162. Bela IV. proširuje gradski teritorij Zadra. ... »et insuper terram iacentem a Nedini usque Reguna praeter illam quam modo possident; item superius usque ad Martindam in mare, praeter terram pertinentem ad comitatum None et terram Jubil que est hospitaliorum, quas eidem non contulimus ...«

Zadar je tada u sklopu Ugarsko-Hrvatske i on se širi na teritoriju u zaleđu. Teritorij, koji je pripadao Zadru, stalno se mijenja. Od najužeg u doba doseljenja Hrvata, kada je on najmanji, pa do mletačke ere, kada on postaje glavno uporište moći Venecije na našoj obali. Njegovo širenje ide na štetu u prvom redu sidraške županije i lučke, dok su od ninske po svoj prilici oduzeti tek neznatni dijelovi. (Vidi, Jelić, Povjesne crtice o B. p., str. 36.) Teško je izbliza pratiti sve promjene zadarskog teritorija, (ne zemalja, koje posjeduju Zadrani kao pojedinci na tuđem području), prije definitivnog zaposjednuća od Venecije. Djelo Simona Gliubavza, Storica *Disertazione dell contado e territorio* di Zara (La Domenica, Zara 1890. Nro. 36, 40, 42 anno III.) u potankosti opisuje zadarski teritorij, ali tek u XVII. st. Jednako i spomenuta Civranova karta. Opsežno djelo V. Brunellia, Storia della città di Zara, I. Venezia 1913., ovog se pitanja tek tu i tamo dotiče.

zato nije potrebno, kako to Zlatović veli, te međe postavljati na osnovu geografske konfiguracije zemljišta.

Pri određivanju granica imao sam na umu županiju ninsku u vremenu najbližem njenom formiranju, t. j. u doba, dok je njen teritorij perimetralno još bio cjelovit i dok ga kraljevske donacije nisu administrativno dismembrirale, razbivši ga na više jurisdikcijskih područja.

V.

U razvoju ninske županije od njena postanka do propasti opažaju se tri faze: 1. U vremenu, kad je nastala i dok je čitav teritorij bio pod jednom jurisdikcijom; da li se tu još može razlikovati doba, kad se ona proširila na svoj podgorski posjed ili je taj od početka bio njen sastavni dio, nije moguće sigurno reći.[52]

2. Doba, kad dolazi do dismembracije njena izvornog prostranstva i cjelovitosti darivanjima narodnih i kasnije ugarskih vladara, u kojem ona gubi ljubačku kaštelaniju, koju dobivaju hospitalci, zemlje, koje dolaze u posjed posedarskih knezova, te vjerojatno neke periferne, koje stjecajem okolnosti potpadoše pod Zadar;

3. Razdoblje, koje traje od gubitka spomenutih dijelova do osnutka ninske autonomne općine, kad je preostali dio došao pod vlast ninske gradske općine. Historija ninske županije teče dakle od njenog neizvjesnog početka do 1205. godine.

Promjene ili gubici teritorija nekadanje ninske županije, do kojih je došlo poslije godine 1205. ne spadaju u pitanje granica ninske županije. Te godine ona se izdvojila iz sistema hrvatskih kraljevsko-rodovskih županija, a njeni su se društveni odnosi približili onima, koji su vladali u ostaloj municipalnoj Dalmaciji, da se na početku XIV. stoljeća u svemu *saobraze ostalim dalmatinskim gradskim komunama*. Prema tome pada tvrdnja, da se ninska županija utopila u lučku.

Međutim ninski teritorij pretrpjevši gubitak Visočana, Krbavac-Luga i Snojaca u doba Ljudevita Velikog Anžuvinca,[53] koji je otimao posjede i drugim gradovima i knezovima, ostao je periferno vjerojatno isti sve do dolaska Venecije i kasnije Turaka. Ali je vjerojatnije, da taj otpali dio ninskog teritorija nije pao pod vlast Venecije, kad je u njene ruke

[52] Šišić, n. d., str. 637. Rapska povelja, koja govori o podgorskoj župi, falsifikat je, kako je to već pisao Šuflay i dalje Šišić. Zato govori i pored ostalog i činjenica, *da hrvatski vladari nisu imali nikad pravo da određuju međe biskupijama*, kako su to mogli po posebnom privilegiju, dobivenom od pape, ugarski kraljevi, nego je to bilo u nadležnosti crkvenih sabora, u kojima je dakako mogao i kralj imati riječ. Povelja je prema tome nastala kasnije, nego što je u njoj označeno, no to ne isključuje mogućnost, da neki podaci, koje ona sadrži, budu pouzdani.

[53] G. Praga, Atti e diplomi di Nona, Roma 1936., str. 79. Tu Ljudevit Veliki dariva ta mjesta Grguru Krbavskom, kojemu ih opet oduzima – »propter rebellionem«.

došao Nin godine 1329.[54] Tada je Venecija zbog obrambeno-strateških i svojih političkih razloga kao i zbog općeg propadanja samog Nina, stvorila na ninskom području nekoliko distrikta, pomažući tako izdizanje novih mjesta kao Vinjerca, Ražanca i osobito Novigrada, koji su pravno postepeno potpuno izjednačeni s Ninom, tako da se prvotno ninsko područje sada suzilo na veličinu jednog distrikta, kako to pokazuje Civranova katastička karta.[55] Taj pozniji ninski distrikt sačinjavale su porezne općine uređene pod Austrijom; Nin, Privlaka, Dračevac, Poljica i Vrsi.[56]

Na kraju se nameće pitanje: U kakvom su odnosu prema novoj gradskoj municipalnoj vlasti, na koju prelaze prerogative nekadanjeg kraljevskog komesa, članovi dvanaest hrvatskih plemena i njihove zemlje, koje su bile na municipalnom ninskom teritoriju. Da li su oni svi kao takvi ulazili u viši sloj ninskih građana potpuno se pravno izjednačivši sa ostalim ninskim plemićima, ili ukoliko nisu svi po tom pravu plemići, postoje li kakve razlike između njih i ostalih građana. Imade više podataka, koji govore jasno, da se pripadnici nekadašnjih hrvatskih plemena ninskog teritorija razlikuju od drugih pripadnika općine. Nije riječ o onima, koji kao Gusići, Jamometići i Mogorovići vrše čast gradskog ninskog komesa. Oni su redovno susjedni feudalci (milites regii). Imade opet drugih, koji su suci i članovi upravnog vijeća, koji su pravi građani ninski, ali imade i pripadnika tih plemena, koji ne vrše nikakve slične funkcije. Važno bi bilo znati, s obzirom na pitanje, o kojem se ovdje radi, da li su oni ulazili osim u gradski ninski pravni sistem po redu, koji je važio i za sve ostale građane, ili su uživali poseban položaj, po kome su se razlikovali od drugih građana. Da su bili podložni normama gradskoga statuta, to je jasno, jer egzempciju imadu samo feudalci i oni kao takvi nisu građani ninski. Godine 1433.[57] vodi se parnica između kaptola ninskog i Vlatka Šegotića (De genere Tugomirić) zbog neke zemlje »in Kerniza« pred lučkim stolom u podgrađu. Iz toga izlazi, da ninska gradska vlast nije u svemu kompetetna za te svoje građane. Odlučna je tu dakako ubikacija Kernize. Da li se ona nalazi na tlu lučke županije ili ninskog područja? Jer, ako je na ninskom tlu, kako se čini,[58] parnica bi se morala voditi pred gradskim ninskim sudom. Tu se parnica vodi pred drugim forumom, iako se radi o ninskom kaptolu i o ninskom građaninu i o ninskoj zemlji.

[54] Klaić, Hrvatska plemena od XII.–XVI. Rad 130, str. 40.
Isti, Knezovi bribirski, str. 40.

[55] Vidi na priloženoj karti.

[56] Maschek, n. d.

[57] Ljubić, Listine IX., str. 55–56.
Klaić, Hrvatska plemena ... str. 70.

[58] Bianchi, Zara christiana str. 421. in scritture del 1450. 1 1436. e ramenata la villa Kerniza nel territorio di Nona. Forse la stessa che Cerneša. Prema podacima iz spisa zadarskih notara iz g. 1531. »Cerniche« se nalazi na ninskom području. Podatak će biti objavljen u članku Stj. Antoljaka: »Novi podaci o hrvatskom pjesniku Petru Zoraniću«.

Čini se, da se radi o dvopravnom sustavu, po kojem su pripadnici dvanaest plemena sačuvavši svoje rodovske privilegije, rješavali svoje imovne poslove pred županijskim sudom, koji je priznavao njihove rodovske običaje, a kako ovoga nema u Ninu, oni idu onom najbližem u Luki. Na to pitanje upozoravam, ali napominjem, to nikako ne može biti dokaz, da se ninska županija utopila u veliku lučku, kako bi po tome moglo izgledati.

Ninska županija nestaje 1205., a na njenu se tlu razvija grad Nin, koji dobiva tada preostali dio teritorija nekadašnje županije i kao takav ne može da spada ni u jednu županiju, isto tako, kao što ni Zadar ili koji drugi grad sa svojim područjem, jer bi to bilo u suprotnosti sa osnovnim principima državno-pravnog ustrojstva sredovječne Ugarsko-Hrvatske.

(Primljeno u sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 7. III. 1952.)

Martin Dobrinčić

OBNOVA ŽELJEZNIČKOG SAOBRAĆAJA NA PODRUČJU FNRJ 1945.–1946.[1]

»Obnoviti našu zemlju ... To znači izgraditi saobraćaj, osposobiti sve željezničke linije, sagraditi namjesto privremenih drvenih mostova čelične, željezne i betonske mostove. To znači popraviti i sagraditi desetine tisuća kola, to znači izgraditi i popraviti stotine i stotine lokomotiva, to znači osposobiti naš potpuno razoreni riječni i pomorski saobraćaj.«

Tito – omladini u Sarajevu – »Saobraćaj« 2/45.

Prema načinu prevoženja – transportiranja i putovima odnosno površinama, po kojima se obavlja transportiranje, razlikuje se transport po granama, i to:

na suhu (željeznice, cestovni transport: životinjska sprega, motorna vozila na cestama i sl.);

na vodi (pomorska plovidba, unutrašnja plovidba: po rijekama, kanalima i jezerima) i

u zraku.

[1] Ministar saobraćaja FNRJ svojim rješenjem Msbr. 84531/46 odobrio je pripremu za izdavanje nove knjige »Dvije godine obnove saobraćaja«. Pripremu je vodilo Saobraćajno izdavačko poduzeće Ministarstva saobraćaja. Trebalo je da knjiga obuhvati i prikaže sav rad i napore svih naših naroda, naših radnika, stručnjaka i organa narodnih vlasti oko obnove i izgradnje (željezničkog) saobraćaja, od oslobođenja pa do prijelaza na plansko gospodarstvo, a trebalo je da izađe na dan Pobjede, 9. svibnja 1947.

Knjiga nije izašla.

Bio sam do 31. I. 1947. službenik državnih željeznica i kao takav pratio sam, koliko mi je bilo moguće, tok obnove. Da bi se sve obuhvatilo, sve vjerno prikazalo, trebalo bi više marljivih ruku, više očevidaca, više podataka, više vremena. U vrijeme obnove, koliko znam, malo je tko mogao bilježiti događaje, uspjehe, podatke. Bilo je malo kadrova, pa se oni nisu mogli odvajati od svakidanjih poslova. Danas bi trebalo prelistati tisuće stranica službenih spisa, nacrta, izvještaja, pa da se to sve prikupi. Jedan čovjek za to nedostaje. A trebalo bi to prikupiti i prikazati, jer je to povijest narodnih nastojanja, da završe djelo oslobođenja. Zbog toga i ovaj prikaz ne će biti potpun, on je dio onoga, što je trebalo skupiti i izdati, da se prikažu napori naših naroda, da vlastitim snagama i sredstvima u temelje zajedničke nove države ugrade granitnu stijenu: obnove saobraćaja općenito, a željezničkog posebno, da dokažu tako da su dostojni slobode, za koju su se tako žilavo borili.

U svoje vrijeme na poticaj uvaženog profesora dra M. Mirkovića sastavio sam prikaz obnove željezničkog saobraćaja, ali sam sada, opet na njegov poticaj, prikaz preradio. Da pak sve ne bude puko nabrajanje događaja po mojem sjećanju i bilješkama, nastojao sam prikupiti (i barem djelomično sam u tome uspio) odgovarajuću dokumentaciju. Ta je dokumentacija najvrednji dio rada.

Zakon o petgodišnjem planu razvitka narodne privrede naziva željeznice osnovnim nosiocem transporta. Naziva ih tako zato, »što su one najmoćnije transportno sredstvo za prijevoz velikih količina robe na velike udaljenosti po suhoj zemlji i što ih u tom pogledu ne može odmijeniti ni jedno drugo transportno i saobraćajno oruđe. One su takve još i zato, što transporte robe i osoba vrše velikom brzinom, s najvećim jamstvom za ispravnost i sigurnost robe i bezbjednost putnika; što rade bez prekida i regularno i zato, što transporte obavljaju najjeftinije.«[2]

Jugoslavija je iza prvog svjetskog rata sastavljena iz krajeva, koji su dotada bili pod raznim gospodarima. Saobraćajna mreža, koja je bila naslijeđena u tim krajevima, predstavljala je nastojanje imperijalističkih okupatora, da te krajeve vežu za svoje gospodarstvo, da te veze upotrebe za dalje prodiranje, mahom na istok, i da ne dopuste osjećaj zajedničkog interesa slavenskog stanovništva u tim krajevima. Naoko u prilog takvom nastojanju imperijalista išla je i okolnost, što nekako geofizičke prilike kao da upućuju naše krajeve tokom najvećih riječnih slivova, tamo nekamo daleko prema Crnom i Egejskom moru, kamo teku velike rijeke. S druge strane kao da je od sebe odbijala obala Jadrana, jer je razvođe njegova i crnomorskog – pa i egejskog sliva – ponegdje udaljeno manje od 15 km od obala Jadrana. Te su obale od zaleđa ograđene visokim gorskim lancima Dinarida i te prirodne zidine ponegdje u više usporednih redova pružaju se uz obalu u istom smjeru, u kojem leži i sama obala, i baš te zidine čine to razvođe, koje da je vrlo teško prijeći i povezati zaleđe s Jadranom. To je u stvari izgovor formalne prirode.[3]

Nije nam zadatak dokazivati, da drugdje takvo gorje ne sprečava izgradnju saobraćajnica. Ni dotadanje okupatore invazore naših kra-

[2] Kirilo Savić, Železnica kao saobraćajno sredstvo, Željeznički almanah 1928.–1929. g., str. 12.

Zakon o petgodišnjem planu razvitka narodnog gospodarstva FNRJ nalaže za 1951. god. ove udjele transporta po granama, i to:

Grana saobraćaja	Prijevoz tereta – tone	Prijevoz osoba
	%	%
Željeznice	80,0	68,08
Pomorstvo	9,3	2,9
Unutrašnja plovidba . .	5,2	0,7
Autosaobraćaj	5,5	27,6

I iz tih se udjela vidi, da su željeznice osnovni nosilac transporta.

[3] Postojao je i izgovor, da je teren općenito gorovit, pa da je zbog toga u našim centralnim i južnim krajevima teško, štaviše nemoguće, graditi saobraćajnice, posebno željezničke pruge. Ako razgledamo odnos nizina i visočja na zemaljskoj površini, utvrdit ćemo, da je svega oko 1/3 nizina, a 2/3 visočja. Takvo je stanje, otprilike, i u Europi, slično je, ma da nešto nepovoljnije, i kod nas. Vrhunci naših gora ne dosežu ni 3.000 m n/m visine. Triglav, najviši vrh Jugoslavije, visok je

jeva (Beč, Pešta, Rim), a ni druge u drugim krajevima, nije visina i širina Alpa, Karpata i Apenina, kud i kamo viših i širih od naših Dinara, priječila, da ondje, gdje im je trebalo, izgrade i ceste i želje-

2.864 m. Drugdje je gorje više: Himalaja (Čomolungma-Mount Everest) 8.882 m, Ande (Aconcagua) 7.039 m, Kavkaz (Elbrus) 5.629 m, Alpe (Mont Blanc) 4.807 m, Pirineji (Maladetta) 3.404 m pa i Karpati su visoki (Visoka Tatra–Gerlahovka) 2.663 m. Naši prijevoji, gdje su sprovedene saobraćajnice, razmjerno su niski, jer je nisko i gorje, između kojih se nalaze: Veliki Alan 1.410 m hrvatska je najviša gorska cesta Perušić–Stirovača–Jablanac, Kuk 1.140 m sa cestom Gospić–Donji Lapac, Banska vrata 1.080 m s Rudolfovom cestom Novi Vinodol–Ogulin, Mali Alan 1.045 m s cestom Zadar–Gospić, Bila 888 m s cestom Senj–Karlovac (jozefinska), Čudin klanac 780 m s cestom Otočac–Plitvička jezera, Vratnik 698 m na cesti prema Senju i t. d.; zatim neki željeznički prijevoji – prorovi na pr. kod Stambulčića (blizu Sarajeva) 949 m kao naša najviša željeznica uopće, Rudopolje 870 m, Lič 830 m, Malovan 794 m, Ivan 755 m, Lička Kaldrma 674 m. Prijevoji su u drugim zemljama viši, a to se vidi i iz visine sprovedenih saobraćajnica: Bernina 2.380 m, Furka 2.170 m, Brenner 1.371 m, Gothard 1.154 m, Arlberg 1.311 m, Lötschberg 1.244 m, Mont Cenis 1.295 m, Truke 2.148 m, Marschal 3.457 m, Boreas 3.500 m. I t. d. Mi nemamo nijednog kanjona tipa Colorado (kojeg dosada nisu prešle željeznice). Naše ulančeno gorje nije dugačko, u drugim zemljama je duže: Ande (Kordiljere – Cordillere) 15.000 km, Himalaja 4.800 km, Ural 2.000 km, Karpati 1.500 km, Kavkaz 1.300 km, Alpe 1.200 km, Jura 590 km, Balkan 530 km, Pirineji 430 km. Naša najduža gora Velebit prema njima je blagi brežuljak i po visini (1.798 m) i po dužini (166 km) kao i po širini (15 km). Sve ostale naše planine po dužini daleko zaostaju za Velebitom. I t. d.

Ako razgledamo ekonomsku geografiju, utvrdit ćemo, da Jugoslavija ima preko 30% zemljišta za obrađivanje, preko 24% livada i pašnjaka, preko 31% šume, a manje od 14% ostalog zemljišta (Lukas, Peršić, Minervin svjetski atlas, str. 50), što u poredbi s drugim državama izlazi povoljno. »Nigdje se nije na tako malom prostoru skupilo toliko raznovrsnosti u prirodnom reljefu, toliko ljepote, toliko prirodnih preduvjeta industrijalizacije i razvitka narodnog bogatstva kao ovdje: povoljni preduvjeti, koji se među sobom upotpunjuju: plodne ravnice u riječnim dolinama s viškovima hrane, industrijskog bilja, tehničkih kultura, bogate šume, vode i vodene snage, razni a ipak i u raznolikosti povoljni klimatski uvjeti za biljnu proizvodnju, za stočarstvo, za voćarstvo, za vino, za suptropske kulture, riječni putevi na sjeveru, more na jugozapadu s razvedenim obalama, velikim brojem luka, i na domaku mora šume, ugljen i željezo, veliko bogatstvo raznih ruda i minerala: željezo, bauksit, mangan, bakar, cink, olovo, hrom, molibden, wolfram, magnezit, antimon, živa, asfalt, so, mramor, kamen, zemlja za ciglu, sadra, cementni lapor, nafta, zemni plin, uljani škriljci i t. d. Takvu kombinaciju energetske podloge i sirovinske podloge u biljnoj i stočnoj proizvodnji, u drvetu, u ribama, u rudama i mineralima za industrijalizaciju, pri obilju hrane i mogućnostima izvoza viškova nekih proizvoda za prehranu nema ni jedna zemlja oko nas, nemaju ni mnogo veće i razvijenije zemlje: nekima nedostaje hrana, drugima stoka, trećima šuma, četvrtima ugljen, petima ključne rude za industrijalizaciju, agrarne sirovine, tehničke kulture, more i t. d.« (dr. M. Mirković, O nekim pitanjima ekonomske geografije FNRJ, Ekonomski pregled, časopis Društva ekonomista Hrvatske, Zagreb 1950, br. 1, str. 71). Klimatski uvjeti su povoljni, temperaturna kolebanja u zemljinoj kori su kod nas povoljna (voda se na dubini od 1 m ne smrzava, na srednjim geografskim širinama smrzava se i na dubini od oko 1,5 m, a u sjevernim krajevima smrzava se i na dubini od 2 m do 2,5 m, negdje čak i na dubini od preko 3 m). Debelog leda kod nas ima malo (opasnost za mostove), drugdje – na sjeveru – ima ga mnogo više. Vjetrovi su relativno slabi (bura i košava ugrožavaju i saobraćaj, ali samo na ograničenom prostoru). Atmosferski talozi su umjereni, blagi. Snježna granica na našoj geografskoj širini je na 3.000 m (n/m visine), pa lavine, ledenjaci kod nas ni ne postoje, ima (prema Cvijiću) samo tragova (Šar, Komovi, Sinjajevina, Triglav, Prokletije). Uopće uzevši,

nice.[4] Ondje su oni i nadilazili i obilazili i podilazili (prorovali), odnosno na sve moguće načine svladavali prirodne prepreke. U našim su krajevima tako samo ponegdje činili.

Priroda je u našim krajevima razmjestila i tekuće i ostale vode tako, da je prilično teško, ali ne i nemoguće, upotrebiti ih kao plovne putove sve i ravnomjerno po svim krajevima, pa bez velikih materijalnih žrtava ne bi ih bilo moguće (u većini) osposobiti za saobraćaj uopće, ali su one zato predodređene za davanje elektroenergije.

Tako Jugoslavija iza prvog svjetskog rata raspolaže s oskudnom, neravnomjerno razmještenom, međusobno nepovezanom željezničkom mrežom, s kolosijekom različite širine (glavne četiri, i to od 1435, 1000, 760 i 600 mm), s razlikama u vlasništvu i sistemu eksploatacije.

ma koliko bilo točno, da u našim krajevima ima i teških terena za željeznice (gromadne planine Rodopskog sistema), ipak stvarno uporedno stanje mreže odaje, da su se mogle izgraditi željeznice i na usponima, da se istom tada izravna stanje s nekim drugim željeznicama. To se vidi iz ove skrižaljke:

Željeznice	U horizontali i do 5‰	Uspon i pad u ‰ (pro mile)		
		5–10	10–25	preko 25
Jugoslavija	77,5	21,9	9,6	0,6
Francuska PLM	50,2	48,3	24,6	1,5
„ Paris-Orléans	34,7	64,5	36,0	0,8
„ du Nord	69,1	30,9	10,7	0,0
„ de L'Etát	54,5	45,1	17,8	0,4
Njemačka	69,4	30,2	10,8	0,4
Belgija	63,6	36,2	17,3	0,2
Čehoslovačka	55,7	43,0	24,2	1,3
Poljska	71,3	28,5	5,5	0,2
SSSR (kolosijek 1524)	56,9	42,0	6,7	0,5

Razmjerno veliki broj pruga u horizontali i s malim do 5‰ usponom pokazuje prednost naših željeznica (i našeg reljefa) kao jedan od preduvjeta za ostvarenje veće brzine, ali i – prirodno dopuštene – mogućnosti daljeg građenja.

Povećanje odnosa željeznica s usponom do 10‰ (pa i do 15‰) prema željeznicama u horizontali, kao što se vidi iz skrižaljke, ne bi naše željeznice – do određene granice – stavilo u nepovoljnije stanje od drugih navedenih željeznica. Prema tome graditi se moglo, a imalo je i radi čega (ekonomska geografija).

(Podaci: Kirilo Savić, Građenje željeznica, knjiga treća, Beograd 1948, str. 145 i dalje, pa str. 253 i dalje, kao i ing. D. Jovanović, Moderna željeznička kola, Saobraćaj, br. 1/946, str. 29).

[4] Najviša željeznica u Europi je (Savić, op. cit.) na Jungfrau (3457 m – u stvari turistička željeznica), a u svijetu ona Rio Mulato–Potosi (4880 m). Mnogobrojne su željeznice ispresijecale europsko najviše gorje Alpe. Sve te željeznice preko Alpa vezuju velike predjele centralne Europe s toplim Sredozemnim morem (i njegovim dijelovima). Dio Sredozemnog mora je Jadransko more, koje se najdublje uvuklo u europsko kopno. K Jadranu su samo sa sjevera izgrađene relativno dobre željezničke pruge, koje svršavaju u Mlecima, Trstu i Rijeci, dok s istočne strane takvih veza na Jadran nije bilo.

Željeznička se saobraćajna mreža nalazila većim dijelom u sjeveroistočnom dijelu države; poput luka u tim su se krajevima nalazile mahom željeznice normalnog (1435 mm) kolosijeka, a središnje oblasti države predstavljala je ogromna saobraćajna pustinja. Ma koliko je stara Jugoslavija u stvari vršila dogradnje i preinake, ipak je, što se tiče saobraćaja, ona i dalje predstavljala i tehnički zaostalu zemlju i zemlju s neravnomjerno razmještenim saobraćajnim putovima i sredstvima. To se vidi iz ovih uporednih podataka stanja pred drugi svjetski rat (stanje 1938.–1940. god.):[5]

Na 10.000 stanovnika bilo je okruglo:

Č e g a	Mjera	Cio svijet	Europa	Jugoslavija
Željeznica	km	6,0	8,2	6,6 (6,2)
Trgovačko brodovlje	BRT	310	855	250
Automobila	kom.	188	142	10
Putova	km	70	48	26,5

[5] Prema časopisu »Naš saobraćaj«, br. 9/1940. str. 842, br. 10/1940. str. 937 i preračunato prema knjizi: Judin i drugi, Strani mira, Moskva 1946, str. 10. Uzimajući u obzir te podatke kao i podatke kod Judina (op. cit. str. 10. i 638.) dobivaju se podaci, da je na km² bilo stanovnika:

cio svijet	14
Europa	46
Jugoslavija	52 (64,6)

Iz tih se podataka vidi, da je bilo relativno malo saobraćajnih sredstava. Ako uporedimo razmještaj željeznica po banovinama (Dr. A. Bilimović, Jugoslavenske željeznice u protekloj dvadesetgodišnjici, Naš saobraćaj, br. 4/1941, str. 233), dobivamo sliku neravnomjernog njihova razmještaja:

Banovina	Ukupno	Na 10.000 stanovnika	Na 100 km² površine
	bilo je km željezničke pruge		
Dunavska	2454,0	7,9	9,7
Dravska	1050,5	6,6	8,7
Savska	2211,6	5,5	7,6
Beograd	71,5	18,8	1,7
Moravska	822,5	3,2	5,0
Vardarska	959,5	2,6	5,4
Drinska	755,1	2,7	4,1
Zetska	473,5	1,6	4,6
Primorska	362,0	1,8	3,7
Vrbaska	384,9	2,0	3,2

Na 1 km² bilo je stanovnika: cio svijet 14, Europa 46, Jugoslavija 52 (64,6).

Raznolikost klasifikacije putova u različnim državama daje malo mogućnosti točnog uporednog materijala. Ipak je očita zaostalost Jugoslavije i u količini putova, bez obzira na njihovu kakvoću.

Izbio je onda II. svjetski rat. Novoj Jugoslaviji nije ostalo ni to, što se objektivno cijeneći mora smatrati nedovoljnim. Pustimo dalje da govori izvještaj Državne komisije za ratnu štetu:[6]

»Jugoslavija je pred rat imala 16 mil. stanovnika. Od toga je 8,250.000 bilo aktivno uposleno u gospodarstvu i to: u ratarstvu i šumarstvu 6,000.000, u industriji i zanatstvu 1,000.000, u trgovini, kreditu i saobraćaju 480.000, u javnim službama i slobodnim zanimanjima 360.000 i u raznim drugim službama 310.000. Ukupni nacionalni dohodak kretao se od 100 do 150 milijardi dinara (prema cijenama iz 1938. godine). Imovina svih ratarskih domaćinstava (u razdoblju 1935.–1940. g.) iznosila je 26,6 milijardi dinara. Ukupna obrađena površina zemlje bila je 14,6 milijuna hektara, od čega 303.000 hektara pod voćkama i 223.000 hektara pod vinogradima. Površina šume iznosila je 7,2 milijuna hektara. U Jugoslaviji je, dalje, bilo 1,3 milijuna konja, 4,3 milijuna goveda, 10,7 milijuna ovaca i koza, 3,6 milijuna svinja, 23,2 milijuna pernate živine, 782.807 košnica, 185.288 magaraca, mazgi i bivola. Dalje, Jugoslavija je raspolagala sa 7.700 industrijskih i rudarskih poduzeća (od kojih 3.200 poduzeća osnovne drvne industrije), 220.000 zanatskih radionica, 170.000 trgovačkih radnji i 12.000 zadruga.

Ukupna dužina željezničkih pruga iznosila je 14.200 km. Pomorsko brodarstvo raspolagalo je sa 77 parobroda duge plovidbe s tonažom od 326.459 BRT, 14 parobroda velike obalske plovidbe i 90 parobroda male obalske plovidbe.

Njemačko-fašistički okupatori u toku neizazvanog napada na Jugoslaviju i četverogodišnje neprekidne borbe naroda Jugoslavije na strani Ujedinjenih naroda, lišili su života 1,685.000 jugoslavenskih građana s prosječnom starošću od 22 godine. Potpuno ili djelomično onesposobljeno je za rad 425.000 ljudi, otjerano u neprijateljske zarobljeničke logore 175.000, internirano 320.000, prinudno odvedeno na rad 270.000, prinudno raseljeno 530.000 i prinudno mobilizirano 320.000. Ukupno: 3,7 milijuna stanovnika ili 23% od ukupnog broja stanovništva.

Nastavak bilješke

S. Helander u Nationale Verkehrsplanung, Jena 1937, str. 174 i dalje piše, da je na sjeveru bilo 8,95 km željeznica na 100 km², na jugu 2,09. Na jugu ima prostor od 40.000 km² bez željeznica (Belgija zaprema površinu od oko 30.000 km²). U Jugoslaviji je prosječna udaljenost naselja od željezničke stanice iznosila 13,64 km, a u Zeti čak 120–172 km.

[6] Ratna šteta, koju je pretrpjela naša zemlja (Iz saopštenja Državne komisije za ratnu štetu), Saobraćaj, br. 2/1945, str. 64 i dalje.

Oni su uništili ili teže oštetili: 6.690 zgrada, javnih ustanova (u gradovima), 580.810 stambenih zgrada u gradovima i 372.660 seoskih zgrada. Pored toga 55.000 zgrada je nekoliko puta rušeno i popravljeno tokom rata. Svega uništeno i oštećeno 504.160 zgrada ili 20% ukupnog broja zgrada u Jugoslaviji, što znači, da je 3,3 milijuna stanovnika ostalo bez krova.

Neprijatelj je uništio ili oštetio 2.237 rudnika, 251 električnu centralu, 3.438 raznih industrijskih poduzeća, uništio ili opljačkao stovarišta 140.000 trgovačkih, ugostiteljskih i posredničkih radnji i zadruga, strojeve, alat, sirovine i gotovu robu, 29.000 zanatskih radnji.

Uništio je, dalje, 6.871 km željezničke pruge, 68.000 km putova, 3.573 mosta, uništio ili odveo 56 brodova duge i velike obalske plovidbe, motorna vozila i letački materijal zrakoplovstva.

Neprijatelj je uništio 289.000 seljačkih gospodarstava, 17,9 milijuna voćaka, 84.496 hektara vinograda, opljačkao ili uništio 1,9 milijuna vagona žitarica, povrtarskih i drugih ratarskih proizvoda, preko 3 milijuna krupne stoke, oko 9 milijuna komada sitne stoke, 12,6 milijuna komada pernate živine.

Državna komisija za ratnu štetu detaljno je ispitivala veličinu ratnih razaranja i pustošenja njemačko-fašističkih zavojevača u Jugoslaviji. Prema pojedinačnim prijavama seoskih i zemaljskih narodnih vlasti, te u suradnji s mnogobrojnim stručnjacima i naučnim radnicima, procijenila je materijalnu štetu, koju su narodi Jugoslavije pretrpjeli tokom rata i okupacije na 402,2 milijarde dinara ili 9,1 milijardi američkih dolara prema cijenama iz 1938. godine i prema kursu 1 dolar = 44 dinara. Od toga otpada na Njemačku 7.120,099.045 dolara, Italiju 1.449,363.681 dolar, Mađarsku 451,919.055 dolara, Bugarsku 123,407.070 dolara.

Šteta, koju je pretrpio saobraćaj, je ogromna. Naročito je teško stradao željeznički saobraćaj. Uništen je ili odvezen 30.301 teretni vagon, oštećeno 15.905; putničkih vagona je uništeno ili odvezeno 2.922, oštećeno je 1.368. Lokomotiva svih vrsta uništeno je ili odvezeno 1.168, a oštećeno 587.

U svom bijesu razaranja fašistički okupator je uništio i onesposobio 6.100 km željezničkih tračnica u ukupnoj težini od 490.000 tona, 141.000 tona pribora za tračnice, zatim 7.800 skretnica i 16,500.000 željezničkih pragova. Uništio je 16 km tunela i 35,91 km željeznih mostova u težini od 95.000 tona, konačno mostovnih stupova i svodova od ukupno 970.000 m^3 betona, kao i zgrada s ukupnom zidanom površinom od 1,250.000 m^2.[7] Dalje su razaranja i pljačka teško pogodili željezničke

[7] Razaranje nije bilo na jednom dijelu mreže, da bi drugi dio mogao nesmetano raditi, već je ono bilo izvršeno posvuda, tako da je saobraćaj morao stajati posvuda i postepeno se mogao obnavljati. To se vidi iz skrižaljke na str. 120.

radionice,[8] 27 ložionica, 152 vodostanična uređaja, 16 velikih dizalica, 54 rezervoara za vodu, 2 dezinfekcione stanice, 243 kolske vage; druge stanične instalacije, signalna, telefonska i telegrafska postrojenja, 42 kompletna blok uređaja, 165 mehaničkih centralnih podstanica, kao i ogroman drugi materijal.

Jugoslavija je izgubila 35 putničkih brodova riječnog saobraćaja (kojim je godišnje prevoženo 1,200.000 putnika), 115 teretnih brodova (kojima je prevoženo godišnje 2,200.000 tona robe), 505 teglenica-šlepova s tonažom od 265.000, 12 riječnih jaružara-bagera, jednu plovnu

Nastavak bilješke br. 7.

Predmet oštećenja	Širina kolosijeka u m/m	Mjera	Željeznička uprava						Ukupno
			Beograd	Skoplje	Novi Sad	Sarajevo	Zagreb	Ljubljana	
Totalno oštećene pruge	1435	km	58	124	246	3	409	99	939
	760		74			55	43		172
Skretnice	1435	kom.	204	328	761	35	1278	299	2905
	760		213			104	18		335
Okretnice	1435	kom.	3	2	20		26	3	54
	760		2				2		4
Mostovi	1435	kom.	113	216	72		392	189	982
		m.	2583	2817	3151		10494	4771	23816
	760	kom.	73			204	1		278
		m.	1575			4227	10		5812
Tuneli	1435	kom.	5	15	1		11	2	34
		m.	464	875	65		650	292	2346
	760	kom.	8			4			12
		m.	244			200			444
Vodostanice	.	kom.	32	9	21	13	87	27	189
Kolske vage	.	kom.	2	7	5	18	59	33	131
Stanične zgrade	.	kom.	86	90	149	87	170	113	695
Ložionice	.	kom.	1		33			18	52
Ostale zgrade	.	kom.	271	540	173	171	172	623	1950

(Prema članku ing. A. Huibnera, Obnova naših željezničkih pruga, Saobraćaj, br. 1/1945 str. 10).

Da se makar i približno ocijeni, koliki je ogroman bio zadatak obnove zgrada, navodimo ocjenom postavljene podatke:

»Za obnovu porušenih zgrada treba oko 80 milijuna cigli, 8,5 milijuna crijepa, 1.500 vagona kreča, 2.200 vagona cementa, 200.000 m^3 šljunka i pijeska, oko 5.000 tona raznih željeznih dijelova, 50.000 m^3 drvene grade, odgovarajuće količine vodovodnih i kanalizacijskih instalacija, oko 50.000 sijaličnih mjesta, 60.000 komada vrata i prozora, 150.000 m^2 stakla i t. d. Za taj posao potrebno je po približnom predračunu oko 950.000 nadnica kvalificiranih i oko 500.000 nadnica nekvalificiranih radnika (Prema članku ing. M. Radojkovića, Kako da organizujemo konačnu obnovu mostova, Saobraćaj, br. 1/1945 str. 35 i dalje).

[8] Brzoj obnovi imale bi pridonijeti glavne željezničke radionice. One su međutim bile znatno oštećene, pa je trebalo njih što prije osposobiti, da bi mogle pomoći obnovi. Njihovo stanje vidi se iz skrižaljke na str. 121.

radionicu, 650 drugih većih objekata i 8.301 manjih; konačno razne strojeve, zgrade, inventar, ložionice, postrojenja i t. d.

U pomorskom saobraćaju Jugoslavija je izgubila 56 brodova duge i velike obalne plovidbe od ukupno 95; od 92 broda male plovidbe uništeno je 60, a oštećeno 17. Uništeno je zatim 166 motornih brodova, 1.734 drugih manjih brodova. Oštećene su 103 luke, uništeno je ili oštećeno 346 svjetionika, sva tri velika moderna brodogradilišta (Split, Kraljevica, Šušak), zatim 83 manja brodogradilišta, zatim zgrade, inventar, pribor, instalacije, strojevi, materijal i radionice.

Civilno zrakoplovstvo je pretrpjelo teške štete, naročito na zrakoplovnim pristaništima u Beogradu i Skoplju, a čitav letački materijal je izgubljen. Neprijatelj je odnio ili uništio i sve rezerve benzina u zemlji.

Cestovni saobraćaj je isto tako pogođen. Odvučeno je ili uništeno 30.238 automobila, 900 autobusa, 5.920 motorcikla, 1.250 špediterskih kola, 255.000 bicikla, 18.540 fijakera i teretnih kola. Uništeno je 130 tramvajskih kola od ukupno 287, pored teških razaranja i oštećenja na tramvajskim prugama.

Dalje je neprijatelj uništio 461.058 (od ukupno 728.000) telefonskih i telegrafskih stupova, 122.614 km (od svega 203.000 km) telegrafskih i telefonskih žica i 2,840.069 (od 5,550.000) izolatora.

Značajne štete nanesene su gradskim telefonskim vezama. Uništeno je 17.900 telefonskih aparata (od 62.400), zatim $^2/_3$ svih telefonskih centrala, 687 (od 1.442) morzeovih aparata, 57 (od 140) teleprintera, 33.673 (od 60.110) galvanskih elemenata, 76 visoko-frekventnih telefonskih postrojenja, 5 radiofonskih i 4 radio-telegrafske stanice. Osim

Nastavak bilješke br. 8.

Radionica	Na dan oslobođenja oštećeno u %			Na dan 1. X. 1945. oštećeno u %		
	zgrade	instalacije	alat i pribor	zgrade	instalacije	alat i pribor
Niš	80	50	90	40	25	30
Kraljevo (Rankovićevo) . .	75	90	100	50	30	40
Smederevo	80	60	90	30	25	24
Petrograd (Zrenjanin)	10	10	15	5	6	10
Zagreb	—	10	15	—	5	8
Maribor	30	30	40	16	15	20
Sarajevo	20	20	25	10	10	15

Iz te se skrižaljke djelomično vidi i napor za obnovu samih radionica i rezultat toga napora, a prema stanju od 1. X. 1945. vidi se, koliko su one bile sposobne pridonijeti obnovi željezničkog saobraćaja kao cjeline.

(Prema članku ing. D. Dimitrijević, Glavne željezničke radionice, Saobraćaj. br. 2/1945 str. 56).

toga uništeni su i oštećeni tehnički uređaji, laboratorije, slagališta, biblioteke, radionice, arhive i drugi poštanski inventar.

Tokom rata i okupacije razoreno je ili oštećeno 10.692 km putova (suvremeni ili makadamski kolovoz), zatim 8.300 km gradskih ulica i 57.687 km drugih putova. Razoreno je 13 čeličnih mostova (u dužini od 5.450 metara), zatim 1.685 manjih čeličnih, betonskih ili kamenih mostova u dužini od 41.180 metara i 1.875 drvenih mostova u dužini od 45.627 metara.«

Tu su razlozi, što je saobraćaj na dan oslobođenja stvarno bio nemoguć. Promet je stajao, a narod je čekao krov i kruh.[9]

Saobraćaj je posebna osnovna oblast materijalne proizvodnje »transportna industrija«, kako je naziva Marx.[10] Saobraćaj je međutim takva osnovna oblast proizvodnje, koja je preduvjet za razvitak drugih radinosti. On je takva oblast proizvodnje, koja je kroz strukturu cijene svakog proizvoda povezana sa svakom radinosti i s njima stoji u uzajamnoj vezi. Bez saobraćaja dugo bi se čekalo na krov i kruh, a saobraćaj je bio razoren. Razoren tehnički i organizacijski. Kadrovi su bili malobrojni. U novoj državi trebalo je što skorije povezati sve krajeve s glavnim gradovima pojedinih republika, odnosno i s Beogradom kao saveznim glavnim gradom. Trebalo je stvoriti i osjećaj kohezije cjeline. Usporedo trebalo je obnavljati industriju, rudnike, obrt i ostalo, jer su oni preduvjet i za obnovu saobraćaja.

Kad se utvrdi, da su gotovo svi veliki mostovi na najvažnijim prugama i putovima bili srušeni ili znatno oštećeni, onda je sasvim jasno i shvatljivo, zašto je i željeznički saobraćaj stajao. Ako se dalje utvrdi i zna, da 85% svih prijevoza obavljaju željeznice, onda je jasno, od kolike je važnosti za opću obnovu bilo brzo obnavljanje željezničkog saobraćaja.

Razumljivo je s obzirom na takvo stanje, a ogromno značenje za obnovu zemlje, da su narodne vlasti i novoformirane razne saobraćajne uprave živo kolaborirale oko brze obnove saobraćajnih sredstava, sa-

[9] Ispred Narodnog fronta Jugoslavije na prvom kongresu Saveza željezničkih i transportnih radnika i namještenika Jugoslavije rekao je M. Bakić ovo:

»Glavna zasluga u obnovi saobraćaja, nerva privrednog života, pripada baš vama, drugovi. U našoj zemlji fašistički varvari porušili su na tisuće km željezničke pruge, na desetine km mostova i tunela, spalili su na tisuće zgrada i uništili na stotine tisuća pragova. S tako uništenim i porušenim saobraćajem naša zemlja bila je gospodarski nepovezana i razjedinjena. Ustanički krajevi, u kojima se rat odvijao u toku 4 godine, bili su do temelja uništeni. Stanovništvu tih krajeva prijetila je formalna glad. Moguća pomoć nije se mogla ukazati bez saobraćaja.

Bez saobraćaja ne može biti prometa dobara, ne može se ostvariti suradnja grada i sela, upravo: saveza radničke klase i seljaštva. Seljaštvo očekuje industrijske proizvode iz grada, iz industrijskih centara, koje proizvodi radnička klasa. Radnička klasa u gradovima očekuje prijevoz ratarskih proizvoda sa sela. Ni jedno ni drugo ne može se obavljati bez urednog saobraćaja. ... bez čvrstog saveza radnika i seljaka, koji počiva na uzajamnoj suradnji i povjerenju, ne može se obnavljati Jugoslavija. Transportni radnici moraju toga biti najsvjesniji, jer opskrba radničke klase ratarskim proizvodima i seljaka industrijskim, čini sadržaj njihovog rada.

(Slobodni Željezničar, br. 27 od 10. IV. 1946. str. 2)

[10] Marx Karl, Kapital, II. svezak, izdanje Kulture, 1947. str. 27 i dalje.

obraćaja i obnove cjeline po svaku cijenu. Armija je stavila na raspolaganje prve kamione. Automobili su preuzeli prve pruge na svim onim potezima, koji su nadomještali onesposobljene željezničke pruge. Oni su držali veze na svim cestama u južnim krajevima, a ceste su radi toga na brzinu, provizorno obnavljane. Slično se obavljala i obnova željeznica, najprije provizorno, a onda tek konačno. Gdje nije bilo savršenih tehničkih sredstava, obavljalo se građenje i popravljanje primitivnim – jednostavnim sredstvima. Gdje nije bilo na raspolaganju materijala za stalne, građeni su provizorni mostovi. Poslom su najčešće rukovodili sami radnici, jer nije bilo dovoljno tehničkih stručnjaka. Međutim rezultati su bili znatni. Saobraćaj se postepeno uspostavljao. Negdje najprije samo za prijevoz putnika, drugdje samo za prijevoz robe, negdje opet samo za prijevoz živežnih namirnica, a ponegdje samo za vojničke prijevoze. Ipak je tako postepeno stvaran preduvjet za obnovu zemlje. Uspjeh – rezultat nije izostao.

Vidjeli smo, da su željeznice bile teško oštećene: 64% svih kolosijeka, 71% svih lokomotiva, 82% svih osobnih kola, 91% svih teretnih kola, 50% svih mostova raspona iznad 5 metara (među njima 36 km dugih većih željezničkih mostova teških 95.000 tona). Brzina obnove zemlje bila je najvećim dijelom uvjetovana brzinom obnove željezničkog saobraćaja. Obnova je vršena postepeno, ali ipak brzo s glavnim ciljem udovoljiti zadatku: povezati sve krajeve u jednu cjelinu i povezati glavne gradove republika s Beogradom. Postepenost obnove željezničkih saobraćajnih sredstava i željezničkog saobraćaja da se povijesno unekoliko prikazati izlaganjem otvaranja željezničkog saobraćaja na najvažnijim prugama.

Savezno Ministarstvo saobraćaja organiziralo je 6 željezničkih u gazdovanju veoma osamostaljenih uprava, i to u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Skoplju i Novom Sadu. One su bile među ostalim zadužene, da obnove željeznički saobraćaj na svom području što je moguće prije, – makar samo provizorno.

Vodeći borbu za uspostavu veze s Beogradom, uz nastojanje da se obnove sve pruge, vršeno je prvo takmičenje. To je nastojanje i takmičenje naročito bilo važno ne samo za oživljavanje najvažnijih saobraćajnih arterija radi prehrane stanovništva i obnove svih krajeva, nego i zato, da se pritom izmijeni način prilaženja poslu i prilaženju ljudima. Tu je očigledno rješavan sukob novog sa starim, a iz uspjeha – rezultata vidi se, kako je on riješen.

Na dan 23. svibnja 1945. uspostavljen je saobraćaj od Zagreba do Križevaca, a 29. svibnja 1945. preko Bjelovara, Kloštra, Virovitice do Podravske Slatine. Usporedo s time obnovljene su u Podravini bivše Slavonsko-podravske željeznice (SPŽ), pruge kolosijeka 1 m širine do Osijeka, zatim je rekonstruirana bivša normalna pruga (1.435 mm) Podravska Slatina–Noskovci na 1 m širine, i tako se preko bivše SPŽ pruge uz prijelaze preko porušenih mostova moglo stići do Vinkovaca i dalje do Zemuna na domak Beogradu. To je ujedno bila prva veza – ma koliko nedovoljna – za osobni saobraćaj Zagreba s Beogradom.

U tom smjeru zabilježeni su dalji uspjesi, i to:

20. lipnja 1945. otvoren je saobraćaj na pругama Našice–Osijek, Osijek–Dalj–Vinkovci, a 2. srpnja 1945. otvoren je saobraćaj od Podravske Slatine do Našica. Pošto je prije toga, 7. lipnja 1945., preko provizornih mostova kod Ludbrega i Novigrada (podravskoga) uspostavljen saobraćaj na pruzi Varaždin–Koprivnica–Kloštar, nakon otvaranja saobraćaja između Podravske Slatine i Našica, uspostavljena je direktna saobraćajna veza normalnom željezničkom prugom Varaždin–Koprivnica–Virovitica–Osijek–Vinkovci, s vezom u Vinkovcima dalje ka Beogradu do Zemuna. Bez dovoljno materijala, bez drugih pomoćnih sredstava vrlo je brzo svladana prirodna prepreka preko Bednje, Rupnice, Karašice i Vuke. Makar samo privremenim mostovima. Ta je veza bila važna i zato, što je omogućila izvoz ugljena iz zagorsko-podravskih revira, kao i dovoz hrane s istoka na zapad. Ta je pruga odigrala ulogu i pri izvršenju zadataka prve kolonizacije, odnosno i obrade napuštenih polja Slavonije i istočne Podravine.

Radi obuhvatanja cjeline navode se ovdje podaci o uspostavi saobraćaja na ostalim sjevernim, mahom podravskim prugama, koje su s ovom prvom (pruga Varaždin–Osijek–Vinkovci) u vezi.

Na zagorskim je prugama već od 12. V. 1945. bio uspostavljen djelomični saobraćaj, i to za živežne namirnice, drvo za ogrjev, ugljen i režijske pošiljke. To je bio preduvjet za pokretanje industrije u Zagrebu i okolici. Na pruzi Varaždin–Golubovec bio je otvoren saobraćaj još i za vojničke pošiljke. Postojao je međutim prekid između Varaždinskih Toplica i Varaždina, a taj je prekid izgradnjom mosta uklonjen 28. svibnja 1945., a nešto prije toga – 23. svibnja 1945. – uspostavljen je cjelokupni saobraćaj na tim prugama, izuzev preko mjesta prekida do uklanjanja te smetnje (28. V. 1945.). Sutradan – 29. svibnja 1945. uspostavljen je saobraćaj na pruzi Banova Jaruga–Pčelić (Suhopolje), dok je na pruzi Koprivnica–Botovo (smjer Drava) uspostavljen saobraćaj još 19. svibnja 1945.

Pruga Zabok–Gornja Stubica proradila je 1. lipnja 1945.

Saobraćaj uz neka neznatnija ograničenja na prugama Nova Kapela–Pleternica–Našice, Pleternica–Slavonska Požega, Vrpolje–Đakovo–Osijek, Vinkovci–Gaboš–Osijek i Krapina–Đurmanec–Rogatec otvoren je 20. lipnja 1945.

Dalje je uspostavljen saobraćaj, i to:

1. 5. srpnja 1945. na pruzi Bjelovar–Garešnica (most na Česmi) i Pavlovac-Dražica–Grubišno Polje;

2. 9. srpnja 1945. na pruzi Križevci–Koprivnica (carevdarski nasip i usjek);

3. 23. kolovoza 1945. na pruzi Virovitica–Lukač;

4. 16. rujna odnosno 1. listopada 1945. na pruzi Slavonska Požega–Velika (most na Orljavi);

5. 7. veljače 1946. na prugama Drnje–Botovo (šljunčara) i Bastaji–Končanica (ribnjaci na Ilovi).

Ovdje treba napomenuti, da je 17. veljače 1947. obustavljen saobraćaj putnika, prtljage i ekspresne robe na pruzi Virovitica–Lukač–Zrinj (to je dio pruge Virovitica–Virovitica državna granica prema Barcsu odnosno Madžarskoj), a u »Tarifsko-transportnom vesniku« broj 4 od 1. veljače 1950. pod brojem 38 objavljeno je, da se zbog demontiranja pruge od Virovitice do Virovitice državna granica obustavlja cjelokupan saobraćaj na toj pruzi. Most prema Barcsu preko Drave, koji je granični između FNR Jugoslavije i Madžarske, nije obnovljen, pa je za naše potrebe zasad suvišan i taj odvojak željezničke pruge ka madžarskoj granici.

II.

Borba za vezu s Beogradom na glavnoj pruzi bila je žilava, ali su napori i smišljen rad brzo dali dobre rezultate.

23. svibnja 1945. uspostavljen je saobraćaj od Zagreba do Savskog Marofa (prema Sloveniji), a kako je istog dana otvoren saobraćaj i do Križevaca, to je tada stvarno uspostavljena veza između slovenačkih i hrvatskih željeznica preko Zagreba i Križevaca.

Dalje su nastavljeni radovi na lonjskoj pruzi i 11. lipnja 1945. nakon izgradnje mosta na Glogovnici i Lonji ostvarena je veza od Dugog Sela do Novoselec-Križa s ove, a od Vinkovaca odnosno Zemuna do Popovače nakon izgradnje više mostova, među kojima su veći na Orljavi, Pakri i Ilovi s one strane, da se 15. lipnja 1945. nakon izgradnje mosta na Čazmi pusti u saobraćaj ova najvažnija transverzala.[11] Tada je glavnom prugom Zagreb–Beograd omogućen direktni saobraćaj od Trsta do Zemuna preko Ljubljane i Zagreba. Ta je veza bila od ogromnog značenja za obnovu zemlje, jer je centar države dobio vezu s morem, odakle smo očekivali zasluženu pomoć i dio naknade štete. Ista je veza bila i u političkom

[11] Iza proboja fronte u Srijemu odmah su otpočeli radovi na obnovi pruga – u stopu za frontom. Željezničke vlasti su organizirale te radove, ali masovnost, bez koje se ovakav pothvat ne bi mogao ni zamisliti, dali su narodni odbori. Masovno sudjelovanje naroda u popravci željezničkih pruga i sječi pragova omogućilo je uspjeh, a Jugoslavenska armija sa svojim inženjerskim brigadama omogućila je, da se svladaju prepreke od 22 porušena mosta (i da se potez od Vinkovaca do Zagreba u dužini od 256 km savlada za manje od 25 dana).

(Slobodni Željezničar, br. 11 od 15. XI. 1945.)

U stvari pruga (Vinkovci–Zagreb) popravljena je (od 26. V. do 11. VI. 1945.) za svega 17 dana (saobraćaj putnika s prijelazima na mjestima prekida). Poslije 7 dana već su postojali (provizorni) mostovi, odnosno direktan saobraćaj bez prelaženja. Bilo je tu sastavaka tračnica na nekoliko metara razmaka. Brzina je na tim mjestima bila ograničena, ali je zadovoljavala. Kolosijek i mostovi morali su se obnoviti – pojačati. I to je postepeno urađeno. Približno za obnovu – normaliziranje – trebalo je oko 24.000 tona tračnica tipa S-45 s priborom, 22.000 tona tračnica tipa X-a s priborom, 3.700 tona tračnica tipa IV-a s priborom, 145 skretnica S-45/a (u težini od 1.670 tona), 210 skretnica X-a (u težini od 1.400 tona) i 90 skretnica IV-a (u težini od 300 tona) ili ukupno 53.570 tona.

(Prema članku ing. M. Radojkovića, Kako da organizujemo konačnu obnovu mostova. Saobraćaj, br. 1/1945 str. 36).

smislu zamašnog značenja, ne samo kao vezu triju narodnosti kroz tri narodne republike, već i kao veza s napaćenim krajevima Istre i Slovenskog Primorja, kojima je tom prugom mogla biti lakše pružena svakovrsna pomoć i politička podrška.

Ali borba za glavnu prugu i vezu s Beogradom nije prestajala. Trebalo je prijeći Savu, a radovi oko obnove u toku borbi nekoliko puta rušenog mosta kod Beograda nisu mogli biti brzo dovršeni. Zbog toga je tražen način, da se uspostavi ma i privremena veza. I ona je dobivena još ljeti 1945. Za prijevoz robe pušten je u saobraćaj najprije trajekt između Zemuna i Beograda s kapacitetom od nekih 80 kola na dan, radi čega je trebalo izgraditi prilaz k Savi – poseban kolosijek i most ka trajektu s obje strane (Zemun i Beograd). Nedovoljni kapacitet toga trajekta i teškoće oko trajektiranja pri promjeni visine vode u Savi tražili su bolje rješenje. Konačno i led zimi onemogućio bi efikasnu upotrebu toga trajekta. Zato se odmah i gotovo usporedo s izgradnjom prilaza trajektu gradio još i poseban kolosijek duž ceste, koja vodi od Zemuna i Beograda k Savi, a također i preko oštećenog drumskog mosta, koji je preko Save bio podignut u toku okupacije, pa je tako uspostavljena i druga veza kolosijekom, privremena varijanta Zemun–Beograd za prijevoz robe. Kapacitet prijevoza preko ovoga mosta bio je oko 150 kola na dan. Most je bio slab – u stvari bio je to drumski most – nije mogao podnijeti pritisak ni malih lokomotiva. Prilaz mostu je bio otežan znatnim usponom s obje strane. Kola su zato gurana ručnom snagom, a vučena djelomično traktorom na dugim užetima. Opasnost je bila velika još i zato, što je čitav most bio uzdrman bombardiranjem i jako nagnut na sjevernu stranu. I pored takvog stanja ipak se u isto vrijeme i usporedo preko mosta obavljao željeznički i cestovni saobraćaj preko Save, a u isto vrijeme je vršeno popravljanje mosta. Naročitim zalaganjem željezničkog osoblja most je ubrzo preuzeo sve kolske pošiljke robe, dok je nastupom zime trajektiranje napušteno.[12] Konačno je

[12] Puštanjem u saobraćaj trajekta između Beograda i Zemuna omogućeno je otpravljanje pošiljaka i preko Save, i to privremeno t. zv. lomljenim računanjem vozarine do i od Zemuna odnosno do i od Beograda. Kad je u Zemunu odnosno Beogradu odobrena (s obzirom na kapacitet trajekta i karakter robe) ponovna predaja prispjele pošiljke, – zbog ograničenog kapaciteta trajekta vršeno je kontingentiranje – predavala se ona na prijevoz s novim tovarnim listom preko Save od Zemuna odnosno od Beograda, a tarifnoj se daljini dodavalo 40 km.

Dana 10. X. 1945. uspostavljeno je direktno otpravljanje komadnih i kolskih pošiljaka preko trajekta i preko privremene varijante (i mosta) između stanica Zemun i Beograd. Vozarina se tada računala direktno od polazne do uputne stanice na osnovi direktne udaljenosti po daljinaru, a toj se daljini imalo dodati još 40 km (virtuelna daljina) za prijevoz preko trajekta odnosno privremenog mosta.

Prijevoz putnika, prtljage i ekspresne robe vršio se sa sjevera i zapada samo do Zemuna, a s juga samo do Beograda.

Od 2. XI. 1945. naplaćivalo se uime izvanrednih troškova još po 50 dinara za svaka kola u kolskim tovarima od kola, koja su prevožena preko Save bilo trajektom ili varijantom preko cestovnog mosta između Zemuna i Beograda odnosno obratno.

Dne 1. I. 1946. ukinuta je ta izvanredna pristojba (50 dinara) i ta virtuelna daljina (40 km), jer je 31. XII. 1945. uspostavljen cjelokupni saobraćaj preko Save novim obnovljenim mostom.

31. prosinca 1945. pušten saobraćaj preko novoobnovljenog željezničkog mosta Zemun–Beograd i time je postignuta veza svih krajeva na sjeveru i zapadu s glavnim gradom države. S juga je veza uspostavljena (Niš–Beograd) još 5. prosinca 1944., dakle mnogo prije oslobođenja ostalih krajeva.

Uzgred valja napomenuti, da je obnova mosta na Savi kod Beograda počela uskoro iza oslobođenja glavnog grada, 7. studena 1944. Ta je obnova predstavljala veoma težak posao na veoma teškom terenu. Uzvodno u Savi je ležao oboren i smrvljen most, koga je neprijatelj bio podigao 1941., a nizvodno drugi djelomično oštećen. U vodi su ležale i mnoge potopljene jedinice riječne plovidbe. Bilo ih je u Savi još iz vremena prvog svjetskog rata. Alat i dizalice stajale su na raspolaganje samo u oskudnom broju i stanju. Nabavke sa strane ometale su nepremostive zapreke, pa je rad oko izgradnje mosta morao teći sporo – vlastitim snagama i svojim oskudnim sredstvima. Nakon kojih 7 mjeseci riješeno je, kad nabavka nije uspjela, da se, pošto je detaljno proučen režim vode rijeke Save, most skrati za jedan otvor. Time se dobilo ne samo na skraćivanju vremena izgradnje, već, što je mnogo važnije, dobiven je materijal za popravku ostalih oštećenih otvora. Materijal, koji se inače nije mogao na drugi način pribaviti. Osim toga ostao je pretičak oko 60 metara mosta, koji se mogao upotrebiti na drugom mjestu. Malo podataka osvijetlit će zamašitost radova na tom mostu uopće.

Bilo je pet otvora.

Težina mostovske konstrukcije prvog otvora iznosila je 400 tona, visina dizanja 17,9 m. Težina drugog otvora iznosila je 446 tona, visina dizanja 23,6 metara. Težina trećeg otvora iznosila je 456 tona, visina dizanja 18,0 m. Težina četvrtog otvora iznosila je 446 tona, visina dizanja 16,5 m. Težina petog otvora iznosila je 400 tona, visina dizanja 7,5 m. Ukupna težina dizanih konstrukcija iznosila je 2.148 tona.

Dužina osposobljenih otvora podignutog mosta iznosi 374,7 m, a težina 1.746 tona (I, 86,7 m/403 t; II, 96 m/446 t; III, 96 m/451 t; IV, 96 m/446 t).

Sistem i rasponi obnovljenog mosta su ovakvi: na beogradskoj strani I. obalni otvor od 86,70 m raspona i II. otvor od 96,00 m raspona čine kontinualni nosač preko dva polja na tri oslonca, na zidanim stupovima broj 1, 2 i 3; III. otvor je prosta greda raspona 96,00 m na oba oslonca na zadnjim stupovima broj 3 i 4; IV. otvor je kontinualni nosač preko dva polja od po 48,00 m raspona na tri oslonca, od kojih su dva krajnja na zidanim stupovima broj 4 i 5, a srednji oslonac na jarmu od čeličnih cijevi kao šipova. Radi rasterećenja jarma od čeličnih cijevi, IV. otvor je izveden tako, da stalan teret prima prosta greda na zidanim stupovima, a međustup od cijevi prima opterećenje samo od vlaka.[13]

[13] Prema radu ing. V. Kostića, Obnova željezničkog mosta preko reke Save u Beogradu, Beograd 1948.

Vidjeti i »Savski željeznički most« od istog pisca, Tehnika, br. 3/1946 str. 87.

Pri gradnji utrošen je odnosno upotrebljivan raznovrstan materijal, među kojim i[14]

875.450 kg cementa,
3.186 m^3 šljunka,
18.228 komada pragova,
101.338 kg koksa i ugljena,
33.258 kg zakivaka,
9.244 m^3 šipova i razne građe (oble, rezane i tesane),
9.895 kg čavala,
151.232 kg okruglog betonskog željeza. I t. d.

Vrijednost utrošenog materijala iznosi 21,575.641,50 Din.

Utrošeno je preko 1,815.928 radnih sati, a isplaćeno je 36,025.254,40 Dinara.

Pri otvaranju saobraćaja preko mosta 31. prosinca 1945. u 18 sati Ministar saobraćaja Todor Vujasinović opravdano je nazvao ovo djelo ogromnom pobjedom radnika i službenika na saobraćajnom i narodnogospodarskom polju. Tim mostom je naime konačno aktivirana glavna željeznička pruga Trst–Ljubljana–Zagreb–Beograd–Niš–Skoplje i postignuta mogućnost razmjene dobara i riješeno pitanje opskrbe namirnicama svih krajeva zemlje.[15]

[14] Prema članku ing. D. Lazića, Obnova beogradskog savskog željezničkog mosta, Saobraćaj, br. 2/1946 str. 47 i dalje.

[15] Pri povlačenju iz Beograda neprijatelj je porušio oba željeznička mosta preko Save. Konstrukcija mosta pri padu uglavila se u iskrivljene dijelove željeznih jarmova. Temelji kamenih stupova uzvodnog – starog – mosta i betonskih stupova nizvodnog mosta ostali su upotrebljivi. Radovi su počeli u početku studena 1944., a most je pušten u saobraćaj 31. XII. 1945. U međuvremenu izvršeni su ovi radovi: sagrađene su baterije od drvenih šipova za dizanje željezne konstrukcije iz vode; montirane su podvlake za dizanje; konstrukcija je podignuta iz vode na potrebnu visinu – prosječno je bilo oko 20 m dizanja; zatim su izrađene staze za prijenos konstrukcije; obnovljena su tri stupa od betona na nizvodnoj trasi; obnovljen je obalni stup na beogradskoj strani i tri riječna stupa, a jedan stup na zemunskoj obali osposobljen za obalski stup; obnovljen je međustup u četvrtom otvoru od željeznih cijevi i izrađen prihvatni jaram u drugom otvoru; sagrađen je nasip mjesto petog otvora; popravljen je nasip na desnoj obali; pripremljeni su šlepovi za premještanje konstrukcije, očišćeno je riječno korito od starih željeznih konstrukcija pod vodom za prolaz šlepova; izvršeno je premještanje željeznih konstrukcija 4 otvora na obnovljene stupove; demontirana je djelomično konstrukcija petog otvora i od dijelova okrpljene su konstrukcije i nedostajući dijelovi zamijenjeni; izvršeno je djelomično krpljenje i zakivanje željezne konstrukcije, nabavljena su nedostajuća ležišta, montirana su sva ležišta i konstrukcija položena na ležišta; postavljen je kolosijek preko mosta i preko nasipa na prístupu na beogradskoj i zemunskoj strani na nasipima; i izvršeno je probno opterećenje mosta.

Most je obnovljen domaćom i stručnom i radnom snagom, s materijalom nabavljenim u zemlji. U toku rada trebalo je savlađivati mnoge teškoće. U početku se otpočeo rad bez ikakvih alata. Materijal i alat se nabavljao s velikim teškoćama, velikih alata, dizalica i kranova nije bilo. Trebalo je raditi i rukovati s konstrukcijom, kojoj su dijelovi bili teški do 500 tona, a s primitivnim sredstvima. Vrlo velike teškoće su bile i zbog neuređenog saobraćaja za dovoz materijala: podvlake za dizanje iz Debeljače kod Pančeva putovale su do gradilišta skoro mjesec dana. I t. d. (Slobodni željezničar, br. 15 od 6. I. 1946. str. 8).

Sporedne pruge, koje se naslanjaju na ovu arteriju, proradile su, i to:

1. Vrpolje–Šamac 17. srpnja 1945.

2. Vinkovci–Gunja 7. kolovoza 1945. (obnovljeni su mostovi na Bosutu i Spačvi, kao i niz većih propusta, a most na Savi obnovljen je i veza s Bosnom preko Brčkog ostvarena tek 20. kolovoza 1946., u vezi s izgradnjom Omladinske pruge Brčko–Banovići).

Ostvarenom vezom od Vinkovaca do Gunje spojeni su sjeveroistočni voćarski krajevi Bosne s ostalim dijelovima domovine. Omogućen je izvoz nadaleko poznatih šljiva »bosanki« – bistrica, a olakšana je i prehrana radnog naroda. Ta veza poboljšana je nakon izgradnje mosta preko Save uspostavljanjem saobraćaja do Brčkog. Time je ujedno pomognuta izgradnja spomenute Omladinske pruge Brčko–Banovići, jer se potreban materijal mogao dovoziti izravno na gradilište.

3. Šid–Morović 19. rujna 1945.; Morović–Sremska Rača Sava 2. travnja 1946. (uska pruga u Bosni, Bosanska Rača–Bijeljina–Ugljevik, proradila je još 28. rujna 1945. Ta pruga nema direktne kolosiječne veze s ostalim prugama normalnog kolosijeka od 1.435 mm).

4. Batajnica–Boljevci 12. siječnja 1946.

5. Vinkovci–Županja Sava 1. veljače 1946. (tri mosta na Bosutu svaki od 40 m raspona). Važnost te pruge s gledišta narodnog gospodarstva valja posebno istaći zbog veze Slavonije s Bosanskom Posavinom, koja je također bogat voćarski kraj.

6. Klenak–Šabac (dio pruge Ruma–Šabac) 1. ožujka 1947., kada je most na Savi predat za cjelokupni saobraćaj. Tada je povezana Mačva sa Srijemom.

7. Ilača–Vukovar 11. rujna 1947. (težak je objekt razrušeni most na Vuki bio razlogom, što je ta, inače sporedna pruga, ipak tako kasno proradila).

III.

Uporna je borba vođena i oko uspostave saobraćaja do naših luka na Jadranu.

Od Zagreba do Karlovca uspostavljen je cjelokupni saobraćaj još 23. svibnja 1945.

Dne 21. srpnja 1945. uspostavljen je saobraćaj putnika (od Zagreba) do Sušaka, ali sa prijelazom putnika preko provizorija na tri mjesta, i to na mostu preko Kupe kod Karlovca, preko Globorničkog vijadukta iza Generalskog Stola i na mostu između Lokava i Fužina.

Dne 10. kolovoza 1945. uspostavljen je saobraćaj preko mosta na Kupi kod Karlovca i tako ostvarena veza do Generalskog Stola.

Dne 19. kolovoza 1945. prošao je prugom do Sušaka prvi direktni vlak iz Zagreba. Izgrađeni su svi mostovi i propusti i popravljeni tuneli, te je tako uspostavljen cjelokupni saobraćaj do mora, od Sušaka do Za-

greba i Zemuna. Kako je 23. kolovoza 1945. uspostavljen saobraćaj Sušak–Rijeka (Brajdica–Delta i Delta–Rijeka), to je tim putem postignuta veza Istre s Hrvatskom.

Uspostava saobraćaja prugom do Rijeke i povezivanje Hrvatske s Istrom bilo je veoma važno još i iz razloga, što je postignuta i druga veza s Trstom, ali i morem preko Rijeke. Naime dotadanji kapacitet glavne pruge Trst–Ljubljana, koji je bio znatno umanjen malom propusnom moći privremene varijante kod Borovnice, gdje je jedna lokomotiva mogla prevući samo 3–4 potpuno opterećena teretna kola, nije bio dovoljan za potrebe zemlje.

Kako smo spomenuli, 21. srpnja 1945. uspostavljen je osobni saobraćaj Zagreb–Karlovac–Sušak s prijelazima putnika. Interesantno je ovdje spomenuti, da na dijelu pruge »most na Kupi kod Karlovca« i »most na vijaduktu Globovnica kod Generalskog Stola« nije bilo lokomotive, pa je za prijevoz vlakova na tom sektoru naročitim zalaganjem radništva prevezena lokomotiva preko improviziranog prijelaza preko Kupe. Na ostala dva sektora postojale su lokomotive, pa je tako ipak bilo moguće organizirati barem prijevoz putnika prelaženjem.

Borba za vezu sa lukama srednjeg Jadrana, Splitom i Šibenikom, trajala je duže.

Pruga Oštarije–Knin bila je temeljito razorena. Od ukupno 227 km pruge oko 200 km pruge jednostavno nije postojalo, pa su i radovi oko obnove te pruge napredovali sporije. Obnova se nije mogla vršiti u isto doba na cijeloj dužini u svemu.[16] Morao se naime postepeno dovoziti

[16] Radovi na toj u ratu porušenoj pruzi počeli su odmah nakon oslobođenja tih krajeva. Tako na primjer Okružni N. O. za Liku iz vlastite inicijative pristupio je obnovi dijela pruge od Kapele do Gospića. U toku kolovoza 1945. nakon otvaranja pruge Zagreb–Sušak obrazovano je rješenjem Željezničke uprave Zagreb Tehničko rukovodstvo za obnovu lička pruge i ono je preuzelo posao započet od O. N. O. za Liku i rad je punim kapacitetom počeo u rujnu.

Na dijelu lička pruge Ogulin–Gospić bilo je od 115,7 km otvorene željezničke pruge 89,1 km neprohodno, što iznosi 77% cijele dužine pruge. Na stanicama od ukupno 26,8 km staničnih kolosijeka sa 109 skretnica bilo je uništeno oko 14 km staničnih kolosijeka i 57 skretnica. Ukupna dužina objekata (mostova, tunela) na tom dijelu lička pruge iznosi 4.035 m, a od toga porušeno 327,2 m. Na tom dijelu bilo je 267 raznih zgrada, od kojih je pri oslobođenju zatečeno neoštećeno svega 30 zgrada. Za obnovu upotrebljeno je 48.000 komada pragova, 1.200 m^3 drvene građe, 162.500 kg cementa, 700 m^3 šljunka, 200 m^3 pijeska i 3,795.000 kg kolosiječnog materijala.

Kod obnove objekata najveće radove iziskivali su: Vojnovački tunel dužine od 201 m, most preko Dretulje raspona od 30 m. nadvožnjak u km 88+980 i most preko rijeke Like kod Gospića km 112, koji ima jedan raspon od 46 m i tri raspona od po 15 m. Tehnički najzanimljiviji i najteži radovi bili su na obnovi pruge kod Litice na km 46,6/8 i na Budačkom mostu preko Like.

Na Litici bio je porušen betonirani potporni zid dubine od 11 m, kojemu se zbog strmog kamenitog zemljišta (oko 300 m dubljine) nije moglo slobodno prići ni sa koje strane, te su radnici danima morali minirati, betonirati i raditi sve ostale poslove, vezani dugačkim užetima, a bile su potrebne i druge tehničke mjere i radovi radi osiguranja radnika na radilištu. Pored ostalog morala se ovamo dopremiti velika

materijal, i to uglavnom sa strane Zagreba (Oštarije). Nešto skretnica i skretničkih križanja (srca) i drugog željezničkoga materijala bili su u toku borbi sakriveni u šumi.[17] Ostatak se morao dovoziti. Konačno nije bilo ni oruđa (alata) za izradu drvenih dijelova, a ni dovoljno lopata i pijuka (budaka) za uređivanje donjeg stroja pruge. Preduvjeti za tu obnovu bili su dakle alat, a onda materijal. Alat se spremao u Zagrebu. U željezničkoj radionici u Zagrebu uz sve redovne a obilne poslove (popravak lokomotiva, željezničkih kola i sl.) naročitim zalaganjem izrađene su sjekire, bradve i pile za sječu šume i izradu pragova. Drukčije i brže nije ih bilo moguće pribaviti nigdje. Opet vlastite snage i sredstva.

I obnova je otpočela.

Prvi je uspjeh postignut 20. listopada 1945., kada je uspostavljen saobraćaj na dijelu pruge Ogulin–Oštarije Ravnice–Plaški. Saobraćaj je produžen 10. studenog 1945. do Vrhovine–Plitvička Jezera, 3. siječnja 1946. do Perušića, 30. siječnja 1946. do Gospića, 12. travnja 1946. do Gračaca, da 28. travnja 1946. proradi i preostali dio cijele arterije do Splita i Šibenika. Od 28. travnja 1946. na dijelu pruge Gračac–Knin otvoren je bio saobraćaj samo za prijevoz putnika i prtljage, i samo za tranzitni saobraćaj tereta s obje strane te dionice, dok je teretni saobraćaj ostao zatvoren do 1. svibnja 1946., kada je i preko te dionice otvoren saobraćaj za sve vrste prijevoza građanskih, vojnih, režijskih pošiljaka, ekspresnog, brzovoznog, sporovoznog, komadnog i kolskog tereta (brzojavka Željezničke uprave Zagreb broj 1445 f od 26. IV. 1946. odnosno 1667 f od 30. IV. 1946).

količina vode za betoniranje. Samo na tom mjestu utrošeno je oko 370 m^3 betona i 50 m^3 drveta za oplate i osiguranja.

Željezna konstrukcija mosta preko Like morala se dizati oko 20 m iz kamenitog korita rijeke, osim toga pomaknuti u horizontalnom smjeru, dio konstrukcije odsjeći i zamijeniti provizornom konstrukcijom, pa vršiti izmjene i pojačanja pojedinih uništenih ili pokvarenih dijelova. Zbog toga bilo je potrebno podići pomoćne potpore od pragova i jarmova, za koju je svrhu utrošeno 2.000 pragova i 100 m^3 druge drvene grade.

Radi opskrbe vodom morali su se prvenstveno obnoviti uređaji vodovoda, vodostanica, vodotornjevi i rezervoari s njihovim instalacijama. Bili su teški stambeni i prehrambeni uvjeti, upravo zbog nedovoljnog saobraćaja.

Pitanje transporta bilo je odlučujuće za organizaciju i brzinu radova kod obnove. S jedne strane, pruga je bila toliko razorena upravo na dijelovima, koji su dolazili u obzir za dovoz potrebnih većih količina materijala, da se nije moglo čekati na popravak tih dijelova pruge, a s druge strane, bio je i pristup kamionima nemoguć na mnoga radilišta, na koja je trebalo prevlačiti znatne količine materijala. Mnogo je truda uloženo, mnogo teškoća prebrođeno, te je postignut veliki uspjeh, koji je povoljno utjecao na obnovu i podizanje ratom opustošene Like.

(Iljadica, Uspostavljen je direktni željeznički promet Zagreba sa Gospićem, Slobodni željezničar, broj 20 od 12. II. 1946. str. 5, Vjesnik od 1. V. 1946. str. 2).

[17] »Nadalje u Lici imade na udaljenosti od 10 do 15 km od pruge po šumama sakrivenog željezničkog materijala, koji je još 1943. tamo sakriven radi rušenja i onesposobljavanja pruge. Tamošnji NO-i znaju za sva ta mjesta i potrebno bi bilo što prije da se taj materijal dopremi natrag na željeznicu, kako bi se mogao koristiti.«

(Šneperger, S planom obnove u godini 1946. ..., Slobodni željezničar, br. 23 od 5. III. 46. str. 1).

Mnogobrojni obnovljeni objekti, među kojima na prvom mjestu i najveći, Čupkovića vijadukt, omogućili su vezu srednje Dalmacije i njihovih luka Splita i Šibenika s ostalim krajevima države.

»Izlazeći iz stanice Plavno (km 203, visina 490 m n/m) u smjeru Gračaca (iz Knina), nailazi se na veliki Čupkovića usjek. Preko njega bio je sagrađen veliki Čupkovića vijadukt, najveći zidani objekt ne samo na ovoj pruzi, već i jedan od najvećih u državi i rijetkih u građevinskoj praksi uopće. Dug je 300 m, visok 30 m iznad terena, sa do 12 m dubokim temeljima ispod zemlje, 15 presvođenih otvora po 15 m širine, u krivini od 300 m polumjera. Vijadukt prolazi vrhom jednog sedla, koji dijeli dvije doline.«[18] I taj je objekt bio jako oštećen, a obnova je iziskivala zamašite radove.

Zamašitost radova na Čupkovića vijaduktu vidjet će se iz ovih podataka: srušena su bili četiri otvora, svaki po 15 m dužine, i tri visoka stupa. U obnovi utrošeno je 3.000 m^3 betona, 2.200 m^3 polutesanog kamena, 500 m^3 drvene građe i 500.000 kg cementa.[19]

Priređeno je narodno veselje na dan prolaska prvog vlaka. I imao se narod čime ponositi.[20]

IV.

Kao što smo već spomenuli, uspostavljena i širena je željeznička mreža od Zagreba uopće. Trebalo je obnoviti teže oštećenu, a inače stariju glavnu prugu preko Siska za Novsku i sve veze između sušačke pruge i željeznica normalnog kolosijeka u zapadnoj Bosni.

25. svibnja 1945. uspostavljen je saobraćaj između Bosanskog Novog i Banje Luke preko Prijedora.

24. svibnja 1945. uspostavljen je saobraćaj od Zagreba do Odre, pa se dalje produžuje, i to 25. svibnja 1945. do Velike Gorice, 12. lipnja 1945.

[18] Ing. P. Senjanović, Građenje pruge Knin–Pribudić, Novo Doba, br. 172, Split 25. VII. 1925. str. 9.

[19] Podaci prema članku »Otvorenje ličke pruge – odlučujući prilog radnog naroda u prvomajskom takmičenju«, Vjesnik, br. 316 od 1. V. 1946. str. 2.

[20] Kroz cijelu 1945. od oslobođenja uz herojske napore cijelog našeg naroda, a pogotovu naših željezničara, popravljeno je odnosno negdje potpuno na novo sagrađeno na cijeloj teritoriji NR Hrvatske 782 km kolosijeka, 66 mostova raspona od 20 do 100 m, 286 mostova od 4 do 20 m raspona i 163 mosta ispod 4 m raspona, svega 515 mostova. Svi manji mostovi izgrađeni su od drveta i privremenog su karaktera, dok su veći građeni od željeza i betona. Popravljeno je 10 tunela u dužini od 4.120 m, popravljeno je ili gotovo nanovo sagrađeno 45 vodostanica, 33 kolske vage, 45 staničnih zgrada, 7 ložioničkih zgrada i 210 drugih zgrada.

Bez potrebnog alata, bez dovoljnog broja stručnjaka, bez dovoljne opskrbe naš je narod podnio i tu žrtvu, te se može reći, da je heroj i u ratu na bojnom polju i u radu u miru na polju izgradnje svoje domovine.

(Šneperger, Koliko smo željeznica u Hrvatskoj obnovili, Slobodni željezničar, br. 16 od 15. I. 1946. str. 6).

do Turopolja, 9. srpnja 1945. do Lekenika odnosno Grede i 3. rujna 1945. do Siska (most na Odri, 51 m).[21]

U međuvremenu je obnovljena pruga Sisak Predgrađe (Caprag)–Petrinja–Vrgin Most. No kako su ondje bile potrebne lokomotive, a njih na toj pruzi nije bilo, radnici su organizirali prevoženje 4 lokomotive cestom pokretnim improviziranim kolosijekom (kolosiječnim poljima) preko Kupe i dalje cestom nekoliko kilometara daleko. Tako je 21. srpnja 1945. mogao biti uspostavljen saobraćaj do Vrgina Mosta preko Petrinje. Dne 16. kolovoza 1945. nakon izgradnje željezničkog mosta preko Kupe kod Rečice uspostavljen je saobraćaj na cijeloj (kordunskoj) pruzi od Karlovca do Siska Predgrađa (Capraga). Međutim još nije bilo kolosiječne veze preko Kupe između Siska i Siska Predgrađa (Capraga).

Dne 21. srpnja 1945. uspostavljen je također saobraćaj između Siska Predgrađa i Sunje, i dalje od Sunje do Kostajnice. Dne 20. listopada 1945. uspostavljen je saobraćaj do Dubice.

Dne 29. prosinca 1945. uspostavljen je saobraćaj preko mosta na Uni kod Grmuše. Tako je ostvarena veza Bosanski Novi–Bihać, a kad je 16. veljače 1946. saobraćaj uspostavljen preko obnovljenog 198 m dugog

[21] U Slobodnom željezničaru br. 11 od 15. XI. 1945. str. 7 piše Đuretković: »O nama u Sisku« (u izvodu):

Po oslobođenju, i dok je još naša stanica bila u dogorijevanju iza okupatora i njihovih slugu, došla je komanda stanice, koja je uz upravu stanice, ložionice i sekcije makar za neko vrijeme preuzela *inicijativu u svoje ruke. Prvi*, koji su *pristupili* organizaciji rada za uspostavu stanice u željezničkom smislu, aktivne željezničke stanice, bili su baš drugovi iz komande stanice. Oni su očistili mnoge zaostale eksplozive po skretnicama i staničnom rajonu uopće, razbili su strah službenika i namještenika, koji su im bili utjerali ustaško-švapski »promičbenjaci« pričama, kako narodna vlast ubija sve i svakoga.

U stanici je zatečena otprilike ova slika: Stanična zgrada u dimu i žaru dogorijevanja, oko 30 skretnica minirano, 12 lokomotiva oštećeno, više od 400 kola za saobraćaj neispravno, od ustaša pobijeno i povješano oko 10 drugova, koji bi *bili* potrebni kao rukovodioci. A što je najglavnije, Sisak i kao grad i kao stanica odsječen od svijeta, jer je most preko Odre (50 m raspona), i most preko Kupe (151 m raspona) bio miniran.

Ali 2. IX. o. g. u 8 h 35 m došao je prvi vjesnik, prvi stroj serije 30 za probnu vožnju preko mosta na rijeci Odri. Poslije je došao i prvi vlak iz Zagreba. Saobraćaj sa Zagrebom je uspostavljen. Stanica je postala stanica u željezničkom smislu.

Do 2. IX. 1945. učinjeno je *sumarno ovo*: popravljen i osposobljen most na Odri (51 m), osposobljeno 26 skretnica, popravljeno 9 lokomotiva, osposobljeno 300 kola, 4 lokomotive cestom prevezene u stanicu Caprag (4 km po poljima kolosijeka, koji su se neprestano premiještali), natkrovljena polovica stanične zgrade sa službenim prostorijama.

Isto toliko je važno, ako ne i važnije, što nas je rad na obnovi u Sisku očeličio. *Sjećamo* se, kako su drugovi skeptički kimali glavom, kada je prva lokomotiva prevožena u Caprag po kolosiječnim poljima cestom, a još preko oštrog zavoja na kolskom mostu preko Kupe. Danas su oni stekli vjeru u sebe, u svoj rad i snagu organizacije rada i ljudi.

mosta na Uni kod Volinje (Kostajnica–Volinja),[22] uspostavljen je saobraćaj na pruzi Sisak Predgrađe (Caprag)–Sunja–Banja Luka[23]–Bihać. Tada je potekla željezna rudača iz rudnika Ljubije, malo okolnim putem preko Gline i Karlovca, u smjeru sjevera, da bi za nju dobili potrebne nam tračnice.

Dne 1. rujna 1946. predat je saobraćaju novi 160 m dugi most na Kupi između Siska i Siska Predgrađa, pa je tako uspostavljena direktna kolo-

[22] U stvari ograničeni saobraćaj preko ovog mosta počeo je još na početku studenog 1945. O tome piše Slobodni željezničar u br. 11 od 15. XI. 1945. str. 6 ovo (u izvodu):

Jedan od najvažnijih saobraćajnih objekata Bosanske Krajine, most na Uni kod Volinje, dovršen je i 2. studenog na svečan način pušten u saobraćaj. Taj most je dugačak 198 m i građen je od drveta kombiniranog sa željeznom konstrukcijom. Građenje je otpočelo 17. svibnja, a završeno 1. studenog o. g. Radovi su izvršeni uz *ogromne napore radnika, inženjera i cjelokupnog stručnog osoblja. Polovinu* utrošenog radnog vremena oduzelo je vađenje stare željezne konstrukcije sa dna rijeke. Radnici su ronili bez ronilačkih sprava, razdvajali dijelove i izvlačili na površinu. Ronjenje je bilo po 5 do 7 metara u dubinu. Željezna konstrukcija izvlačena je iz vode ljudskom snagom.

Ovaj most ima ogromni značaj za gospodarski razvoj Bosanske Krajine i za obnovu zapadne Bosne. Na željezničkoj pruzi Banja Luka–Sunja, jedinoj pruzi koja spaja Bosansku Krajinu s ostalim krajevima, ovaj most predstavlja veliki objekat, posljednji u redu, koji je trebalo izgraditi.

Veličinu radova na volinjskom mostu opisuje Slobodni željezničar u br. 14 od 1. I. 1946. ovako: Radu se pristupilo s vrlo oskudnim materijalom i alatom, ali s velikim zalaganjem svega zaposlenog osoblja. Radnici su morali zabiti u zemlju 298 pilota, čija ukupna pobijena dužina ispod dna iznosi preko 1.000 m. Oble hrastove građe, koja je bila potrebna u tu svrhu, upotrebljeno je 230 m^3, a sve ostale tesane hrastove i jelove građe 202 m^3. Raznog željeznog okova upotrebljeno je 7.330 kg. Stupovi, odnosno jarmovi povezani su sa 1.900 šarafa i 4.052 tirfona. Radnici-monteri montirali su konstrukciju ukupne težine 256.930 kg. Oni su kod sastavljanja upotrebili 10.500 kom. raznih šarafa. Nasuto je 2.500 m^3 zemlje, izrađeno je od kamena 300 m^3 zidova, od betona 200 m^3 i upotrebljeno je 17.700 kg željezne armature, premješteno i položeno je 500 m kolosijeka. Počišćene su ruševine miniranog mosta od 850 m^3, demontirano je i izvučeno na obalu 290 tona minirane konstrukcije, ispravljeno i osposobljeno je za upotrebu 60 tona konstrukcije. Za sve to utrošeno je 22.000 nadnica, osim radnika iz radionice u Banjoj Luci i nadnica skladišnih radnika sekcije, koji su natovarili i otpremili 280 vagona materijala iz Banje Luke u Volinju.

[23] Prijedor je oslobođen 7. IX. 1944. Toga dana je bilo nerazoreno 10 km pruge od 172 km ukupne dužine, što je sve neprijatelj uništio bježeći ispred naših jedinica.

Odmah se pristupilo organiziranju željezničkih jedinica, koje bi pristupile radovima na uspostavljanju željezničke pruge Prijedor–Banja Luka i Prijedor–Bosanski Novi.

Na dan 1. V. 1945., kada je oslobođena cijela Bosanska Krajina, pristupljeno je obnovi pruge i pružnih objekata. Do konca 1945. popravljeno i izgrađeno je ovo: 11 provizornih propusta s ukupnom dužinom otvora od 24,14 m, 25 mostova s ukupnom dužinom otvora od 265 m, 5 mostova u dužini od 311,4 m, od kojih je jedan bio od 160 m, a drugi od 120 m, a dužina im se povećala za 50 m zbog oštećenosti zidova. To znači, da je popravljeno 566 m mostova. Osposobljen je 1 porušeni tunel i postavljen stanični kolosijek u dužini od 600 m.

Od potpuno izgorjelih i uništenih željezničkih zgrada djelomično je popravljeno 12.823 m^2 prizemlja i 1.572 m^2 prvog kata, dok je nanovo ozidano ili temeljito popravljeno 2.383 m^2 prizemlja i 200 m^2 prvog kata.

(H. Suljić, Veliki uspjesi željezničara Bosanske Krajine, Slobodni željezničar, br. 24 od 12. III. 1946. str. 6).

siječna veza glavnom prugom (ne više zaobilaznom kordunskom prugom preko Karlovca) Zagreba i zapadne Bosne. I put rudači postao je ne samo kraći, već se nosivost kola mogla bolje iskoristiti, jer je kordunska kao sporedna pruga bila i suviše slaba. Naročito je bio slab privremeni most na Kupi kod Rečice pred Karlovcem. Na tu se vezu, što se tiče saobraćaja putnika, nije čekalo, već je ona 1. travnja 1946. ostvarena kombiniranim prijevozom, i to željeznicom do Siska, onda autobusima u režiji željeznice do Siska Predgrađa (Capraga) i dalje opet željeznicom, a tako i obratno. U povodu toga izdato je (Želj. uprava Zagreb br. 1600 f od 28. ožujka 1946. g.) ovo brzojavno naređenje:

»S važnošću od 1. travnja 1946. otvara se saobraćaj putnika, prtljage i ekspresne robe od stanica na prugama Caprag–Dubica, Sunja–Banja Luka, Bosanski Novi–Bihać s jedne strane, do svih ostalih stanica u državi s druge strane i obratno preko Siska s tim, da se prijevoz između stanica Sisak i Caprag vrši automobilima.«

»Prijevoz brzovoznih i sporovoznih komadnih i kolskih pošiljaka između stanica naprijed navedenih pruga vrši se i nadalje preko pruge Karlovac–Caprag.«

»Zbog još nedovršenih triju mostova između stanica Jasenovac i Dubica, odnosno Jasenovac i Novska obustavljen je prijevoz putnika, prtljage ekspresne, brzovozne i sporovozne robe od stanica istočno od Jasenovca s jedne strane, do stanica zapadno od Jasenovca s druge strane, i obratno preko Jasenovca.«

Valja uzgred napomenuti, da su izgradnju mosta preko Kupe kod Siska, koji skraćuje vezu Zagreba s krajevima južno od Kupe u smjeru Sunje za 143 km, znatno ispomogli svotom od 2,000.000 dinara zagrebački tramvajci, koji su 7. siječnja 1946. na svom masovnom sindikalnom sastanku odlučili, da tu sumu, zarađenu na obnovi i izgradnji tramvajskog saobraćaja u Zagrebu, poklone radi što skorije obnove ovog veoma važnog mosta. Most su inače s primitivnim alatom, primjernim zalaganjem i organizacijom svih pripadnika kolektiva izgradili radnici Mosne radionice državnih željeznica u Zagrebu.[24]

[24] Na obnovi ovog mosta počeli su prethodni radovi odmah iza oslobođenja, i to radi osiguranja plovnog puta, sprečavanja poplave i obnove željezničkog saobraćaja. Najprije se pristupilo raščišćivanju korita Kupe od stare razbijene konstrukcije. Sredinom srpnja 1946. upućene su dvije za ovaj most pripremljene konstrukcije na Omladinsku prugu Brčko–Banovići, što je izazvalo izmjenu dispozicije, ali nije zaustavilo rad. Otvor prema Capragu ostao je isti, ali je za premošćivanje sisačkog otvora riješeno, da se premosti s dvije konstrukcije dužine po 31,2 m, a te su konstrukcije kompletirane iz slagališta u Debeljači. Prostor među njima imao se premostiti s Pajne – nosačima.

Interesantno je ovdje još spomenuti, da je u Debeljači izvršeno probno sklapanje mosta, a zatim su konstrukcije otpremljene u Sisak. Montaža nije vršena na nasipu uz most, jer bi materijal na visokom a uskom nasipu bilo teško istovarivati i deponirati. Osim toga nasip je u krivini, pa bi i to ometalo montažu. Konstrukcija bi ometala transport materijala iz stanice Sisak. Sve bi to ometalo izgradnju mosta. Da se to izbjegne, obje su konstrukcije montirane na skladišnoj rampi stanice Sisak

Krajem 1947. na puštanje u saobraćaj čeka dio pruge Dubica–Novska zbog oštećena tri mosta na ovoj pruzi (Sava, Veliki Strug, Uštica). Tada će proraditi i druga glavna pruga Zagreb–Novska–Beograd preko Siska, što će u znatnoj mjeri olakšati razmjenu dobara i dalju obnovu zemlje. Dva od ta tri mosta (Veliki Strug i Uštica) tada su već sagrađeni, premda se još preko njih ne vrši javni saobraćaj. Mjesto Jasenovac nije više otok, jer postoji kolosiječna veza do njega od Novske. Most na Savi kod Jasenovca »Most žrtava fašizma« dovršen je 15. veljače 1948. i 17. veljače 1948. godine zajedno s prva dva predat je javnom saobraćaju.[25] Time je uspostavljena i druga veza glavnom prugom između Zagreba i Beograda.

V.

Dva druga saobraćajna otoka preko Drave nakon oslobođenja čekala su vezu s ostalim krajevima, i to onaj oko Čakovca i drugi sjeverno od Osijeka u Baranji.

Već 24. svibnja 1945. uspostavljen je saobraćaj na pruzi Čakovec–Kotoriba i otpočele su pripreme za obnovu mosta preko Drave između Varaždina i Čakovca. Dne 6. listopada 1945. omogućen je već prijelaz putnika preko pješačkog mosta na Dravi te je tako omogućen prijevoz

paralelno jedna s drugom, pa su potom na željezničkim kolima prenesene na gradilište.

Paralelnim radom i ne čekajući izradu skela uštedilo se u vremenu, a montažom na rampi uštedene su skele, jer su umjesto skela izrađena samo 4 prihvatna jarma od stare građe. Montaža prve konstrukcije bila je završena 10. VIII., a druge 15. VIII. Dovoz i navlačenje prve izvršeno je 14.–16. VIII., a druge od 16.–25. VIII. Zbog smanjenja težine konstrukcije – da se ne bi opteretila vozila – nisu montirani podužni nosači. Oni su namješteni naknadno u vremenu od 26.–29. VIII. Pragovi i kolosijek položeni su od 29.–30. VIII., kada je izvršeno i probno opterećenje mosta. Most je pušten u saobraćaj 1. IX. 1946. Most je izgradila Mosna radionica Zagreb.

(Tehnika, br. 9/46, str. 265).

[25] Most preko rijeke Save kod Jasenovca bio je u toku rata srušen. Zbog toga počev od Novske transport željeznicom vršio se prema Zagrebu samo lonjskom prugom preko Dugog sela. To je izazivalo veliku i stalnu zakrčenost stanice Novska. Vlakovi su zbog toga često kasnili, a pruga preko Siska od Novske ka Zagrebu bila je neiskorišćena. Putnik, koji je htio iz Beograda putovati za Bihać, morao je ići preko Zagreba zaobilaznim, 200 km dužim putem. Puštanjem u saobraćaj mosta na Savi kod Jasenovca taj nekoristan i suvišan zaobilazni put je izbjegnut. Most preko rijeke Save kao i most preko male rijeke Struga, koji je bio dug oko 120 m, počeli su se podizati u svibnju 1945. Radovi su naročito u početku bili otežani nedostatkom strojeva i materijala, a naročito motora za šlepove, kojima je trebalo dovoziti pijesak i šljunak iz Save. Mjesto toga šljunak, koji se vadio iz Drave, transportiran je željeznicom do blizine gradilišta, a to je u mnogom odugovlačilo radove na obnovi mosta. Naročito je težak bio pristup glavnom mostu preko Save, jer su bili srušeni mostovi na prilazu njemu (Strug, Lonja). Most preko Save je izgrađen kao kombinirani most za željeznički i za cestovni saobraćaj. U toliko je njegova gospodarska vrijednost veća.

(PM., Most preko Save ..., Transport, br. 8 od 18. II. 1948.).

putnika iz Varaždina do Donje Lendave i Kotoribe s prijelazom na mostu. Dne 10. studena 1945. otvoren je most na Dravi za cjelokupan saobraćaj i tada je Međimurje prestalo biti saobraćajnim otokom, jer je čvrsto povezano s Hrvatskom i s ostalim dijelovima države. Most služi kombiniranom saobraćaju, željezničkom i cestovnom; utoliko je gospodarsko značenje ovog – inače provizornog mosta veće.

Baranjske pruge su povezane s ostalim prugama izgradnjom mostova na Dravi. Saobraćaj je uspostavljen 19. listopada 1946., a bio je obustavljen od 7. listopada 1944. zbog porušena tri mosta na nekadanjem koritu Drave i dviju njenih pritoka, pa na samoj matici Dravi između Osijeka i Darde pruge Osijek–Bijeli Manastir.

U međuvremenu (do kraja 1945.) nakon obnove mostova do matice Drave bio je omogućen dovoz pečuhskog ugljena u Osijek (na obalu), a ne kao što je prije toga taj ugljen dovlačen samo do Darde. Konačno je obnovljen i most na Dravi, pa je Baranja prestala biti saobraćajni otok, jer je preko mosta na Dravi povezana sa Slavonijom odnosno Hrvatskom i preko nje s ostalim krajevima države.[26]

[26] Slobodni željezničar u broju 46 od 1. XI. 1946. str. 5, »Puštanje u saobraćaj mostova preko Drave kod Osijeka« o tome piše (u izvodu):

Na dužini pruge od 4 km okupator je porušio 5 mostova ukupne dužine od 422 m. U srpnju 1945. osnovana je Sekcija za obnovu dravskih mostova, a osim toga angažirane su Brodska tvornica vagona i Osiječka ljevaonica.

Radovi na raščišćivanju konstrukcije, koja je ležala u koritu Drave kod Osijeka, a zatim obnova mosta predstavljali su najteži i glavni rad cijele grupe. Radovi su počeli u ožujku 1946. Konstrukcija je pomoću vretena preko dva pomoćna jarma za dizanje dignuta za 4,5 m, te je u tome stanju ostala do početka radova na izgradnji polustalnog mosta služeći kao prilazna skela, preko koje je transportiran materijal za obnovu stupa i drugih dijelova konstrukcije. Korišćeno je 45 m stare konstrukcije mosta, dok je ostatak do obale premošćen željeznim nosačima.

Usporedo s radovima na dizanju prvog otvora izvršeno je dizanje iz vode konstrukcije triju otvora, koja je bila neupotrebljiva, te su dijelovi odmah sječeni i uklanjani na obalu. U svibnju je počelo dizanje velikog srednjeg otvora, i to pomoću vretena preko 5 pari jarmova. Konstrukcija je ležala u vodi zatrpana nanosom, u kome je bilo ne samo pruća i klada nego i čamaca i pontona.

U toku tih radova »Beljska tvornica šećera« zahtijevala je, da se za jesenju kampanju šećerne repe uspostavi most preko Drave radi prevoženja 3.500–4.000 vagona šećerne repe iz Slavonije. Tad je pristupljeno prikupljanju mostovnih dijelova iz cijele države. Čak su i iskrivljeni i oštećeni preostali dijelovi raznih oblika upućivani, ne bi li se nakupio potreban broj. Uspjeh nije izostao. Radi ubrzanja posla nije građena skela za premošćivanje srednjeg otvora na cijeloj dužini. Druga polovina montirala se slobodnom izgradnjom. Montirani su kranovi, koji uzimaju dijelove željezne konstrukcije, teške nekoliko stotina kilograma, te ih dižu i donose na mjesto gradnje. Ukupno je uloženo u izgradnji ovih mostova 148.800 kvalificiranih i 179.500 običnih radnih sati. Utrošeno je 5,371.800 Din. Izrađeno je 1.076 m^3 betona, 80 m^3 armiranog betona, ugrađeno za jarmove i skele 680 m^3 građe. Izvađeno je 826.000 kg stare konstrukcije, a montirano 671.000 kg. Osječka ljevaonica popravila je 140.000 kg iskrivljenih i oštećenih dijelova. Ukupna vrijednost ugrađenog materijala iznosi 13,918.400 Din.

Probno opterećenje mosta izvršeno je dne 18., a svečano otvaranje saobraćaja 19. listopada 1946.

VI.[27]

Na području Slovenije oštećenja su bila nešto drukčija nego ona u Hrvatskoj. Ali stjecajem raznih okolnosti ondje se, makar i u oštećenom stanju, sabralo nešto voznih sredstava srazmjerno više nego u ostalim krajevima.[28] Kad je uspostavljena veza, došlo je naravno do podjele odnosno izravnavanja voznog parka. Interni, lokalni saobraćaj obnavljao se ondje, srazmjerno prema oštećenju, brže.

Uglavnom 23. lipnja 1945. službeno je, makar i preko raznih provizorija, uspostavljen saobraćaj na najvažnijim prugama, među kojima i na pruzi:

1. Ljubljana–Dobova (trans prema Novom Marofu odnosno Zagrebu). Na tom je dijelu (kasnije) obnovljen most u Zidanom Mostu, dug 151 m, željeznobetonski most preko Savinje, dug 16 m,[29] i oni su konačno predati saobraćaju 18. studena 1946. Obnovljen je i željezni most kod Litije, dug 184 m, za lijevi kolosijek.[30]

Kod obnove odnosno izgradnje mosta preko Savinje kod Zidanog Mosta tehničko je osoblje obratilo naročitu brigu tome, kako bi što racionalnije izgradilo novu konstrukciju. Taj je most naime bio prvi željeznobetonski lučni most, kojega je gradila predašnja željeznička direkcija u Ljubljani. Tadanje tehničko vodstvo nije vjerovalo, da bi željeznobetonska konstrukcija odgovarala svima zahtjevima željezničkog saobraćaja. Zato je izgradilo lučnu konstrukciju masivno i time povećalo opterećenje, koje nastaje pri temperaturnim promjenama, i prskanje betona, jer je masivna konstrukcija premalo elastična, da bi dopustila potrebne deformacije. Konstrukter, koji je po oslobođenju projektirao i računao most, predvidio je vitkiju konstrukciju. Debljinu luka na tjemenu smanjio je od 105 na 80 cm, luk je postao elastičniji, tako da su

[27] Podaci su prikupljeni i prema knjizi »V drugem letu obnove«, izdala in založila Glavna direkcija eksploatacije železnic, Ljubljana 1947.

Ne znam, da li je ta knjiga nastala kao rezultat rješenja Ms br. 84531/46, koje rješenje spominjem u bilješci pod 1. Šteta, što ona nije dala potpun prikaz obnove svih željeznica, jer je inače znalački sastavljena. Ona daje važne podatke o obnovi gotovo svega željezničkog saobraćaja u Sloveniji. Nesumnjiv je uspjeh još i u tome, što je mnogo dragocjenog materijala okupljeno na jednom mjestu. Da su tako postupile i druge direkcije, olakšano bi bilo izvršenje spomenutog zadatka, kojeg je u svoje doba dao Ministar željeznica.

Drugi dio materijala uzet je iz prikaza Ing. Alfonza Dobovišeka, koji je objavljen u »Vestniku«, železniškem strokovnem časopisu, br. 17 i 18–19, Ljubljana, 1. IX. 1950., odnosno oktobar 1950. na stranama 357–363, odnosno 387–392 pod naslovom: »OBNOVA. Iz zgodovine naših železnic, slovenskih železnic.«

[28] Slobodni željezničar u br. 14, od 1. I. 1946., str. 8 piše (u izvodu):

Poslije oslobođenja bilo je od 606 lokomotiva sposobno za rad samo 5. U željezničkim radionicama Slovenije popravljene su dosada 343 lokomotive, 4.126 osobnih i 11.140 teretnih kola. Izvršene su tekuće popravke na 13.220 osobnih i teretnih kola.

[29] Prema Ing. Alfonz Dobovišek, Obnova ... op. cit. str. 360.

[30] Prema Ing. Alfonz Dobovišek, Obnova ... op. cit. str. 389. U most su bile ugrađene 522 tona željeza i utrošeno 200.000 radnih sati Predat je saobraćaju 16. VI. 1948.

se smanjile napetosti toliko, da je prištedio približno dvije trećine prvobitne armature.[31]

2. Ljubljana–Postojna (trans prema Trstu i Rijeci). Na toj je pruzi 6. kolovoza 1946. završena obnova Štampetova vijadukta između Verda i Logateca, koji je dug 105 m. Na toj pruzi, da se mimoiđe ogromni srušeni jednospratni vijadukt »Borovnica«, izgrađena je nova pruga – varijanta od Preserja do Borovnice – duga 11,3 km, s neznatnim usponima od 1 do 4‰ (pro mille), s najmanjim polumjerom krivine od 900 m, s prelaznim krivinama od 90 m. Na tom je dijelu pruge dopuštena brzina 100 km/sat. Od stanice Borovnice do priključka na staru prugu trasa ima uspon od 11 ‰ (pro mille) s polumjerom od 300 m. Za izgradnju te varijante trebalo je iskopati 474.000 m^3 materijala, 80 m dugi tunel, koji je u profilu izgrađen već za buduću elektrifikaciju, zatim su izgrađena 22 mosta i propusta u dužini oko 140 m.

Prijašnja, ratna (njemačka) varijanta, bila je mnogo nepovoljnija, s velikim krivinama i usponima, tako da troosovna kola na njoj nisu mogla saobraćati i da je jedna lokomotiva mogla na uspon izvući svega troja tovarena kola, dok je nova varijanta po kapacitetu sposobna za saobraćaj jednako kao i sva ostala pruga Ljubljana–Trst. Kao racionalnije dakle rješenje izabrana je izgradnja varijante, a ne obnova toga velikog vijadukta, koji bi s obzirom na oštećenje i opće njegovo stanje u stvari trebalo graditi iz temelja nanovo. Naoko naime tvrdi i masivni vijadukt počeo je još pred rat u temeljima propadati. Drveni piloti, na kojima je bio utemeljen vijadukt, počeli su trunuti radi pada vode, a taj je pad prouzročilo reguliranje Ljubljanice. Kad je dakle taj vijadukt bio u toku rata još i oštećen, postavljalo se pitanje, kako premostiti borovničku dolinu, a to je pitanje u stvari postojalo još i pred sam rat. Izgradnjom varijante nije međutim rješavan samo trenutni problem, već mnogo teži opći problem prijelaza preko te doline, jer je teren klizav (klizi) i kaljav (baruština – barje). Pri samom radu događalo se, da preko noći otpuzi gotovo cio danju iskopani dio (borba sa »barjanskom« tvari), i to je bio razlog, što se dogotavljanje varijante prilično oteglo.[32]

Dne 9. lipnja 1947. god. postignut je značajan uspjeh napora, koji su bili uloženi u izgradnju varijante kod Borovnice. Saobraćaju je bio predat 3.400 m dugi odsjek nove pruge između doline i stare stanice Borovnica, tako da su tada bile odstranjene dvije trećine pruge iz doba okupacije.[33]

3. Ljubljana–Bistrica–Bohinjsko Jezero.
4. Jesenice–Rateče–Planica.
5. Zidani Most–Šentilj.
6. Maribor–Prevalje.

Veza Ljubljane s Karlovcem – belokranjskom prugom – preko ove inače najteže oštećene pruge, ostvarivana je postepeno s hrvatske strane

[31] Prema Ing. Alfonz Dobovišek, Obnova ... op. cit. str. 360.
[32] Prema Ing. Alfonz Dobovišek, Obnova ... op. cit. str. 388.
[33] Prema Ing. Alfonz Dobovišek, Obnova ... op. cit. str. 363.

11. lipnja 1945. do Ozlja, 20. lipnja 1945. do Bubnjaraca, a sa slovenačke strane najprije uspostavom putničkog saobraćaja 15. prosinca 1945. od Ljubljane do Novog Mesta, i to tako, da su putnici prelazili kod Žalne preko provizornog mosta. Naročito su bili otežani radovi kod porušenog tunela na sektoru Višnja Gora–Grosuplje. Radnici su iz tunela uklonili 600 vagona različnoga materijala, a za popravak su upotrebili 9 vagona cementa i 50 vagona šljunka.[34] Dalje je uspostavljen normalni saobraćaj (cjelokupan) 2. travnja 1946. između Semiča i Sela pri Otovcu, a zatim 16. lipnja 1946., nakon obnove velikog vijadukta Žalna (dug 152 m) kod Višnje Gore, otvoren je cjelokupni saobraćaj Ljubljana–Novo Mesto[35] i 19. siječnja 1947., nakon obnove pruge i drugog velikog vijadukta Otovac kod Sela pri Otovcu, do Metlike. Konačno 23. veljače 1947. do Bubnjaraca nakon obnove velikog mosta na Kupi. U toku narodno-oslobodilačke borbe odnosno u času povlačenja okupatora[36] bila je pruga od Novoga Mesta do Metlike gotovo potpuno uništena. Samo na dijelu pruge od Kupe kod Sela pri Otovcu (20 km) bilo je uništeno 11 mostova i vijadukata i 4 propusta, među njima i most na Kupi (86 m), vijadukt kod Otovca (225 m), odnosno na Krupi (76 m) i 3 podvožnjaka na području črnomeljske stanice.

[34] Slobodni željezničar u br. 14, od 1. I. 1946. str. 8 piše (u izvodu):

Puštena je u saobraćaj pruga Ljubljana–Novo Mesto. Putnički saobraćaj kod Žalne, zbog razrušenog vijadukta, vrši se prijelazom putnika preko provizorno napravljenog mosta. Naročito su bili otežani radovi kod porušenog tunela na sektoru Višnja Gora–Grosuplje.

[35] Saobraćaj, br. 12/1946, str. 73.

Ing. Alfonz Dobovišek, Obnova ... op. cit. str. 360, tim povodom piše, da je pri obnovi vijadukta »Žalna« bio izgrađen zanimljiv prijemost, visoka drvena skela s brvnima, koja je služila za prijelaz putnika, a u isto vrijeme i za građevnu skelu.

[36] Dne 9. V. 1945. postojao je prekid između Grosuplja i Stične i između Kandije i Metlike. Zbog toga je bio obustavljen cjelokupan saobraćaj. Saobraćaj putnika vršen je (Grosuplje–Stična) autobusima. Dne 15. XII. 1945. uspostavljen je putnički saobraćaj uz prelaženje preko provizorija. Dne 16. I. 1946. saobraćaj je vršen već do Semiča odnosno 16. VI. 1946. nije bilo više potrebno prelaženje, jer je obnovljeni vijadukt Žalno pušten u saobraćaj, a 19. I. 1947. saobraćaj je produžen do Metlike i 23. II. 1947. do Bubnjaraca (odakle je već postojao saobraćaj s hrvatske strane od 20. VI. 1945.).

Slobodni željezničar u broju 46, od 1. XI. 1946. tim povodom piše (u izvodu):

Kroz tri posljednja mjeseca trebat će pored 12 manjih objekata postaviti još i 3 mostovske zgrade: vijadukt kod Otovca, vijadukt na Krupi i željeznički most preko Kupe kod Bubnjaraca.

Veliki vijadukt kod Otovca dug je 225 m, a u sredini je visok 32 m. Sada ga treba obnoviti u dužini od 100 m. Na sredini će biti izgrađena tri luka od 14 m i tri luka od 12 m širine. Dizalica podiže materijal na visinu od 45 m i mnogo pomaže napredovanju radova.

Vijadukt na Krupi dug je 75 m i visok 25 m. Gotovo je potpuno razrušen. Sagradit će se 3 luka, svaki od 20 m. Uklonjeno je oko 1.500 m^3 kamena oko temelja za stupove vijadukta. Novi vijadukt gradi se od kamena, a vijadukt kod Otovca od betona.

Željeznički most preko Kupe kod Bubnjaraca dug je 82 m. Srušena mostovna željezna konstrukcija pala je u Kupu. Dobrovoljci s ljubljanskog univerziteta sudjeluju kao ronioci.

Ing. Dobovišek[37] prikazujući težinu oštećenja belokranjske pruge navodi, da je bilo uništeno 50 km gornjega stroja na toj pruzi, a usto 3 velika objekta (vijadukt kod Otovca i Krupe, željeznički most preko Kupe kod Bubnjaraca) i 12 manjih objekata-mostova.

Otovški vijadukt srušen je po nalogu naše vojske iz strateških razloga (nakon kapitulacije Italije). Bila je minirana 51 m duga željezna konstrukcija, koja je na to pala 32 m u dubinu, koliko je vijadukt visok. Konstrukcija je ostala upotrebljiva, pa je kasnije – skraćena za 10 m – uzeta za obnovu mosta kod Žirovnice na gorenjskoj pruzi. To je učinjeno i zato, što se za vijadukt kod Otovca moglo mjesto željezne konstrukcije izgraditi 6 novih lukova-otvora na zdravom temelju. Opseg djela najbolje označava količina upotrebljenog materijala: 462 vagona šljunka, 50 vagona kamena i 10 tona željeza te 12.200 radnih dana.

Drugi objekt, 86 m dug vijadukt Krupa između Gradca i Dobravica, također je u listopadu 1943. porušila naša vojska. Trebalo je obnoviti srednji otvor-luk od 20 m i 2 luka sa strane svaki od 10 m raspona. Otvori su obnavljani u starom obliku, a pritome, kao i »pri Otovcu«, istakli su se zidari i kamenotesari iz Hrvatskog Primorja, te posljednjih dana i domaća omladina iz susjednih sela. Utrošeno je 7.316 radnih dana. Rad je bio posebno oteščan činjenicom, što se materijal morao dovoziti iz Semiča cestom kamionima.

Naročito teško djelo predstavljala je gradnja provizorija preko Kupe kod Bubnjaraca. Konstrukcija, 83 m dugačka i teška oko 440 tona, bila je 1943. god. minirana približno u sredini raspona, tako da je pala u 7 m duboku Kupu. Ipak nije bila potpuno rastrgana. Pod pritiskom naplavina i leda konstrukcija se prevrnula na stranu i otisnula se niz rijeku za nekih 10 m. Program za izradu provizorija bio je obavljan s velikim naporima i samoprijegorom svih suradnika uglavnom za to, što nije bilo potrebne opreme i alata, a nastupila je oštra zima (–20 C). Gnjurci-amateri su kao opremu imali samo gumenu masku na obrazu, cijev za dovod zraka i kamene tegove oko pasa. Kasnije u toku radova nastupila je i jaka poplava (+360 cm), a usto je voda nanijela mnogo leda na konstrukciju. Ipak je zalaganjem radništva posao napredovao, te je konačno bilo moguće vezati preko mosta na Kupi slovensku obalu s hrvatskom.

Most između Velenja i Gornjeg Doliča, dug 102 m, na pruzi Celje–Dravograd popravljen je 7. prosinca 1945. i uspostavljen cjelokupni saobraćaj, dok je dotada vršen samo prijevoz putnika s prijelazom na mjestu prekida. Taj most (Gornji Dolič) definitivno je obnovljen u lipnju 1946.[38]

Na pruzi Ormož–Ljutomer–Hodoš između stanica Ljutomer i Dekležovje obnovljen je most na Muri 22. prosinca 1945. i uspostavljen cjelokupni saobraćaj.

[37] Prema Ing. Alfonz Dobovišek, Obnova ... op. cit. str. 357 i dalje.

[38] Ing. Alfonz Dobovišek, Obnova ... op. cit. str. 363 o tome piše: »Meseca maja je bil osposobljen za promet tudi močno poškodovani polnostenski železni most preko Drave pri Dravogradu in s tem omogočena zveza z avstrijskim Labudom«.

I most preko Sore kod Medvoda bio je uništen. Radovi na izgradnji novog velikog željezno-betonskog mosta završeni su na kraju 1945. Izgradnja je počela 1945. Most je dug 68, a širok 9 metara. Samo u dva zadnja dana izgradnje preneseno je 170 tona cementa i 800 tona šljunka te je izvršeno betoniranje cijelog mosta. Betonska se smjesa za vrijeme rada zbog hladnoće smrzavala, pa su radovi bili naročito teški. Radnici (Slavec i Kropar) pronašli su naročite cijevi, pomoću kojih se smjesa pri radu ugrijavala i tako se most mogao završiti brže.[39]

Na gorenjskoj pruzi kod Žirovnice 8. kolovoza 1947. predat je saobraćaju željezni most, koji je bio u svoje vrijeme ugrađen u otovški vijadukt. Radnici mostovske radionice su konstrukciju u Otovcu demontirali i unekoliko ojačanu i skraćenu ponovo ugradili na novom mjestu. i to nad krajem, gdje je 1942. god. palo 29 talaca na žrtveniku neslomljive borbene volje našega naroda. Okupator je tu vršio odmazdu za porušeni objekt. Naši su stručnjaci na toj gradnji pokazali veliku okretnost pri uklanjanju stare i polaganju nove konstrukcije.[40]

Napore građevne službe u Ljubljani treba posebno istaći. Osim velikih objekata obnovljeno je mnogo manjih objekata, tako da se konačni učinak tih napora može naznačiti ovim podacima:

Porušeno je bilo 206 mostova i propusta.

Godine 1945. bilo je privremeno obnovljeno 159, a konačno 29 mostova i propusta.

Godine 1946. bilo je od neuporabljivih konačno obnovljeno 14, a od privremeno obnovljenih 31. Usto su bila sagrađena 22 nova mosta na pruzi Preserje–Borovnica. Ukupno je bilo 1946. godine konačno obnovljeno (nanovo sagrađeno) 67 mostova i propusta u ukupnoj dužini od 1516 metara. Na koncu godine ostalo je za obnovu 126 provizorija i 4 neuporabljiva mosta.

Za obnovu donjeg stroja 1946. g. utrošeno je 150,866.694 Din.

Na otvorenoj pruzi bilo je porušeno 137 km kolosijeka. God. 1945. obnovljeno je 105 km, a 1946. još 31,4 km kolosijeka. Ostatak od 0.6 km ostao je, da se obnovi kasnije.

Staničnih kolosijeka bilo je uništeno 85 km. Godine 1945. obnovljeno je 40 km, 1946. god. daljih 37 km.

Bilo je porušeno 368 većih željezničkih zgrada (stanice, skladišta, stambene zgrade, vodotornji) i 436 manjih zgrada (čuvarnice, postavnice i t. d.).

Godine 1945. i 1946. bilo je konačno obnovljeno 135 većih i 138 manjih zgrada, provizorno adaptiranih bilo je 107 većih i 147 manjih zgrada. Ostalo je za obnovu 126 većih i 151 manja zgrada, a za dovršenje 107 većih i 147 manjih zgrada.

Ložionice su bile (s ložioničkim i kolskim radionicama) porušene 42.

Godine 1945. i 1946. obnovljene su 23, a privremeno adaptirana 21 zgrada te vrste.

[39] Slobodni željezničar, br. 14 od 1. I. 1946., str. 8.

[40] Prema Ing. Alfonz Dobovišek, Obnova ... op. cit. str. 363.

Preuređene su osim toga neke stanice (Črnomelj, Metlika, Celje, Tezno, Jesenice, Ljubljana, Zalog, Zidani Most, Maribor i t. d.).

Izmijenjeno je oko 53.000 pragova, 100 km tračnica, 119 skretnica.

Trebalo je brzo i dobro obnavljati pruge u Sloveniji. Trebalo je glavnim prugama prevesti veliku količinu Unrinih pošiljaka. Trebalo je dakle omogućiti veću brzinu, jer se tako postiže veća propusna moć pruge (komercijalna se brzina digla od 15 km/sat u travnju na 17,75 km/sat u listopadu 1946., a već u studenom 1946. na 18,40 km/sat). U travnju vozilo je poprečno 127 teretnih vlakova, zatim je taj broj pao na 111, a onda se digao u rujnu opet na 126. U travnju je voženo 9.116 kola Unrine robe, dok su u rujnu vožena samo 2.201 kola. Zaključuje se, da je ostatak bila roba domaćeg podrijetla, a to znači, da je obnova povoljno djelovala (oko 400%) na razvitak narodnog gospodarstva.

VII.

Područje Željezničke uprave Novi Sad imalo je zbog porušenih mostova na velikim rijekama (Dunav, Tisa, Tamiš) prilično teškoća za povezivanje s Beogradom odnosno glavnom transverzalom Trst–Ljubljana–Zagreb–Vinkovci–Zemun–Beograd–Skoplje.

Za rješenje i dobivanje te veze valjalo je prijeći Dunav kod Beograda, Bogojeva i Novog Sada kao i obnoviti znatno oštećeni tunel kod Čortanovaca (Sremski Karlovci).

Najprije je izgrađena željeznička varijanta Novi Sad–Petrovaradin Dunav, da se izbjegne tunel ispod Petrovaradina i srušeni željeznički most na Dunavu, preko provizornog mosta na pontonima–šlepovima. Taj je provizorni most služio i cestovnom i željezničkom saobraćaju. Puštanje u saobraćaj toga – makar provizornog mosta primjer je ne samo brzine – podignut je za svega 20 dana, već je on i lijep primjer uspješnog improviziranja rješenja teškog saobraćajnog problema.[41]

Tako se dobila veza sa Srijemom, koja je radila uz neznatne prekide i ograničenu propusnu moć sve do izgradnje stalnijeg mosta.

Dne 26. srpnja 1945. izgrađena je i varijanta preko brda kod Čortanovaca – mjesto porušenog tunela ispod brda – s propusnom moći od 50 kola na dan za svaki smjer. Na taj je način na pruzi Subotica–Novi Sad–Zemun uspostavljen, makar ograničeni, saobraćaj tereta, pa se tim putem i dalje preko Segedina (Szeged Màv) zimi, kad nije radio trajekt Smederevo–Kovin, prevozilo nešto robe čak i za Banat.

[41] »Most Maršala Tita preko Dunava kod Novog Sada«, Tehnika, br. 2/1946. Međutim se odmah postavljalo pitanje, dokle to može biti rješenje za ovako važnu saobraćajnu vezu te što će biti, kad se taj most bude morao ukloniti pred pojavom leda.

Vojvodina – upravo njeni dijelovi Bačka i Banat – nakon rušenja velikih mostova na Dunavu kod Bogojeva, Novog Sada i Beograda nije imala veze s ostalim krajevima države. Rezerva hrane iz Vojvodine nije se mogla slati ostalim krajevima. Vojvodina nije mogla dobiti potreban ugljen za svoju industriju i saobraćaj. Zato je izgradnja spomenutih varijanti i te kako pozdravljena, ali je odmah poduzeto potrebno i za izgradnju stalnog mosta na Dunavu i za popravak tunela kod Čortanovaca.[42]

Dne 4. rujna 1945. objavljeno je, da je završena obnova tunela Čortanovci–Sremski Karlovci i tunel je predat saobraćaju. Tada je napuštena varijanta s malom propusnom moći, i jedinu dalju smetnju za normalni saobraćaj predstavljao je još nestabilan i provizoran most na pontonima na Dunavu između Petrovaradina i Novog Sada. Zbog toga se prijevoz putnika preko toga mosta nije vršio. Putnici su morali prelaziti s jedne strane na drugu obalu – naravno preko toga provizorija, ali izvan ugovorne obaveze prevoženja – te su se na drugoj obali ukrcavali u drugi vlak.

Provizorni pontonski most nije mogao dugo ostati. Prva pojava leda onemogućila bi tu dragocjenu vezu preko Dunava. Zato je nastala opća radost, kad je 1. I. 1946. preko novosagrađenog mosta – kombiniranog mosta za željeznički i cestovni saobraćaj (i pješački) – prešao prvi probni vlak.

[42] »Most Maršala Tita preko Dunava kod Novog Sada«, op. cit. Tehnika, br. 2/1946., str. 48.

Na istom mjestu o toj stvari piše (u izvodu) dalje:

Tehničko odjeljenje GNOV-a postavilo je sebi nov zadatak: izgraditi stalni most. Započeti su pripremni radovi i studije i pritome se stalo na stajalište, da se pitanje može riješiti samo suradnjom svih gospodarskih, tehničkih i upravnih ustanova cijele države. Dne 27. VI. 1945. sazvana je radi toga u Novi Sad konferencija stručnjaka saveznih ministarstava građevina i saobraćaja, kao i tehničkog odjeljenja GNOV-a. Odlučeno je, da tehničko rukovođenje preuzme Ministarstvo građevina FNRJ, a financiranje da vrše oba ministarstva.

Prijelaz preko Dunava kod Novog Sada prije 1941. vršio se preko dva mosta: željezničkog i cestovnog. Oba su mosta porušena 1941. Željeznički most bio je obnovljen u toku rata. Jedan dio cestovnog mosta bio je djelomično demontiran, dok je drugi dio ostao u Dunavu. Pri povlačenju 1944. neprijatelj je uništio željeznički most i minirao i porušio je i riječni stup bivšeg cestovnog mosta. Željeznički most bio je toliko porušen, da se nije moglo pomišljati na njegovu obnovu. Pomicanje trase pruge na tome mjestu nije se moglo izvršiti zbog toga, što trasa odmah po izlasku s mosta prolazi tunelom ispod Petrovaradina. Riješeno je dakle, da se podigne zajednički most za željeznički i cestovni saobraćaj na mjestu, gdje je bio cestovni most, a da se izradi novi željeznički prilaz na most kroz ulice Novog Sada i Petrovaradina.

Tako je i učinjeno.

Ukupna dužina mosta iznosi $2 \times 15 + 51 + 36 + 130 + 36 + 51 + 15 = 349$ m.[1]

Dne 13. I. 1946. izvršeno je probno opterećenje mosta, iza toga pušten je preko njega cestovni (i pješački) saobraćaj i počeo se demontirati pontonski most, koji je u toku 8 mjeseci ispunio svoj zadatak.

Dne 20. I. 1946. most je u prisustvu Maršala Tita na svečan način predat cjelokupnom saobraćaju.

Dne 20. siječnja 1946. osposobljen je za saobraćaj preko Dunava stalni most i prilazi k njemu, i tada je otvoren saobraćaj preko njega između Bačke i Srijema. Kako je nekoliko dana prije toga (31. prosinca 1945.) pušten saobraćaj i preko obnovljenog mosta preko Save između Zemuna i Beograda, uspostavljena je izravna kolosiječna veza glavnih žitorodnih krajeva Vojvodine (Srijem i Bačka) s Beogradom i ostalim krajevima države, odnosno omogućen je cjelokupni javni saobraćaj (i tereta i putnika). Sva su ograničenja tada prestala.

Dne 13. travnja 1946. otvoren je cjelokupni saobraćaj na pruzi Vršac–Veliko Središte.

Most na Tisi između Titela i Knićanina, pruge Novi Sad–Orlovat–Zrenjanin, predat je saobraćaju 25. rujna 1946. Do tog vremena vršen je prijevoz putnika na taj način, što su oni prelazili preko provizornog mosta i na drugoj obali ulazili u drugi priključni vlak. Prijevoz tereta bio je obustavljen. Otvaranjem saobraćaja preko novosagrađenog mosta Banat je povezan s ostalim krajevima direktnom željezničkom prugom, čime je znatno olakšana razmjena robe iz Banata i za Banat. Do toga vremena pošiljke su se morale prevoziti zaobilaznim putem preko trajekta Smederevo–Kovin Dunav. Trajekt nije mogao savladati sav saobraćaj, te je često dolazilo do zakrčenja. Zimi, kada je zbog leda bio obustavljen saobraćaj trajektom, pošiljke su se morale prevoziti velikim *zaobilaznim putem* preko Madžarske, takozvanim koridorom Banatsko Aranđelovo–Szeged–Horgoš[43] iz Banata, odnosno obratno (Horgoš–Szeged–Banatsko Aranđelovo) za Banat.

[43] Prema sklopljenom sporazumu s Madžarima mogli smo s našim osobljem i našim lokomotivama naše vlakove prevlačiti preko madžarskog teritorija, ali smo njima morali platiti vozarinu za daljinu od 33 km po našim tarifama. Madžari su dakle od takvog saobraćaja imali samo koristi. Nas ti vlakovi stoje mnogo skuplje, nego što bi nas stajala vožnja na našim prugama.

Udaljenost Subotica–Segedin–Velika Kikinda iznosi 104 km. Vlak prelazi 6 puta »granicu«. *On naime 6 puta staje zbog pograničnih formalnosti mjesto svega dva* puta ili u najnepovoljnijem slučaju 4 puta.

Vozeći od Subotice prvi put stane u Horgošu, gdje se zadržava 60–70 časaka. Ponekad stoji i preko 100 časaka. Iza toga vlak mora stati pred samom jugoslavensko-madžarskom granicom, gdje se zadržava 20 do 30 časaka, dok vojno-pogranične vlasti (i ruske) ne pregledaju vlak. Iza toga dolazi stanica Röszke, koja je madžarska ulazna pogranična stanica, gdje se opet vlak zadržava 30–40 časaka zbog carinskog pregleda.

Pred ulazom u Banat u našu zemlju vlak opet staje najprije u Szöregu (Mâv), onda staje na granici pred izlazak iz Madžarske, i opet se vrši sličan pregled kao i kod izlaska iz naše zemlje (i ruske vlasti pregledavaju vlak). Na koncu vlak ulazi u Banatsko Aranđelovo, gdje se vrši redovan popis kola i druge formalnosti, što traje 30–40 časaka. Ima nekoliko primjera, iz kojih se vidi, da je pojedini vlak bio na putu 12 pa i više sati. Pritome se mora primijetiti, da su se takvi vlakovi zadržavali i u stanici Szeged (Segedin) često više od stotinjak časaka, a da se razlozi i ne znaju. Iz toga se vidi, da je komercijalna brzina na tom dijelu pruge veoma malena, a da lokomotive i vozno osoblje ostaju u službi za sve to vrijeme i troše, pa je jasno, zašto nam takav koridorski saobraćaj ne koristi mnogo. (Slobodni željezničar, br. 24 od 12. III. 1946., str. 8).

Drugi most na Tisi kod Sente još nije obnovljen, pa je na tom dijelu pruge (Senta–Čoka) saobraćaj obustavljen.

Prevoženje putnika s banatske strane (Pančevo) prema Beogradu vršeno je do mosta na Dunavu[44] do njegove obnove 29. studena 1946., kada je i taj veliki objekt predat saobraćaju na upotrebu.

Taj je most na Dunavu (između Beograda i Pančeva) inače bio tri puta rušen u toku rata. Prvi put 1941. god. od 7 velikih otvora nad rijekom po 160 m raspona dva su srušena. Godine 1944. rušen je u dva maha. Prvi put srušen je svega jedan otvor, a drugi put je srušen most do temelja. Svi su – sada ukupno još šest – veliki otvori srušeni. Od osam inondacionih otvora, svaki od 32 m raspona, na lijevoj obali Dunava ostao je čitav samo jedan otvor. Zajedno s mostom srušeno je u vodu kojih 40 željezničkih kola, koja su kola prije eksplozije namjerno navučena na most, čime se situacija oko podizanja i popravka još više komplicirala. Proučavajući režim vode rijeke Dunava nađeno je, da se prva dva otvora mogu zasuti i na taj način most skratiti, a tako dobiven otvor mostovske konstrukcije korisno upotrebiti pri obnovi za plovni (glavni) otvor. Ostala četiri otvora zamijenjena su s devet manjih konstrukcija.[45] Tako je most dobio drugu sliku, no obnovljen dobio je dvostruku namjenu, jer je osposobljen za željeznički i cestovni (pa i pješački) saobraćaj.[46]

O prugama u Srijemu bilo je riječi pri izlaganju obnove i postignute veze na glavnoj pruzi Zagreb–Vinkovci–Zemun i dalje za Beograd.

[44] Dne 13. IV. 1946. uspostavljen je cjelokupni saobraćaj na pruzi Ovča–Pančevo Predgrađe.

Dne 8. IX. 1946. *izvršena je proba stalnog željezničkog mosta preko rijeke* Tamiša kod Pančeva. Most je velikog raspona oko 250 m, a bio je u toku rata znatno oštećen. (Slobodni željezničar, br. 43 od 20. IX. 1946., str. 5.).

[45] Prema podacima Ing. Lj. Jeftović i B. Kuzmanović, »Obnova pančevačkog mosta«, Saobraćaj, br. 1/1947., str. 40 i dalje.

Ministar saobraćaja Todor Vujasinović među ostalim rekao je pri otvaranju saobraćaja preko toga mosta i ovo:

»*Ne radi se tu o nekom običnom mostu. Običnih mostova mi smo u posljednje* dvije godine digli na desetine i desetine širom naše zemlje. Ovdje se radi o ogromnom objektu. Jednom od najvećih te vrste na Dunavu. Radi se o mostu dugom 1.260 m, *radi se o 850 vagona* željezne konstrukcije, koju je trebalo dijelom oteti iz vode, dijelom izgraditi u zemlji, a dijelom nabaviti u inozemstvu. Radi se o 195.000 zakovanih zakovica; radi se o 750.000 nadnica ili 6.000.000 radnih sati napornog i znojnog ljudskog rada, koji je uložen u temelje i lukove ovog velikog mosta«.

Na prijedlog Maršala Tita novi most je dobio ime »Most Crvene armije.«

(*Vidjeti i* »Glas *željeznice i transporta*«, br. 2 (48) od 1. XII. 1946., str. 1).

[46] Dne 22. i 23. XI., pa 2. i 3. XII. 1945. prevožene su trajektom između Kovina i Smedereva željezne konstrukcije za dunavski most kod Pančeva, i to 68 dijelova svaki od 60 tona. Radnici i službenici stanice Kovin–Dunav s naročitim zalaganjem i velikom brigom, bez ikakve tehničke pomoći i pomoći naročitih stručnjaka, uspjeli su *utovariti u trajekt, prevesti i istovariti na drugoj strani* sve te dijelove. Na taj su način mnogo pomogli bržoj izgradnji mosta.

(Prema Slobodnom željezničaru, br. 14 od 1. I. 1946., str. 8).

VIII.

Veoma je teško razaranje pogodilo pruge uskog kolosijeka pod upravom Željezničke oblasti Sarajevo.

Most na Savi kod Slavonskog Broda, mnogi mostovi na Bosni, Lašvi, Neretvi i drugim rijekama, zatim vijadukti, tuneli i t. d. bili su žrtve i objekti vandalskog pustošenja.

Radi dobavljanja živežnih namirnica napaćenoj Bosni vodila se borba za što skoriju uspostavu veze Slavonije i Bosne s jedne strane, te za uspostavu veze do luka na Jadranu s druge strane. U želji za ostvarenjem veze do luka radilo se i na uspostavi veze preko bivših »Šipadovih« pruga preko Jajca, Srnetice i Knina. Od Knina naime do Splita bila je uspostavljena veza još u vrijeme, dok drugi krajevi nisu bili ni oslobođeni. Konačno trebalo je uspostaviti vezu uskom prugom i do Beograda.

Radi ostvarenja tih zadataka učinjeno je mnogo i učinjeno je brzo.

S obzirom na uništenje kolosijeka ka mostu preko Save i svih prilaza prema mostu kao i s obzirom na stanje potopljenih plovnih objekata i dijelova porušenog mosta u Savi i na stanje vode u Savi, riješeno je, da se u Slavonskom Brodu izgradi pomoćni kolosijek uz Zavod za impregniranje drveta »DID« do obale Save radi toga, da bi poslužio za dovoz robe do Save, da bi se ona ondje pretovarivala u deregliju. Dereglijom se roba (u ograničenim količinama) prevozila preko Save, a ondje se – na drugoj obali u Bosanskom Brodu – utovarivala u kola uskog kolosijeka. Takav se prilazni kolosijek izgradio i s bosanske strane. To je bila prva saobraćajna veza preko Save, a uspostavljena je kratko vrijeme iza oslobođenja. Na taj način omogućeno je, da se Bosni dopremi hrana, a drugim krajevima ugljen, drvo i so. U tim se naime proizvodima osjećala velika potreba u to vrijeme s jedne i druge strane rijeke Save.

Uporedo s izgradnjom kolosijeka prema Savi građen je i provizorni most preko Save, a vršene su i predradnje za izgradnju stalnog mosta. U isto vrijeme su se na slavonskoj strani u blizini »DID-a« uređivala provizorna postrojenja za pretovar robe iz kola normalnog u kola uskog kolosijeka i obratno.

Kad je – sredinom ljeta 1945. – izgrađen provizorni most preko Save, uspostavljen je ograničeni – kontingentirani – saobraćaj robe, a pretovar je vršen u Slavonskom Brodu.[47]

Dne 26. listopada 1945. prešao je prvi vlak preko obnovljenog mosta preko Save, a 29. listopada 1945. predat je privremeno saobraćaju taj most. Tako je uspostavljena željena veza, no samo s ograničenim saobraćajem. Svega nekoliko dana iza toga, t. j. 3. studena 1945., otvoren

[47] Provizorij je sagrađen za svega 17 dana. Tako je olakšan rad oko prevoženja hrane, ugljena, soli, isključivo u vrećama preko Save. Ipak je jedno i drugo značilo mnogo. Razmjena robe potekla je i narod je sačuvan od teške neimaštine.
(Prema Ing. Radojković, Šta je urađeno u obnovi saobraćaja, Slobodni željezničar, br. 11 od 15. XI. 1945., str. 6).

je cjelokupni saobraćaj preko toga mosta za prijevoz putnika i svih vrsta pošiljaka. Ukinuta su tada sva ograničenja na toj dionici.

Dne 24. studena 1945. osposobljena je stanica Bosanski Brod za tranzit i za djelomični pretovar robe. Stanica Slavonski Brod bila je naime jako oštećena. Ona ni do rata nije imala uređaje za pretovarivanje, već je takav, ma koliko primitivan, uređaj imala stanica Bosanski Brod, a ona je bila također uništena. Prema tome je samo privremeno i veoma primitivno stvorena mogućnost pretovara u Slavonskom Brodu kod DID-a, na nepovoljnom prostoru udaljenu od stanice, gdje nije bilo moguće vršiti efikasan nadzor. Ali je tako moralo biti tada, dok se stvori nešto bolje. Takvo je stanje zahtijevalo, da se što skorije obnovi dio pretovarnih uređaja u Bosanskom Brodu i da se tako poprave pretovarni uvjeti. Osim toga pretovar kod DID-a bio je izvan prijevoznog puta, pa je osposobljivanje Bosanskog Broda za pretovar značilo skraćivanje vremena i pojeftinjenje rada.

Željeznički most na Savi kod Slavonskog Broda izgradila je Tvornica vagona »Đuro Đaković« u Slavonskom Brodu. Tu su korisno upotrebljeni preostali dijelovi s drugih mostova. Most je dug 492 metra, težak je 550 tona (od toga 72 tone su izvađene iz Save). Sastavljen je od 9 različitih tipova konstrukcija.[48]

Unutrašnja veza pojedinih pruga u tom dijelu države razvijala se ovako:

Na pruzi Sarajevo–Bosanski Brod bilo je porušeno 29 mostova ukupne dužine od 1166 m. Saobraćaj je na toj pruzi uspostavljen 2. kolovoza 1945. Razumije se, da se pravo značenje provizorija na Savi ogleda

[48] Dne 18. VI. 1945. dobila je Tvornica vagona i mostovska radionica u Slavonskom Brodu nalog od Ministarstva saobraćaja, da se sagradi željeznički most preko Save. Stari most su do temelja porušili Nijemci pri svom povlačenju, a konstrukciju su uništili.

Mnogobrojnim bombardiranjem u toku rata kao i pustošenjem pri povlačenju okupatora znatno je oštećena tvornica, sva željeznička postrojenja i sam grad Slavonski Brod (80%). U ruševinama znatno su oštećeni alatni strojevi i tvornice, a preostalo je samo nešto primitivnog alata. Dovoz željezničkih konstrukcija i potrebnog drveta nije bio moguć. Stambene prilike su bile očajne. Prehrana je teško stizala, a hrane je uostalom bilo u okolici malo, jer je okupator odvukao sve, do čega je došao. Veze s daljim krajevima nije bilo. U takvim okolnostima su radnici prihvatili zadatak za obnovu svoje tvornice i za izgradnju mosta. Sami su radnici odlazili u šume, ondje obarali stabla i organizirali dovoz građe. Borili su se za najnužniju obnovu tvornice. Pred očima im je bila gladna opustošena slobodarska Bosna, koje prehrana zavisi od toga mosta i od njihove tvornice. I 26. X. 1945. bitka je završena. Od toga dana kreću vlakovi preko mosta, prema moru, prema rudarskim bazenima, u centre željezne i drvne industrije. Od toga dana kreću vlakovi u Bosnu i nose joj hranu kao i ostalo potrebno, da se umanji bijeda preko zime, koja hita. Bosna nije gladovala.

Na izgradnji je utrošeno 666.835 radnih sati, od toga 66.853 prekovremena sata. Drvene građe je utrošeno 3.450 m^3.

Preko mosta je položen upleteni (normalni 1.435 mm i uski 760 mm) kolosijek (kolosijek sa tri usporedne tračnice).

(Podaci i tekst u izvodu prema »Slobodni željezničar«, br. 10 od 1. XI. 1945., str. 6. »Završen je i predat saobraćaju novi veliki most na Savi kod Slav. Broda«).

upravo u radu te pruge. Pruga je dovozila i odvozila, provizorij joj je pomagao.

»Od oslobođenja Doboja (17. IV. 1945.) radnici i rukovodioci na željeznici uložili su dosta napora na obnovi porušenih željezničkih objekata. Ruševine i pustoš, koje je ostavio okupator, trebalo je očistiti i uspostaviti saobraćaj na ovom važnom čvorištu.

Ne oklijevajući ni časa svi željezničari, a s njima i rodoljubivo građanstvo, prionuli su na posao. Već 5. svibnja (1945.) prošao je prvi vlak do Bosanskog Broda, premda je na dijelu pruge Doboj–Ljupljanica bilo potpuno porušenih 5 mostova s 60 m raspona ukupne dužine. Pušten je u saobraćaj prvi veći objekt – most preko rijeke Usore kod Karuša, koji spaja Doboj s Teslićem, u kom se nalazi rudnik ugljena. Taj je ugljen udovoljio potrebe željeznice na ugljenu za otvoreni javni saobraćaj do Bosanskog Broda. Ovaj most dužine 100 m raspona željezne konstrukcije podignut je privremeno na drvene jarmove, a dijelovi su ove konstrukcije izvađeni ručnim dizalicama iz korita rijeke.«

»Uporedno je građena varijanta od 3,5 km pruge, koja veže prugu Doboj–Tuzla s prugom Sarajevo–Bosanski Brod, a vršeni su i radovi oko podizanja velikog željezničkog mosta preko rijeke Bosne kod Usore. Most raspona od 160 m sagrađen je od izvađene željezne konstrukcije iz rijeke Bosne za nepuna dva mjeseca. Njegova izgradnja, odnosno izvlačenje željeznih dijelova iz riječnog korita započelo je 10. V. 1945., a završeno je 1. VII. 1945. Predajom ovog važnog objekta u saobraćaj povezan je Doboj s tuzlanskim bazenom i rudnicima uglja u Kreki.«

»U Doboju su podignute zgrade remize za lokomotive, radionice i uprave ložionice od 360 m^2, skladište ložionice sa 320 m^2, stanično skladište od 100 m^2, zgrada nadzornika signala, stanična vaga, akumulatorska stanica, skretničke kućice, zgrada pregledača kola i popravljene druge prostorije. Izgrađena je crpna stanica i vodotoranj od 100 m^3 sadržine vode sa 450 m novoiskopanog kanala, kojim se dovodi voda iz rijeke Bosne, koja je voda za kotlove lokomotiva mnogo manje tvrdoće. Na Usori je podignuta remiza za lokomotive od 270 m^2, kovačnica i električna centrala sa 134 m^2 površine.«[49]

Važan je posao obavljen i oko konačne obnove mosta na Lašvi. Željezara u Zenici izradila je za taj most sav čelični materijal u težini od 118.000 kg. Most je dug 80 m na 3 otvora i predat je saobraćaju 13. I. 1946. To je prvi stalni most na teritoriji Željezničke uprave Sarajevo. Dotada je i na tom mjestu služio provizorij.[50]

Dne 4. listopada 1945. uspostavljen je saobraćaj putnika s prijelazom preko oštećenog mosta u km 95+4 na dužini od 300 m pruge Sarajevo–Dubrovnik između Jablanice (na Neretvi) i Prenja. Saobraćaj prtljage

[49] Balen, Rad na obnovi željeznica u Doboju, Slobodni željezničar, br. 20 od 12. II. 1946., str. 8.

[50] Ing. S. Miovčić, »Izgradnja mosta preko reke Lašve na pruzi Sarajevo–Brod«, Saobraćaj, br. 3/1946., str. 49 i dalje; Slobodni željezničar br. 13 od 15. XII. 1945., str. 10.

s mostarske strane bio je dopušten samo do Prenja, sa sarajevske strane do Jablanice. Dne 29. listopada 1945. otvoren je most za cjelokupni saobraćaj i tako uspostavljena veza sve do Ploča (danas Kardeljevo) od Slavonskog Broda preko Sarajeva, Mostara i Metkovića.

Pruga Sarajevo–Mostar–Ploče bila je veoma teško oštećena. Pored nekoliko tunela, među kojima i Ivan-tunel, bila su srušena i četiri velika mosta na dijelu pruge od Jablanice do Aleksina Hana. Uz najveće napore i bez potrebnih strojeva kao i najpotrebnijeg alata, poslije višemjesečnog rada, pruga je konačno popravljena i Sarajevo je povezano s morem. Do konačnog puštanja u saobraćaj mosta kod Jablanice, a radi obnove južnih krajeva, vršen je saobraćaj uz prekid, vršen je naime dalji prijevoz automobilima u režiji željeznice.[51]

Saobraćaj za Dubrovnik vršen je samo za putnike s prijelazom, i to od 19. XII. 1945. preko oštećenog mosta kod Gabele (prema Sjekose). Pri visokoj vodi obustavljen je i taj tako ograničeni saobraćaj. Istom 1. V. 1946. uspostavljen je cjelokupni saobraćaj preko tada već popravljenog mosta na Neretvi, i tad je dobivena veza i s Dubrovnikom[52]

[51] Tim povodom, a pod naslovom »Otvaranje pruge i grupe mostova u Jablanici«, piše »Slobodni željezničar« u br. 11 od 15. XI. 1945., str. 8, ovo (u izvodu):

Jedna od najznačajnijih karika u obnovi našeg saobraćaja, jest podizanje grupe mostova kod Jablanice, koje je ovih dana definitivno završeno, pa je uspostavljen direktni željeznički saobraćaj Sarajevo–Mostar–More.

Prvi u toj grupi, most preko rijeke Doljanke, prvi stalni most u Bosni i Hercegovini poslije oslobođenja armirano-betonske konstrukcije, dug je 50 m, s rasponom od 36 m. On je podignut za 43 radna dana, pribrojivši deset i pol radnih dana pripremnih radova, što predstavlja rekord u brzini građenja u Bosni i Hercegovini. Za to vrijeme u njega je ugrađeno: 400 m^3 drveta, 600 m^3 betona i 35.000 kg željeza.

Željeznički vijadukt u Prenju, preko rijeke Glogošnice, kamene konstrukcije, sa 5 otvora po 10 m, sveukupne dužine 62 m, karakterizira ogromne količine materijala, koji je u njega utrošen. U njega je ugrađeno 300 m^3 kamena, 1.200 m^3 betona, 100 m^3 drveta i 30.000 kg željeza.

Što se tiče mosta u Aleksinu Hanu, on je dug 91,5 m, a izgrađen je od 600 m^3 betona, 200 m^3 drveta i 80.000 kg željeza. Njegova karakterističnost je pneumatičko temeljenje.

O poboljšanju saobraćaja na pruzi prema Dubrovniku piše »Slobodni željezničar«, br. 25 od 19. III. 1946., str. 8 ovo (u izvodu):

U nedjelju 10. ovog mjeseca obavljena je svečanost predaje javnom saobraćaju novog velikog željeznog željezničkog mosta preko rijeke Drežanke kod stanice Drežnice na pruzi Sarajevo–Dubrovnik. Puštanjem u saobraćaj ovoga mosta uklonjen je još jedan provizorni most, koji je izrađen prošle godine, kada su pod najtežim materijalnim i radnim okolnostima osposobljavane naše željezničke pruge, divljački pokidane od strane neprijatelja. Velikim naporima rukovodioci i radnici Željezničke uprave Sarajevo uspjeli su, da u najtežim zimskim danima svladaju opsežan rad na ovom novom željeznom željezničkom mostu, u koji je za 82.160 radnih sati ugrađeno preko 170.000 kg željeza, 120.000 kg cementa, 210 m^3 drvene građe, pored raznog drugog materijala.

[52] »Slobodni željezničar«, br. 43 od 20. IX. 1946. na str. 5 piše (u izvodu):

Pri povlačenju Nijemci su za sobom ostavljali porušene tunele, mostove, pokidane pruge i drugu pustoš. Tako je bilo i s tunelom »Knežica«. Odmah se prišlo raščišćavanju s obje strane, ali se utvrdilo, da je sa 12.000 kg eksploziva tunel miniran i da je oko 40% porušen. Zbog toga se pristupilo izgradnji zaobilaznog kolo-

i sa Zelenikom,[53] pa sve do Nikšića preko Huma (smjer Crna Gora). Na pruzi za Nikšić 8. listopada 1945. popravljen je most na Trebišnjici u km 32,6, a do tog doba vršio se samo prijevoz putnika s prijelazom na mjestu prekida (most na Trebišnjici).

Na pruzi Sarajevo–Beograd postojale su smetnje, i to do

15. VIII. 1945. između Mokre Gore i Vardišta,
15. IX. 1945. „ Sarajeva i Međeđe,
24. XI. 1945. „ Vardišta i Višegrada i
19. XII. 1945. „ Višegrada i Međeđe.

Toj dionici, među ostalim, smetao je porušen tunel i most na Drini kod Međeđe. Poslije popravke tunela i mosta i otvaranja saobraćaja preko te dionice dobivena je veza Beograd–Sarajevo–Metković–Ploče (Kardeljevo). Povremeno bilo je još smetnji zbog slabih (provizornih) objekata, ali je bitka za tu prugu ipak dobivena već 19. XII. 1945., dok je kasnije vršeno samo njeno poboljšavanje.[54]

sijeka (varijante) u dužini od 500 m. Uz pomoć dobrovoljne radne snage varijanta je brzo završena i 23. XII. 1944. puštena u saobraćaj.

Na kraju 1945. pristupilo se organiziranju radova na raščišćivanju tunela.

Za radove je utrošeno mnogo materijala, kao 220.000 kg cementa, 1.170 m^3 šljunka, 120 m^3 oble građe i dr. Od tog i drugog materijala izvršeni su ovi radovi: *izbetonirano je* 1.010 m^3, *omalterirano je* 728 m^2 i *dr. Otkopano je preko* 13.890 m^3 iskopa. Za obnovu je bila predvidena suma od Din. 5,668.868, a utrošeno je 3,700.000 Din., čime je izvršena ušteda od 1,968.868 Din.

[53] Dne 1. V. 1946. pušten je u saobraćaj popravljeni most između stanica Gabela i Sjekose, uske pruge Sarajevo–Dubrovnik. Time je uspostavljen cjelokupan saobraćaj na pruzi Sarajevo–Dubrovnik, te su Dubrovnik kao i južna Dalmacija željezničkom prugom povezani sa Sarajevom, Beogradom i ostalim krajevima naše zemlje. Nadalje je, preko odvojne pruge Uskoplje–Zelenika, i Boka Kotorska povezana s ostalim krajevima. Osim toga je preko odvojne pruge Hum–Trebinje–Nikšić i jedan dio Crne Gore povezan s ostalim krajevima.

Iz prednjeg se vidi, da su 1. VI. 1946. ponovo povezane željeznicom sa svojim zaleđem sve one jadranske luke, koje su i prije rata imale željezničku vezu. Ta činjenica je od ogromne važnosti za dalje razvijanje našeg pomorstva. Osim toga će biti olakšano opskrbljivanje Unrinom robom baš onih naših pokrajina, koje su najviše pretrpjele u ovom ratu.(Saobraćaj, br. 6/1946., str. 58.)

[54] »Transportnim ograničenjem«, brzojavkom Željezničke uprave Zagreb br. 1527 f od 20. II. 1946. obaviještene su stanice i stranke o ovom ograničenju:

»Zbog popravke mosta između stanica Užice (sada Titovo Užice) i Stapari na pruzi Beograd–Sarajevo, obustavlja se s važnošću od 20. II. 1946. do 1. III. 1945. prijevoz prtljage, ekspresa, te komadnih i kolskih pošiljaka preko mjesta prekida u oba smjera. Prijevoz putnika vrši se prelaženjem. Usputne pošiljke uputiti pomoćnim putem«.

Međutim već 25. II. 1946. obaviještene su stanice i stranke brzojavkom br. 1827 f iste uprave, da je to ograničenje s važnošću od 24. II. 1945. ukinuto i otvoren cjelokupni neograničeni saobraćaj.

U povodu izrade mosta u km 221 raspona od 52 i 50 m na pruzi Beograd–Višegrad piše »Slobodni željezničar« u br. 25 od 19. III. 1946., str. 8 ovo (u izvodu):

Ovaj most neprijatelj je razrušio kao provizorij. Radovi za izradu trebalo je da počnu od 1. II. 1946. Nadzorništvo mostova u Čačku trebalo je do 12. II. 1946. s 5 zanatlija izvršiti popravak 24 komada poprečnih nosača, koji su bili deformirani

Interesantno je spomenuti, da su Užičani na volovskim kolima prevezli lokomotivu s jednog sektora, gdje je bila odsječena zbog porušenih mostova, na drugi i tako omogućili saobraćaj ondje, gdje lokomotive nije bilo.[55]

Dne 17. veljače 1946. predat je saobraćaju obnovljeni dio pruge Međeđe–Rudo–Uvac,[56] dok je ostatak od Uvca do Priboja na Limu osposobljen za saobraćaj 24. lipnja 1949.

Na pruzi Lašva–Donji Vakuf bio je teško oštećen tunel »Komar«, koji je dug 1362 m. Tunel je provizorno popravljen još u toku 1945. toliko, da je mogao biti uspostavljen saobraćaj. Međutim u toku vremena iznad provizorno poduprtog svoda na 151 m ispred izlaznog portala nastalo je pomicanje gornjih slojeva zemlje sve do samog terena iznad tunela (u visini od 46 m), kao i ljevkasto slijeganje zemljišta na površini tunela u širini od 18 m, a u dubljini od 6 m. Iz tehničkih razloga saobraćaj je kroz tunel bio obustavljen. Putnici i roba prevoženi su kamionima. Radovi su, kako je predviđeno, imali trajati do 10. VIII. 1946., međutim oni su završeni 30. VII. 1946., pa je nakon stvrdnjavanja

i doneseni djelomično s limskog mosta, a nešto iz stanice Ljubić. Dne 13. II. 1946. trebalo je početi s montažom željezne konstrukcije glavnih nosača, tako da se saobraćaj ne ometa sve do 28. II. 1946., od kog bi dana imao nastupiti zatvor kolosijeka, s tim da traje do 4. III. 1946. Most je trebalo predati saobraćaju 5. III. 1946. u 7 sati izjutra. Radovi su međutim tekli drukčije. Mostovsko nadzorništvo u Čačku završilo je poprečne nosače 6. II. umjesto 12. II. i istog dana u 20 sati otputovala je brigada u Užice (Titovo Užice) zajedno s vagonom popravljenih dijelova. Vrijeme se naglo pogoršalo, noću je bilo nemoguće raditi. Električni materijal za noćni rad nije stigao. Saobraćaj vlakova i putnika, koji su pješice prelazili preko dosadašnjeg drvenog mosta, smetali su radu. Dne 11. II. počela je montaža i radnici su radili brzo. U nedjelju 17. II. mokri do gole kože radnici nisu odustajali od posla i pripremili su radove, tako da je zatvor kolosijeka mogao početi 20. II. umjesto 23. II. To su javili Željezničkoj upravi. Željeznička uprava javljajući i naređujući zatvor kolosijeka od 20. II. odobrila je, prema prijedlogu radnika, po svojoj ocjeni skraćujući prvotni plan, da zatvor kolosijeka traje do konca veljače, a ne do 4. III., kako je bilo prvobitno predviđeno. Kad je to priopćeno radništvu, oni su riješili, da i oni skrate rok. I uspjeli su. Umjesto da se most preda saobraćaju 5. III. u 7 sati, on je predat saobraćaju 24. II. u 8 sati u jutro. Zatvor kolosijeka, mjesto 10 dana trajao je svega tri i po dana. Kolika je to dobit za obnovu! Ta je ista brigada radila i na montiranju limskog mosta dugačkog 133,50 m i njega osposobila za javni saobraćaj.

[55] Prema članku ing. Radojkovića, »Šta je urađeno u obnovi saobraćaja«, Slobodni željezničar br. 11 od 15. XI. 1945., str. 6.

[56] Inžinjer Srejić u Slobodnom željezničaru, br. 23 od 5. III. 1946., str. 8, opisuje obnovu pruge Međeđa–Uvac i kaže (u izvodu):

Ovih dana su limski željezničari predali svome narodu rezultate napornog rada: obnovljenu prugu Međeđa–Uvac, koju su počeli obnavljati po svojoj inicijativi, potpuno odsječeni od svih naših željezničkih centara, odakle bi mogli tražiti neku pomoć. Radovima rukovodi desetar pruge Spasić. Preko narodnih vlasti organizirali su proizvodnju željezničkih pragova i ostalog potrebnog za obnovu potpuno razorene pruge. Kada je organizirana željeznička služba dospjela prihvatiti dalje radove na obnovi većih mostova i porušenog limskog tunela, radovi su tekli već uvelike. Na dan 17. II. 1946. predali su javnom saobraćaju to svoje djelo.

Uspjeh je značajan i po tome, što se prvi put u povijesti naših željeznica jedna pruga predaje javnom saobraćaju usred zime, kada se smatra, da su mogući samo

betona i uklanjanja skela tunel predat saobraćaju 2. VIII. 1946. – devet dana prije roka.[57]

Dne 28. srpnja 1946. otklonjena je smetnja između stanice Kopači i Foče (most na Drini) i tada je uspostavljen saobraćaj na pruzi Ustiprača–Goražde–Foča.[58]

Usporedo s obnovom riješeno je 1. XI. 1945. još i važno pitanje odnosa željeznice Usora–Pribinić prema državi, odnosno prema Ministarstvu saobraćaja (danas željeznica). Tu je prugu sagradila 1881. godine tvrtka Marpurgo & Parente iz Trsta radi eksploatacije šuma u dolini rijeke Usore. Po isteku ugovora zaključenog između te tvrtke i države pruga je pripala državi i stavljena je pod upravu Bosansko-hercegovačke vlade u Sarajevu u resor Ministarstva šuma. God. 1901. na pruzi je uveden javni saobraćaj. Za vrijeme bivše Jugoslavije pruga je bila pod upravom Ministarstva šuma i ruda u Beogradu. To je stanje iskorišćivala »Destilacija drva d. d.« u Tesliću uživajući povlasticu za svoje transporte i do 60% od tarifa, koje su inače vrijedile na prugama Jugoslavenskih državnih željeznica (na jednakim relacijama). Ostale stranke plaćale su punu tarifu, koja se obračunavala lomljeno, tako da je ona bila skuplja za 20–30% nego kod jednake relacije bez lomljenog računanja. Deficite te pruge namirivalo je Ministarstvo iz proračuna, što je za vrijeme od 1930. do 1940. godine iznosilo 750.000 dinara.[59]

najnužniji terenski radovi na redovnom uzdržavanju pruge. ali ne i radovi, kojima se *osposobljavaju čitavi kilometri nove pruge.*

Puštanjem u saobraćaj ove pruge dobiva se prva izravna veza Bosne i Hercegovine sa Sandžakom. Ona će još bolje povezati Bosnu i Hercegovinu sa Srbijom i Crnom Gorom, a u prvom redu i omogućiti još bolju opskrbu i obnovu postradalih krajeva uzduž Lima, kuda su prolazili naši prvi partizanski odredi na početku svoga slavnog puta!

Za 227 radnih dana ta mala grupa obnovila je 13 km potpuno razorene željezničke pruge, uz radove na mjestimičnim popravkama nešto manje oštećenih dijelova; dalje su obnovili 3 željeznička mosta, izradili 6 novih radničkih kolica, obnovili 7 željezničkih prostorija, ubacili 250 m^3 zemlje i kamena u razoreni zemljani trup pruge, uspostavili 115 kom. telefonskih linija od Rudog preko Uvca do Belog Brda, Dobruna, Višegrada, pa sve do Rogatice. Usjekli su 10.500 novih željezničkih pragova i 136 telegrafskih stupova, prikupili su mnogo rasturenog materijala i izradili i popravili mnogo pomoćnog alata, ozidali su 41 m^3 potpornog zida, pomogli u velikom opsegu i obnovu pruge između Višegrada i ukrsnice Šip. Ponovo su izgradili porušeni dio limskog tunela, popravili oštećene skretnice i obavili mnogo pomoćnih radova za postizanje glavnog cilja. Izradili su ukupno 217 m^3 betona i raščistili raznih ruševina preko 5.500 m^3, uklanjajući pritome zaostali eksploziv i nagazne mine. Upotrebili su oko 14.000 novih i starih pragova, 600.000 m tračnica i potreban sitni kolosiječni materijal, 30.000 kg cementa, 120 m^3 drvene grede, 210 m^3 šljunka, 29 m^3 kamena uz razni drugi materijal, kao što su zavrtnji, klamfe, klinci, eksploziv, benzin, karbid, oksigen, štapin i t. d. Upotrebljeno je svega 194.510 radnih sati.

[57] Slobodni željezničar, br. 41 od 1. IX. 1946., str. 8.

[58] Najtežu prepreku za obnovu pruge Ustiprača–Foča predstavljala su dva porušena mosta preko Drine. Zbog toga se došlo na ideju, da se izgradi nova varijanta pruge na lijevoj obali rijeke, jer bi izgradnja dva provizorna mosta bila skupa i vremenski duža. Izgrađena je zato privremena varijanta Kopači–Goražde u dužini od 7 km (Slobodni željezničar, br. 36 od 10. VII. 1946., str. 3).

[59] Slobodni željezničar, br. 9 od 15. X. 1945., str. 7.

Važno je napomenuti, da je 14. siječnja 1946. popravljen dio uske pruge Beograd I–Čukarica i tako isključena provizorna stanica Beograd Senjak, a 13. veljače 1946. pušteni su u saobraćaj i pretovarni kolosijeci u Beogradu te je tada pretovar robe u smjeru uske pruge (Obrenovac–Valjevo, Titovo Užice–Sarajevo), kao i sa uske pruge ravnomjerno podijeljen.[60]

Već u prvoj godini obnove postignuti su veliki rezultati, koje ing. S. Srejić opisuje ovako:[61]

»Obnovljeno je ukupno većih i manjih mostovskih objekata u cijeloj mreži bosansko-hercegovačkih pruga svega 236 s ukupnim zbirom otvora preko 5.000 metara. Među ovim objektima nalazi se 56 mostova, koji svojom veličinom raspona prelaze preko 30 m, a dostižu i raspone od preko 100 m. Pored toga obnovljeno je i 106 mostova srednje veličine s otvorom do 30 m i 74 manjih mostova i propusta s otvorima do 5 m. Obnovljeno je preko 150 km uskog i oko 12 km normalnog potpuno uništenog kolosijeka, zatim preko 250 komada skretnica raznih tipova. Da bi slika na obnovi samo jednog elementa pruge-kolosijeka bila jasna, dajem podatke: Upotrebljeno je ukupno 1,660.000 kg tračnica, 180.000 kg sitnog kolosiječnog pribora, 185.000 komada novih pragova, 35.000 m^3 tucanika i t. d. Za provizornu obnovu mostova upotrebljene su ogromne količine materijala, proizvedenog u našoj zemlji, gdje se ističe naročito velika količina drvene građe, koja premašuje cifru od 150.000 m^3, zatim preko 4,000.000 kg *starog i novog* željeza za konstrukcije mostova i preko 2,500.000 radnih sati. Samo do 1. X. 1945. obnovljeno je zgrada preko 300.000 m^3 zapremine. I t. d.«

IX.

Na području željezničkih uprava Beograd i Skoplje (Skopje) osim već spomenutih obnova izvršeni su još i ovi radovi:

Dne 6. prosinca 1944. bila je uspostavljena veza Beograd–Niš,[62] a 16. XII. 1944. veza Srbije i Banata preko trajekta Smederevo–Kovin.

Dne 28. travnja 1945. uspostavljena je direktna kolosiječna veza Beograd–Skoplje, a 15. lipnja 1945. još i do Bitolja.

[60] Brzojavka Željezničke uprave Zagreb, br. 996 f od 14. II. 1946.

[61] Ing. S. Srejić, »Veliki napori željezničara u obnovi saobraćaja«, Slobodni željezničar, br. 18 od 29. I. 1946., str. 6.

[62] Interesantno je napomenuti, da je poslije prvog svjetskog rata veza Beograd–Niš uspostavljena tek 1. VII. 1919., što znači tek poslije 10 mjeseci oslobođenja zemlje. Međutim uspostava veze Niš–Beograd poslije drugog svjetskog rata i sadašnjeg oslobođenja izvršena je već 5. XII. 1944., što znači oko 2 mjeseca poslije oslobođenja te pruge.

(Prema ing. A. Huibneru, »Obnova naših željezničkih pruga«, Saobraćaj, 1/1945., str. 10).

Dne 19. listopada 1945. popravljen je tunel kod Belog Potoka pruge Topčider–Kučevo, na kojoj je prije toga (20. VIII. 1945.) popravljen most na Moravi kod Ljubićeva (Mala Krsna–Požarevac); redovan saobraćaj uspostavljen je 30. X. 1945. Otvaranjem saobraćaja na toj pruzi olakšana je i pojačana opskrba Beograda živežnim namirnicama iz okoline Požarevca i Stiga, omogućena je direktna doprema ugljena iz rudnika na toj pruzi i konačno rasterećen je saobraćaj na relaciji Beograd–Velika Plana, odnosno stvoren je preduvjet za kružni saobraćaj, da se življe uključe sve ili veće proizvodne snage radi ostvarivanja brže gospodarske obnove zemlje.

Na pruzi Niš–Caribrod (Dimitrovgrad) obnovljeni su mostovi i to 25. VIII. 1946. preko rijeke Lukavice (raspon 30 m), a 6. IX. 1946. preko Nišave kod Svete Petke (raspon 62 m). Tada je na toj pruzi omogućen saobraćaj normalnom bržinom.[63]

Dne 15. listopada 1945. uspostavljen je saobraćaj na uskoj pruzi Stalać–Kraljevo (Rankovićevo), pošto je popravljen most kod Vrbe (prema Kraljevu).

Dne 13. II. 1946. pušteni su u saobraćaj pretovarni kolosijeci u stanici Beograd te je time omogućen i u Beogradu pretovar robe iz kola uskog u kola normalnog kolosijeka i obratno. Omogućavanjem vršenja pretovara u stanici Beograd znatno je olakšan željeznički prijevoz iz zapadne Srbije u ostale krajeve i obratno, jer su se pošiljke dotada morale voziti zaobilaznim putem preko Mladenovca, Kraljeva (Rankovićeva) odnosno Kruševca.[64]

Dne 15. listopada 1945. objavljeno je uspostavljanje saobraćaja na pruzi Skoplje–Đorče Petrov (most na Vardaru).

Dne 9. lipnja 1946. objavljeno je uspostavljanje saobraćaja na pruzi Veles–Kočani (most na Vardaru između Velesa i Košulčana).[65]

Dio pruge Skoplje–Gevgeli između Velesa i Demir Kapije bio je u prekidu zbog porušenih mostova. Najveći je bio most na Crnoj Reci, dužine 63 m i visine 5 m. Tu u blizini ulива se Crna Reka u Vardar. Okupator je pred miniranje mosta na nj postavio 2 lokomotive serije 57, te su one zajedno s mostom pale u rijeku. Radovi na obnovi (najprije dizanje) počeli su 1. VI. 1945. Osim željezničara radio je na obnovi toga mosta i III. bataljon 1. inženjerske brigade JA. Most je obnovljen za dva mjeseca i 15 dana. Iza toga pristupljeno je obnovi još tri mosta na istoj dionici (Crna Reka–Demir Kapija). Njihove dimenzije su bile ovakve: prvi dug 24 m, drugi dug 19.15 m, treći dug 8 m. Ova tri mosta obnovljena su za 20 dana. Na dan 19. IX. 1945. predani su saobraćaju zajedno s mostom na Crnoj Reci, pa je tako uspostavljen saobraćaj do Demir Kapije (izravno od Skoplja odnosno i od Beograda).

[63] Slobodni željezničar, broj 43 od 20. IX. 1946., str. 5.

[64] Saobraćaj, br. 3/1946., str. 50.

[65] Time je istočna Makedonija željezničkom prugom povezana s ostalim krajevima. Tako su gradovi Štip i Kočane povezani s ostalom željezničkom mrežom, što će između ostalog omogućiti lakši prijevoz riže, koja se gaji u tim krajevima. (Saobraćaj, br. 12/1946., str. 73).

Dne 18. kolovoza 1946. uspostavljen je saobraćaj od Demir Kapije do Gevgeli[66] i tako je uspostavljen direktan cjelokupni saobraćaj Beograd–Niš–Skoplje–Gevgeli (dio pruge smjer Solun od Gevgeli do naše granice prema Grčkoj nije bio osposobljen za saobraćaj).

Najteže je bila oštećena pruga preko Kosovske Mitrovice dolinom Ibra.[67] Ona je također postepeno popravljana i predavana saobraćaju.

Dne 5. siječnja 1946. osposobljen je dio Kosovska Mitrovica–Zvečan (most na Ibru). Dotada je saobraćaj vršen preko provizornog niskog mosta uz mnogo opasnosti, naročito za vrijeme visokog vodostaja, kada se saobraćaj čak i nije mogao obavljati.[68]

Dne 6. ožujka 1946. osposobljena je dionica Bogutovačka Banja–Polumir (isključivo).

[66] Preko rijeke Vardar između Demir-Kapije i Udova bila su srušena dva mosta. Da se izbjegne gradnja provizornih mostova, izgrađena je varijanta na desnoj obali Vardara i tako uspostavljen saobraćaj.
(Slobodni željezničar, br. 41 od 1. IX. 1946., str. 6.).

[67] O mostovima između Crne Reke i Demir-Kapije vidjeti i članak »Mostot na Crna Reka e osposoben« u »Slobodnom željezničaru» br. 7/1945., str. 6.
90% ibarske pruge bilo je uništeno. Srušeno je svih 17 mostova na rijeci Ibru, a teško je oštećeno svih 7 tunela. Najteže je bila oštećena dionica Kačanik–Kosovska Mitrovica. Od ukupno 43 km pruge kroz Kačaničku klisuru 35 km bilo je potpuno uništeno, sa 14 srušenih mostova i 7 oštećenih tunela.
Lazić Slobodan u »Slobodnom željezničaru«, br. 19 od 5. II. 1946. na str. 5., pod naslovom »Obnova željeznice Kosmeta«, među ostalim piše (u izvodu):
Od oslobođenja potpuno su dovedena u ispravno stanje 62 stanična kolosijeka u dužini od 31 km. Gotovo svaka tračnica bila je minirana. Usto su izgrađena dva industrijska kolosijeka za rudnike »Kruševac« i »Sibovac« u dužini od 850 m korisne dužine.
Na dan oslobođenja Kosmeta bilo je svega 68 ispravnih prostih skretnica, 163 su bile potpuno uništene, a tako isto 2 engleske skretnice. Danas imamo 123 proste i dvije engleske potpuno ispravne skretnice. Što se tiče mostova, jedan je u dužini od 16.80 m konačno obnovljen, a 12 su provizorni u dužini od 386 m, od kojih svega preko jednog postoji lagana vožnja od 5 km na sat. Dne 13. I. 1946. pušten je u saobraćaj i 14. obnovljeni most preko Ibra u km 213+458, raspona od 120 m. Taj most ima ogromnu važnost, a specijalno za rudnik »Trepču«, jer mali nizak most, koji je bio izgrađen nizvodno, a preko koga je prolazio šesti »za nuždu« kolosijek i služio kao veza s rudnikom, nije bio siguran, jer ga je mogla voda svakog trenutka odnijeti. Prekid saobraćajne veze s »Trepčom« – nedovlačenje ugljena – značio bi i prekid rada u rudniku za duže vremena.
Teškoće oko podizanja mosta bile su ogromne, bez dovoljno alata i materijala. most je podignut za 36 radnih dana. Šipovi su dovlačeni čak iz Rugovoke vlakom do Kosovske Mitrovice. Utrošeno je 111 m^3 oble građe, 2.160 kg željeza za vezu sa 11.860 kg željeznih nosača. Utrošeno je 28.800 radnih sati, od kojih su 784 sata dali sami radnici dobrovoljno bez nagrade, kao dar tome mostu.
U ime vlade NR Srbije pri otvaranju pruge govorio je ministar Petar Stambolić, koji je između ostalog rekao:
»Puštanje u saobraćaj pruge Kraljevo–Kosovska Mitrovica znači još jednu pobjedu našeg naroda i njegovog rukovodstva u obnovi i izgradnji zemlje. Danas, dvije godine pošto je u Beogradu pisnula prva lokomotiva, pušten je u saobraćaj i posljednji dio razorene pruge na teritoriju Srbije. Ova pruga, koja spaja narodne republike, a posebno Srbiju sa Kosmetom, učvršćuje bratstvo i jedinstvo naših naroda«.
(»Slobodni željezničar«, br. 46 od XI. 1946., str. 5. – Vidjeti i »Slobodni željezničar«, br. 28 od 20. IV. 1946., str. 4).

[68] Saobraćaj, br. 2/1946., str. 68

Dne 21. ožujka 1946. osposobljen je dio Šar–Kačanik.

Dne 15. travnja 1946. osposobljen je dio Grlica–Kačanik. Toga dana je uspostavljena veza Skoplje–Kosovska Mitrovica.[69]

Dne 3. svibnja 1946. osposobljena je dionica Ušće–Polumir (uključivo).[70]

Dne 21. listopada 1946. osposobljena je dionica Ušće–Žitkovac. Tada je uspostavljen cjelokupni saobraćaj na čitavoj pruzi Lapovo–Kraljevo (sada Rankovićevo)–Kosovska Mitrovica–Skoplje, odnosno dobiven je drugi put Beograd–Skoplje[71] (prvi je put Beograd–Niš–Skoplje).

»Na dan 1. XI. 1944. u Srbiji su se zatekle svega 43 ispravne lokomotive uskog kolosijeka. Oko 250 lokomotiva na teritoriji NR Srbije bilo je uništeno ili teško oštećeno. Željeznička radionica u Nišu bila je onesposobljena sa 70%, a radionica u Kraljevu (Rankovićevu) sa 85%, što je još više otežavalo obnovu željezničkog saobraćaja. Koliko je vremena radnicima željezničke radionice Niš oduzelo samo raskrčavanje ruševina, govore slijedeći podaci:

Uklonjeno je 156 neeksplodiranih zrakoplovnih bombi i veliki broj granata, koje su bile posijane na svakom kvadratnom metru. Zatrpano

[69] Time je uspostavljen cjelokupni saobraćaj na dijelu pruge Kosovska Mitrovica–Skoplje, te su pruge na području Kosova i Metohije povezane s ostalom željezničkom mrežom.

(Saobraćaj, br. 5/1946., str. 60).

[70] Dijelovi pruge Zvečan–Kosovska Mitrovica–Grlica i Priština–Kosovo Polje–Peć bili su potpuno odvojeni od ostalih pruga, te se saobraćaj na njima obavljao s velikim teškoćama, pogotovu jer Željeznička uprava Beograd, pod koju ove pruge potpadaju, nije imala potrebne izravne veze s njima. Svako odašiljanje materijala potrebnog za eksploataciju te pruge bilo je vezano za veće teškoće oko prijevoza, jer nije bilo na raspolaganju dovoljno kamiona.

Za loženje lokomotiva morao se upotrebljavati ugljen iz rudnika Obilić, koji je slabijeg kvaliteta (lignit). Samo su manje količine ugljena iz Jošaničke Banje kamionima dopremane do Kosovske Mitrovice.

I sama kontrola službe nije se mogla obavljati od strane organa željezničke uprave zbog slabih prijevoznih mogućnosti tako često, kao što bi to bilo potrebno.

Na tim prugama bio je zatvoren priličan broj željezničkih osobnih i teretnih kola, koja se mogu nakon otvaranja pruge mnogo bolje i racionalnije iskoristiti. Osim toga može se uputiti na popravku znatan broj oštećenih kola, koja se nalaze na tim prugama, a nisu se mogla popraviti, jer tamošnje radionice nisu raspolagale potrebnim tehničkim sredstvima.

Vezivanjem pruga Kosmeta s ostalom željezničkom mrežom stvorena je direktna željeznička veza preko stanice Zvečan i s rudnicima Trepče, koji će sada moći povećati svoju proizvodnju i time, s jedne strane, mnogo pridonijeti razvijanju našeg narodnog gospodarstva (rudarstva, industrije i vanjske trgovine), a s druge strane, pružiti zaposlenje mnogim radnicima.

(Saobraćaj, br. 5/1946., str. 60).

[71] Time je uspostavljen saobraćaj na cijeloj pruzi Lapovo–Skoplje, čime je omogućena najbliža veza s bogatim ibarskim rudnicima ugljena, s velikim rudnicima olova i cinka u Zvečanu, kao i s oblašću Kosova i Metohije. Ta pruga je bila u takvoj mjeri uništena, da nitko nije mogao vjerovati, da će ona i pored tolikog broja tehničkih objekata, koje je trebalo iznova izgraditi, u tako kratkom vremenu biti obnovljena.

(Saobraćaj, br. 12/1946., str. 73).

je preko 380 kratera od bombi. Sakupljeno je, utovareno i uklonjeno iz radionice mnogo neupotrebljivog materijala i demontirano i složeno oko 500.000 kg željeznih konstrukcija sa ruševina. Ispod ruševina izvučeno je preko 600 tona raznog upotrebljivog materijala. Skupljeno je blizu 1 milijun kg starog željeza od polomljenih konstrukcija, strojeva i instalacija. Na raskrčenim terenima postavljeno je 500 m betonskog temelja i sazidano 808 m zidova, u koju svrhu je prethodno očišćeno pol milijuna starih cigli. Montirano je 241.200 kg željezne konstrukcije, a pokrivena je krovom površina od 19.192 kv. metra temelja. Popravljeno je i pušteno u rad 250 tona raznih instalacija i 184 alatna stroja. Popravljene su cijevi za vodovod, za stiješnjeni (zbijeni) zrak i za vodenu paru. Postavljen je normalni (1435 mm) i uski (760 mm) kolosijek sa skretnicama. Izrađeno je mnogo alata i drugog potrebnog inventara.«[72]

Slično je stanje bilo i u drugim radionicama, ložionicama i radnim mjestima uopće. Zato iza svakog »dana«, u koji je zabilježeno otvaranje saobraćaja na nekoj dionici, treba čitati milijune radnih sati utrošenih oko obnove mnogih radionica, da bi se dobio preduvjet za obnovu konkretnog željezničkog objekta.[73]

[72] Prema listu »Slobodni željezničar«, br. 10 od 1. XI. 1945., str. 12 (»Osposobljen je željeznički saobraćaj u Srbiji« i »Nišlika i Beograđanka« lokomotive – poklon godišnjici oslobođenja).

[73] Glavne željezničke radionice prije rata bile su u Nišu, Kraljevu, Smederevu, Petrovgradu, Zagrebu, Mariboru i Sarajevu. One su bile u toku rata jako oštećene.

Radionica Niš na dan oslobođenja bila je u takvom stanju, da od kratera teških bombi, razrušenih objekata, razbacanih vozila i kolosijeka, kao i od rasturenog materijala svih vrsta, gotovo nije bilo moguće ući u njen krug. Na radionicu je bačeno iz zraka preko 400 bombi svih kalibara, od zračnih torpeda do zapaljivih bombi, koje eksplodiraju iznad zemlje, a svaka izbaci iz svog okvira 110 termičkih i 30 fosfornih bombi. Nijemci su pri evakuaciji radionice postavili oko 300 mina (avionske bombe od 75 kg) ispod svih važnijih strojeva, dizalica, radnih stolova i t. d. Od bombardiranja i miniranja bile su oštećene gotovo sve instalacije, strojevi, alat i pribor, a 100% uništene zgrade armature i cjevkare, zatim skladišta, uredi uprave, računovodstvo, ekonomat, tehnički biro i stambene zgrade.

Radionica Smederevo imala je potpuno uništena odjeljenja strugare, kovačnice, obrade građe, alatnice, električne centrale i skladišta. Ostale zgrade bile su uništene sa 50–75%.

Radionica Kraljevo izgubila je najviše među kadrovima. Samo u listopadu 1941. strijeljali su Nijemci u krugu radionice 307 radnika i službenika radionice iz čistog zločinačkog instinkta. Ostalo osoblje, zastrašeno takvim divljačkim postupkom okupatora, razbjeglo se. Zbog toga su propale mnoge instalacije, a mnoge su odnesene, naročito precizan i specijalan alat odnio je okupator.

Godine 1942. Nijemci su demontirali i odnijeli veliku lokomotivsku halu u Bečko Novo Mesto. Hala je bila najveća i najmodernija na Balkanu, zapremala je površinu od 23.530 m^3, a bila je teška oko 5.500 tona. Odnesene su i sve instalacije, strojevi radilice, električne dizalice i prenosnice. Električnih dizalica s mostovima bilo je 13, a ukupna im je moć dizanja bila 590 tona. Odnesena je i nova livnica. Radionica je nastradala od bombardiranja i miniranja, a Nijemci su pri evakuaciji

X.[74]

Treba istaći, da su zamašni radovi obnove obavljeni i na novooslobođenoj teritoriji (Istra i Slovensko Primorje), a ti su krajevi prvi put ušli u sastav Jugoslavije 16. rujna 1947. godine.

Da spomenemo samo neke od zamašnijih.

Na prvom mjestu važan je objekt dvokolosiječni vijadukt kod Prestranka preko Pivke, dug 120 m, visok 16 m, sa sedam željeznobetonskih lukova-otvora. To je jedan između najljepših iza rata izgrađenih objekata i odlikuje se solidnom izradom. Interesantan je taj vijadukt i zbog toga, što stoji na tektonski oštećenom terenu, gdje je na dva upornika jasno uobličena prelomnica, koja se svršava u još danas aktivnom ponoru. Osim toga morali smo vršiti popravke i nad starim ponorima, kojima dubljine ni bušenjem nije bilo moguće izmjeriti. Pri kopanju temelja situacija se stalno mijenjala. Temelj, koji se pri prvim udarcima pijuka činio dobrim, pokazao se kasnije nesolidnim. Zato se moralo tražiti tvrdo i čvrsto tlo. Pri sondiranju i bušenju pomagala je i ekipa iz rudnika Trbovje, pa je konačno uz zajedničke napore uspjelo postaviti most na solidne temelje. Kanali i ponori, koji su izgledali nesigurni, zaliveni su betonom ili su premošćeni armiranobetonskim blokovima. S one strane granice bilo je prepričavanja, da naši nisu dorasli tome vijaduktu, pa je ipak on predat saobraćaju 18. svibnja 1947.[75]

Na obnovu su čekali i vijadukti u Avčama i Rihemberku, most preko Vipave kod Prvačine, 7 km potpuno demontirane pruge između Štanjela i Rihemberka, većina visokih zgrada i mnogo manjih objekata.

Posebno je bila interesantna građevina vijadukt kod Avča. Visok je 24 m, dug 150 m, ima 7 otvora i leži u luku polumjera 250 m. Po kapitulaciji Italije bio je miniran, tako da se u Soču srušio šesti stup s dva otvora. Tu je Soča neposredno do vanjskog luka vijadukta, pa je naročito

odnijeli mnogo strojeva i materijala. Skladište kolske radionice potpuno je uništeno, a ostale zgrade za 20–60%.

Radionica Petrovgrad imala je potpuno uništenu samo električnu centralu, kotlarnicu za 50%, a ostale zgrade oko 10%.

Radionica Zagreb je najmanje oštećena. Mašinska postrojenja su oštećena za 10%, a pribor i alat za 15%.

U radionici Maribor nova kolnica za popravku četvoroosovnih osobnih kola, najljepša i najmodernija u Jugoslaviji, oštećena je za 80%. Drvodeljsko odjeljenje oštećeno je podjednako, a kotlarnica za 20%, dok su ostale zgrade oštećene manje. Iz radionice su Nijemci odvukli strojeve radilice i materijal još u toku okupacije, a pri povlačenju odvukli su još 26 vagona raznog materijala i preostali dio najvažnijih strojeva radilica.

Radionica Sarajevo je manje oštećena od okupatora: montaža za 50%, kotlarnica 35%, upravna zgrada 25%. Potpuno je uništena zgrada za režijske radove i filijala za popravak kola u Alipašinom Mostu.

(Podaci prema ing. M. Dimitrijeviću, »Glavne željezničke radionice«, Saobraćaj, br. 2/1945., str.54 i dalje).

[74] Sastavljeno uglavnom prema spomenutom prikazu ing. Alfonza Dobovišeka, vidjeti bilješku br. 27.

[75] Prema Ing. Alfonzu Dobovišeku, Obnova ... op. cit., str. 363.

teško bilo u luku osigurati visoku drvenu kozu protiv škodljivih učinaka horizontalnih sila na vrhu koze. Također su postojale velike teškoće oko izgradnje temelja za novi stup, opet zbog visoke vode Soče, koja je stalno zalivala iskopane temelje.[76]

Služba veze je za tri i po dana dovršila telefonsku vezu na potezu Ajdovčina–Gorica–Sveta Lucija u dužini od 60 km.

Dne 9. studena 1947. predata je saobraćaju pruga između Prvačine i Repentabora, tako da je bio povezan Kras s Goricom i Ljubljanom.

Zbog nepravedno postavljene granice prema zapadu trebalo je izgraditi spoj, dug 9 km, između Dutovja i Sežane. Iako je to nova pruga, ipak pripada u dio obnove, jer samo tako vezuje odsječene dotada najzapadnije krajeve Slovenije s maticom zemljom. Ta nova pruga ukršta se u Sežani s prugom Ljubljana–(Sežana)–Trst, i to prolazi tunelom ispod nje i priključuje joj se u stanici Sežana ulazeći u nju u smjeru sjevera. Prvi radovi započeti su 15. XI. 1947., a obimniji rad u svibnju 1948. Na dan 23. VIII. 1948. probijen je tunel dug 350 m, a to je najvažniji i najinteresantniji objekt te pruge. Na dan 21. prosinca 1948. po novoj pruzi prešao je prvi vlak.[77]

XI.[78]

Pod obnovom željezničkog saobraćaja razumijevali bismo veći ili manji popravak postojećeg željeznog puta-pruge, željezničkih saobraćajnih sredstava kao i uspostavu organizacije eksploatacije saobraćaja, jer to troje udruženo (glatka površina tračnica, jak motor za vuču i druga saobraćajna sredstva i smišljena organizacija) predstavlja željeznice. Ipak na ovom mjestu želim istaći, da je u toku ljetnih mjeseci 1946. god. iznova izgrađena pruga: Omladinska pruga Brčko–Banovići, pa je ipak ubrajamo u red radova i pothvata, koji su omogućili bržu obnovu zemlje, dakle i sami spadaju u period i pojam obnove.

Pruga je građena kao nastavak postojeće pruge Vinkovci–Brčko i duga je 88,3 km. Građenje je započeto 1. svibnja 1946. god. Teren, na kojem je građena, pretežno je planinski i za njegovo savladivanje tražila se brojno dovoljna i poduzimljiva-zanosna radna snaga i velika stručna sposobnost. Sve se to našlo u našoj omladini. Osim mnogobrojnih predradnji trebalo je »izvesti 1,300.000 m^3 zemljišnih radova, izgraditi tri tunela, od kojih prvi dužine 93, drugi 397, a treći 206 metara, izgraditi 97 propusta po pet metara, 23 mosta preko pet metara – od kojih 12

[76] Prema Ing. Alfonzu Dobovišeku, Obnova ... op. cit., str. 390.

[77] Prema Ing. Alfonzu Dobovišeku, Obnova ... op. cit., str. 388.

[78] Pruga leži teritorijalno na području Direkcije Sarajevo, ali je, što se tiče eksploatacije, bila podređena Direkciji u Zagrebu, a kasnije Vinkovcima, zato sam o njoj otvorio posebno poglavlje.

preko 20 metara – izgraditi preko 200 stambenih, službenih i drugih zgrada. Uz sve to trebalo je u samom početku radova osigurati smještaj 14.000 omladinaca, kojih se broj kasnije penje na 24.000 u drugim smjenama, organizirati njihovu prehranu i opskrbu, organizirati sanitetsku službu, pripremiti potreban alat i rukovodstvo.«[79]

Pruga je svečano puštena u saobraćaj 7. XI. 1946.

Govoreći o brzini građenja ove pruge i o značenju uspjeha, koji je postignut za obnovu narodnog gospodarstva, istakao je tadanji Ministar saobraćaja ovo: »Našu prugu – prugu Brčko–Banovići gradila je naša herojska omladina. Gradila je nepunih šest i po mjeseci. Bivša Jugoslavija gradila je prugu Veles–Prilep u dužini od 85 km normalnog kolosijeka. Radove su izvodili strani poduzimači. Pruga je građena 38 mjeseci i stajala je državu 234 milijuna predratnih dinara. Prugu Kraljevo–Kragujevac od 56 km gradili su domaći poduzimači. Gradili su je 32 mjeseca i stajala je državu 165 milijuna predratnih dinara. Prugu Požarevac–Kučevo u dužini od 61 km gradili su i strani i domaći preduzimači 48 mjeseci a stajala je državu 264 milijuna predratnih dinara. Prugu Glogovci–Peć u dužini od 41 km gradilo je strano društvo »Batignol« 39 mjeseci i ona je stajala državu 267 milijuna predratnih dinara. Godine 1932. potpisalo je društvo »Batignol« ugovor s bivšom kraljevskom vladom i počelo gradnju pruge Bihać–Knin u dužini 112 kilometara. Ona do 1941. godine nije bila dovršena.«

»Kada su se početkom ove godine postavljali zadaci plana izgradnje naše zemlje, bilo je rečeno: našoj zemlji potrebna je moćna industrija, industriji je potreban ugljen, on hrani industriju, u njemu spava energija. Da bi ugljen počeo hraniti tu našu današnju i buduću industriju, potrebno je bilo izgraditi što prije željezničke pruge, te žile kucavice kojima će putovati ugljen i strujiti gospodarski život naše zemlje. Jedan od prvih zadataka bio je povezati ugljene bazene Tuzle i Banovića s mrežom naših normalnih pruga i na taj način omogućiti kretanje ogromnih rezervi mrkoga ugljena, koje su dosada ležale neiskorišćene.«[80]

Pruga je dakle izgrađena za otprilike 6 puta kraće vrijeme, nego što je za građenje takve pruge bilo potrebno prije rata. Da bi se izbjegao pretovar iz uskog kolskog parka u normalni, izgrađene su kao dopuna ove pruge još i pruge Tuzla–Kreka i Poljana–Kreka.

Pruga pored socijalnog, kulturnog i političkog značenja ima i veliko gospodarsko značenje, jer veže bogati ugljeni bazen s ostalim gospodarski razvijenim krajevima, naročito zbog toga, što je cio kraj dobio direktnu vezu s gospodarski jakom Slavonijom i Vojvodinom.

Ugljen je mrki i lignit, a oba su prvorazrednog kvaliteta.

Mrki ugljen u Banovićima po svojoj kalorijskoj moći i drugim osobinama ne zaostaje iza naših najboljih vrsta mrkog ugljena, kao što je na primjer ugljen Senjskog bazena u Srbiji. Ugljen se nalazi u ogromnim količinama, i to površinski. Isto tako i lignit iz Kreke i Bukinja pripada

[79] Todor Vujasinović, ministar saobraćaja, pri svečanom otvaranju pruge, »Glas željeznice i transporta«, br. 1 (47) od 15. XI. 1946., str. 1.

[80] Kao pod 70) – podatak iz istog vrela.

među najbolje lignite u našoj državi s kalorijskom moći od nekih 4.600 kalorija.

Istraživanjem je utvrđeno, da se u trokutu Tuzla–Zvornik–Bijeljina u Majevici nalaze bogate naslage kvalitetnog ugljena i da će to biti jedan od najbogatijih bazena ugljena u našoj državi.

Već se sada tovari oko 270 do 300 željezničkih kola ugljena na dan, i to: Banovići 100 do 130 kola; Kreka oko 70, Bukinje oko 70 i Puračić oko 30 kola na dan.

Osim toga u Kreki se tovari so, žesta i cigla; u Lukavcu kaustična i amonijačna soda; u Živinicama drvo, rezana građa i velike količine šljunka za željezničke potrebe.

Taj relativno mali trokut daje prosječno oko 10.000 željezničkih kola mjesečno, od čega se tri četvrtine prevoze prugom do Vinkovaca, a odatle dalje za Beograd, Vojvodinu i ostale krajeve države.

Cio kraj je bogat voćem, a naročito šljivom bosankom, koja po svome kvalitetu pripada među naše najbolje šljive, čuvene i tražene na stranim tržištima. Prije rata šljiva se dovozila kolima sa velike udaljenosti u Brčko i odatle transportirala željeznicom u inozemstvo, što je ne samo poskupljivalo njenu cijenu, već je mnogo trpjela i na kvaliteti, a to sve danas izgradnjom ove pruge otpada.

Pruga ima veliko gospodarsko značenje još i zato, što se njenom izgradnjom izbjegao dotadanji pretovar iz uskog u normalni kolski park u Bosanskom Brodu, što je omogućeno direktno prevoženje uz manje saobraćajnih sredstava. Izbjegnuti su troškovi oko pretovara, skraćeno vrijeme prevoženja, a dobilo se na kvaliteti robe, koja trpi od pretovara. Značajna gospodarska važnost ove pruge istaknuta je odmah prvog dana time, što je prvi prošao tom prugom vlak s ugljenom za Banat i obratno vlak s kukuruzom iz Vojvodine za Banoviće.[81] Sve je to pomoglo bržoj obnovi zemlje i značajan udio ove pruge bio je i u omogućenju na prelazak na plansko gospodarstvo 1. I. 1947. god.

Pri primanju delegacije graditelja Omladinske pruge Maršal Tito među ostalim rekao je[82]: »Vi ste izvršili jedno veliko djelo, koje je u ovom periodu, periodu izgradnje naše zemlje poslije oslobodilačkog rata i te kako bilo potrebno. Vi ste na taj način ne samo doprinijeli izgradnji naše zemlje nego ste time u isto vrijeme pokazali i našim narodima i čitavom svijetu, što može naša omladina, što možemo mi sami, svojim vlastitim snagama, svojim elanom i svojom požrtvovnošću da uradimo. Vi ste ovim svojim velikim djelom ulili vjeru našim narodima da ćemo mi izgraditi našu zemlju i da ćemo moći izvršiti sve zadatke koji stoje pred nama. Zahvaljujući Omladinskoj pruzi učinjen je pristupačnim bogat rudnik ugljena industriji naše zemlje. U isto vrijeme omogućeno je i bolje opskrbljivanje hranom i ostalim potrebama toga kraja, koji je bio prilično odsječen od ostalih naših krajeva.«

[81] Radivoje O. Brkić, O ekonomskom značaju novoizgrađenih pruga u FNRJ. Železnice, br. 5/1950., str. 9 i dalje.

[82] »Glas železnice i transporta«, br. 1 (47) od 15. XI. 1946., str. 1.

XII.[83]

Problem obnove saobraćaja u Jugoslaviji treba razmotriti i kroz saznanje stvarnosti, da su neprijatelji pri svom povlačenju odvukli i uništili 93% željezničkih kola, da je iza njih u zemlji ostalo svega 313 neoštećenih osobnih kola. Od teretnih ostalo je 3.865, odnosno 9%. Svega 239 lokomotiva od 1.708, koliko ih je bilo prije rata u Jugoslaviji, nisu neprijatelji uspjeli uništiti ili odvući.

Za efikasan saobraćaj hoće se dosta i dobrih lokomotiva. Radnici su uspijevali od starih olupina izgraditi nove lokomotive, sposobne i za vožnje na dužim relacijama. Sve to ipak nije bilo dovoljno. Misija UNRRA-e za Jugoslaviju, u okviru svog rada na pomaganju industrijske obnove Jugoslavije, uspjela je nabaviti 65 novih lokomotiva za potrebe Jugoslavije. Ministarstvo saobraćaja Jugoslavije poslalo je specijalno osoblje u Belgiju radi preuzimanja tih lokomotiva. Krajem prosinca (1945.) 12 strojovođa i ložača beogradske ložionice dovezlo je u Jugoslaviju prvih 9 lokomotiva iz toga kontingenta. Dolazile su nove grupe lokomotivskog osoblja i stizale su nove grupe lokomotiva. Treba međutim istaći zalaganje tih ljudi, da lokomotive stignu što prije. Tako su neki od njih (Mladenović, Carević, Borovac, Simonović) prevalili put od 800 km za 48 sati od Luvena (Louvain) do Jesenica, prolazeći kroz gradove Würzburg, Nürnberg, München, Salzburg, Villach (Beljak) i Rosenbach. Iz Louvaina krenuli su 14. I. 1946. u 11,30 i stigli su u Jesenice 16. I. 1946. u 11,30 sati. To je samo skromna slika velikog zalaganja željezničara, da pridonesu što više za što bržu obnovu željezničkog saobraćaja svijesni, da je to pridonos općoj obnovi.

XIII.

Pruge su osposobljavane, kako se moglo. Najčešće i u prvo vrijeme samo provizorno. Ostale su mnoge smetnje saobraćaju u obliku laganih vožnji na slabijim mjestima. I svi uređaji nisu u potpunosti odgovarali stvarnim potrebama. Nije se u obnovi tražilo savršenstvo, već kakva takva mogućnost saobraćaja radi omogućenja obnove zemlje. Iz iduće se skrižaljke na primjer vidi, koliko je saobraćajno-komercijalnih jedinica imalo različne nedostatke, koji su ograničavali – dakle otežavali – cjelo-

[83] Prikupljeno prema: a) Slobodni željezničar, br. 18 od 29. I. 1946., str. 8.; b) Slobodni željezničar, br. 19 od 5. II. 1946., str. 8.

kupan saobraćaj, ali se otpremanje osoba i robe ipak odvijalo i uz te nedostatke[84]:

Željezničke uprave	Brojno stanje jedinica s nedovoljnom opremom dne		
	20. VII. 1945	8. I. 1946.	17. I. 1947.
Zagreb	324	204	128
Ljubljana (s Istrom)	113	78	47
Beograd (s Novim Sadom)	39	39	39
Sarajevo	102	95	93
Skoplje	42	39	38
S. P. Ž.	14	8	7

Usporedo s obnovom kolosijeka i mostova obnavljane su, opet često samo provizorno, mnoge vodostanice. Bez njih saobraćaj ne bi mogao opstati, jer su u pitanju lokomotive s pogonskim motorom na paru.

Na mnogim provizorijima postojale su, kako smo spomenuli, lagane vožnje, koje su smanjivale propusnu moć pruga i produžavale (usporavale) obrt željezničkih kola, kojih je bilo znatno manje nego 1939. godine. To je naravno poskupljivalo eksploataciju, jer se trošilo za jednak učinak mnogo više materijala, a i osoblja je trebalo više.[85] Zbog

[84] Imenik željezničkih stanica je knjiga, koja sadržava popis svih saobraćajno-komercijalnih pristupnih mjesta željeznicama, a ujedno sadržava i popis svih postrojenja i uređaja, s kojima raspolaže dotično pristupno mjesto. Takav »Imenik« izdan je bio 1. III. 1937. i dopunjavan je prema službenim obavještenjima u »Saobraćajnom vesniku«. Međutim, kako su naše željeznice bile jako oštećene, a to se djelomično vidi i iz ovog rada, postao je nakon oslobođenja taj »Imenik« potpuno neupotrebljiv. Obnovom željeznica općenito su obnavljana i različna postrojenja i uređaji stanica tolikom brzinom, da se to nije moglo ispravkama sprovoditi kroz taj stari »Imenik«, već su željezničke uprave izdavale poseban popis – spisak saobraćajnih jedinica, koje privremeno nisu otvorene za sve saobraćaje odnosno manipulacije prema »Imeniku željezničkih stanica«.

Prema takvom popisu – spisku, prikazao sam stanje na 20. VII. 1945., 8. I. 1946. i 17. I. 1946. Iz njega se vidi stanje na početku (iza oslobođenja), na kraju prve godine obnove (1945.) i na kraju druge godine obnove (1946.).

Novi »Imenik željezničkih stanica« od 1. X. 1948. već je toliko ispravljan i dopunjavan, da zahtijeva novo izdanje, jer je postao prilično nepregledan.

I obnova svih uređaja i postrojenja na stanicama pripada pod pojam obnove, ali je sve to u radu ovakve vrste nemoguće prikazati i obuhvatiti.

[85] Razumije se, nisu samo i isključivo lagane vožnje uzrokovale veće troškove, veći trošak transporta, već su to prouzročile i druge činjenice, pa i ratno oštećenje. Trošeno je na primjer na 1.000 brutotonskih km 1939. godine 93,5 kg ugljena, a 1945. godine 130 kg na prugama normalnog (1.435 mm širokog) kolosijeka. Na uskim prugama odnos je bio 141 prema 243.

(Vidjeti na pr.: Ing. Lj. Isaković, Ugalj i naše željeznice pre rata i danas, Saobraćaj, br. 1/1945., str. 18. i dalje.

Petogodišnjim planom bilo je predviđeno, da se prosječna potrošnja ugljena 1951. godine snizi na 103,31 kg za 1.000 brutotonskih km prema 121,54 kg 1946. godine. Godine 1950. ostvarena je potrošnja od 102,41 kg na 1.000 brutotonskih km.

toga se nastojalo ukloniti takve provizorije što prije. Pri rješavanju takvog jednog problema ostvarena je rijetka zamisao, koju valja zabilježiti.[86]

Proučavanjem režima vode Morave kod Supovca (sjeverno od Niša) utvrđeno je, da se bez štete i opasnosti od vode može zatvoriti jedan od četiri otvora tamošnjeg mosta na Moravi raspona 52 m. Vidjeli smo to već kod velikih mostova na Savi odnosno na Dunavu kod Beograda. Taj jedan otvor od 52 m raspona supovačkog mosta upravo je bio potreban za uklanjanje provizorija (mosta) na Moravi kod Cerovca, 38 km sjevernije od Supovca, gdje je mjesto trećeg stalnog otvora (52 m) bio izgrađen provizorij s laganom vožnjom preko njega. Da se ta lagana vožnja ukloni i saobraćaj normalizira, riješeno je, da se jedan otvor sa supovačkog mosta prenese na most kod Cerovca. Most se, razumije se novi, normalno prenosi u dijelovima, u rastavljenom stanju. Ondje je međutim u pitanju bio stari, jednom već sastavljeni most. Ako bi se supovački most rastavljao, on bi se znatno oštetio i oslabio (za kojih 30%, i to kako s obzirom na vrijeme trajanja tako i s obzirom na njegove snage – nosivosti), jer bi se pri rastavljanju oštetili većinom, ako ne svi, zakivci i olabavile spojnice. Da se to izbjegne, došlo se na smjelu ideju, da se čitav most (luk) preveze na novo mjesto u nerastavljenom stanju. Most je širok 5,6 m, visok 9 m i dug 52 m. Radništvo i tehničari Mostovske radionice Crveni Krst organizirali su posao i obavili pripreme u radionici od 4. XI. 1946. do 6. XII. 1946., kada su pristupili prijevozu. Ostavljajući po strani opisivanje tehnike izdizanja mosta sa starog postolja, pa prijevoza i spuštanja na novo mjesto, utvrđuje se samo činjenica, da je 11. XII. 1946. u 3 sata ujutro konstrukcija bila spuštena na novo mjesto, a u 7 sati ujutro već je preko nje prešao prvi vlak normalnom brzinom. Ovo remek djelo treba zabilježiti kao jedinstveni primjer tehnike (željezničkim kolosijekom na jednostavnim postoljima

Nastavak bilješke 85.

Ipak se ne smije zaboraviti činjenica, da su željeznice u bivšoj Jugoslaviji trošile većinom samo bolje vrste ugljena (smeđi ugljen 80–90%), da su inozemne željeznice na zapadu trošile najčešće samo najbolje vrste ugljena (crni), a da željeznice FNRJ troše većinom lošije vrste ugljena (90% lignita) niže kaloričnе moći, pa je jugoslavenskim željezničarima ipak uspjelo sniziti potrošnju ugljena po količini (102,41 kg na 1.000 brutotonskih km 1950. godine) do blizu predratnog jugoslavenskog prosjeka potrošnje ugljena bolje kvalitete (1930.–1939. godine 100,4 kg na 1.000 brutotonskih km). Ako uporedo promatramo kaloričnu vrijednost ugljena (inozemni prosječno 6.000 kalorija, naš prosječno nešto iznad 4.000 kalorija), onda naša potrošnja (svedena na kaloričnu moć njihova ugljena) pokazuje odnos 63,6 kg (1950.) trošeno kod nas prema 89,1 kg (1948.) trošeno na strani, odnosno pokazuje veliku uštednju, dakle racionalno iskorišćivanje ugljena u željezničkom transportu kod nas.

Slično stanje bi se našlo i kod utroška maziva i drugog materijala.

(Vidjeti: Govor Todora Vujasinovića u povodu izvršenja Petogodišnjeg plana željezničkog transporta, Željeznice, br. 1/1951., str. 3 i dalje, zatim: Najvažniji podaci o stanju i radu Jugoslavenskih željeznica za deset godina 1930.–1939., str. 37., kao i Velika radna pobjeda željezničara, Borba od 24. XII. 1950., str. 1.).

[86] Ing. M. Radojković, Prevoz konstrukcije 52 m raspona na rastojanje od 38 km, Saobraćaj, br. 1/1947., str. 37 i dalje.

pružnih kolica) prevoženja čitavog mosta, teškog s priborom 240 tona, čime je ušteđeno oko 2,000.000 dinara, skraćen rad za 2/3 vremena i neoštećenoj konstrukciji osigurana upotrebljivost za kojih 30 godina duže.[87] Treba samo zamisliti prisebnost i zalaganje strojovođe, koji je vozio na provizornim postoljima običnih uskih željezničkih pružnih kolica tako tešku, nestabilnu a široku konstrukciju, i da ni najmanjim trzajem za vrijeme vožnje ne dovede u opasnost čitav pothvat. Konačno je taj svijesni radnik bez trzaja zaustavio i stao s mostom točno na određenom mjestu – ni mm nije trebalo kasnije pomicati – i to je bio jedan od važnih priloga uspjehu, što se most mogao spustiti na pravo mjesto za cigla 4 sata.

XIV.

Rezultati rada na obnovi saobraćaja bili su veliki. Osigurana je prehrana cjelokupnog stanovništva, a omogućena je obnova svih grana proizvodnje. Broj voznih km 7 puta je porastao od siječnja do srpnja 1945. Broj bruttotonskih km – mjera kojom se mjeri rad željeznica, a to je težina vlaka pomnožena s pređenim putem – također je rječit. Od siječnja do svibnja (1945) porast je iznio 250%, a od svibnja do srpnja (1945) opet 250%. Tada su stvoreni preduvjeti za plansko prevoženje robe. I iza prvog mjeseca broj prijavljenih kola povećao se za 400%.

To je kratka bilanca rada oko obnove saobraćaja u tehničkom smislu. Veliki su uspjesi postignuti oko obnove saobraćaja i što se tiče organizacije. Može se štaviše reći, da je taj dio obnove pretekao dio tehničke naravi. Potezom pera od 9 okupacijskih sistema stvoren je jedan jedinstveni, a za prvo vrijeme uvedeni su stari jugoslavenski propisi, koji su onda postepeno prilagođivani planskom gospodarstvu i planskom saobraćaju. Obnovljene željeznice – osnovni nosilac transporta – (uz ostale obnovljene grane saobraćaja) bile su »ključni problem obnove čitave proizvodnje«, a sam je problem obnove »riješen brzo i pozitivno kao divan primjer radnog elana, osjećaja odgovornosti i požrtvovnosti.«[88]

(Primljeno u sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 7. III. 1952.)

[87] Švicarci su prije drugog svjetskog rata prevezli motornu lađu dužine od 34 m, širine od 5,6 m od Winterthura do Bodenskog jezera. Transport lađe je izvršen pomoću 2 prevoznika-prenosnika, (kakvi se vide i na zagrebačkim ulicama), sa 32 točka (puna guma) na dužini puta od 60 km. Lađa može primiti 250 osoba-putnika. To je međutim prijevoz na cesti, a širina – razmak točkova kod toga prenosnika je veći, prema tome i stabilnost bolja, odnosno prijevoz lakši i sigurniji. Tome nasuprot prijevoz otvora mosta od Supovca do Cerovca predstavlja teži pothvat zbog užih razmaka točkova na tračnicama, zbog veće težine (250 tona) i veće dužine mosta (52 m).

(Vidjeti i Ing. D. Dimitrijević, Još jedan prilog za poboljšanje obrta teretnih kola, Saobraćaj, br. 11/1947., str. 777 i dalje).

[88] Dr. Mijo Mirković, Ekonomika agrara FNRJ, Zagreb 1950., str. 12.

Stjepan Antoljak

PREDAJA DALMACIJE FRANCUZIMA (1806)

Pošto je francuski car Napoleon hametice porazio austrijsku vojsku kod Austerlitza (2. XII. 1805.), bio je car Franjo II. prisiljen, nakon dužih pregovora s njime, sklopiti mir u Bratislavi (26. XII. 1805.). Po 23. članu mirovnog ugovora imali su odmah nakon izmjene ratifikacija toga ugovora biti imenovani komesari s jedne i druge strane, koji će izvršiti zaključke ugovora, a za 6 tjedana trebala se izručiti Francuzima mletačka Istra, Kotorski zaljev, mletački jadranski otoci i sva mjesta i tvrđave, koje oni obuhvaćaju.

Napoleon je bio zadovoljan tim, jer su mu uz Veneciju ustupljene i zemlje, koje je Austrija dobila mirom u Campoformiju. Sada su one bile dio kraljevine Italije. Dobivši Dalmaciju Francuska je postala neposredni susjed Turske, i da je Napoleon zbilja htio uništiti tursko carstvo, bila bi to velika opasnost za samu Austriju, gdje su mirovni uvjeti vrlo bolno odjeknuli. Novi austrijski ministar vanjskih poslova grof Filip Stadion najbolje je ocrtao, što je značio taj mir za Austriju, u pismu austrijskom poslaniku u Londonu Starhembergu navodeći, da je to kapitulacija. Car Napoleon – kaže Stadion – nije se ograničio na to, da umanji posjed, nego se pobrinuo, da oduzme Austriji sve pokrajine, koje bi joj mogle pružiti kakvugod prednost zbog njihova trgovačkog ili vojničkog položaja i učinio je od njih temelje za svoje dalje osnove, da zavlada Evropom. Pridijelivši kraljevini Italiji uz Veneciju i Istru, Dalmaciju i Kotorski zaljev on je stvorio na objema stranama Jadrana novu monarhiju, koja mu daje ključ Grčke i otomanskih pokrajina. Gubitak tih zemalja vrlo je sudbonosan za austrijske interese. U rukama takva osvajača posjed tih pokrajina kao da proriče pad otomanskog carstva i veliko širenje Napoleonove monarhije na jug i na istok. Već sada je ta pozicija vrlo opasna za austrijske granice u Ugar-

skoj. Stoga se Austrija mora smatrati susjedom Francuske ili bar Italije, koja je u Napoleonovim rukama.[1]

Međutim je Napoleon odredio sve mjere, kako da se što prije izvrši predaja Dalmacije. U prvom redu je odlučio, da se Linz ne smije sve dotle predati Austriji, dok Istra i Dalmacija ne budu izručene Francuskoj, i istom tada da će biti evakuirana i linija Ennsa. Istovremeno imenovao je generala Lauristona komesarom, koji će izvršiti okupaciju Dalmacije, a sve čete u toj zemlji, Istri i mletačkim pokrajinama u Italiji stavio je pod zapovjedništvo svoga posinka princa Eugena Beauharnaisa, potkralja Italije. Nadalje je general Dumas imao otići u Dalmaciju, da je prouči, a general Marmont je dobio zapovijed, da okupira Goricu, Trst i Kranjsku. Te je pokrajine imao držati sve dotle, dok Francuzi ne zaposjednu Dalmaciju i Istru, koje im po mirovnom ugovoru u roku od dva mjeseca imaju izručiti Austrijanci. Da bi požurio predaju, Napoleon je držao, da je najbolje okupirati Goricu, Kranjsku i Trst sa dosta vojske i poručiti Austrijancima, da će ih isprazniti onim časom, čim i oni evakuiraju Dalmaciju i Istru.[2]

Uto su austrijski i francuski opunomoćenici ratificirali dne 30. prosinca 1805. traktate Bratislavskoga mirovnog ugovora,[3] a već 1. siječnja 1806. izmijenili su i same ratifikacije.[4]

Dva dana kasnije austrijski opunomoćenik grof Gyulay ponudio je maršalu Berthieru pomorske odrede, pješadiju, artiljeriju i dalmatinski bataljon, koji su bili određeni za mletačke pokrajine, u službu cara Napoleona, što je on i prihvatio. Ujedno je maršal o tom obavijestio i generala Lauristona s nalogom, da u tu stvar uputi samoga cara. Razumljivo je bilo, da u tim bataljonima nije mogao ostati onaj, koji je bio austrijski podanik.[5]

Kada je Napoleon prihvatio ponudu,[6] Berthier je odmah to dojavio drugome austrijskom opunomoćeniku princu Lichtensteinu.[7]

Iako je time bila konačno uglavljena i osigurana predaja dalmatinskih odreda, Austrija se je bojala, da se to ne će moći tako lako ostvariti. Pa i sam car Franjo izražavao je bojazan, da Dalmatinci ne će tako olako pristati na izmjenu vladavine.[8]

Iza toga došlo je na red pitanje same evakuacije dijelova nasljednih zemalja i gornje Austrije kao i izručenja Dalmacije i Istre. Ta i Napo-

[1] S. Antoljak, Comment la Dalmatie devint française, Annales de l'institut français de Zagreb, No 8, Janvier–Mars 1939, Zagreb, 50–56.

[2] Correspondance de Napoléon Ier XI, Paris 1863, No 9627, 9630, 9631.

[3] Staatsarchiv u Beču, Friedensakten-Karton 150 A, u punomoći za guvernera Bradya, Beč, 23. I. 1806.

[4] L. Vojnović, Pad Dubrovnika I, Zagreb 1908, 67.

[5] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 157-H, Gyulay Berthieru, Beč, 3. I. 1806. i Berthier Gyulayu, Schönbrunn, 3. I. 1806.

[6] Corr. Nap. XI, No 9657.

[7] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 157-H-b I, Berthier Lichtensteinu, Bukersdorf, 10. I. 1806.

[8] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-b.

leonu je bilo naročito stalo, da mu se što prije preda Dalmacija, pa je naredio Berthieru, da djeluje u tom pravcu kod Lichtensteina.[9]

I austrijski dvor i vlada bili su također složni, da se skrati rok evakuacije, ali samo uz dva uvjeta: 1. da austrijska kuća dobije prije Würzburg, negoli prepusti Istru i Dalmaciju, i 2. da se spomenute zemlje ne izruče prije nego što izađu francuske čete iz Salzburga. U tome smislu je dana uputa Lichtensteinu,[10] koji je Berthieru izrazio nadu, da će mu za nekoliko dana moći dati detaljna obavještenja o najbržoj evakuaciji Dalmacije, Istre i Gornje Austrije na obostrano zadovoljstvo.[11] S tom je izjavom bio sporazuman i sam Napoleon, jer mu je konveniralo da dobije Istru i Dalmaciju prije roka, koji je utvrđen po mirovnom ugovoru.[12]

Istovremeno je austrijski opunomoćenik markiz Ghisilieri uspio u Veneciji nagovoriti Lauristona, da evakuira cijelu Kranjsku; uz to je ubrzavao evakuaciju Istre, da što prije ode u Zadar, jer prema dogovoru s tim generalom imao bi se Trst evakuirati neposredno poslije zauzeća Zadra, a Gorica iza zaposjednuća Kotorskog zaljeva.[13]

Ujedno je grof Saurau[14] zamolio Ghisilierija, da se u Trstu dogovori s Lauristonom, kako bi se najzgodnije zauzele Istra i Dalmacija, te neka nastoji, da se s time ne odgađa, jer o tome ovisi i evakuacija Trsta, Kranjske i Gorice.[15] Nadalje je Saurau pisao i caru obavješćujući ga, da mu je Marmont rekao, kako će onim časom isprazniti Koruško i Kranjsku, dapače i prije određenog roka, čim Dalmacija bude izručena francuskim četama. Zato je zamolio vladara, neka odmah izda nalog u tom smislu, da bi se oslobodile te dvije pokrajine od četa, koje im nanose toliko štete.

Istoga dana izvijestio je i Stadion cara, da će se evakuacija Istre i Dalmacije s njihove strane konačno onda pospješiti, kada i s francuske strane bude ubrzano evakuiranje nasljednih zemalja.[16]

Dvorski pak savjetnik Barbieri zamolio je princa Lichtensteina, neka službeno javi Berthieru, kako je car Franjo zapovjedio, da se Istra i Dalmacija predaju francuskim četama u najskorije vrijeme, jer bi onda čete, smještene u Austriji, napustile tu zemlju mnogo prije određenog roka, a to bi bilo veliko olakšanje za tamošnje siromašno stanovništvo.[17] I zbilja Lichtenstein je dan prije toga pisma pisao Berthieru,

[9] Corr. Nap. XI, No 9669.

[10] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 156 (G), Stadion Lichtensteinu, Holitsch, 10. I. 1806.

[11] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 157-H, Lichtenstein Berthieru, Beč, 16. I. 1806.

[12] Corr. Nap. XI, No 9682.

[13] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-b, GhisilieriStadionu, Venecija, 19. I. 1806.

[14] Grof Franjo Saurau, opunomoćeni dvorski komesar štajersko-koruškog gubernija.

[15] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 149, Weisungen an den Grafen v. Saurau, Saurau Ghisilieriju, 14. I. u pismu S. caru, 25. I. 1806.

[16] Staatsarchiv, Friedensakten (Vollzug d. Pressb. Friedens)-Karton 148-A, Stadion caru, Beč, 22. I. 1806.

[17] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-D, Correspondenzen Fürst Lichtenstein, Kopija Barbierijeva pisma Lichtensteinu, Linz, 24. I. 1806.

da je ovlašten izjaviti, kako će njegov vladar dati zapovijed, da se Dalmacija, Istra i mletačka Albanija (Boka Kotorska) evakuiraju najkasnije 10. veljače pod uvjetom, da francuska vojska također isprazni u to doba sve nasljedne zemlje. Tri dana kasnije odgovorio mu je maršal Berthier, da je o tome bilo govora nekoliko dana poslije izmjene ratifikacija i da se o tome više nije raspravljalo sve do 26. siječnja. Po 22. članu mirovnog ugovora francuske čete imaju u roku od dva mjeseca evakuirati Gornju Austriju; po istome članu[18] uglavljeno je, da u roku od 6 tjedana brojeći od dana izmjene ratifikacija Istra, Dalmacija, Kotorski zaljev, jadranski otoci i sva mjesta i tvrđave imaju biti izručeni. Ipak Berthier predlaže, s obzirom na međusobne interese, evakuaciju Gornje Austrije, svih okupiranih zemalja i grada i okruga Brna šest dana prije nego što je 22. članom utvrđeno, ako se Dalmacija, Istra, Kotorski zaljev, jadranski otoci i sve tvrđave i mjesta predaju Napoleonu 10. mjesto 13., kako je određeno.[19] O tim prijedlozima Berthiera raspravljala je odmah bečka dvorska konferencija, koja je ujedno vijećala o prijedlozima Marmonta Saurauu, a Lauristona Ghisilieriju. Nakon toga je Stadion o stvorenim zaključcima obavijestio cara, koji je o tome dao svoje mišljenje.[20] Poslije toga je Lichtenstein po zapovjedi Franje II. pristao odmah na Berthierov prijedlog i javio maršalu, da su poduzete mjere za izvršenje evakuacije sa strane njegova vladara.[21]

Tada je Berthier u svojstvu ministra rata dodao neka razjašnjenja svojoj posljednjoj noti preko generala Andreossyja, koji je javio Lichtensteinu, da je, ako Francuzi 10. II. dobiju spomenute zemlje i otoke, Marmont ovlašten evakuirati Trst, Goricu i Kranjsku onoga dana, kada bude službeno obaviješten od austrijskog komesara Bellegarda i Lauristona, da su francuske čete zauzele Dalmaciju, Istru, Kotorski zaljev, jadranske otoke i tvrđave i mjesta u tim zemljama. Ako dakle Francuzi zaposjednu te zemlje 10., onda bi Marmont evakuirao one druge krajeve 20. II.[22] Isti dan odgovorio je Lichtenstein izravno Berthieru, da njegov car nije znao za notu, koju mu je poslao po Andreossyju o skraćenju roka evakuacije Istre i Dalmacije s jedne strane i o cjelokupnosti nasljednih zemalja s druge strane. Ipak je odmah naredio generalu Bradyju, tadašnjem vojnom i građanskom komesaru Dalmacije i Boke Kotorske, da izvrši evakuaciju i prije 10. II., nadajući se, da će i Francuzi isto tako postupiti te evakuirati nasljedne zemlje ne 3, nego 4 ili 5 dana prije 13. II.[23] Dne 30. siječnja 1806. po ovlaštenju Berthiera uglavio je Andreossy pismeno s Lichtensteinom, da najkasnije 10. veljače imaju

[18] zapravo 23. član.

[19] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 157-H-b-I, Berthier Lichtensteinu, 26. I. 1806.

[20] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148a, Stadion caru, 28. I. 1806.

[21] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 157-H-b-I, Lichtenstein Berthieru, Beč, 29. I. 1806.

[22] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 157-d, Kopija Andreossyevog pisma Lichtensteinu, Beč, 29. I. 1806.

[23] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 157-H, Kopija Lichtensteinovog pisma Berthieru, Beč, 29. I. 1806.

biti predane francuskim četama Dalmacija, Istra, Kotorski zaljev, jadranski otoci, mjesta i tvrđave (član 1); onoga pak dana, kada će zapovjedajući general u Kranjskoj, Gorici i Trstu službeno biti obaviješten od Bellegarda i Lauristona, da su čete cara Napoleona zauzele te zemlje i otoke, evakuirat će već spomenute pokrajine i Trst. Idući dan Stadion je poslao taj ugovor caru, koji ga je odobrio.[24]

II.

Usred te diplomatske igre oko evakuacije car Franjo II. još je dne 28. prosinca 1805. izvijestio Bradyja, da se ima isprazniti Dalmacija i mletačka Albanija, što je Brady s bolnim srcem primio na znanje, jer mu se bilo teško dijeliti od naroda toliko odana kruni. Iako Bradyju nije bilo baš tako lako da izvrši predaju, uvjeravao je cara, da će paziti prigodom toga na državni erar i da će znati sačuvati mir u objema pokrajinama.

Da bi ostavio što ljepšu uspomenu na austrijsku vladavinu u Dalmaciji i mletačkoj Albaniji, Brady je pustio na slobodu 18 buntovnika iz Župe (Boka Kotorska), koji su se zbog političkih prekršaja već godinu dana nalazili u zatvoru, a s njima i Dalmatince Pavlovića, Lucića i braću Dismaić. Ujedno je kaptolima priznao pravo izbora kanonika povezano s uživanjem dohodaka. Budući da nije znao, što će napraviti s domaćim i stranim činovnicima i kako će urediti njihovu plaću, zamolio je cara, da mu dade o tome upute. Nije zaboravio spomenuti i siromaštvo stanovnika u tim pokrajinama moleći ga, da im pomogne. Car je odobrio Bradyju sve, što je on na svoju ruku učinio. Glede činovnika i umirovljenika odredio je, ako su domaći sinovi ili iz područja odstupljenih talijanskoj kraljevini, da ih preuzme Napoleon kao kralj Italije po sklopljenom mirovnom ugovoru. Oni pak, koji su došli iz nasljednih zemalja u Dalmaciju i mletačku Albaniju, mogu se vratiti natrag kući. Zato nalaže Bradyju, da pošalje njihov točan popis predsjedniku dvorske komore, koji će im onda dati putni trošak. Zapovijeda mu, da se sve ono, što se nalazi u magazinima, ima prenijeti u Trst, Rijeku i Senj. Ako mu dvorska državna kancelarija pošalje kakve upute o izvršenju predaje, ima joj se pokoravati, kao da mu ih on daje. To pismo poslao je car Stadionu naredivši mu, da ga u prijepisu uputi njegovu bratu nadvojvodi Karlu.

Još dne 23. siječnja Stadion je podnio caru Franji na potpis punomoć[25] za imenovanje Bradyja komesarom za izručenje Dalmacije, Boke

[24] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-a, u pismu Stadiona caru, Beč, 1. II. 1806.

[25] Tako je car odlučio na zamolbu Stadiona, ali je dodao, da će Brady samo u tome slučaju isprazniti Dalmaciju i Boku Kotorsku, ako i Francuzi to učine s nasljednim zemljama (Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Stadion caru i car njemu, 23. I. 1806.).

Kotorske i jadranskih otoka,[26] koju je punomoć car potpisao isti dan. U njoj je izričito naglašeno, da je Brady imenovan komesarom već spomenutih pokrajina te da može zaključiti s francuskim opunomoćenikom što se toga tiče sve, što je potrebno, na temelju 23. člana mirovnog ugovora. Dva dana zatim dao je Stadion upute Bradyju, kako da u dogovoru sa francuskim opunomoćenikom požuri ispražnjenje zemlje iznad Ennsa i nutarnjoaustrijske pokrajine prije određenog roka, a zato će i Austrija isto tako brzo predati Dalmaciju i mletačku Albaniju, upućujući ga, da u tome pravcu dotadašnji razgovori nijesu doveli do željenog uspjeha.[27] Isti dan poslao mu je i punomoć, u kojoj su točno naznačene njegove ovlasti, odredivši mu, što ima sve učiniti, ako pregovori sa francuskim opunomoćenikom uspiju. Nije zaboravio ni da ga obavijesti o razgovorima između Ghisilierija i Lauristona, po čemu da će Trst biti predan caru, čim se Francuzima izruči Zadar, a kada se isprazni Kotor, onda će biti predana i Gorica.

Istovremeno je Stadion pisao i caru, da je dogotovljena punomoć za Bradyja te da će mu biti predana po kuriru kao i pismo predsjednika dvorske komore. Franjo II. složio se s uputama, koje je njegov ministar dao Bradyju, ali nije odobravao Ghisilierijevu misiju bojeći se, da će se svršiti s neuspjehom, te mu je naredio, neka odmah piše markizu Ghisilieriju.[28]

Tri dana zatim Stadion je napismeno ponovio Bradyju one iste upute, koje mu je dao u već spomenuta dva navrata, izrazivši nadu, da je valjda dobio punomoć, upozoravajući ga, da je krajnji rok za izručenje Dalmacije i mletačke Albanije 10. II. Stoga ga moli, da se požuri s predajom, jer je to samo na korist i spas zemalja, koje su zaposjeli Francuzi.[29]

Međutim je u Dalmaciju stigla vijest o sklopljenom miru još 9. siječnja.[30] Sada je Brady dne 14. I. uputio pisma svim svojim vojnim zapovjednicima u Šibeniku, Trogiru, Splitu, Imotskom, Omišu, Makarskoj, Neretvi, pa na Korčuli, Braču, Hvaru i Visu, kao i općinama ne samo u svim tim mjestima i otocima, već i onima u Poljicama i Skradinu, izvještavajući ih o izručenju Dalmacije Francuzima i apelirajući na njihovu vjernost, da učine usluge svome dosadašnjem vladaru.

Istovremeno je Brady zadužio Francesca Danesa, pukovnika u Imotskom, i kapetana Nikolu Zulattija, vrhovnog upravitelja gornjih otoka Dalmacije, da brodovima prevezu čete i ostale državne stvari iz te evakuirane zemlje. Ujedno su dne 18. I. bile izviještene iz Zadra i općine

[26] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Prijepis Bradyjeva pisma od 14. I. u pismu cara Stadionu od 24. I. 1806. Car Bradyju i Stadinu, 24. I. Stadion caru i car njemu, 23. I. 1806.

[27] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-A, Punomoć za Bradyja od 23. I. 1806. i St. Bradyju, 25. I. 1806.

[28] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Stadionovo pismo Bradyju od 25. I. u Bradyjevu pismu caru, 25. I. i carevo ministru, 25. I. 1806.

[29] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-A, Stadion Bradyju, Beč 28. I. 1806.

[30] P. Pisani, La Dalmatie de 1797 à 1815, Paris 1893, 112.

u Splitu, Trogiru i Šibeniku o tim lađama i njihovim vlasnicima, koji će izvršiti taj zadatak.[31]

Kako smo već spomenuli, znalo se je u Dalmaciji o sklopljenom miru, ali zato ne sve do 27. siječnja i o točkama toga mirovnog ugovora. Kada su o tom došle vijesti iz Trsta,[32] Brady više nije mogao tajiti, da će ovamo doći francuska vojska,[33] pa je stoga 28. siječnja uputio ovaj proglas:

»Mi Tomma Od P. R. Ç. Prosni ban od Brädy, Ciambellan I Vitnik Carstva Od G. Ç. R. App. Gnegov Tenent Marescial Cavalir Çina Marje Terese Gospodar Od Pervoga Regimenta Pissaça. Vladitegl Ugliudni, I Voini Kraglievine Dalmaçie, I Arbanje Nimaçke.

Razglas.

Draghi I Virni Dalmatini; Draghi I Virni Bochexi!

Dillo povoglno vassega poklonstva uxmoxenoi vlasti od S. V. Çesar Frane II. jest obilixie diçno vassemu Narodu, i stavnost prikazana pravoga Podloxnistva s'koim u svakoj zgodi potverdiste uçignenu Zakletvu, vressuju postenu vassu slikku.

Vi jeste vazda zadobili pouxdagne Kraglievo, jer prigledaje vas ne kako Podloxnike vech kano Sinove, i nie prista podariti vas nai perve s'izgubitkom od svoje Azne za saraniti vas u vrime nai xalostno vassega xivljegna.

U nai lipse vrime kada sasvim serçem jest on vlada za vassu çestitost nagle, inenadgne okolovstine ussilovassega pustitivas, i zdruxitivas s'Kragljevstvom od Italie, togaradi nemore nadoversiti ono stoje sarçe Gnegova Veliçestva bilo namislilo. Vi promisljajuchi na Kraglieve besside, koi svuojom rukom pissao jest na dan 30. Decembra p. p. u Hollisch s'koim, opet *prikaxiva ne samo svoju zadovoglnost za osvidoçenu virnost, i gliubav, dalli izkazuje gnegovu xalost, jer morase od vas dilliti, pervo nego jest ispunia pripravne odluke za napridgniu vassu çestitost*, imate uzrok pravi za pokvaliti veliçestvuo, i pravednost od G. vissonosti i dilliti za poznastvuo kraglievu xalost.

Draghi I Virni Dalmatini; Draghi I Virni Bochexi!

Obsluxujuchi izvarsno ovim naçinom Zapovid moga Kraglia, imam i ja prikazati xivo, i istinito smuchiegne dusse moje kojoi jest mnogo neugodno vas ostaviti.

Jassam bio svidok za mnogo, litta i u svakoi zgodi vasse virnosti, poklonstva, i çilovita Podloxnistva, imaosam u çesto uzrok poznati, i vesselitise tolikoi izvarsnosti koia stvara ime vassega naroda zato xeliasam svami dilliti moju srichiu, i zatvoriti moje oççi.

[31] Državni arhiv u Zadru (DAZ), Prezidijalni spisi guvernera Dalmacije i Albanije, 1806-I. br. 122 i 170.

[32] Odanle je bio dne 8. I. obaviješten Brady, da je dne 1. I. 1806. u Beču ratificiran mirovni ugovor. U Zadar je pak dobio to pismo guverner istom dne 15. I. (DAZ, Prezidijalni spisi guvernera Dalmacije i Albanije, 1806-I. br. 130).

[33] P. Pisani, o. c., 112.

Opriçeno od dogojai ono sto moja dussa xeli, povrachiam vassoi gliubavi duzno zafagliegne, s'istinitim obechiagnem da do dospitka moga xivota, ochiu zamierno spomenutise vas Draghi Dalmatini, Draghi Bochexi.[34]

Nekoliko dana iza tog proglasa Brady je izvijestio zadarsku općinu o dolasku francuskih komesara s četama i naredio joj, da se pobrine za smještaj časnika i vojnika i za njihovu opskrbu hranom (2. II.). Drugi dan dao je istoj općini upute o smještaju državnog žita (3. II.)[35] Kada je pak Molitor imenovao konta Demetrija Mirkovića za opskrbljivača francuske vojske, Brady je naredio vrhovnoj zemaljskoj intendanci u Kninu i zadarskoj općini, da ga imaju u svemu pomagati. Ujedno su istovremeno od gubernija u Zadru obaviještene i sve ostale općine Dalmacije i Kvarnerskih otoka o tom imenovanju i dano im je isto naređenje.[36] Nadalje je Brady, potaknut predstavkom istaknutih ličnosti u Zadru o nestašici hrane i ogrjeva u tom gradu i zemlji (22. I., 5. II.)[37] pisao zadarskoj općini, da ne smije dopustiti izvoz žita sa svoga distrikta iz privatnih razloga bez dopuštenja gubernija (7. II.)[38] i ujedno je odredio mjere, kako da se opskrbe Francuzi sa svim time (8. II.).[39]

Dne 8. i 10. II. Brady je ponovo izvijestio zadarsku općinu, da je francuski vrhovni zapovjednik odlučio, da njegova prva četa od 3000 ljudi kopnom stigne u Knin dne 15., a 17. II. onamo i druga sa istim brojem vojnika. U Kninu će se ujedno podijeliti vojska, i jedan će dio poći preko Obrovca u Zadar, drugi u Šibenik, a treći preko Sinja u Split, Imotski, Neretvu i ostala mjesta Dalmacije i Albanije. Tim pak četama imaju biti na usluzi svi serdari.[40] To isto je pisao Brady u Knin i pukovniku Sinobadu, predsjedniku tamošnjeg suda. nalažući mu, da bude Francuzima u svemu na usluzi i da se poveže radi njihove opskrbe sa Mirkovićem (8. II.). Ali dva dana poslije toga izvijestio je komesar Brady Sinobada, da ne će prve čete prispjeti 17. II. Što se pak tiče kruha i mesa, to će sve poslati onamo Mirković.[41] Istovremeno je gu-

[34] DAZ, Proglasi i odredbe u Dalmaciji za I. austrijske vladavine (1797–1806) IV. br. 335. Taj proglas, štampan u Zadru, izišao je i na talijanskom i na hrvatskom jeziku. Talijanski tekst donio je T. Erber (Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814 I. Zara 1886, 110, 111), a francuski prevod P. Pisani (o. c., 112, 113).

[35] DAZ, Politički spisi I. austrijske vladavine (1797–1806) od siječnja do 19. II. 1806-II. br. 403, 407.

[36] DAZ, Upravni spisi generala Molitora, 1806-II. br. 147-A, B, Politički spisi I. austrijske vladavine (1797–1806) od siječnja do 19. II. 1806-II. br. 707, 317, 795. Politički spisi I. austrijske vladavine (1797–1806) – 1806-2, br. 707.

[37] DAZ, Prezidijalni spisi guvernera Dalmacije i Albanije – 1806-I. br. 240-II. br. 449.

[38] DAZ, Politički spisi I. austrijske vladavine (1797–1806) od siječnja do 19. II. 1806-II. br. 741

[39] DAZ, Prezidijalni spisi guvernera Dalmacije i Albanije – 1806-II. br. 449.

[40] DAZ, Politički spisi I. austrijske vladavine (1797–1806) od siječnja do 19. II. 1806-II. br. 317, 471.

[41] DAZ, Prezidijalni spisi guvernera Dalmacije i Albanije – 1806-II. br. 449, 475.

bernij u Zadru javio o tako izmjenjenom dolasku francuske vojske i Mirkoviću u Knin (10. II.).[42] Brady pak je dne 14. II. postavio savjetnika Vincenca Ismaellija, da on odsada u ime dotadašnjeg gubernija saobraća sa francuskim vojnim zapovjednicima i o tom je svome aktu izvijestio i općine u Dalmaciji.[43]

III.

Dok su u Dalmaciji očekivali Francuze, iskrslo je novo pitanje: kuda će oni proći, da tamo stignu. Naime govorkalo se, da će francusko-talijanske čete od više tisuća ljudi, koje su isisavale stanovništvo u Kranjskoj, Gorici i Trstu, a bile su određene da zaposjednu Dalmaciju, proći kopnom preko Rijeke i duž Hrvatskog (tada zvanog Ugarskog) Primorja preko Senja. Ta vijest osobito je zabrinula riječkog guvernera Josipa Klobušickoga. Stoga je on izravno pisao caru prikazujući mu svu strahotu, koja bi nastala, ako bi to bila istina. Spomenuo je i prijašnji upad jednog odreda Massenine armije, kojoj su stanovnici njegova područja morali dati 30.000 forinti. Nadalje mu je opisao siromaštvo stanovništva, koje i samo nema dovoljno živežnih namirnica te mu nije moguće prehraniti toliku vojsku na prolazu, pa ako ona i plati u gotovu. Ujedno je izrazio bojazan, da će se Francuzi vladati na Rijeci isto onako, kao u Trstu. Stoga ga je zamolio, da nade tome lijeka, jer su neki primorski gradovi i onako prenatrpani austrijskim četama, a magazini puni robe, koja je donesena iz Dalmacije.[44] Ta bojazan Klobušickoga nije bila bez uzroka. Generalu Molitoru, koji je bio određen da okupira Dalmaciju,[45] budući da nije mogao doći morem u tu zemlju zbog englesko-ruske mornarice, nije preostalo drugo nego da prođe kopnom t. j. preko Hrvatske. Ghisilieri je imao ispočetka nalog, da ne dopusti prolaz Francuzima kroz Primorje držeći se zaključka dvorske konferencije, koja se baš radi toga sastala i izvijestila predsjednika dvorske kancelarije grofa Ugartea.[46]

Na to Molitor predloži Ghisilieriju plan za prolaz svojih četa, koji je markiz odmah poslao Stadionu smatrajući, da se više ne treba protiviti tome prijedlogu.[47] Po tome planu imala je prva francuska kolona od 3000 ljudi poći iz Trsta dne 5. II., 6. biti u Lipi, 7. u Dragi, 8. u Bri-

[42] DAZ, Politički spisi I. austrijske vladavine (1797–1806) od siječnja do 19. II. 1806-II. br. 333 (u br. 471).

[43] DAZ, Politički spisi I. austrijske vladavine (1797–1806), 1806-2, br. 869.

[44] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Klobušickovo pismo caru od 29. I. u pismu Stadiona caru od 7. II. 1806.

[45] Corr. Nap. XI. No 9697.

[46] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-a, Protocollum conferentiae die 21. Januarii habitae u pismu Ugartea od 1. II. 1806.

[47] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton, 150-b, Ghisilieri Stadionu, Trst, 4. II. 1806.

biru, 9. odmarati se, 10. u Senju, 11. i 12. ostati u mjestima, koja će odrediti otočka i lička vojna komanda, 13. u Gospiću, 14. odmarati se, a 15. u Kninu. Druga kolona od isto toliko ljudi imala je poći iz Trsta dne 7. II., 8. biti u Lipi, 9. u Dragi, 10. u Novom, 11. odmarati se, 12. u Senju, 13. i 14. kao i 11. i 12., 15. u Gospiću, 16. odmarati se, a 17. u Kninu.[48]

Uto su dne 3. veljače na Rijeci sklopili konvenciju Ghisilieri, kao austrijski civilni komesar, i francuski divizijski general Mathieu Dumas, koga je Napoleon postavio komesarom za evakuaciju i zauzeće Dalmacije i Kotorskog zaljeva,[49] dok ne stigne Lauriston, koji je ostao u Veneciji.[50]

Po 1. članu te konvencije dopušta se francuskim četama pod zapovjedništvom Molitora, koje imaju okupirati Dalmaciju, Kotorski zaljev i dijelove, koji im pripadaju, slobodan prolaz kopnom od Trsta do granice Dalmacije, da bi se moglo izvršiti zauzeće tih pokrajina, kako je to određeno po bratislavskom mirovnom ugovoru. 2. Za svu robu, kojom će se opskrbljivati francuske čete za vrijeme njihova prolaza, bit će izdane namire od komesara, koje je odredio Molitor. Svota, koja je navedena u namirama, sabrat će se i uravnotežiti s količinom robe, koja se prema ugovoru od 10. I. morala predati sa strane francuske vojske austrijskim četama. 3. Sve, što će se davati francuskim četama za vrijeme njihova prolaza, bit će plaćeno odmah podrazumijevajući i prijevoz bilo kopnom ili morem. 4. Svi poslovi, koji se odnose na izvršenje 1. člana te konvencije o prolazu u propisanom roku, povjereni su francuskim trgovačkim agentima, od kojih će vlasti primati obavještenja.[51] 12. Francuski komesar obavezuje se, da će obavijestiti svoju vladu i u najkraćem roku generala Andreossyja, carskog komesara u Beču, da zakašnjenje zauzeća nije zavisilo od austrijske vlade, nego od prilika, koje su zapriječile ukrcavanje francuskih četa. Budući da je prolaz dopušten i sa strane austrijskih vlasti sve mjere poduzete, da se ne spriječi prolaz francuskih četa po suhom, rok za okupaciju mjesta u Dalmaciji i Kotorskom zaljevu bio bi time konačno završen.[52]

Na temelju članaka te konvencije uputio se Molitor dne 6. veljače iz Trsta na put ostavivši za sobom artiljeriju, koja još nije bila spremna za pokret. Po njegovu izvještaju talijanskom potkralju Beauharnaisu imao je biti u Kninu dne 15., 16. u Vrlici i Sinju, 17. u Splitu, 18. u Makarskoj, 19. u Dubrovniku, a 20. II. u Kotoru. Iz Knina je pak imala poći jedna pukovnija na Primorje te zauzeti Zadar, a 18. Šibenik. Taj

[48] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-F, Molitorov plan od 2. II. u pismu Ghisilierija Stadionu od 4. II. 1806.

[49] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Extrait du plan arrêté le 3 février 1806 u pismu Klobušickoga caru od 28. II.

[50] P. Pisani, o. c., 147.

[51] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Extrait ..... u pismu Klobušickoga caru od 28. II. 1806.

[52] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 157-C, Concepte und einige Copien von Noten des Fürsten Lichtenstein an den General Andreossy.

se plan činio Molitoru ostvariv, jer je držao, da će naići na ravnicu i dobre putove te da će tako njegova prokušana vojska bez zapreke moći prevaliti na dan 25 milja. Ali on se u tome silno prevario, jer su ga mjesto ravnice i dobrih cesta čekali gorovita zemlja i loši putovi. Napokon nije bio siguran, ni da li će mu Dubrovačka republika dopustiti slobodan prolaz u Boku.[53]

Budući da je s predajom Dalmacije i mletačke Albanije bilo usko skopčano ispražnjenje Kranjske, Gorice i Trsta, vijećala je o tome dvorska konferencija još 31. siječnja i zaključila, da bi se, ako se okupacija izvrši dne 13. II., tek nešto prije 2. III. moglo misliti na ispražnjenje spomenutih austrijskih pokrajina. Dapače je dne 4. veljače sam Andreossy rekao Stadionu, ako se zakasni s okupacijom mletačke Albanije nekrivnjom Austrije, a izruči Dalmacija, da ne će smetati Francuze, da isprazne spomenute krajeve, kako to mirovni ugovor zahtijeva. Ministar je zato gojio veliku nadu, da će se sada požuriti s evakuacijom, pa je u tom smislu pisao Bradyju. Car je pak sa svoje strane izrazio bojazan, iako bi ga Andreossyjeva izjava imala umiriti, kako će se prema tome držati Marmont s obzirom na dogovor Ghisilierija i Lauristona, jer se pojedini francuski zapovjednici obično ne osvrću na ono, što sklope i ugovore opunomoćenici.[54] Baš zbog nasilja Francuza i ponašanja Marmonta u Trstu i okupiranim krajevima sastala se dvorska konferencija (6. II.), koja je naredila princu Lichtensteinu, da oštro protestira kod Andreossyja, jer se taj general ne drži mirovnih klauzula, a Stadion pak ima pisati o toj stvari i Ghisilieriju,[55] koji je izvijestio svoj dvor, da se sporazumio s Molitorom, da francuske čete imaju samo proći cestom od Trsta do Rijeke, gdje će se ukrcati za Zadar i Kotor. Car pak pod dojmom pisma Klobušickoga nije baš mogao odobriti taj dobronamjerni rad Ghisilierija. No jer se u cijeloj stvari nije dalo ništa promijeniti, obavijestio je o svemu tome Stadiona i poslao mu guvernerovo pismo moleći ga, da da svoje mišljenje. Isti dan je ministar odgovorio vladaru izrazujući bojazan, da će se zbog nestašice brodova produljiti predaja Dalmacije više nego što je poželjno. Nije zaboravio spomenuti svoj razgovor s Lichtensteinom, koji nije mogao prisustvovati dne 6. II. radu dvorske konferencije zbog note, koja se trebala uputiti Andreossyju o Marmontu. Nadalje je obećao caru, da će još iste večeri pisati i Bradyju i Ghisilieriju u duhu zaključaka stvorenih na toj konferenciji. S tim se Stadionovim odgovorom sasma složio i car i odobrio, da tako učini.[56] Stoga je Stadion odmah isti dan pisao Bradyju nalažući mu. da se požuri s predajom Dalmacije i mletačke Albanije.[57] Uto se

[53] P. Pisani, o. c., 147, 148.

[54] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Stadion caru i Franjo II. ministru, 5. II. 1806.

[55] Staatsarchiv, Friedensakten-Z III. 100a-Karton 157, Protocollum conferentiae die 6-ta Febr. 1806.

[56] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Franjo Stadionu i ovaj caru, 7. II. 1806.

[57] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-A, Stadion Bradyju, 7. II. 1806.

ponovo sastala i dvorska konferencija (9. II.), koja se pozabavila evakuacijom Trsta i izvještajem Ghisilierija o dopuštenju prolaza Molitorovim četama preko Rijeke kopnom za Dalmaciju, pa samom predajom te zemlje. Što se tiče prvog, odlučeno je, da general Vincent preuzme to u svoje ruke i da isposluje evakuaciju toga grada, a što se ostalih točaka tiče, dane su Ghisilieriju upute, kakav stav ima zauzeti.[58] Stadion je sada ne samo obavijestio Franju o tim zaključcima, nego je i pisao markizu Ghisilieriju, da je car shvatio razloge, koji su ga nagnali, da pristane na prolaz francuskih četa kopnom za Zadar, i da ga je vladar ovlastio, da nagovori Marmonta, neka se požuri s evakuacijom Trsta, jer da su francuski generali htjeli, mogli su dovršiti pripreme i zauzeti Dalmaciju već oko 8. veljače, mjesto da i dalje još iscrpljuju taj kraj.[59]

Istom sada odgovorio je i car – posavjetovavši se prije toga sa Stadionom – Klobušickome na njegovo pismo od 29. siječnja. Naveo mu je, da se iznenada i brzo odustalo od ukrcavanja francuskih četa na Rijeci za Dalmaciju i odlučilo, da one prijeđu kopnom duž Primorja. Stoga se sada na stvari ne može ništa mijenjati. Budući da je njemu dobro poznato, kako će biti teško opskrbljivati toliku vojsku, koja će tuda proći, traži od njega što skorije izvještaj, kako je taj marš izvršen kroz njemu podvrgnuto područje.[60]

Uto je i Lichtenstein saopćio plan za zauzeće Istre i Dalmacije Andreossyju, koji mu je odgovorio, da je već o tome obaviješten od generala Dumasa, koga je Lauriston odredio, da izvrši okupaciju tih zemalja.[61] Kada je i Stadion primio od Ghisilierija riječku konvenciju od 3. II., upozorio je markiza na mogućnost, da će Francuzi nastojati neosjetno uspostaviti preko austrijskog teritorija izravnu vezu s nanovo zadobivenim pokrajinama, čemu će se njegov vladar najodlučnije oduprijeti i ni u kojem slučaju ne će to dopustiti. Stoga mu toplo preporuča, da to osujeti, tužeći se, što Francuzi još ne ostavljaju zauzete krajeve. Zato s velikim nestrpljenjem čeka na izvještaj Bradyja, koji ima zadaću da u času predaje Dalmacije nagovori francuskog komesara, neka se zadovolji formalnim aktom izručenja mletačke Albanije, koja je tako daleko. Iako je bio uvjeren, da će Brady tu stvar požuriti,[62] ipak mu je Stadion pisao isti dan, kad i Ghisilieriju, izvješćujući ga, da je primio njegova pisma od 3., 6. i 8. II., koja su mu dobro poslužila, te ih je odmah poslao i caru. Izrazio je nadu, da će mu ugovor između Ghisilierija i Dumasa mnogo olakšati posao pri predaji Dalmacije i mletačke Albanije, koja će moći biti jedino formalno izručena, jer nije moguće i materijalno, iako o njoj ovisi evakuacija nasljednih zemalja.[63] I dok je Mar-

[58] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-a, Protocollum conferentiae die 9. Februarii 1806, habitae u pismu Stadiona caru od 10. II.

[59] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-c, Stadion Ghisilieriju, 13. II. 1806.

[60] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Car Klobušickom, 16. II. 1806.

[61] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 157-d, Andreossy Lichtensteinu, Beč 20. II. 1806.

[62] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-c, Stadion Ghisilieriju, 22. II. 1806.

[63] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-A, Stadion Bradyju, 22. II. 1806.

mont obećavao Ghisilieriju, da će sasma isprazniti Kranjsku, čim se francuske čete, određene za Dalmaciju i Kotor, ukrcaju na Rijeci, francuski časnici i generali nisu krili, da je posjedovanje Trsta i Rijeke svakako potrebno, da se tako osigura neraskinuta veza između talijanskih i dalmatinsko-primorskih mjesta.[64]

Da je to imala biti gotova stvar, upozorio je Klobušicki cara, kojega je uvjeravao, da će novi gospodari Dalmacije i mletačke Albanije i ostalih bivših mletačkih zemalja znati trajno osigurati prolaz kroz Hrvatsko Primorje i Vojnu Krajinu i da će francuska vlada pokušati čak da dobije vladarevu privolu. Ta i sada – piše on dalje – čine to zapovjednici Trsta, Istre i mletačke Terra-ferme, kada ovuda šalju časnike i materijal za Dalmaciju i obrnuto pod raznim izgovorima. Njihovi kuriri također ovuda prolaze, a da ne polažu računa mjesnim vlastima. Stoga ga moli, da mu da upute, kako se ima držati u toj cijeloj stvari, jer je narod i onako siromašan, pa ne bi mogao taj teret stalno podnositi.[65]

I zbilja Klobušicki se nije prevario u svojim predviđanjima, što se najbolje vidi iz njegova izvještaja od 7. ožujka, gdje javlja, kako je još 23. veljače zapovjednik Šibenika i Splita pukovnik Godard u ime Molitora zahtijevao slobodan prolaz na Primorje i natrag ne samo za streljivo, nego i za hranu i ljude, i svaku pomoć i gostoprimstvo.[66]

A sada da pogledamo, kako je prolazila francuska vojska Primorjem. Prve kolone počele su prolaziti Rijekom i Primorjem dne 7. veljače. Od toga dana pa sve do 28. veljače nije prošao gotovo ni jedan dan, da francuske čete nisu onuda išle u većem ili manjem broju te pojedini generali i viši i niži časnici, iako su po konvenciji imali završiti svoj marš kroz to područje još 12. ili 13. veljače. Posljednja kolona se sastojala od 81. pukovnije od gotovo 1.700 ljudi i stigla je na Rijeku tek 22. II. Budući da nije bila najavljena, morala se je smjestiti u mjestima Drazi i Podvežici. Kako je Klobušicki poznavao bahatost francuskih vojnika, stavio se u vezu s njihovim zapovjednicima, koji su mu obećali, da će ih držati na uzdi i da će plaćati sve, što uzmu. I zbilja, iznad svakog očekivanja riječkog guvernera, oni su održali riječ. Osim malih ekscesa, svađa pri kupovanju i t. d., što se obično događa i za vrijeme prolaza domaćih četa, nije bilo nikakvih većih tužbi na francuske vojnike. Značajno je, da su i sami francuski zapovjednici od prvog do posljednjeg nastojali olakšati posao mjesnim vlastima pri prolazu svojih četa. Ujedno su za sve živežne namirnice, koje su date toj vojsci iz državnih magazina, izdate ovjerovljene namire. Oni pak artikli, koji su pripadali općinama i narodu, plaćali su se na licu mjesta u gotovu. Pa i samo siromašno stanovništvo, iako je bilo u strahu pred Francuzima, išlo im je zajedno s činovništvom u susret, samo da se što lakše izvrši

[64] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 149, Staurau Stadionu, Graz, 14. i 26. II. 1806.

[65] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Klobušicki caru, Rijeka, 28. II. 1806. u pismu Franje II. Stadionu od 17. III. 1806.

[66] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 149, Pismo Klobušickoga od 7. III. u pismu guvernera Trsta Lovacsa Stadionu od 13. III. 1806.

taj marš. Da je sve to tako dobro i bez incidenta prošlo, bila je glavna zasluga guvernera Klobušickoga, kome se pukovnik 81. pukovnije, ostavljajući njegovo područje, dne 26. II. iz Senja najtoplije zahvalio. Guverner je dva dana zatim izvijestio o tom prolazu cara, kome je opisao, kako je sve to teklo, pohvalio je francuske zapovjednike, domaće vlasti, narod i činovništvo te predložio neke pojedince na odlikovanje.[67]

IV.

Marširanje francuskih četa preko Hrvatske, »zemlje bez ikakvih sredstava«, – kako je pisao Molitor talijanskom potkralju (18. II.) – prošlo je bez većih zapreka. Dne 16. ušla je francuska prednja četa u Knin, gdje je Molitor našao pandurske pukovnike Danesa i Paoluccija, koje je bio poslao Brady, da mu budu vodići na putu.[68] Dne 17. veljače izručen je Knin Molitoru, a Brady se nadao, da će biti gotov s predajom Zadra još 19. naveče.

Ujedno je bilo određeno, da se francuskim četama ima odmah predati svako mjesto, u kojegod dođu. Zato se Brady i nadao, da će cijela kopnena Dalmacija biti izručena Francuzima u roku od 8 dana. Ali se ipak bojao, da će se zato produžiti izručenje dalmatinskih otoka i Boke Kotorske zbog nenadanih događaja te da se francuski komesari ne će zadovoljiti samo s njihovom formalnom predajom.[69]

Molitorov pak plan, koji je sastavio dne 18. II. u Zadru, bio je ovaj: Prva četa njegovih vojnika od 2000 ljudi i 100 konja imala je stići u Šibenik dne 19. ili 20. II. Drugi će dan 1000 ljudi od te vojske krenuti u Trogir i onamo prispjeti 20. ili 21. II. Dne 20. II. 2500 vojnika i 100 konja stići će u Šibenik i 21. II. bez konja otići će svi ti ljudi u Split.

Slijedeći dan 1000 ljudi od te vojske doći će dne 20. ili 21. II. u Trogir, odakle će dana iza toga polovica njih otputovati u Split. Druga pak četa od 2400 ljudi doći će dva dana kasnije u Trogir i produžiti drugi dan u Split, u koji će ući dne 21. ili 22. II. i zadržati se ondje nekoliko dana. Dne 20. II. 2500 vojnika i 100 konja stići će u Šibenik i 21. II. svi ti ljudi bez konja otići će također u Split.

Da se taj plan što brže izvrši, opunomoćio je Molitor bivšeg savjetnika Pasqualija, neka o tome odmah u njegovo ime piše općinama Zadra, Šibenika, Trogira i Splita. Ujedno neka im kaže, da njegovim vojnicima

[67] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-A, Klobušickovo pismo caru od 28. II. u pismu Franje II. Stadionu od 17. III. 1806. (u tom i pismo francuskog pukovnika iz Senja od 26. II.).

[68] P. Pisani, o. c., 148. U Kninu je tada bio vrhovni upravitelj ovog područja pukovnik Mihael Nakić, koji je još dne 11. II. ponudio Molitoru svoje usluge (DAZ – Upravni spisi generala Molitora – 1806-II. br. 147).

[69] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 149, Brady Bellegardu, Zadar, 18. II. 1806. (kopija pisma) u pismu Saurau Stadionu, Graz, 27. II. 1806.

treba velika količina kože za cipele dobre kakvoće, te zato neka nađu postolare za izradu te obuće, jer su njegovi ljudi ostali bosi zbog duga i mukotrpna puta. Nadalje neka za tu vojsku u Šibeniku, Trogiru i Splitu sve pripreme za njen smještaj, dok će Mirković osigurati za nju hranu. Napose pak neka javi općinama, da spreme za njega, njegove časnike i 15 konja prikladan stan, a u vezi s time neka piše i u Skradin. I zbilja u duhu tih uputa Pasquali je još isti dan uputio pisma navedenim općinama.[70]

Međutim se Molitor na nagovor Danesa i Paoluccija ipak odlučio s glavninom vojske poći prvo u Drniš i Šibenik, a onda u Trogir, Split, Makarsku i preko Neretve u Kotor. Posebno pak odjeljenje od tri kompanije imalo je zaposjesti Sinj, Vrliku, Vrgorac i Imotski. General Dumas je pošao s drugim odjelom prema Obrovcu, Karinu i Novigradu te je dne 18. veljače ušao u Zadar.[71] Isti dan Brady je uputio ovaj put samo na talijanskom jeziku Dalmatincima proglas, u kome im saopćuje, da je njihova zemlja po bratislavskom miru pripala Francuzima i da će francuske čete redom zauzimati sve tvrđave i zemljišta, a dne 19. II. prestaje austrijska vladavina u njihovoj zemlji. Budući da pozna njihov karakter, to im javlja i želi svaku sreću.[72]

Idući dan (19. II.) izdao je na francuskom, talijanskom i hrvatskom jeziku »Proclam. Matte Dumas, General Od Razdigliegna, Vitnik Od Stata, Jedan Od Zapovidnika Voiske Od Dike, Ciambellan Od Svoje Vissinosti Çessarove, Princip Jossip. Commessar Ugliudni, I Voini Uxmnoxenoga Çessara Od Francesa, I Kragla Od Italie, Za Uzetie Possessa Od Dalmaçie.« »Dalmatini! Cessar Napoleon, Kragl Od Italje, vas Kragl, povrachia vas vassoi Otaçbini. On jest zabilixia vassa udessa, pogodba od Presburg ujamçiva sastavliegne Dalmaçje Kraglievini od Italje. U doçku çassa, kadachie soversitise ovai sastanak Svoja Vissinost cesarova, i Princip Eugenio Napoleon Ban Od Italje, Kragliuje kano Vladitegl Opchjeni veru starj Bnetaçki Stata, a gospodin General Molitor, komu Gnegovo Veliçanstvo Çessarovo, i Kragljevsko jest prida Zapovid Svoje Voiske u Dalmaçj, vlada od ovoga dneva sveru svik toliko od Sluxbe Ugliudne, koliko Voine. – *Vridni Dalmatini! Ispunite* vassi udessa; primite vasse Misto, ono od vassi Stari meju Naroda; prikazitise virni Otaçbini opchenoi, pomglivi za Sluxbu vassega Kraglia; podloxni Zakonima pod koima jest On sdruxia Puk od Italje kako kipi od jedne same Obitogli; Budite dostoini biti u broju od sinova Napoleonski. Ja primi Diçnu Zapovid da imam najime Gnegova Velicestva uviriti vas, da ochie on vas prigledati, ochie ponukati vassa umietnost, i povratiçhje plodnost svakome uzniknutiu vasse çestitosti koje podava vase misto. – Visse ujamçegne stavno niste mogli vi zadobiti, od Oçeve Gnegove pomlie, od odabragne Principa Bana za vassega Vladiteglia i od jednoga

[70] DAZ, Upravni spisi generala Molitora, 1806-I. br. 1, 16. O tom samo djelomično piše i T. Erber (o. c. II, Zara 1887, 4, 5).

[71] P. Pisani, o. c., 148, 149.

[72] DAZ, Proglasi i naredbe u *Dalmaciji* za I. austrijske vladavine (1797-1806) IV. br. 336; T. Erber, o. c. I, 111.

Generala Poglaviza toliko Dostojan biti na gnegovo misto? Zadar li 19. Vegliaçe 1806. General Od Razdigljegna Matte Dumas.«[73]

Slijedeći dan i Molitor[74] je sam izdao ovaj: »Proclam. Nassegljeni Od Dalmaçje, Jessu zabilexena vassa udessa: Jeste sloxeni Stata Cessara Od Françesa, I Kraglia Od Italje. Nai vechi od Kraglia prima vas za gnegovi Sinovi, a on znade, da zadobiva u vas Podloxnike Hrabene, plemenite, i virne. Vi imate za poruçastvo vasse çestitosti, ona od çetardesset milluna od nassegljeni da blagochiudnost od Napolcona jest prinia na nai vissemu mistu od çestitosti, i slave. Vi imate za poruk od Vladagne pravedno, i Blagorodno gliubav od Puka Italianski za gniova Bana, za onai mladi Princip mudrosti od koga jest prispila pervo doba pristupljegne umietnosti.

Vridni Dalmatini!

Zapovigien da meju vas imam uçiniti ispuniti blagodarne odluke nassega Uxmnoxenoga Kraglja, svaki moi ças biti ochie pridan ovoi diçnoi zabavi. Slika od Vladagne u Dalmaçij, napridovagne sve stuari, ostachje za sada kako biase u prosaste. Gospoda Sluxitegli ostatichje na gniovo misto. Praviça bitichje Vladana, i svako dillo od sve Oblasti podano na ime Cessara Od Françesa, I Kraglja Od Italje.

Zadar, na 20. Vegliaçe 1806. Molitor General Od Razdigljegna, Zapovidnik Opchjeni Od Provinçje Dalmaçje, I Arbanje.«[75]

Dne 21. II. Pasquali je odmah uputio taj štampani proglas svima općinama u Dalmaciji naređujući im, da ga javno izvjese, kako bi se s njime mogle upoznati ne samo sve vlasti, već i građanske, vojne i crkvene osobe. Ujedno je isti dan u ime Molitora zabranio tim općinama i upotrebu svih znakova prijašnje vladavine.[76] I dok Molitoru pismeno ninski arcidakon sa svećenicima (20. II.) i skradinski biskup (22. II.) među prvima izrazuje odanost i vjernost Napoleonu,[77] general Lauriston

[73] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-A. DAZ, Proglasi i odredbe u Dalmaciji za francuske vladavine (1806–1813) V. br. 339, Proglas štampan na francuskom, talijanskom i hrvatskom jeziku; na talijanskom nalazi se kod Erbera, o. c. II, 6, a hrvatski prijevod s talijanskog kod G. Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1779–1814), Rad JA 269, Zagreb 1940, 63.

[74] Nije točna tvrdnja Pisanija, da je Molitor stigao tek 20. II. u Zadar (P. Pisani, o. c., 149), jer vidimo iz jednog prijašnjeg dokumenta od 18. II., da je on već tada bio u tom gradu (DAZ, Upravni spisi generala Molitora, 1806-I. br. 1).

[75] DAZ, Proglasi i odredbe u Dalmaciji za francuske vladavine (1806–1813) V. br. 340. Politički spisi francuske vladavine (1806-1813) od 20. II. 1806. – I. br. 63, Proglas poput Dumasovog također štampan na francuskom, talijanskom i hrvatskom jeziku, a njegov sasma vrlo kratki sadržaj daju T. Erber (o. c. II, 5, 6) i P. Pisani (o. c., 149).

[76] DAZ, Politički spisi francuske vladavine (1806–1813) od 20. II. 1806. – I. br. 63. Upravni spisi generala Molitora, 1806-I. br. 16.

[77] DAZ, Upravni spisi generala Molitora, 1806-I. br. 72, 75. Skradinski biskup je čak bio sastavio i štampao dne 22. II. u Zadru proglas svome kleru i puku na talijanskom i hrvatskom jeziku, u kome daje izjavu vjernosti francuskom caru (DAZ, Upravni spisi generala Molitora, 1806-I. br. 75).

polazi s glavninom svoje vojske prema Makarskoj,[78] gdje nije mogao stići, uza sve nastojanje, prije 8. ožujka. Ondje je doznao, da je Ghisilieri predao Rusima Boku Kotorsku, čije su se okupacije zasada Francuzi privremeno odrekli. Molitor je pak razdijelio svoje čete po Dalmaciji i zaposjeo otoke Brač, Hvar i Korčulu.[79]

Tako polagano napredovala je francuska okupacija Dalmacije, gdje je zavladala *nestašica mesa i ulja, krivnjom same austrijske vladavine.*[80] Ima dosta jasnih dokaza, da je austrijska vlada izdala tajna uputstva svojim činovnicima u toj zemlji, da otežavaju Francuzima zaposjedanje mjesta i tvrđava. Poznato je, kako je čak sam car Franjo naredio, da se isprazne svi magazini, da Francuzi ne nađu ondje ni municije ni hrane. Zato nije ni čudo, što se Molitor žalio talijanskom potkralju princu Eugenu na austrijsku vladu, koja je bila dužna po bratislavskom ugovoru predati dalmatinske tvrđave sa svima stvarima, koje su se u njima nalazile.[81]

Ujedno je Molitor pismeno protestirao kod Ghisilierija zbog iste stvari te je vrlo odlučno zahtijevao, na osnovu bratislavskog ugovora, da se vrati streljivo i hrana, koja je odnesena iz Šibenika, Trogira, Splita, Omiša i Makarske, jer ta pripada po već spomenutom ugovoru Napoleonovoj kraljevini Italiji. Što je sad preostalo markizu Ghisilieriju, koji se i onako morao pred njim opravdati radi toga, što je izručio Boku Rusima, nego da mu obeća, da će svim sredstvima nastojati, da popravi nepravilnost svoje vlade.[82]

Budući da je inače zaposjednuće Dalmacije i njenih otoka proteklo u punom redu i miru, mogao je to Stadion javiti austrijskom poslaniku u Carigradu Stürmeru.[83]

S izvještajem Bradyja[84] i Ghisilierija, da je okupacija te zemlje sasma uspjela, bila je zadovoljna i dvorska konferencija, koja je naredila Stadionu, da o tome izvijesti cara. Ujedno je on imao pisati već spomenutoj dvojici, da su bečka vlada i dvor s njima zadovoljni, što su tako sretno izvršili povjerenu im zadaću.[85]

(Primljeno u sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 2. XI. 1951.)

[78] Odanle je Molitoru tamošnji biskup u ime svoje i svoga klera uputio tek 12. III. izjavu vjernosti (DAZ, Upravni spisi generala Molitora, 1806-II. br. 148).

[79] P. Pisani, o. c., 149.

[80] DAZ, Upravni spisi generala Molitora, 1806-I.

[81] L. Vojnović, o. c., I, 82, 83.

[82] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 150-b, Molitor Ghisilieriju, Makarska, 8. III. i Ghisilieri istome, 10. III. 1806.

[83] Staatsarchiv, Correspondenz mit der Türkei, 1806–66 A, Stadion Stürmeru, 1. IV. 1806.

[84] On je otputovao za Rijeku dne 21. III. i u Zadru je ostavio dvojicu činovnika, da oni urede s novom francuskom vlašću sva političko-upravna pitanja (T. Erber, o. c. II, 6).

[85] Staatsarchiv, Friedensakten-Karton 148-a, Protocollum conferentiae die 2., 17., 19. martii 1806. habitae.

Dr. Mato Pavlović

AGRARNA REFORMA U ISTRI OD GODINE 1946.–1948.[1]

I.

U jesen 1945. izvršeni su u oslobođenoj Istri prvi slobodni izbori za Oblasnu skupštinu Istre (Istarski sabor) na temelju proporcijonalnog sistema, tako da je u svakom kotaru bilo više lista (tri, četiri i pet) i sa svake liste ušlo je u Oblasnu skupštinu onoliko zastupnika, koliko je prema količniku i ostatku otpadalo na broj glasova svake liste. Ovako izabrana Oblasna narodna skupština za Istru, kojoj su prisustvovali narodni zastupnici svih kotareva Istre, na historijskom zasjedanju održanom 26. studenoga 1946. stavila je na zahtjev trudbenika Istre na dnevni red prijedlog Uredbe o uređenju agrarnih odnosa i poništenju dražbi na području Oblasnog narodnog odbora za Istru izvršenih u doba fašističkog režima, na kojima su vlasnici zemljišta pod pritiskom izgubili zemlju. Poslije diskusije ovaj je prijedlog prihvaćen jednoglasno aklamacijom, od strane svih prisutnih narodnih zastupnika i odmah stupio na snagu.

Donošenje ove odluke nalagale su teške prilike, u kojima se nalazio veći dio istarskog seljaštva.

Od 1918. do 1943. jačim prelaskom sa naturalne na novčanu privredu, i sve jačim prodiranjem kapitalizma na selo, seljaštvo zapada u sve veću krizu zbog visokih poreza, niskih cijena agrarnih proizvoda i sve veće prenaseljenosti na selu. Seljaci su bili prisiljeni da se sve više zadužuju kod banaka, trgovaca, advokata i raznih lihvara, a nisu mogli da otplaćuju duga, pa dolazi do prodaje seljačke zemlje. Novi vlasnici gomilaju posjede, ali ih ne obrađuju sami, nego ih ponovo daju na obrađivanje prijašnjim vlasnicima, bivšim kolonima ili upropašćenim seljacima, uglavnom uz nekadašnje kolonatske uvjete.

[1] Svi podaci u ovom članku uzeti su iz arhiva Ministarstva poljoprivrede NR Hrvatske i odnose se na dijelove Istre pripojene NR Hrvatskoj.

Za vrijeme talijanske vladavine nad Istrom, fašistički režim ne samo što ni ne pokušava riješiti agrarno pitanje u Istri, nego poduzima čitav niz mjera, kojima je cilj da od slobodnog hrvatskog i slovenskog seljaka napravi kolona.

Seljaštvo u Istri patilo je u prvom redu od visokih poreza. Porez na seljačka imanja u Istri bio je znatno veći nego u ostalim krajevima Italije, a isto tako i trošarina na gotovu robu, naročito na robu široke potrošnje.

Poslije godine 1929. još više se pogoršalo stanje istarskog seljaka, u vezi s katastrofalnim padom cijena agrarnih proizvoda, koje u mnogim slučajevima nisu pokrivale ni troškove proizvodnje, što je dovelo do ogromnog zaduženja seljaštva. Fašizam se pokazao nemilosrdan prema seljačkim dugovima, naročito kad se radilo o hrvatskom i slovenskom seljaku. Od 1924. do 1940. prodano je na dražbi preko 7.000 seljačkih posjeda za naplatu poreza i drugih dugova. Imanja slavenskih seljaka prodavana su u bescjenje, a kupovali su ih talijanske banke, trgovci, apotekari, advokati, talijanski kolonisti i razni eksponenti fašističke vlasti, koji su se bacili na kupovanje zemlje u špekulantske svrhe.

Po izvršenoj dražbi, novi je vlasnik obično odmah otjerao starog vlasnika sa zemlje i iz kuće ili ga je pretvarao u kolona, koji je i dalje obrađivao zemlju, ali je sada davao oko 50% prihoda novom vlasniku. Osnovana su čak i posebna društva za kupovanje i iskorišćivanje zemlje, kako što su bila Societa Inmobiliare u Puli, Societa Visignana u Vižnjanu i druga.

Osim kolonata, t. j. takvog odnosa, u kojem je vlasnik zemlje bio ujedno i vlasnik gospodarskih zgrada i kuće, u kojoj je stanovao kolon, postojali su još i drugi oblici agrarnih odnosa, kao napoličarstvo (mezzadria) i razne vrste zakupa pod različitim uvjetima, koji su se često mijenjali, prema volji gospodara i mjesnim prilikama. Jedino čime se vlasnik zemlje rukovodio, bilo je, da od obrađivača izvuče što je moguće veću količinu proizvoda, ne obazirući se nimalo na to, kako će živjeti obrađivač. Mnogi vlasnici zemlje držali su u selu svog zastupnika »fatura«, koji je za njih sakupljao prihode, i sa svoje strane također eksploatirao seljaka. Bilo je slučajeva, da je gospodar dao unaprijed u zakup prihode svojih imanja kakvom trgovcu, koji je vlasniku zemlje isplatio ugovorenu sumu, a onda preko svog »fatura« nastojao da od seljaka što više izvuče.

Samo se po sebi razumije, da nova narodna vlast, proizašla iz revolucionarne borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje naroda, nije mogla ni časa tolerirati ovakve odnose na selu.

II.

Prema odluci Oblasnog narodnog odbora za Istru o uređenju agrarnih odnosa i poništenju dražbi na području narodnog odbora za Istru od 26. XI. 1946. br. 11544-I ukidaju se svi kolonatski odnosi bez obzira na trajanje, a razrešuju napoličarski, zakupni i slični odnosi, ako je zemljoradnik obrađivač zajedno sa prednicima obrađivao odnosno zemljište duže od 15 godina, računajući od 8. septembra 1943. unazad. Obrađivači dobivaju zemlju sa svim zgradama, živim i mrtvim inventarom u vlasništvo bez ikakve odštete vlasnicima. Zemljište dobiva i onaj zemljoradnik, koji sada ne obrađuje zemlju zbog toga, što je sa nje bio nasilno protjeran.

Nadalje se po ovoj odluci oglašuju ništetnim sve prinudne dražbe u Istri obavljene poslije 1. januara 1919. g., ako su odnosna imanja slavenskog življa prodana uz nerazmjernu cijenu radi toga, da se taj živalj ekonomski oslabi i uništi i time skrši njegova nacionalna otpornost. Isto se tako proglašuju ništetnim svi naknadni prijenosi vlasništva na tim imanjima, a lica, koja su naknadno stekla vlasništvo imanja kupljenih na dražbi, imaju pravo regresa prema svom predniku, i to sudskim putem. Ta je odredba donesena zbog toga, što su takva zemljišta kupljena na dražbama često prelazila dalje u treće ruke.

Pravo poništenja dražbe priznato je također i talijanskim antifašistima. Odluka ne traži, da prijavitelj mora biti zemljoradnik, i prema tome može svatko, bez obzira na zanimanje, tražiti poništenje dražbe pod gornjim uvjetom, čime se htjelo pomoći svim osobama, koje su na taj način stradale od fašističkih vlasti. Poništenje dražbe moglo se tražiti ne samo za poljoprivredna dobra nego i za sve ostalo imanje (kuće, gradilišta i t. d.).

Nakon potpisa ugovora o miru s Italijom protegnut je god. 1947. i na Istru zakon NR Hrvatske od 24. XI. 1945. o provođenju agrarne reforme na području NR Hrvatske.

Tim se zakonom određuje eksproprijacija zemljišnih posjeda veleposjednika, banaka i poduzeća, crkava i samostana, pa viškova seljačkih i neseljačkih posjeda, kao i posjeda nestalih vlasnika, njemačkih posjeda i konfisciranih posjeda. Crkvama, samostanima, seljacima i neseljacima ostavlja se određena površina zemlje (maksimum), a seljacima i neseljacima se za oduzeti višak daje odšteta. Eksproprirana se zemlja dodjeljuje seljacima bezemljašima, odnosno seljacima sa malo zemlje, zatim državnim poljoprivrednim dobrima, seljačkim radnim zadrugama, pa socijalnim i naučnim ustanovama. Crkvama i samostanima ostavlja se veći maksimum (30 ha obradive zemlje i 30 ha šume), ako su većeg značaja ili veće historijske vrijednosti.

III.

Odmah nakon proglašenja odluke o vraćanju zemlje onima, koji je obrađuju, sastavljene su mjesne i kotarske agrarne komisije, u koje su izabrani čestiti zemljoradnici iz dotičnih krajeva, kojima su bile poznate mjesne prilike i teški agrarni odnosi, pod kojima su živjeli seljaci iz njihova kraja, tako da su znali pravilno prosuđivati osnovanost pojedinih prijava. Provedena je svestrana akcija, u kojoj je narodu rastumačen način provođenja agrarne reforme i važnost podnošenja prijava. U početku je išlo polagano s podnošenjem prijava, zato što su nenarodni elementi agitirali, da se ne podnose prijave, pa se čak pojedincima prijetilo i zastrašivali su se, ali kasnije ta agitacija nije ništa koristila. Seljaci su uvidjeli značaj i korist agrarne reforme i listom su prijavljivali svoje zahtjeve. Pojedini vlasnici zemlje, iz zlobe da se seljaci ne okoriste dobivenom zemljom, počeše sjeći voćke i šume, ali je narodna vlast tome brzo stala na put, pri čemu su joj i sami seljaci pomagali.

Osnovana je Oblasna agrarna komisija u Vrsaru, koja je kasnije premještena u Pazin, kao centar Istre. Pošto je vladala oskudica u osoblju pravnom i administrativnom, što je uvelike kočilo rad agrarnih komisija, Ministarstvo poljoprivrede NR Hrvatske poslalo je u Istru određeni broj pravnika, administratora, kancelarijskog osoblja i strojeva za pisanje, a Ministarstvo građevina geometre, tako da se rad brzo i uspješno odvijao.

Osnovane su komisije za kotareve Pazin, Poreč, Vodnjan, Labin, Buzet, Cres, Lošinj, Opatiju i Rijeku i za gradove Rovinj i Rijeku. Nakon odlaska anglo-američkih trupa iz Pule prešla je u Pulu komisija iz Vodnjana, tako da su u Puli formirane kotarska i gradska komisija. Kasnije su spojene komisije za Cres i Lošinj, i komisije za Opatiju i Rijeku.

Nakon podnešenih prijava i prikupljanja potrebnih podataka održane su po selima javne rasprave uz sudjelovanje mještana i mjesnih agrarnih komisija, čime je postupku agrarne reforme bila garantirana najšira demokratičnost. Radni narod sela u velikom je broju sudjelovao u provođenju agrarne reforme i doprinosio njezinu pravilnom izvršenju, ne dopuštajući nikome da izigrava zakonske propise.

Osim zemlje i zgrada obrađivači su dobivali i stoku, koju im je vlasnik bio dao na držanje i poslugu, a isto tako i poljoprivredni inventar. Radilo se marljivo i brzo. Nikakve diskriminacije nije bilo prema pripadnicima talijanske manjine, tako da su talijanski seljaci jednako tretirani kao i seljaci Hrvati. Osoblje agrarnih vlasti znalo je talijanski, i uredovalo je sa talijanskim seljacima na talijanskom jeziku, pa su se čak i odluke za njih donosile na njihovu materinskom jeziku. U komisijama je bilo i članova Talijana, a u Rovinju i Vodnjanu predsjednici komisija bili su Talijani. Geometri su predano premjeravali sporna zemljišta i izrađivali odmah elaborate, tako da su se odluke mogle pravilno izdavati. Isto tako su i žalbe brzo otpremane na rješavanje Oblasnoj agrarnoj komisiji u

Pazinu, koja ih je smjesta rješavala. Najopsežniji je bio rad agrarne komisije u Poreču, gdje je i broj obrađivača, prijava i površina zemlje bio najveći. Seljaci su prestali sa davanjem priroda sa zemlje bivšim vlasnicima i još bolje su prionuli na obradu zemlje, koja je sada postala njihovo vlasništvo.

Poslije konačnog pripojenja Istre Jugoslaviji i poslije odlaska anglo-američke okupacione vojske iz Pule, kada je na područje Istre protegnut zakon od 24. XI. 1945. o provođenju agrarne reforme i kolonizacije na području NR Hrvatske, agrarne komisije su odmah pristupile provođenju odredaba ovog zakona, brzo izvršile eksproprijaciju veleposjeda i posjeda banaka i društava, pa viškova crkvenih, seljačkih i neseljačkih posjeda, a zatim su to zemljište dodijelile siromašnim seljacima, seljačkim radnim zadrugama i raznim ustanovama.

Na taj način agrarna reforma u Istri brzo je i uspješno provedena, poslije čega su pojedine kotarske komisije likvidirale. Prva je prestala sa radom komisija u Labinu, i to u mjesecu augustu 1948., a zatim i druge, tako da su do konca novembra 1948. bile sve likvidirane.

IV.

U iskazu statističkih podataka u prilogu A) [Uređenje feudalnih agrarnih odnosa u Istri] i prilogu B) [Višak zemljišta, koji je ušao u zemljišni fond] prikazan je zamašaj zahvata agrarne reforme u Istri.

Kako se iz tih podataka vidi, najviše je bilo obitelji kolona, i to 1.748, zatim napoličara 1.450, dok je 1.078 obitelji dobilo poništenje dražbi na svojem bivšem zemljištu. Posljednji broj je dosta velik, ali je i razumljiv, kad se ima pred očima fašistička politika, koja je išla za istrebljenjem hrvatskog seljaštva u Istri iznošenjem njegova imanja na dražbu.

Broj članova obitelji u omjeru prema broju obitelji kod svih kategorija tih odnosa gotovo je jednak, i konačni odnos je 4,5, t. j. na jednu obitelj dolazi 4 do 5 članova. Ali, ako gledamo pojedine kotareve, onda naročito upada u oči kotar Lošinj, gdje broj članova u obitelji iznosi 2,5 do 3, a to znači, da u tom kotaru pretežu obitelji sa vrlo malim brojem članova.

Svaka obitelj kod kolonata dobila je prosječno 4,5 ha zemljišta, kod napoličarstva 1,5 ha, a kod poništenja dražbi 5 ha. Najmanje zemlje dodijeljeno je, kako se vidi, napoličarima, i to zbog toga, što su oni imali i svoje zemlje, tako da im je kod dodjeljivanja agrarnog zemljišta uzeta u obzir i njihova vlastita zemlja.

Agrarnim strankama dosuđena je u vlasništvo ukupna površina od 14.272 ha, a višak, koji je kod tih odnosa ostao, unesen je u zemljišni fond i priveden svrhama agrarne reforme i kolonizacije. Taj je višak iznosio 12.076 ha, što u istarskim prilikama predstavlja priličnu površinu, tako da je ukupno agrarno zemljište kod sve tri kategorije

odnosa imalo površinu od 26.348 ha. Viškova zemljišta bilo je najviše kod kolonata, zatim kod napoličarstva, a najmanje kod poništenja dražbi. Najveće površine nalazile su se kod kolonata, zato što su koloni držali veće površine nego napoličari. Kolonatskog viška bilo je najviše u kotaru Lošinj, gdje je dosuđeno 1.638 ha, dok je višak iznosio 4.659 ha, i to zbog toga, što u tom kotaru ima dosta šuma i pašnjaka, a te površine obrađivačima nisu bile toliko potrebne. U kotaru Pula dosuđen je interesentima 291 ha, a višak iznosi 1.648 ha, u gradskom području Rovinj dosuđena su 24 ha, a višak iznosi 465 ha. Taj se kotar odlikuje plodnošću zemljišta. Najmanje je bilo viška u kotaru Buzet, gdje je dosuđeno obrađivačima 126 ha, a višak iznosi svega 63 ha, zato što je u tom kotaru zemlja najslabija, a seljaštvo najsiromašnije.

Kod napoličarstva bilo je najviše viška u kotaru Poreč, zatim u Lošinju i Pazinu, a najmanje u Labinu, dok u kotarevima Rijeka, Rovinj i Pula grad nije bilo uopće viškova kod ove vrste agrarnih odnosa.

Kod poništenja dražbi najviše je bilo viška u kotaru Poreč, Pazin i Pula, dok u kotarevima Rijeka i Lošinj i u gradu Pula nije uopće bilo viškova iz tih odnosa. U svim tim podacima ilustriraju se mjesne i ekonomske prilike, koje su različite u pojedinim kotarevima.

Upada u oči, da u kotaru Rijeka (s Opatijom) nije uopće bilo kolonatskog odnosa, što se tumači terenskim i općim poljoprivrednim prilikama toga kotara, dok je najviše kolona bilo u kotarevima Poreč i Lošinj, i to vjerojatno zbog toga, što u kotaru Poreč ima najviše plodne zemlje, a u Lošinju najviše pašnjaka za uzgoj stoke. Osim toga u tim se kotarevima nalazi priličan broj imućnih talijanskih gospodara. Naročito je malo bilo kolona u kotarevima Buzet, Pula i Pazin, ali je zato u kotarevima Poreč, Pula i Pazin bio znatan broj poništenja dražbi, a u Poreču, Lošinju i Pazinu i napoličarstva.

Kod poništenja dražbi upadaju u oči kotarevi Poreč i Pula, gdje je bilo najviše poništenja, i Lošinj gdje ih je bilo najmanje, i to zbog toga, što su se bivši vlasnici u Lošinju izgubivši zemlju razišli po svijetu, najviše kao pomorci, a osim toga i zbog toga, što je u tom kotaru vođena jaka propaganda od strane vlasnika zemlje, da se ne traži natrag zemlja prodana na dražbi.

Iako je zakon dao mogućnost i Talijanima antifašistima da traže vraćanje dražbovane zemlje, njihov je broj bio minimalan, te ne iznosi ni 1% prijava. Kod kolonata je bio priličan broj seljaka talijanske narodnosti, i to uglavnom u kotaru Poreč, kojima je priznata zemlja kao i drugim obrađivačima, a nešto manji broj kod napoličarstva.

Vlasnika u svim odnosima bilo je 2.151, i to najviše u kotaru Poreč (813), u Pazinu (521), a najmanje u Lošinju (140). Najviše je bilo vlasnika kod poništenja dražbi, i to zbog toga, što je dostalac nekretnina na dražbi vrlo često dalje prodavao na dražbi kupljenu zemlju, tako da je ona prelazila iz ruke u ruku. Vlasnici su uglavnom bili Talijani, nešto Nijemci, i to najviše kod kolonata, koji su te posjede naslijedili. Među vlasnicima Talijanima najviše je bilo Talijana doseljenih iz kraljevine Italije, nešto domaćih, a također nešto potalijančenih

Hrvata, koji su se obogatili u gradovima i radi ličnih interesa iskazivali se kao Talijani. Jedino je kod poništenja dražbi bilo i nešto vlasnika Hrvata, i to bolje stojećih prekupaca. Vlasnici su bili veleposjednici, trgovci, banke i poduzeća, a i crkve, i to većinom kod napoličarstva.

Koloni su sa zemljom dobivali stojnu kuću i gospodarske zgrade. Pritom treba imati na umu, da to nisu bile prostrane, udobne i dobro uščuvane zgrade, nego većinom male, stare i trošne kućice, doduše zidane, ali često i vrlo bijedne, naročito na pojedinim salašima (stancije), za koje se vlasnici uopće nisu brinuli, niti su uopće išta trošili na njihovo održavanje, prepuštajući svu brigu oko održavanja isključivo kolonima. Naročito su bijedne bile kućice u kotarevima Buzet, Labin i Lošinj. Pored zgrada koloni su dobivali i sav živi i mrtvi inventar, koji se kod njih zatekao. Vlasnici su, naime, davali kolonima na iskorišćivanje različnu stoku, ponajviše ovce i krave, s tim da su morali proizvode s njima dijeliti, a također su im davali najvažniji poljoprivredni pribor (plug, drljača) i kola, uglavnom volovska. Agrarne vlasti su svagdje nastojale da se obrađivačima ostavi dovoljan broj stoke, a višak je uziman u zemljišni fond, jer je bilo i takvih slučajeva, da su pojedini koloni imali i 150 do 200 ovaca i nekoliko krava. Ovdje treba imati na umu, da je priličan broj stoke i poljoprivrednog inventara stradao pri rekviziciji od strane okupatora, i u borbama za vrijeme rata.

Broj žalbi na odluke agrarnih komisija do zaključenja njihova rada iznosio je 694, što prema ukupnom broju dosuđenih posjeda, kojih je bilo 4.276, iznosi 15%. S obzirom na karakter posla, broj žalbi može se smatrati malenim. Najveći postotak žalbi bio je uložen kod poništenja dražbi, vrlo malen kod napoličarstva, a tako reći nikakav kod kolonata. Sve je žalbe riješila drugostepena vlast, i to tako, da je u 20% slučajeva žalbama bilo udovoljeno i određen novi postupak. Osim toga bio je uložen neki broj slučajeva izvanrednog pravnog lijeka, i to predstavki na Ministarstvo poljoprivrede NR Hrvatske, kao nadzornu vlast, uglavnom kod poništenja dražbi, pa je u nekoliko predmeta postupak bio poništen zbog nepravilno donesenih odluka.

Od 5.108 donesenih odluka bilo je 3.808 pozitivnih, a 1.300 negativnih. Najmanje negativnih odluka doneseno je kod kolonata, i to 78 negativnih prema 1.412 pozitivnih, kod napoličarstva 637 negativnih prema 1.309 pozitivnih. Znatan broj negativnih odluka dolazi odatle, što obrađivači nisu imali potreban zakonski rok, t. j. 15 godina unatrag od 1943. godine, nego su zemlju držali manje od zakonskog roka i zato gubili na nju pravo.

Najveći broj negativnih odluka bio je kod poništenja dražbi, gdje je na 1.070 pozitivnih bilo 585 negativnih. Već sam taj omjer pokazuje, da se ovdje radilo o jednom vrlo osjetljivom i teškom pitanju.

Poteškoće su bile i u tome, što se neki broj bivših vlasnika tih posjeda, i to onih najteže pogođenih, odselio iz svojih mjesta i posvetio drugim zvanjima, tako da se nije htio vraćati i tražiti natrag zemlju, niti podnositi prijavu. U nekoliko slučajeva dogodilo se, da su dostalci

na dražbi, na pr. Cassa Rurale, Istituto di credito fondiario delle tre Venezie, Consorzio agrario, Giunta i t. d., pa razni trgovci, koji su za vrijeme rata u Abesiniji došli u stisku i trebali novaca, nastojali preprodajom kupljene zemlje doći do sredstava. Tražeći po selima kupce za zemlju obično su je preprodavali susjedima seljacima Hrvatima. Naravno, zemlju su mogli kupovati samo dobro stojeći seljaci, koji su imali i drugog svog imetka, pa ih prema tome odluka o poništenju nije naročito pagađala. Siromašni seljaci, koji su iz nevolje kupovali iz druge ili treće ruke koju malu njivicu ili vinograd, obično su kupljenu zemlju zadržavali tako, da su se nagodili s prijaviteljem. Članovi agrarnih komisija pazili su, da siromašni i vrijedni seljaci pritom ne stradaju, i u tome su nalazili podršku kod prisutnih narodnih masa.

Ako usporedimo rješavanje kolonatskih odnosa u Istri i kmetskih odnosa (što je isto) u Dalmaciji, vidjet ćemo, da je u Istri 4.276 obitelji dobilo 14.272 ha, a viška je bilo 12.076 ha, dok je u Dalmaciji 29.648 obitelji dobilo 19.362 ha zemljišta. Ta razlika pokazuje, da su u Dalmaciji posjedi bili vrlo sitni (ima ih i ispod 100 m^2) i rascjepkani, a u Istri veći i mnogo plodniji i bolji. U Dalmaciji su najviše zemlje dobili kmetovi na Braču (4.430 ha), zatim Dubrovniku (2.791 ha), i u Zadru (2.464 ha), i to zato, što je na Braču i Dubrovniku bio od starine jako rasprostranjen kmetski odnos, a u Zadru nije bilo rješavano agrarno pitanje.

Iz tablice objavljene u prilogu pod D) vidi se, kolike su površine i pod kakvim kulturama eksproprirane u pojedinim kotarevima i dodijeljene obrađivačima.

Najviše zemljišta dobili su koloni, i to 6.680 ha, zatim prijavitelji za poništenje dražbi 5.349 ha i najzad napoličari 2.241 ha. Iz tih odnosa najviše je dodijeljeno šume i to 4.404 ha, t. j. 31% od sveukupno dodijeljene površine, zatim oranica 3.171 ha [22%], pašnjaka 2.616 ha [18%], vinograda 1.512 ha [11%], vrtova 1.284 ha [10%], livada 1.141 ha [8%] i neplodnog zemljišta 142 ha. S obzirom na strukturu tla razumljivo je, da je dodijeljeno najviše šume, zatim znatna površina vinograda i vrtova, među koje pripadaju maslinici i voćnjaci, a najmanje livada. Šuma je bilo najviše u kolonatskom odnosu, i to 2.500 ha, dok je oranica bilo najviše kod poništenja dražbi, i to 1.368 ha. Vinograda je bilo gotovo podjednako kod svih odnosa. Vrtova je bilo najviše kod kolonata, i to 759 ha, a neplodnog tla, kamo pripada kućno zemljište, dvorište i t. d., najviše je bilo kod poništenja dražbi, i to 98 ha, a najmanje kod napoličara 15 ha.

Šume je najviše dodijeljeno u porečkom kotaru, i to 1.555 ha, zatim u lošinjskom 965 ha, od čega su u oba kotara najviše dobili koloni, dok je u ostalim odnosima bilo vrlo malo šume.

Uglavnom se može reći, da dosuđeno zemljište prema vrsti kulture odgovara strukturi tla u pojedinim krajevima Istre i njihovim specifičnim mjesnim, političkim, socijalnim i agrarnim odnosima.

V.

Budući da su arhive sudova u Poreču, Vodnjanu i Puli za vrijeme rata bile uništene, nije bilo moguće sastaviti popis provedenih javnih dražbi za vrijeme talijanske okupacije za čitavo područje Istre, pa ćemo se zbog toga ograničiti samo na kratak pregled dražbi kod onih sudova, sa popisima kojih raspolažemo.

Na području suda u Lošinju (bez Cresa, koji je imao svoj sud) od 1928. do 1939. provedeno je 206 dražbi. Od toga je najviše bilo dražbi godine 1939., i to 146, a u ostalim godinama manje. Najviše je dražbi provedeno na zemljištima u Malom Lošinju i u Velom Lošinju, zatim na otoku Unije i na južnom dijelu otoka Cresa zvanom Punta Križa.

Za godinu 1939. nema podataka, kolika je bila ukupna površina zemljišta prodanog na dražbi, dok je 1938. na 23 dražbe prodano svega 5 ha, a 1937. na 20 dražbi 7,5 ha. Najmanja prodana površina bila je 36 m^2, a najveća 32 ha.

Ovršenici su bili uglavnom Hrvati, nešto Talijani (14 slučajeva) i 2 Nijemca. Kupci su uglavnom bili Talijani, i to dr. Fulco Merosi, Gaetano Ceshina i Cassa Rurale.

Evo nekoliko karakterističnih slučajeva:

Godine 1935. prodala su se u Malom Lošinju 32 ha zemljišta za 576 lira, u Velom Lošinju 5.215 m^2 za 87 lira i 4 ha za 496 lira.

Godine 1936. prodalo se 20 ha 36 ara u Beleju za 759 lira, 8 ha u Punta Križi za 558 lira, a u Sv. Jakovu 33 ara za 18 lira.

Godine 1937. prodala su se u Velom Lošinju 2.553 m^2 za 12 lira, 6.816 m^2 za 39 lira, 4.453 m^2 za 81 liru.

Godine 1938. prodalo se u Malom Lošinju 789 m^2 za 3 (slovima tri) lire, 1,5 ha za 180 lira, 2.790 m^2 za 24 lire.

Godine 1939., u kojoj je bilo najviše dražbi, a nemamo podataka za površine, otkupne cijene u Malom Lošinju bile su 42, 100, 103, 116, 120, 165, 170, 267 i 300 lira.

Nije poznato, da li su na tom zemljištu bile i zgrade i kakve, ali je vjerojatno, da ih je negdje i bilo. Očigledno je, da su vrijedna zemljišta prodavana na dražbi za upravo ništave cijene.

Od ukupnih 206 provedenih dražbi bila su prijavljena samo 42 slučaja.

Područje suda u Rovinju:

Od 1929. do 1934. godine provedeno je ukupno 411 dražbi, od toga najviše godine 1936. (89), godine 1937. (64), godine 1934. (46). Najviše dražbi provedeno je na zemljištima u općini Mrgani, zatim u općinama Sosići i Kanfanar. Za površine dražbovanog zemljišta nemamo podataka. Zemljišta su dražbovali talijanski zavodi »Cassa rurale di Prestito«, »Istituto di credito fondiario delle tre Venezie«, »Istituto di credito fondiario dell'Istria«, a kupovali su ih uglavnom industrijalci i trgovci Talijani. Cijene su bile 25, 60, 67, 100, 107 i t. d. lira, većinom ispod 500 lira.

Od ukupnih 411 provedenih dražbi prijavljena su 54 slučaja.

Područje suda u Rijeci:

Od 1924. do 1944. godine provedeno je 237 dražbi, i to u općinama Drenova, Kozala i Plase.

Nekretnine su dražbovali talijanski zavodi, a kupci su bili isti zavodi, zatim razni trgovci i advokati. Dužnici su uglavnom bili Hrvati. Površine zemlje su bile malene, a prodavale su se i kuće i dijelovi kuća. Cijene su se kretale od 80 i 180 lira pa dalje. Za kuće i gradilišta bile su cijene od 85.000 do 253.000 lira.

Od ukupnih 237 dražbi prijavljena su 74 slučaja.

Područje suda u Pazinu:

Od 1930. do 1941. godine provedena je ukupno 581 dražba, od toga je najviše bilo 1938. (153) i 1937. godine (111). Prodavana su zemljišta po svim općinama ovog kotara, i to, može se reći, jedino hrvatskog življa. Kupci su uglavnom bili razni talijanski zavodi i trgovci.

Dražbe su provođene na zahtjev Esatorie za dužni porez. Dugovanja su bila sitna. Bilo ih je od 16, 20 i 23 lire. Kupovna je cijena također bila malena: 15 lira pa dalje, uglavnom ispod 1.000 lira. Upada u oči 1938. godina, kada su kupovne cijene bile većinom od 15 do 100 lira. Površina dražbovanih nekretnina kretala se tih godina od 410 m^2 do 32 ha. Tako na pr. jedan talijanski trgovac kupuje 1932. godine za 1.095 lira imanje jednog Hrvata u površini od 32 ha, koje je iznijela na dražbu Esatoria za dug od 417 lira. Talijanski kreditni zavod u Veroni kupuje 12 ha površine imanja jednog Hrvata za 947 lira, a isti je bio dužan svega 656 lira. Godine 1938. taj isti zavod kupuje lijepo imanje jednog Hrvata u površini od 7 ha za 1.055 lira, dug je iznosio svega 682 lire, a imanje se nalazilo u poznatom borbenom hrvatskom selu Bermu.

Ti primjeri jasno pokazuju, na kakav se način u Istri ekonomski uništavao hrvatski živalj.

VI.

Osim rješavanja agrarnih odnosa, koji su proistjecali iz kolonata napoličarstva, zakupa i poništenja dražbi, u Istri je provedena i agrarna reforma po republikanskom zakonu NR Hrvatske od 24. XI. 1945. o provođenju agrarne reforme i kolonizacije. Radilo se o veleposjedima, posjedima banaka, poduzeća, crkava i samostana, i viškova seljačkih i neseljačkih posjeda.

Iz pregleda u prilogu pod C) o ekspropririanim nekretninama u korist zemljišnog fonda vidi se, da je na području Istre ušlo u zemljišni fond po odredbama tog zakona 11.278 ha. Taj se fond uglavnom sastojao od veleposjeda (5.462 ha), viškova seljačkih posjeda (2.141 ha), posjeda banaka i društava (1.744 ha), i posjeda crkava (1.267 ha). Ako se ta površina zbroji s ukupnom površinom, koja se nalazila u kolonatu i

napoličarstvu, a koja iznosi 20.345 ha, onda se dobiva ukupna površina od 31.623 ha, a to znači, da najveći dio agrarnog zemljišta nisu obrađivali vlasnici nego drugi seljaci.

Dok je uža Hrvatska, koja je razriješila kmetske odnose 1853. godine, dala u fond veleposjedničku zemlju u ukupnoj površini od 43.548 ha, a Dalmacija (bez kmetstva) veleposjedničku zemlju u vlastitoj režiji 2.330 ha, dotle Istra daje bez kolonata i napoličarstva površinu od 5.462 ha, dakle srazmjerno prilično veliku površinu. To dokazuje, da su u Istri bili vrlo jaki veleposjedi, bilo da su obrađivani u kolonatskom i napoličarskom odnosu, bilo u vlastitoj režiji, razumije se pomoću najamne radne snage. Dok su u Hrvatskoj od cjelokupne eksproprirane površine od ukupno 345.106 ha veleposjedi sačinjavali jednu osminu, a u Dalmaciji jednu devetinu, u Istri su sačinjavali jednu polovinu.

Najviše površine veleposjeda u Istri imala je Pula, i to ukupno 1.955 ha, zatim Labin 1.857 ha, gdje su se pored talijanskih nalazili i njemački veleposjedi, i Pazin 748 ha, od toga najviše bogati veleposjednik Crlenica Ante[1] sa 623 ha, koji je osim toga imao i u Puli veleposjed u površini od 638 ha.

U Poreču ,Buzetu i Rovinju od veleposjeda po republičkom zakonu nije ništa ušlo u fond, budući da svi tamošnji veleposjednici, a u Poreču ih je bio priličan broj (što se vidi iz iskaza kolonata i napoličarstva), nisu u svojoj režiji ništa obrađivali, nego su svoje veleposjede davali u obradu kolonima i napoličarima.

Potrebno je također napomenuti, da veleposjednicima, osim u vrlo malom broju slučajeva, nije ostavljen zakonski maksimum od 5 ha za uzdržavanje, jer su se oni najvećim dijelom nalazili u inozemstvu, i to uglavnom u Italiji i nešto u Njemačkoj.

Banke, dionička društva, razna poduzeća i zavodi dali su u Istri u fond 1.744 ha zemljišta (u užoj Hrvatskoj 54.723, a u Dalmaciji 1.262 ha), što je za Istru prilična površina. Sva su ta društva i zavodi bili talijanski sa velikim kapitalima radi ekonomskog iskorišćivanja Istre ili radi političkog uništavanja hrvatskog življa, a njihova sjedišta su se nalazila većinom u Italiji. Jedan dio svog zemljišta davali su na obradu kolonima ili napoličarima, a ostalo su sama društva iskorišćivala, većinom u industrijske svrhe. Najviše ih je bilo u Labinu s ukupno 1.186 ha (ugljenokopi u Raši i poljoprivredno privatno dobro u Čepiću), zatim u Lošinju, gdje je jedno društvo iz Milana imalo 310 ha za uzgoj karakul ovaca, i u Poreču, gdje je osam novčanih zavoda imalo ukupno 158 ha.

Kod crkava, samostana i ostalih vjerskih ustanova prilike u Istri bile su sasvim drukčije nego u Hrvatskoj i Dalmaciji. U Hrvatskoj su crkve

[1] Ante Crlenica bio je Hrvat, seljak iz Marčane, zatim kamenolomački radnik, vlasnik kamenoloma, zatim jedan od najuspjelijih poduzetnika u iskorištavanju bauksita i konačno obogativši se, veliki kućevlasnik i veliki zemljišni posjednik. Veliki zemljišni posjednik postaje pri kraju na temelju akumulacije u kamenolomima i rudnicima bauksita i spekulacija s rudarskim istraživanjima, sve to u toku jedne ljudske generacije (u 30 godina). Njegov razvitak ilustrira jedan od načina postanka velikog posjeda u Istri. (Op. ur.).

i samostani dali u fond 930 ha, a u Dalmaciji, iako ona ima malo plodne zemlje, 5.584 ha, t. j. jednu trećinu od ukupnog fonda. U Istri su crkve dale u fond svega 1.267 ha, od toga najviše samostani na Lošinju (813 ha) i biskupska menza u Puli (256 ha), dok je u ostalim kotarevima bilo vrlo malo zemlje u posjedu crkava i ostalih vjerskih ustanova.

Treba imati na umu, da su svećenici, prije dolaska fašizma na vlast, na selima u Istri bili u najvećem broju domaći Hrvati, koji su uglavnom potjecali od siromašnih seljačkih obitelji, pa su kao prijatelji naroda skromno živjeli i nisu stjecali sebi zemljišta, a plemići i bogataši, koji su iz svog imetka mogli darivati zemljišta crkvama, kao što je to bilo u hrvatskoj Dalmaciji, nisu živjeli po selima niti su se družili sa hrvatskim svećenicima, pa tako nisu ni pravili crkvama darovanja. Crkve u gradovima, osim na Lošinju, također nisu imale svojih posjeda, jer su i tu pojedine gradske uprave i imućnici, većinom doseljeni propali Mlečići, grabili zemlju što više za sebe.

Kako su u Istri crkve bile siromašne i uzdržavale se najviše od milosti župljana, to uglavnom nisu imale ni dopušteni zakonski maksimum od 10 ha. Ono nešto zemlje, što je crkva posjedovala, obrađivali su sami svećenici za svoje potrebe, ako je to bio vrt, a ako je bila oranica ili livada, davala se na javno nadmetanje (licitacija, inkanat), t. j. onome, tko da više, i to svake treće ili pete godine. Mali broj hrvatskih svećenika, koji je još ostao po selima, i to u najsiromašnijim i najzabitnijim krajevima, sarađivao je s narodom, a mnogi su sudjelovali i u NOB, pa su neki i poginuli.

Što se tiče viškova seljačkih i neseljačkih posjeda, Istra je dala u zemljišni fond 2.141 ha seljačkih i samo 348 ha neseljačkih viškova. U Dalmaciji je od seljačkih viškova ušlo u zemljišni fond samo 678 ha, a od neseljačkih 2.984 ha. Ta razlika dolazi otuda, što je u Dalmaciji bilo vrlo malo seljaka, koji su imali obradive površine preko 20 ha, nego je prevladavao mnogo sitniji posjed, a i zbog strukture tla nije bilo većih kompleksa obradive površine u rukama seljaka obrađivača. Naprotiv, u Istri je bilo takvih površina u plodnim krajevima Poreča, i to ukupno 687 ha, u kotaru Pula 144 ha, dok je najviše viškova seljačkih posjeda bilo u kotaru Lošinj, i to 1.144 ha, ali to je poseban slučaj. Naime, na otoku Cresu, koji potpada pod kotar Lošinj, mnogi seljaci posjeduju velike površine pašnjaka i drže velika stada ovaca, pa im je zbog toga trebalo ostaviti zakonski maksimum, a viškove unijeti u zemljišni fond.

Zanimljivo je, da je u Dalmaciji višak neseljačkih posjeda iznosio prilično veliku površinu od ukupno 2.984 ha, iako je dobar dio tih posjeda pripao vlasnicima po kmetskom odnosu. Ti posjednici neseljaci bili su uglavnom činovnici, trgovci i rentijeri, koji su, potječući iz seljačkih obitelji, zemljište naslijedili ili su ga kupovali, kako se to govorilo, za osiguranje u starosti. U Istri je takvog zemljišta bilo svega 348 ha, i to uglavnom u Lošinju (139), jer su svi ti neseljaci svoje zemljište davali pod kolonat ili u napoličarstvo.

Konfisciranih posjeda u Istri bilo je malo, svega 118 ha, i to uglavnom u Labinu, dok ih je u Dalmaciji bilo mnogo više (2.484 ha).

Posjeda, koje su ostavili kolonisti u starom kraju, bilo je vrlo malo, svega 55 ha, jer se kolonizacija u Istri nije provodila u velikom opsegu i stalno, nego samo prigodice i to preseljavanjem siromašnih seljačkih porodica iz neplodnih krajeva u plodnije.

U pojedinim kotarevima eksproprirane su ove površine:

Buzet

Postojao je samo jedan seljački posjed, koji je prelazio zakonski maksimum, pa je 39 ha zemljišta ušlo u fond, a od 3 neseljačka posjeda ušlo je u fond 52 ha. Konfiscirana su 4 posjeda sa kućama i ukupno 11 ha zemljišta, i to u samom Buzetu.

Uglavnom je vršena kolonizacija iz tog kotara, zato što je njegov sjeverni dio (Kras, Čičarija) neplodan i siromašan, a dosta napučen, tako da se odavde preselilo 13 obitelji, koje su ostavile 22 ha zemljišta s kućama i gospodarskim zgradama, i to u selima Dane i Brgudac. Zemljište je slabo, a isto tako i kuće. Sve je to dodijeljeno najbližoj rodbiti kolonista, koja nije imala dovoljno zemlje. Ostali dio eksproprianog zemljišta podijeljen je nešto seljačkoj radnoj zadruzi »Mirna« u Sv. Ivanu, zatim kotarskom i mjesnim narodnim odborima.

Labin

U ovom kotaru bili su najveći veleposjedi i posjedi društava i poduzeća. Od 10 veleposjeda najveće je bilo imanje Lorenzon Ahila i dr. iz Italije, koje je imalo ukupno površinu od 784 ha. Od toga su najprije otpali kolonat i napoličarstvo u ukupnoj površini od 448 ha, tako da je eksproprirano i ušlo u zemljišni fond 336 ha. To je lijep posjed sa dvorcem i gospodarskim zgradama u selu Sv. Martin. Drugi veleposjed bio je austrijskog nadvojvode Maksa Kaisera u Dubravi, imao je 631 ha, od čega je otpalo pod kolonat i napoličarstvo 324 ha, tako da je eksproprirano 307. Dvorac, stambene i gospodarske zgrade bile su dobro građene, ali i prilično oštećene za vrijeme rata. Knezovi Auersperger Karlo i Franjo imali su u Čepiću dobro uređen veleposjed u površini od 209 ha. Domaći baron Josip Lazarini imao je 783 ha zemljišta, koje se uglavnom sastojalo od lijepe i vrijedne šume kraj mora. Ostali veleposjedi bili su uglavnom u vlasništvu Talijana.

Ugljenokopno društvo Arsa u Raši imalo je posjed u površini od 505 ha, a fašističko društvo »Ente Nazionale fascista di rinascita per le tre Venezie« držalo je poljoprivredno dobro Čepiću sa 642 ha dobrog zemljišta.

Iz ovog pregleda se vidi, da je gotovo sva najbolja zemlja u kotaru bila u rukama nekolicine veleposjednika i društava, jer je u ovom području zemlja inače slaba i brdovita. Veliki broj siromašnih seljaka sa pola ili jedan ha mršave zemlje nije mogao živjeti od poljoprivrede, nego je morao raditi u ugljenokopima, odlaziti na more ili tražiti druga

zaposlenja. Konfiscirano je i nekoliko sitnih posjeda narodnih neprijatelja.

Eksproprirano zemljište dodijeljeno je seljačkoj radnoj zadruzi »Dušan Diminić«, državnom poljoprivrednom dobru u Čepiću, ugljenokopima u Raši, i Kotarskom narodnom odboru u Labinu.

Kad je u ovom kotaru 1934. godine vršena melioracija Čepićkog i Krapanskog jezera, onda je pojedinim seljacima Hrvatima eksproprirano zemljište, i to uglavnom livada, ali zato nisu dobili nikakvu naknadu, jer je nisu htjeli primiti, zato, što im je zemljište bilo procijenjeno vrlo nisko (nekoliko centezima po 1 m^2). To su uglavnom bile sitne čestice oko pola ha i manje. Zbog toga je 76 takvih seljaka, a bilo ih je mnogo više, podnijelo kotarskoj agrarnoj komisiji u Labinu prijave, tražeći da im se dade naknada štete za zemlju, koju su im fašisti oduzeli. Komisija je kao nenadležna odbila ove prijave, ali je u zemljišnom fondu ostavila potrebne površine za dodjelu tim seljacima.

Lošinj

U ovom kotaru postojali su veleposjedi, zatim posjedi crkava i viškovi seljačkih posjeda, i to većim dijelom na otoku Cresu. To su bili vinogradi, maslinici, pašnjaci i kamenjari.

Veleposjeda je bilo pet, a svi su bili u rukama talijanskih obitelji. Posjedi su obrađivani u feudalnom odnosu ili u vlastitoj režiji pomoću tuđe radne snage. Posjed Baičić Roka i dr. u Cresu imao je površinu od 247 ha, Petris Kristine u Cresu 86 ha, Benisch Eugenije u Velom Lošinju 92 ha. Jedno poduzeće iz Italije, koje se bavilo uzgojem karakul ovaca »Allevamenti italiani animali da pelicia«, imalo je 310 ha. Jaki su bili i crkveni posjedi, kojih je bilo 11, a koji su osim zemlje pod kolonatom i napoličarstvom dali u fond 843 ha. Ti su posjedi uglavnom bili na otoku Cresu (crkva sv. Marije 104 ha, zborni kaptol 96 ha, samostan sv. Jerolima u Martinščici 90 ha, samostan sv. Petra u Cresu 60 ha, i drugi) i posjed nadbiskupskog sjemeništa iz Zadra u Velom Lošinju sa 378 ha.

U selu Orlecu na otoku Cresu pojedini su seljaci imali pašnjake, na kojima su napasali svoja velika stada ovaca. Među njima je bilo 12 obitelji, koje su držale površinu preko zakonskog maksimuma, tako da su u fond dali viškova ukupno 1.144 ha. Kod određivanja njihova maksimuma uzimane su u obzir obiteljske prilike, broj ovaca i vrsta tla, tako da im je ostavljen maksimum potreban za održavanje gospodarstva.

Na otoku Cresu i u selu Nerezinama na Lošinju bilo je privatnika nezemljoradnika, koji su držali osrednje posjede, na kojima nije bilo feudalnog odnosa, pa im je uzet u fond višak u ukupnoj površini od 139 ha.

Eksproprirano zemljište dodijeljeno je jednim dijelom Ministarstvu poljoprivrede NR Hrvatske za poljoprivredno dobro u ukupnoj površini od 1.199 ha, a ostalo Kotarskom narodnom odboru.

Pazin

Najveći veleposjednik u ovom kotaru Crlenica Ante imao je posjed od 623 ha, a osim toga imao je veliki posjed i u kotaru Pula. Druga dva veleposjeda, na kojima također nije bilo feudalnih odnosa, bila su manja. Veleposjednici su bili Talijani. Njemački knezovi Auersperger Karlo i Franjo, koji su imali veleposjed u kotaru Labin, imali su i u ovom kotaru jedan veleposjed u površini od 94 ha. Sedam crkava u ovom kotaru imalo je srednje posjede. Ostavljen im je zakonski minimum od 10 ha, a ostatak je ekspropriran. Jedan seljak dao je u fond šumu od 98 ha, a pet nezemljoradnika višak od 84 ha. Javila su se i dva kolonista, koji su se preselili i ostavili 12 ha zemljišta.

Eksproprirano zemljište dodijeljeno je seljačkim radnim zadrugama (228 ha), poljoprivrednoj školi u Pazinu (117 ha), poljoprivrednom dobru u Čepiću (94 ha) i bezemljašima (60 ha), a ostalo Kotarskom narodnom odboru.

Poreč

U ovom kotaru nije ušao u fond nijedan veleposjed, a isto tako nijedan crkveni posjed, jer su svi otpali u korist obrađivača po kolonatskom ili napoličarskom odnosu. Talijanski zavodi »Cassa rurale di prestito«, »Istituto di credito fondiario«, »Societa Istriana Agricola« i »Consorzio agrario della provincia Istria« imali su 16 raznih posjeda, a osim toga je bilo 47 većih seljačkih posjeda, koji su dali u fond viškove svoje zemlje. Uglavnom je to bila dobra zemlja. Viškovi su se većinom kretali od 15 do 20 ha, a bio je i jedan sa 69 ha.

Od neseljačkih posjeda, koji nisu obrađivani u feudalnom odnosu, bio je samo jedan, i to u površini od 21 ha. Osim toga bila su konfiscirana 4 manja posjeda. Eskproprirano zemljište dodijeljeno je dijelom agrarnim interesentima (31 ha), a dijelom Kotarskom i mjesnim narodnim odborima.

Pula

a) Grad

Bila su samo dva veleposjeda, i to Camponi Roze od 131 ha i dr. Rizzi Ludovica od 60 ha. Oba su predana Gradskom narodnom odboru za potrebe gradskog stanovništva.

b) Kotar

Od 9 veleposjeda ušla je u zemljišni fond velika površina od 1.955 ha. To su bili veleposjedi bogataša Crlenice Ante (638 ha), ing. Brussi Aurelija (441 ha), Marinoni Elze i dr. (159 ha), Leonardelli Michele (72 ha), Pianella Nicola (57 ha), Corlatto Onorata (48 ha) i Opera Nazionale Combattenti (538 ha). Na tim veleposjedima postojale su i potrebne gospodarske zgrade.

Od 5 crkvenih posjeda najveći je bio posjed biskupske menze Poreč-Pula (231 ha), i manji posjedi crkava u Balama, Peroju, Barbanu i Svet

A) Kolonat i napoličarstvo u Istri

Kotar	Kolonat			Napoličarstvo			Poništenje dražbi			Ukupno		
	Broj obitelji	Broj članova obitelji	površina u ha	Broj obitelji	Broj članova obitelji	površina u ha	Broj obitelji	Broj članova obitelji	površina u ha	Broj obitelji	Broj članova obitelji	površina u ha
Buzet	23	110	126.14.84	56	242	88.72.39	97	468	533.17.72	176	820	748.04.95
Labin	87	479	1.325.54.00	23	123	23.44.63	23	113	109.02.18	133	715	1.458.00.81
Lošinj	625	1.421	1.638.25.61	337	843	460.58.20	21	62	39.29.94	983	2.326	2.138.13.75
Pazin	28	213	281.85.40	258	1.744	399.16.68	193	1.885	1.309.84.50	479	3.842	1.990.86.58
Poreč	957	5.037	2.980.30.59	693	3.367	1.128.68.06	392	1.701	1.233.12.76	2.042	10.105	5.342.11.41
Pula – grad	1	2	2.50.00	15	84	33.56.36	5	17	36.63	21	103	36.42.99
Pula – kotar	24	130	291.24.23	31	217	64.68.90	236	1.194	1.671.47.83	291	1.541	2.027.40.96
Rijeka	—	—	—	26	89	17.33.44	57	193	138.85.34	83	282	156.18.78
Rovinj	3	24	23.82.99	11	38	35.50.80	54	167	315.46.59	68	229	374.80.38
Ukupno	1.748	7.416	6.669.67.66	1.450	6.747	2.251.69.46	1.078	5.800	5.350.63.49	4.276	19.963	14.272.00.61

Vinčentu, od nekih 6 ha. Tri seljačka posjeda dala su ukupno 144 ha viškova.

Eksproprirano zemljište dodijeljeno je poljoprivrednom dobru u Marleri (386 ha), brodogradilištu u Puli »Uljanik« (159 ha), zadruzi »Budućnost« u Galežanu (130 ha) i Kotarskom narodnom odboru (1.704 ha).

Rijeka

Postojala su svega dva veleposjeda s ukupnom površinom od 161 ha. Posjeda društava bilo je tri (Quarnero sa 10 ha, Villa Triestina sa 12 ha i Kultenbraun sa 7 ha), a crkvenih posjeda 2 (crkva u Brseču sa 18 ha i u Veprincu sa 17 ha).

Sve to zemljište ustupljeno je Gradskom narodnom odboru u Opatiji i Kotarskom narodnom odboru u Rijeci.

Rovinj

U fond je ušlo svega 37 ha raznih društava. To su bila društva »Ampellea Conservifici s. a.« iz Trsta, »S. a. civ. Imobiliare–Vercelli«, »Consorzio per la coltivazione del tabacco«, »S. a. di calce e cemento«, »S. a. Importatori di pietra« iz Venecije i »Istituto Italo-germanico di biologia marina« u Rovinju.

Sve to zemljište ustupljeno je Gradskom narodnom odboru.

B) Višak zemljišta, koji je ušao u zemljišnji fond

Kotar	Kolonat *h — a — m²*	Napoličarstvo *h — a — m²*	Poništenje dražbi *h — a — m²*	Ukupno *h — a — m²*
Buzet	63.79.29	70.42.39	61.10.27	195.31.95
Labin	220.19.50	2.22	31.07.39	251.29.11
Lošinj	4.659.67.38	291.88.79	— — —	4.951.56.17
Pazin	292.37.88	219.36.22	172.06.27	683.80.37
Poreč	2.894.62.63	559.14.58	277.92.02	3.731.69.23
Pula – grad . .	— — —	— — —	— — —	— — —
Pula – kotar .	1.648.62.17	39.55.82	105.08.02	1.793.26.01
Rijeka	— — —	— — —	— — —	— — —
Rovinj	465.06.33	— — —	4.60.26	469.66.59
Ukupno . .	10.244.35.18	1.180.40.02	651.84.23	12.076.59.43

C) Eksproprirane nekretnine u korist zemljišnog fonda u ha

Vrsta posjeda	Buzet	Labin	Lošinj	Pazin	Poreč	Pula – grad	Pula – kotar	Rijeka	Rovinj	Ukupno
Veleposjedi	—	1.857	552	748	—	189	1.955	161	—	5.462
Posjedi banaka, društva	—	1.186	310	—	158	—	24	29	37	1.744
Posjedi crkava	—	6	813	156	—	—	256	36	—	1.267
Seljački posjedi	29	39	1.144	98	687	—	144	—	—	2.141
Neseljački posjedi	52	52	139	84	21	—	—	—	—	348
Posjedi nestalih	—	49	—	—	—	—	—	—	—	49
Njemački posjedi	—	—	—	94	—	—	—	—	—	94
Konfiskovani posjedi . .	11	76	—	—	31	—	—	—	—	118
Posjedi ostavljeni od kolonista	22	—	—	12	21	—	—	—	—	55
Ukupno . .	114	3.265	2.958	1.192	918	189	2.379	226	37	11.278

VII.

Jedan od važnih zadataka agrarne reforme bilo je provođenje kolonizacije, t. j. dodjela raspoloživog agrarnog zemljišta agrarnim interesentima, bilo kolonistima, bilo mjesnim seljacima bez zemlje ili sa malo zemlje.

U Hrvatskoj je bilo potrebno hitno i u velikom opsegu provesti kolonizaciju preseljenjem siromašnih seljaka iz prenapučenih i siromašnih krajeva u bogate i plodne krajeve. Naročito je to bilo potrebno za seljake iz Hrvatskog Zagorja, Međumurja, Korduna, Banije, Like i Dalmacije. S druge strane ostali su mnogi posjedi odbjeglih seljaka njemačke narodnosti po Vojvodini, Srijemu i Slavoniji, koje je trebalo naseliti radi obrade zemljišta i očuvanja zgrada. Tako je 1946. godine provedena planska kolonizacija siromašnih seljaka bezemljaša, odnosno seljaka sa malo zemlje iz popaljenih sela i opustjelih domova Dalmacije, Like, Banije i Korduna, te prenapučenih sela Zagorja i Međumurja u plodne ravnice Vojvodine.

U Istri, zbog njezinih posebnih prilika, nije bilo potrebno provoditi kolonizaciju na široj osnovi. Hrvatskom življu, koji je za vrijeme fašizma i rata teško stradao, trebalo je pružiti mogućnost da obnovi svoje gospodarstvo i da se slobodno razvija. Za postradale i siromašne seljake bilo je zemljišta u priličnoj mjeri u samoj Istri. Ukinućem kolonata i razrešenjem napoličarstva prijašnji su obrađivači postali gospodari zemlje, oslobođeni svakog davanja, bilo u naturi bilo u novcu, i ostalih tereta. Seljaci bezemljaši dobili su zemlju od eksproprijranih posjeda ili su stupili u seljačke radne zadruge, koje su se počele osnivati još 1946. godine, i tako su osigurali sebi uzdržavanje. U Istri nije trebalo provoditi kolonizaciju šireg opsega preseljavanjem istarskih seljaka iz Istre u druge krajeve države, niti doseljavati seljake iz drugih krajeva u Istru. Trebalo je samo provesti neka pojedinačna preseljenja siromašnih seljaka iz pasivnih krajeva Istre, naročito iz Čičarije i Krasa, odnosno preseliti bezemljaše iz njihovih sela na pojedine raspoložive posjede u istom kotaru.

Tako je 8 seljačkih porodica iz Krasa preseljeno u kotar Labin, gdje je svaka porodica dobila oko 5 ha dobre zemlje, sa potrebnim zgradama, 18 porodica je preseljeno u kotar Poreč, a tri porodice iz kotara Pazin također u kotar Poreč.

Sve su te porodice dobrovoljno stupile u tamošnje seljačke radne zadruge i time mnogo pomogle razvitak i napredak radnog zadrugarstva u Istri.

Također je priličan broj seljačkih obitelji iz različnih sela kotara Poreč preseljen na bivše veleposjede u istom kotaru.

VIII.

Narodna vlast stala je od početka na gledište, da nije dovoljno samo razriješiti feudalne posjede, nego je potrebno zemljoradnicima, kojima je dodijeljena zemlja, omogućiti, da sa tom zemljom osiguraju sebi i

svojim porodicama dostojan i pristojan život. Zbog toga je narodna vlast zajedno sa zemljištem eksproprirala i dodijelila seljacima potrebnu količinu stoke i alata, i time im osigurala sredstva za obradu dodijeljenog zemljišta, kao i sredstva za uzdržavanje. To je bila velika razlika između agrarne reforme, koja se provodila u novoj Jugoslaviji, i agrarnih reforma, koje su se provodile u staroj Jugoslaviji i drugim kapitalističkim zemljama, u kojima je seljacima dodjeljivana samo zemlja bez sredstava za proizvodnju, tako da su od početka padali u dugove, u prvom redu zbog plaćanja odštete vlasnicima za zemlju i nabavke stoke i alata, iz kojih se nikad više nisu mogli izvući.

U Istri su, međutim, koloni zajedno sa zemljištem dobili stojne kuće i gospodarske zgrade, koje su se nalazile na dodijeljenom zemljištu. Viškovi eksproprirane stoke i alata bili su dodijeljeni siromašnim seljacima i bezemljašima, odnosno seljačkim radnim zadrugama. Nije ostao ni jedan jedini veliki posjed, ni jedno zemljište u kolonatskom odnosu, koje nije bilo ekskroprirano sa svim zgradama, živim i mrtvim inventarom, i privedeno svrhama agrarne reforme i kolonizacije.

Agrarni interesenti dobili su u vlasništvo zemljište sasvim slobodno od dugova i drugih tereta, tako da su bili sigurni, da je dodijeljeno zemljište njihovo, i da nitko, pa ni državni erar nema nikakvog potraživanja prema njima. Da ne bi kao i prije seljaci ponovo pali u dugove i druge teškoće, određeno je, da seljaci ne mogu kroz 20 godina dobiveno zemljište ni prodati ni založiti. Na taj su način siromašni seljaci bili zaštićeni od bogatih seljaka i špekulanata. Određen je maksimum zemljišta, koji može pojedinac posjedovati, i to za zemljoradnike 20 ha, a za nezemljoradnike 3 ha, čime je onemogućeno ponovno stvaranje velikih posjeda.

Uredbom o kontroli prometa nekretninama od 20. III. 1948., br. 163, određeno je, da je za svaki prijenos nekretnina potrebno odobrenje narodne vlasti, kako bi se spriječilo prometanje nekretninama u spekulantske svrhe odnosno radi gomilanja posjeda.

Da bi agrarni interesenti došli do novčanih sredstava za nabavku stoke, alata i za druge potrebe, davani su im dugoročni krediti uz niski kamatnjak, tako da se radi kredita nisu morali obraćati na lihvare i špekulante. Na taj način omogućeno je seljacima da uz vrlo povoljne uvjete nabave poljoprivredne strojeve i alat, umjetno gnojivo, selekcionirano sjeme i sadnice. Radi što boljeg unapređenja poljoprivrede i pružanja seljacima pomoći u obradi zemlje osnovane su mašinske stanice, koje su uz umjerenu naknadu strojevima obrađivale potrebnim seljacima njihovu zemlju.

Konačno, i u Istri se pristupilo socijalističkom preobražaju sela, osnivanjem seljačkih radnih zadruga, što se u stvari može smatrati završnom etapom agrarne reforme.

(Primljeno u sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke od 11. I. 1952.)

D) Rezultat agrarne reforme po kulturama

Kotar	Agrarni odnos	Broj obitelji	Broj članova obitelji	Dodijeljena površina u hektarima: oranica	vrt	vinograd	livada	pašnjak	šuma	neplodna	ukupno	Dobiveni višak u zemljišnjom fondu: oranica	vrt	vinograd	livada	pašnjak	šuma	neplodna	ukupno	Svega ukupno
BUZET	Kolonat	23	110	21	2	13	24	29	36	1	126	9	—	2	13	21	18	—	63	189
	Napoličar	56	242	18	2	3	31	17	18	—	89	9	—	—	18	18	23	2	70	159
	Dražbe	97	468	68	12	41	82	141	184	5	533	6	1	2	10	11	33	—	63	596
	Ukupno	**176**	**820**	**107**	**16**	**57**	**137**	**187**	**238**	**6**	**748**	**24**	**1**	**4**	**41**	**50**	**74**	**2**	**196**	944
LABIN	Kolonat	87	479	298	16	7	352	344	309	—	1.326	38	7	—	1	31	136	7	220	1 546
	Napoličar	23	123	1	—	—	1	11	—	10	23	—	—	—	—	—	—	—	—	23
	Dražbe	23	113	17	1	2	29	33	23	4	109	9	—	—	9	9	4	—	31	140
	Ukupno	**133**	**715**	**316**	**17**	**9**	**382**	**388**	**332**	**14**	**1.458**	**47**	**7**	**—**	**10**	**40**	**140**	**7**	**251**	1.709
LOŠINJ	Kolonat	625	1.421	116	155	89	—	380	896	2	1.638	37	57	24	—	2.487	2.004	51	4.660	6.298
	Napoličar	337	843	83	5	159	—	153	61	—	461	1	—	—	—	15	275	1	292	753
	Dražbe	21	62	3	7	5	—	15	8	1	39	—	—	—	—	—	—	—	—	39
	Ukupno	**983**	**2.326**	**202**	**167**	**253**	**—**	**548**	**965**	**3**	**2.138**	**38**	**57**	**24**	**—**	**2.502**	**2 279**	**52**	**4.952**	7.090
PAZIN	Kolonat	28	213	82	—	28	50	53	45	24	282	133	—	5	28	76	50	7	292	574
	Napoličar	258	1.744	110	—	25	98	86	80	—	399	94	—	—	58	37	30	—	219	618
	Dražbe	193	1.835	393	51	80	210	327	172	77	1.310	62	—	20	28	28	33	—	173	1.483
	Ukupno	**479**	**3.842**	**585**	**51**	**133**	**358**	**466**	**297**	**101**	**1.991**	**289**	**—**	**25**	**109**	**141**	**113**	**7**	**684**	2.675
POREČ	Kolonat	957	5.037	599	574	325	85	309	1.098	—	2.990	743	20	630	30	118	1.303	—	2.894	5 884
	Napoličar	693	3.367	316	169	304	34	111	183	2	1.119	268	75	116	10	—	90	—	559	1 678
	Dražbe	392	1.701	221	234	303	56	144	274	1	1.233	35	20	57	12	40	114	—	278	1.511
	Ukupno	**2.042**	**10.105**	**1.136**	**977**	**932**	**175**	**564**	**1.555**	**3**	**5.342**	**1.046**	**165**	**803**	**52**	**158**	**1.507**	**—**	**3.731**	9.073
PULA – kotar	Kolonat	24	130	96	12	9	7	53	112	2	291	374	15	31	9	217	997	6	1.649	1.940
	Napoličar	31	217	20	2	4	2	18	17	2	65	8	—	—	1	14	16	—	39	104
	Dražbe	236	1.194	560	12	76	53	280	688	2	1.671	30	—	2	6	8	59	—	105	1.776
	Ukupno	**291**	**1.541**	**676**	**26**	**89**	**62**	**351**	**817**	**6**	**2 027**	**412**	**15**	**33**	**16**	**239**	**1.072**	**6**	**1.793**	3.820
PULA – grad	Kolonat	1	2	2	—	1	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3
	Napoličar	15	84	15	2	—	1	15	—	—	33	—	—	—	—	—	—	—	—	33
	Dražbe	5	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Ukupno	**21**	**103**	**17**	**2**	**1**	**1**	**15**	**—**	**—**	**36**	**—**	**—**	**—**	**—**	**—**	**—**	**—**	**—**	36
RIJEKA	Kolonat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Napoličar	26	89	1	5	2	1	3	4	1	17	—	—	—	—	—	—	—	—	17
	Dražbe	57	193	13	3	12	22	26	61	2	139	—	—	—	—	—	—	—	—	139
	Ukupno	**83**	**382**	**14**	**8**	**14**	**23**	**29**	**65**	**3**	**156**	**—**	**—**	**—**	**—**	**—**	**—**	**—**	**—**	156
ROVINJ	Kolonat	4	24	11	—	2	—	7	4	—	24	56	20	21	2	139	224	3	465	489
	Napoličar	11	38	14	2	1	—	5	13	—	35	—	—	—	—	—	—	—	—	35
	Dražbe	54	167	93	18	21	3	56	118	6	315	2	—	—	—	1	1	1	5	320
	Ukupno	**68**	**229**	**118**	**20**	**24**	**3**	**68**	**135**	**6**	**374**	**58**	**20**	**21**	**2**	**140**	**225**	**4**	**470**	844

Svega ukupno	Agrarni odnos	Broj obitelji	Broj članova obitelji	Dodijeljena površina u hektarima: oranica	vrt	vinograd	livada	pašnjak	šuma	neplodna	Ukupno	Dobiveni višak u zemljišnjom fondu: oranica	vrt	vinograd	livada	pašnjak	šuma	neplodna	Ukupno	Sve-ukupno dodijeljeno i višak
OBLAST ISTRA	Kolonat	1.748	7.416	1.225	759	474	518	1.175	2.500	29	6.680	1.390	169	718	83	3.089	4.732	67	10.243	16.923
	Napoličar	1.450	6.747	578	187	498	168	419	376	15	2.241	380	75	116	87	84	434	3	1.179	3.420
	Dražbe	1.078	5.800	1.368	338	540	455	1.022	1.528	98	5.349	144	21	81	60	97	244	8	655	6.004
	Ukupno	**4.376**	**19.963**	**3.171**	**1.284**	**1.512**	**1.141**	**2.616**	**4.404**	**142**	**14.270**	**1.914**	**265**	**910**	**330**	**3.270**	**5.410**	**78**	**12.077**	26.347

Stipe Gunjača

KAKO I GDJE JE SVRŠIO HRVATSKI KRALJ DIMITRIJE ZVONIMIR

S DODATKOM

O GROBU KRALJA ZVONIMIRA NA KAPITULU KOD KNINA

UVOD

U hrvatskoj historijskoj nauci pored problematike salonitanskih i splitskih sinoda nije ni jedno pitanje izazvalo toliko rasprava ni urodilo tako obilnom literaturom,[1] kao što je pitanje načina smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira. S druge strane, nije se desilo, da je neki problem iz naše prošlosti, makar se o njemu i manje raspravljalo, dao tako malo rezultata kao ovaj. Tako još danas to pitanje leži otvoreno kao i pod konac prošloga stoljeća, premda se mnogo truda ulagalo, da se dokaže, bilo da je kralj umro naravnom smrću, ili da je ubijen. Razlika je ipak u tome, što se ranije smatralo čas dokazanim, da je Zvonimir svršio naravnom smrću, a čas opet da je poginuo, dok se u novije doba ovo pitanje popularizíralo kao neriješen problem i u nauci[2] i u široj javnosti. Nema sumnje, da se problem komplicirao zbog nepodesno izabranog naučnog metoda, što se ispoljilo u djelomičnom obuhvatanju građe, u prevelikom povjerenju u naučne autoritete i oslanjanju na njih; općenito u površnom i neakribičnom obradivanju teme. Historičaru je bitno i važno, a i najveća mu je teškoća, da u vijestima oštro luči izvornu jezgru od dogradnje na njoj. A problem načina smrti kralja Zvonimira raspravljao se u našoj historiografiji na osnovu očevidno zamršene, kontradiktorne, nediferencirane, loše provjerene, a nadasve labavo kronološki fiksirane građe. Pitanje se začelo, a dobrim dijelom i razvilo na jednoj jedinoj vijesti, koja je zabilježena kao dodatak u hrvatskoj redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina (DHRLjPD), po kojoj je Zvonimir bio ubijen na skupštini u mjestu Pet crkava na Kosovu polju. Bujnost ove vijesti te njena povezanost za tekst Dukljaninove kronike činili su, da se ona uzimala osnovom cijelog problema. Drugim vijestima, koje su kasnije uzimane u pretres, pripisivao se obično sekundarni karakter, bilo što se njihova pojava držala zakašnjelom, bilo zbog kratkoće sadržaja, ili što se u narativnom podudaranju nekih pasusa u njima gledala apsolutna tekstualna zavisnost od dodatka u spomenutoj kronici. O

izvoru – u pravom poimanju njegove specifičnosti – nije bilo govora, jer se on nije ni uočio. Isto tako nije uziman u obzir ni arheološko-topografski momenat, bar ne onoliko, koliko je s dobrih izgleda mogao biti korišten, a taj je nedvojbeno veoma važan i odlučan za izlaz iz situacije, u koju je problem zapao. Doduše, arheološko-topografska strana nije bila pročišćena sa strane hrvatske arheološke nauke, iako je ona na sebe bila preuzela taj zadatak.

Međutim rezultati novih istraživanja kako na arheološkom terenu, tako i u rimskim bibliotekama, uz neka zapažanja na dosada obrađivanoj građi, omogućit će nam, da pretresemo dosadašnju strukturu ovog pitanja i dosljedno tomu da utvrdimo način smrti kralja Zvonimira, kao i položaj gdje se ona zbila.

I.

IZVOR I VIJEST PRIMARNOG ZNAČAJA U HISTORIA SALONITANORUM PONTIFICUM

Najnovijim proučavanjem utvrdilo se rano porijeklo djela u kojemu se nalazi vijest o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, a od kojega su se sačuvali kasniji prijepisi. To je rukopis koji nosi naslov »Historia Salonitanorum pontificum« (HSP), a ranije se običavao nazivati »Historia Salonitana maior«, po nekima Barberinski rukopis preudešavanoga djela Tome Arciđakona splitskog.[3] Pouzdano je utvrđeno, da je ovo djelo prethodilo definitivnoj redakciji Historije Salonitane Tome Arciđakona, za koje je dapače dokazana velika vjerojatnost, da se odnosi na sam Tomin koncept. U radnji »Historia Salonitana maior« iznio sam dokaze, koji apsolutno idu u prilog autentičnosti sastavka; štaviše dokazano je, da je koncept vrsnijeg kvaliteta od same definitivne redakcije.[4]

U ovom momentu za nas je važno, što je prepoznat odnos Tome Arciđakona (umro 1268) s oba djela, jer je time pouzdano utvrđeno vrijeme zabilježbe vijesti o pogibiji kralja Zvonimira. Napose je važno, što druge, očito kasnije vijesti, nemaju ove osobine, pa vijest u HSP uzimlje prvo mjesto u kronološkom redu.

Nego, od velikog je značaja i prava odlika ove vijesti, što se u njoj nalazi uklopljen i izvor, ni od koga do sada priznat, a u stvari jedini, koji ima u pravom smislu značaj historijskog izvora. Tekstovna neodvojenost izvora i vijesti sili nas, da ih ovdje skupa iznesemo:

VIRUM VALDE EGREGIUM ET BONITATE PLENUM CRESCENTIUM NOMINE

Crescentius archiepiscopus spalatensis, natione Romanus, iste suscepit sacros ordines in Romana Curia et venit Spalatum, anno domini millesimo centesimo. Quo quidem tempore rex Suonimir, Croatorum rex, quem Ungari appellarunt

Zolomerium precepit et ordinavit coadunari omnes nobiles et strenuos ac in arte militaria instructos sui regni viros in loco Illyrica lingua appellato Cossovo ubi dicitur locus quinque ecclesiarum et illic fecit perlegere literas curie Romane et imperiales in quibus erat talis tenor inter alia: Praecipimus et mandamus tibi regi Suonemerio, ac insuper obsecramus, ut tu, una cum tuo exercitu ad recuperandum gloriosi Christi sepulchrum, transferre te debeas ultra mare etc. Et statim sic turbati et accensi furore et ira opinantes, talia de consensu fore regis, invaserunt ipsum regem et occiderunt. Qui quidem rex iam vixerat in regno suo Chroatie per annos XXXV. sanctissime et sine heredibus. Nuptus tamen quidem filie regis Belle primi, et iste Suonemerius ultimus fuit in regno Croatie.

Itaque post ipsum Croati unquam amplius habuerunt regem. His itaque hoc modo peractis, uxor Suonemirii, filia regis Bellae sentiens se gravata ab homicidis et propter mortem sui viri clamavit fratrem suum Vulandislavum regem Ungarie ut ulcisceretur dictos homicidas sui viri. Tunc rex Vulandislavus, sine mora aliqua, congregato magno exercitu, venit et occupavit totam terram a Dravo flumine usque ad Alpes que dicuntur ferree. Post hoc transivit Alpes et cepit inpugnare munitiones et castra cum multa sanguinis effusione in signum vindictae sui cognati. Et sic obtento regno Croatorum traddidit illud sororis sue, olim Suonemerii, quia ut dictum est fuit ultimus rex in regno Croatie, cui et factum fuit in memoriam epitaphium infrascriptum:

EPITAPHIUM SUONIMERII REGIS CROATORUM

Gemitum quis poterit genis retinere
Cum hanc turbam viderit fletu flendam vere
Nam hac caligine iubar requiescit
Excelso de semine quam mire torpescit
Cuius namque mors cruera dirre potest pandi
Propter atra scelera populi nephandi
Mentes suas ad yma rabidi flexerunt
Et nece durissima regem perimerunt
Robustarum virium brachio potentem
Pium Suonimirum in mense pudentem
Qui clipeus fuerat pro eis in hostes
Terere consueverat inimici postes
Flete iam proceres principum honorum
Senes atque puberes terae Croatorum
Nam regni solemnia prima que fuere
Nunc honor et gloria simulque ruere.

Et quia ut dictum est, rex Suonimirus decesserat sine heredibus, deficiente toto regali sanguine, regnum Croatorum pertinere vivebant acephali, et sine regimine ita quod inter ipsos diviserunt regnum Croatie, inflati ambitione regnandi. Ita quod inter ipsos emersere innumerabiles rapine, proditiones, cedes, omnium facinorum seminaria, alter alterum insequendo, invadendo, trucidando et omnia nefaria in alterum exercendo, quotidie non solum fiebat, sed augmentabatur, non alia de causa, nisi quia capite privati erant.[5]

A) Izvor

Ovdje se već po osobinama samog teksta jasno vidi, da epitaf ima karakter izvora, a sve drugo da pripada oblikovanoj vijesti. Dosada se epitaf objelodanjivao bilo s (djelomičnim) tekstom vijesti,[6] bilo samostalno, t. j. izdvojeno iz teksta.[7] Lucius je prvi posumnjao u autentičnost epitafa svrstavši ga među »ficta et supposita«,[8] i nitko se poslije njega nije izjasnio u prilog njegove izvorne snage. Držalo se naime, bez izuzetka, da je epitaf izmišljen,[9] odnosno da predstavlja izljev kasnije pjesničke maštе,[10] ili da ga je po svoj prilici sastavio isti pjesnik, koji je sastavio epitaf Mladena III. Šubića u Trogiru g. 1348.[11] No mi ćemo pristupiti ispitivanju višestrukih okolnosti, koje će nas dovesti do drukčijeg zaključka:

1. Epitaf se smatrao »interpolacijom« u djelu, kojemu se nije pridavala veća starost od XVI. stoljeća. Kritikom teksta HSP došlo je do konstatacije, da to djelo potječe iz sredine XIII. stoljeća. To radikalno mijenja dosadašnja gledišta na starost, a s time i na autentičnost ovoga sastavka, pa je bez mnogo riječi jasno, da djelu moramo pokloniti kudikamo više povjerenja, nego se to činilo dosada. Općenita je formula u historičkom metodu, da je sastavak vjerodostojniji, što je bliži vremenu zbivanja događaja, koji se u njemu iznose, pa je već s tim logično, da epitaf, koji se u njemu nalazi, dijeli s njim općenitu vrijednost sastavka, jer ono, što je veće, ipso facto sadržava u sebi ono, što je manje.

2. Dokazano je, da naš epitaf po svojoj naravi u tekstu HSP pripada građi, kao i tekstovi salonitanskih sinoda, papinskih pisama, novoprepoznatog kataloga salonitansko-splitskih metropolita, splitskih sinoda i isprave kralja Gejze II. Objašnjeno je, da to nisu »interpolacije« nego izvori, koji su uneseni u sastavak HSP, i baš zbog te osobine nisu preneseni u definitivnu redakciju *Historije Salonitane* (HS).[12] *Dakle oni su ispušteni iz ranijeg sastavka* (koncepta), a ne »dodani« definitivnoj redakciji.

Građa u HSP je autentična zato, što nijedan dokumenat nema u sebi ništa, što se ne bi slagalo s duhom vremena, na koje se odnosi, niti ma što u njima izlazi iz okvira historijskih mogućnosti. Štaviše, neki se dadu kontrolirati zato, što su se istovetni pojavili na drugoj strani. Tako na pr. isprava kralja Gejze II,[13] pismo pape Urbana III.[14] i splitski sinod iz g. 1185.[15] Potvrđeno je s druge strane, da su najvjerodostojniji oni katalozi salonitansko-splitskih metropolita, koji su ekstrahirani iz HSP.[16] Salonitanski sinodi pak odaju autentičnost posebnim stilom, griješkama, oznakom »explicit« na svršetku teksta, pluralnim oblikom imena grada Solina, te formulama protokola i eshatokola.[17]

Ovi komparativni dokazi potvrđuju, da je građa u HSP uzimana s izvora, pa nema nikakva razloga, iako nemamo sačuvanih komparativnih podataka za epitaf, da iz ovog lanca izdvojimo kariku, koja mu pripada, i da onda per analogiam ne zaključimo, da nam se u prijepisu epitafa sačuvao autentičan izvor.

3. Naša historiografija u imenu Tome Arcidakona opravdano gleda zalog relativne vjerodostojnosti, razumije se kroz njegovu HS, iako je utvrđeno, da u njoj ima subjektivne tendencije (na pr. pasusi o nadbiskupu Guncelu, o Sedehu i Vuku, o vojvodi Relesu, o Cetinjanima i t. d.) L. Katić je u najnovije vrijeme utvrdio, kako je Toma bio dobro obaviješten o prilikama u

Solinu malo prije propasti grada,[18] te izveo zaključak, da Toma ne izmišlja, nego da u HS piše po predlošcima i starijim izvorima, koji su kasnije propali.[19] HSP zaslužuje još i veće povjerenje nego HS, jer je pisana prvom rukom, kad manje dolazi do izražaja tendencija, a spontanije izbivaju historijska fakta. Dakako da gola građa, koja se u HSP iznosi, zaslužuje veće povjerenje nego sama tekstovna tvorba. Na izvjesnoj građi u HSP ništa se ne izgrađuje u definitivnoj redakciji, pa baš u tomu leži dokaz, da je njena izvornost smetala nekoj tendenciji.[20] Inače se po svoj građi vidi, da je birana izvrsnim kriterijem, koji je garantiran Tominom naobrazbom. Naš epitaf sada dijeli autorsku vjerodostojnost Tome Arciđakona skupa sa ostalom provjerenom građom, dapače još u većoj mjeri, nego što se dosada pripisivala Tomi preko HS.

4. Da se ocijeni kvalitet jednog sastavka tomu mnogo doprinosi, kad se zna, na kakvoj se građi osniva, a vjerodostojnost građe dobiva jak oslonac, ako joj se može dokazati porijeklo. Zato ću se podulje osvrnuti na topografske prilike, iz kojih je mogla proizići mogućnost preuzimanja teksta epitafa.

Još je Rački naslućivao, da t. zv. »dopunjci«, t. j. ova građa, potječe iz Splita zato, što se ona pobliže tiče splitske crkve, a napose splitskih nadbiskupa, njihovih prava i povlastica.[21] Njega se pridržao Šišić izjašnjujući se, da građa u HSP potječe iz nekog splitskog arhiva,[22] makar je i on tu građu smatrao kasnijom interpolacijom u jedan primjerak Tomine HS. Sada su njihove slutnje našle potvrdu u činjenici, što se prepoznao sakupljač te građe, koji je živio, djelovao i pisao u Splitu, a to je sam Toma Arciđakon.

Doista, dvije verzije žića o sv. Dujmu, što se u HSP nalaze, svjedoče, da su bili razvijeni oblici legende o njemu, a to zato, što je ovaj solinski mučenik bio patron grada Splita i metropolije, pa je logično, da im se izvor ima tražiti u Splitu, gdje se sv. Dujam osobito štovao i gdje se o njemu sigurno mnogo propovijedalo, pa i pisalo. Znamo pozitivno, da je u Splitu bilo više pisanih legendi, lekcija, jer Toma bilježi, da Adam Parižanin »a veteribus ystoriis legendas utriusque martiris (= sv. Dujma i sv. Staša) lepido satis dictamine innovavit«.[23]

Jamačno su bili u Splitu i tekstovi salonitanskih sinoda, jer je splitska metropolija kao nasljednica salonitanske mogla baštiniti neke spise, koji su preostali od nje. Posve je prirodno, da su se i od nekoga sastavljeni katalozi splitskih metropolita morali nalaziti u Splitu, kad se oni jedini odnose na samu splitsku metropoliju. To isto bi vrijedilo i za spise splitskih sinoda. Vidjeli smo, da se isprava kralja Gejze II. i pismo pape Urbana III. nalaze u drugim prijepisima iz predloška od g. 1333. u rukopisu »Mensa episcopalis« u Splitu,[24] a zaključci splitskog sinoda iz g. 1185. sačuvali su se u originalu.[25]

Sve je ovo preuzeto u HSP, pa je i s ove strane potvrđeno, da je izvor građi, koja je ušla u HSP i na osnovu koje se izradila HS uopće, bio u Splitu. Razumije se, da pri tomu ne smijemo pomišljati na uzak prostor grada nego i na njegovu barem užu okolicu.

Toma kaže, da se u Solinu, dakle u neposrednoj blizini Splita, u crkvi sv. Stjepana, nalazi pokopan kralj Krešimir sa više kraljeva i kraljica.[26] Ovo govori za neku vrst mauzoleja hrvatskih kraljeva, koji se nalazio u Solinu. Kad izričito znamo, da je tu pokopan kralj Krešimir, Zvonimirov prethodnik, ne smijemo ni po čemu smatrati, da je s njim ukapanje kraljeva u Solinu završeno. Zatim, kad je riječ o ukapanju »cum pluribus aliis regibus et reginis«, nema razloga da ne vjerujemo, da »inter plures« nije bio i njegov neposredni nasljednik Zvonimir. Barada uvjerljivo postavlja tezu, da Zvonimir vuče lozu

od Svetoslavovića, koji su drugi izdanak loze Trpimirovića – paralelan s onom Krešimirovića – i da kao takav poslije kompromisa dolazi kao suvladar Petra Krešimira i nasljeđuje ga legitimno.[27] Prema tomu ne bi postojala dinastička zapreka, da se Zvonimir pokopa sa ostalim Trpimirovićima. Osim toga vidimo, da Zvonimir vraća splitskoj metropoliji crkve sv. Marije i sv. Stjepana *u Solinu*,[28] *dakle i mauzolej, a Barada iz toga izvodi zaključak*, »da Zvonimir nije bio vlastan, nije mogao to učiniti za živa člana te dinastije, Stjepana, koji je u tom slučaju bio jedini baštinik tih grobnica. Kad je Zvonimir to učinio, znak je, da je on bio vlastan da to učini, t. j. da su tu bili i njegovi pređi pokopani.«[29] Dašto da Barada ovdje misli na davnije pretke. Prema tomu Zvonimir je s crkvom sv. Stjepana raspolagao (već i kao kralj) i zato je imao prava, da i sam bude pokopan s ostalim kraljevima.

Ali, mi imamo još jedan podatak, a to je nešto konfuzna vijest, kojoj se ipak prepoznaje bitna jezgra i ona dopunjuje sve, što je u prilog solinskog momenta rečeno. Vijest se doduše javlja kasno, ali ako je nalazimo kasno zabilježenu, time nije rečeno, da je nastala u odmaklo doba. Mogla je naime biti preuzeta iz kojeg ranijeg, nama nepoznatog izvora. Vijest je donio Jakov Lukarević (1551–1615) i ona glasi:

»Nel detto tempo mori Suonimir re di Croatia, et fu portato a sepelire in Bichiay nell'isola Metabure in san Antonio dove si sepelivano i re del paese; et haveva lasciato alla sua moglie, sorella di santo Vuladislavo rè di Ungheria il regno: la quale renuntiò al suo fratello il regno d'ambidue le Croatie, qual cominciò in Selimir Harvoi nel 550 et finì in ban Selimir o Zudomir; il quale (secondo Paolo Scaligero) fù nel 1009. ...«[30]

Budući da ovdje Lukarević odaje služenje s Pavlom Skalićem, čije je *maštanje i besprimjerno izmišljanje općenito poznato, moglo bi se u prvi* mah pomisliti, da je Skalić autor cijele vijesti, pa zato moramo odmah stvar izvesti na čistac.

Vladimir Mažuranić nam donosi popis autora, kojima se Lukarević služio, a i sam ih naveo u svom djelu pod »Autori citati nella presente opera.« *No Mažuranić se namjerio na primjerak Sveučilišne biblioteke u Zagrebu, a u* spomenutom popisu tog primjerka nalaze se olovkom zabilježene mnoge brojke strana, gdje je citiran pojedini pisac, kojim se Lukarević služio,[31] (inače je Mažuranića dopunila K. Lucerna).[32] Mažuranić konstatira, da je Lukarević nastojao obraditi najstarije doba povijesti po djelima, koja su onoga vremena bila jako cijenjena, ali i to, da je Lukarević nekritičan preko reda stoga, što se poveo za zlim primjerom Orbinijevim, te su obojica povjerovali Skaliću i uvrstili ga među svoje »izvore«. Zatim kaže, da će svaki put trebati zagledati s nužnim oprezom, gdje je Lukarević naznačio kojeg autora, kao i u djela pisaca, koje on citira. Mažuranić sam za se govori, da je on, tako postupajući, nekoliko puta našao jezgru istine i time donekle opoštenio Jakova Lukarevića.[33] Na osnovu takvog sagledavanja razdijelio je ovu vijest u dva dijela: prvi, koji seže do riječi »ambidue le Croatie«, i drugi, ono, što se nalazi iza toga. *Za prvi dio izjasnio se, da ga je Lukarević očito napisao* po povijesnim knjigama, koje su po ugarskom shvaćanju pokazivale, kako je tobože sv. Ladislav stekao neko pravo na nasljedstvo krune Hrvatske Bijele i Crvene.[34] Odvajajući od ovoga ostali tekst – to bi bio drugi dio – o njemu počinje: »Zatim dolazi posve neskladno kao tobože zavisna rečenica »qual cominciò in Selimir Arvoi nel 550 e finì in Ban Zudomir il quale (secondo Paolo Scaligero) fù nel 1009. ...«[35] Konačno konstatira: »Smetena daljnja pripovijest potekla je, kako je u zaporci pisac natuknuo od Pavla Scaligera«.[36]

To inače svatko iz teksta jasno razabire i zato nema razloga sumnji, da bi Lukarević u onom prvom dijelu vijesti, u kojemu se spominje Zvonimir, preuzeo što od Skalića.

Osim toga Radojčić tvrdi, da pregledavajući Skalićeva djela, nigdje nije našao spomena o kralju Zvonimiru,[37] pa je i s ove strane potvrđeno, da je Lukarević, kad govori o Zvonimiru, to preuzeo od drugdje.

Pogledamo li, što Lukarević piše u vezi sa Zvonimirom, vidjet ćemo, da je historijska suština doista tačna:

1. Rodbinska veza, žena Zvonimirova – sestra ugarskog kralja Ladislava, potpuno odgovara.

2. Zvonimir ostavlja kraljevstvo svojoj ženi. Nije nemoguće, da ga je žena naslijedila, jer znamo, da je Zvonimirov sin Radovan nestao prije Zvonimira i da se ne spominje nijedan drugi muški potomak. Ne znamo izričito, da u ovakvoj situaciji žensko nasljedstvo ne bi bilo u skladu s nasljednim pravom. Uostalom, njeno vladanje navode najstarije vijesti, i mi ćemo se na to osvrnuti poslije.

3. Ustupanje prijestolja bratu Ladislavu potvrđeno je istim vijestima kao i vladanje Zvonimirove žene.

4. Riječ o dvije Hrvatske ima mjesta u historijskoj zbilji, kad se uzme u obzir, da je postojanje Hrvatske Svetoslavovića i Hrvatske Krešimirovića vrlo vjerojatno, a baš bi Zvonimir bio vladar obiju.[38] U drugu ruku znamo, da stariji sastavci navode Crvenu i Bijelu Hrvatsku, dakle dvije.

Vidimo dakle, da se inače vrlo kratka Lukarevićeva vijest dade kontrolirati sa ova četiri navoda, što potvrđuje, da se on poslužio viješću, u kojoj je historijska jezgra bila dobro sačuvana. Za nas je važno, da u historijskoj jezgri stoji sve ono, što se odnosi na prilike poslije Zvonimirove smrti, iako se njena narav uopće ne spominje. Time hoću reći, da detalj o ukopu kralja Zvonimira ima istu vjerodostojnost, kao i ostali navodi, a baš nas ovaj detalj ovdje najviše i zanima.

Već se Lucius osvrnuo na nesuglasje u pitanju mjesta Zvonimirova ukopa, odnosno u pitanju ukopišta hrvatskih vladara. Njemu je udario u oči nesklad spomenute Tomine vijesti o ukopištu više kraljeva i kraljica u Solinu s Lukarevićevom viješću o pokopu Zvonimira »*in Bichiay* nell'isola Metabure in san Antonio dove si *sepelivano i re del paese*.« Lucius je to spomenuo, a da se nije upuštao u problem, nego je ostavio da sudi, kako tko hoće.[39] Nu kako on pri tomu ističe Tomu kao starijeg pisca i njegovu blizinu Solinu, time ipak očituje, da je sam skloniji vjerovati Tomi.

U Lukarevićevoj vijesti spominju se Bichiay, otok Metabure i sv. Antun, razumije se crkva. Nama je ova topografija nepoznata, očito s toga, što je sama u sebi nejasna i zato ću se potruditi, da je razjasnim.

Držim, da ćemo poći dobrim putem, ako najprije potražimo, ima li što u ovoj vijesti, što bi bilo zajamčeno i s drugim, zasebnim svjedočanstvom. Takva mogućnost zaista postoji, i to je navod, da je Zvonimir donesen na ukop na otok i u crkvu »dove si sepelivano i re del paese«. Ovdje se dakle radi o tradicionalnom ukopištu hrvatskih kraljeva na jednom otoku i u jednoj crkvi, a budući su i otok i crkva potvrđeni arheološkim nalazom, i to na Gospinu otoku u Solinu, koji optače rijeka Jadro, to ne može biti više otoka s takvom oznakom nego samo ovaj. Na njemu je Bulić pronašao temelje starohrvatske crkve i u njoj dijelove natpisne strane sarkofaga kraljice Jelene,[40] za koju Toma Arcidakon kaže da je sagradila i obdarila crkve sv. Stjepana i sv. Marije u Solinu.[41] A već smo se prije sreli s Tominim navodom, da se ovdje (u crkvi

sv. Stjepana) ukapahu hrvatski kraljevi i kraljice. Stoga slaganje Lukarevićeve vijesti u najelementarnijim oznakama (otok, crkva) s arheološkim rezultatima čini navod o ukopištu kraljeva u biti pouzdanim, to više, što se vijest pojavila nezavisno od drugih, a s njima se i u ovome i na ovakav način slaže.

Budući da arheološki rezultati imaju neospornu vjerodostojnost, to na njima ostaje sva izvorna snaga, a sve drugo, u čemu se detalji od njih razilaze, predstavlja skretanje od ovakve tvrde jezgre. U tome na prvo mjesto dolazi nepodudaranje u oznaci lokaliteta ukopišta hrvatskih kraljeva, za koje Toma kaže da je bilo u Solinu, što su potvrdili i arheološki rezultati, dok Lukarević navodi Bichiay, mjesto, koje svakako nije istovetno sa Solinom. Griješka je doista kod Lukarevića.

Prema tradiranom nazivu Bichiay ne možemo u prvi mah znati, koje je to mjesto, pa nam ne ostaje drugo, nego da pomišljamo na pogrešno ispisivanje lokaliteta, što je neobično česta pojava, kad se naš toponim prenosi stranim jezikom. Kako danas imamo Bihać u Bosni, a prije u Hrvatskoj, i Bijaće kod Trogira, to prema pomenutom tradiranju moramo uzeti u obzir oba ta lokaliteta. Prvi se uvijek javlja u jednini,[42] a drugi gotovo uvijek u dualu.[43] I Lukarevićev Bichiay odaje dualan oblik, samo što je bez sumnje naziv ovdje metatiziran. Prema tomu otpalo bi kombiniranje sa Bihaćem u Bosni, i ostali na snazi samo Bijaći u današnjoj Dalmaciji.[44] Kako je Lukarevićeva vijest pobrkala Solin sa Bijaćima, ne možemo točno znati, ali posve je vjerojatno, da je do brkanja moglo doći zbog toga, što se ipak nekako znalo, da su u Bijaćima prebivali hrvatski vladari pa se, jasno, moglo bar pretpostavljati, da su tu i pokopani. Štaviše nije ni nevjerojatno, da su se tu pokapali, ali ne poslije kraljice Jelene. Naime, nemamo nikakvih dokaza, da su se prije nje pokapali vladari u Solinu, jer je, znamo po Tomi, ona tek sagradila one crkve, u kojima su pokapani kraljevi. U Lukarevićevoj vijesti dakle moglo je u ovom slučaju doći do brkanja dvaju vladarskih ukopišta, pa se tako mjesto Solina navelo Bijaće, ili pak, što je vjerojatnije, da se nije pobliže poznavalo topografiju, te je zbog blizine ovih dvaju mjesta lako moglo doći do zamjene, koju često čini onaj, koji bilježi iz prostorne, a sigurno i iz vremenske udaljenosti. Sam Rački kad informira, gdje se nalaze Bijači, kaže: »Biachi, villa prope Salonam«.[45] Sve u svemu iako postoji zbrka, njome se ipak odaje, da iza vijesti stoji bar približno vjerojatna pozadina historijske stvarnosti. Mi se, naravno, iz navedenih razloga u našem pitanju moramo držati Solina.

Sada da se osvrnemo na navedeni otok. Već po tomu, što kod Bijaća ne postoji uopće nijedan otok, otkriva se, da se vijest na Bijaće ne može nikako ni odnositi, te nam ne preostaje drugo, nego da zaključimo, da se tu ipak krije samo solinski Otok. Tomu otoku ne nalazimo vlastitog imena u drugim srednjovjekovnim dokumentima, već se on bilježi općenito kao »insula«,[46] a hrvatski Otok (Atago,[47] Ottaz,[48] Otoch[49] ...). Čudno je, da bi se tek u ovoj vijesti prvi put sreli s njegovim pobližim imenom »Metabure«. Lucius to prenosi sa »Metubari«,[50] kao da je u prvom obliku osjetio metatezu za otok Metubarbis. Ovaj otok Metubarbis javlja se samo jednom, i to u starom vijeku. Navodi ga Plinije, kao »insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima«,[51] a ubicira se u zemlji Breuka, u donjem porječju Save.[52] Inače Ivan Tomko Mrnavić navodi, da je kralj Vladislav oslobodio od Turaka tvrđavu Šabac, koja da je bila načinjena na jednom otoku u Savi, a taj da se nekoć zvao Metubari.[53] Klaić pak imenom Metubaris označuje pritoku Bosuta.[54] Iz svega dakle izlazi, da se otok pod ovim imenom spominje u starom vijeku i da se on nalazio na području dubokog kontinenta, te se ovo ime ne može

ticati ni Bijaća ni solinskog Otoka. Nu ne može li se ovdje nabaciti pomisao, da bi ovaj »Metabure« mogao biti metateza za Metubare, što bi značilo Međubare (= među barama)? Naš palatal »đ« obično se prenosio na strane jezike sa »t«. Ovomu za potvrdu donosim analogan topografski primjer. U Alberghettijevu katastiku sinjskog teritorija[55] nalazi se ubilježeno: »In Zelovo na Metugorie« (u Zelovu na Međugorju). Možda je bilo prigode, da se jedno vrijeme solinski Otok nazove Međubare, pa makar ga tako oslovio i pojedinac, koji je prenosio ovu vijest. Naime na ovom mjestu rijeka Jadro je mijenjala svoj tok, a kod mijenjanja često nastaju mlake, pa je odatle moglo nekomu izgledati, da je otok među barama, te ga po tomu tako i nazvati. No budući da o tomu nismo u stanju ništa sigurno ustvrditi, za nas ostaje ipak važno, što se, bez obzira na ime, ipak spominje odgovarajući hidrografski objekt, koji se uz ostale oznake može odnositi samo na Solin.

Sada kad su učvršćene dvije lokacije, naime Solin i Otok u njemu, ne možemo ovu topografsku koincidenciju pripisivati pukom slučaju. Ne, to više, što se ona učvršćuje i navodom trećeg topografskog objekta, a to je jedna crkva na otoku. Tu crkvu Lukarevićeva vijest nazivlje sv. Antunom, dok Toma Arcidakon navodi dvije: sv. Marije i sv. Stjepana. Nastaje samo pitanje, komu vjerovati što se tiče naziva. Arheološka iskapanja nisu ništa doprinijela razjašnjenju imena crkava na Otoku. Ali zato mi imamo drugo svjedočanstvo, koje potvrđuje Tomu. Katić je pronašao g. 1929. u arhivu biskupske kurije u Splitu dokumenat iz g. 1397. u kojemu stoji: »... insula in qua existunt ecclesiae B. Virginis et Sti. Stephanis ...« i dokazao, da su se obje crkve nalazile na danas zvanom Gospinom otoku u Solinu.[56] Prema tomu ovdje nema mjesta nazivu sv. Antuna, i onda se ne može zaključiti drugo, nego da je u Lukarevićevoj vijesti netočno navedeno ime titulara jedne crkve. Radi se dakle o jednostavnom brkanju, koje nastaje lako i svaki dan kad crkva nije subjekt, te nema važnog značenja zato, što njeno ime igra sporednu ulogu, kao što je i ovdje slučaj.

Društvo Bihać potaknuto rezultatima Katićeve rasprave povjerilo je g. 1930. danskom arhitektu i arheologu E. Dyggveu, da izvrši iskapanja u unutrašnjosti današnje župske crkve na Gospinom otoku. Ispod sjevernog zida te crkve zapaženi su ostaci male kapelice, a zatim su se ispod pločnika doista pronašli temelji jedne crkve iz starohrvatskog doba, koji teku gotovo paralelno s ostacima one, koju je g. 1898. otkrio Bulić.[57] Karaman tvrdi, da se našla i grobnica prividno iz ranog srednjeg vijeka, i to u prostoru predvorja novootkrivene crkve, ali da su u njima bili pokopani mrtvaci iz mnogo kasnijeg vremena. Dalje kaže, da je ipak po tehnici, materijalu, položaju i osnovi jasno, da je ta crkva bila građena u isto vrijeme i po jednoj jedinstvenoj osnovi i zamisli kao i ona susjedna, koju je otkrio Bulić, te da je time više nego vjerojatno, da se uspjelo ustanoviti položaj i pronaći ostatke Jelenine zadužbine.[58] Pronalaskom te crkve nastalo je sada pitanje, koja je crkva sv. Marije, a koja sv. Stjepana. Karaman,[59] Grgin[60] i Dyggve[61] držali su, da je novopronađena crkva pripadala sv. Mariji, a ona prije pronađena sv. Stjepanu, dok Katić tvrdi obrnuto s razlozima, koji više uvjeravaju.[62]

Ako i nismo na čistu s tim, koja je crkva komu od ovih dvaju svetaca bila posvećena, za naše pitanje je važno, da je bio na čistu Toma, kad onako navodi, gdje su se ovdje pokapali kraljevi. Važno je i to što, dosljedno prednjem izlaganju, ono »dove si sepelivano i re del paese« u Lukarevićevoj vijesti u stvari odgovara Tominu »cum pluribus aliis regibus et reginis«, to više, što jedan navod nije zavisan od drugoga. Prije se, po Tomi, izričito znalo za ime

samo jednog vladara, koji je ovdje bio pokopan, naime za Krešimirovo. Arheološka otkrića iznijela su i drugo ime – Jelenino. A sada po Lukarevićevoj vijesti utvrđujemo, da je tu bio pokopan i Zvonimir. Tako su izbavljena iz zaboravi imena još dvaju vladara ovdje sahranjena, preko kojih je Toma anonimno prešao, davši im samo mjesta u izreci »cum pluribus aliis regibus et reginis«.

Ali Toma bi ipak u stvari, samo indirektno potvrdio ime Zvonimirovo s tim, što je u sastavku HSP iznio tekst njegova epitafa, koji se morao nalaziti nad grobom, a taj je grob, sad po Lukarevićevoj vijesti znamo, morao biti s drugim kraljevskim grobovima, iz svega izlazi u Solinu. Nalazio se dakle nadomak Tomi, koji i sam tu navodi kraljevsko ukopište, što je sigurno i vidio, jer su te crkve još i u njegovo doba bile vlasništvo splitske metropolije,[63] koje je on bio naddakon, dapače i nesuđeni metropolita. Solin i onako nije daleko od Splita, dakle od mjesta za koje je već dokazano, da iz njega sigurno potječe građa u HSP. Drži se, da je Toma bez sumnje vidio Krešimirov grob,[64] a onda je u istoj crkvi mogao vidjeti i Zvonimirov, te prepisati s njega epitaf. Šišić kaže, da je Toma nesumnjivo poznavao »nadgrobnu ploču« (natpis je bio urezan na bočnoj strani sarkofaga) kraljice Jelene, ali je dopustio vjerojatnost, da su prije Tomina pisanja (1260–1268) Tatari mogli g. 1242. razlupati i opljačkati sarkofag, te bi onda Toma o kraljici Jeleni pisao napamet, *po sjećanju iz onoga vremena, kad je taj natpis stajao, a on ga čitao.*[65] Katić otklanja ovu hipotezu tim, što dokazuje, da su obje crkve g. 1397. bile još čitave, dakle da su preživjele provalu Tatara.[66] Za nas je glavno što izlazi, da se epitaf nalazio u neposrednoj blizini Splita, odakle je njegov sadržaj mogao doći do Tome, a kada i na koji način, ne možemo ustanoviti. Uostalom to ne možemo znati ni za drugu građu, a ipak činjenica, što se uzela u HSP iz prepoznatog centra, učvršćuje vjerodostojnost svega.

5. Nakon svih tih tvrdnji ne može postojati razlog sumnji, da se epitaf jednostavno izmislio. Inače kod nas nema primjera, da su se epitafi izmišljali *u srednjem vijeku,*[67] *i zato nije moguće, da ga je netko izmislio prije Tome,* kao i to, da bi ga izmislio sam Toma. Naprotiv znamo, da su se prije Zvonimirova doba, za njega i poslije njega, pravili kod nas epitafi i u prozi[68] i u stihu.[69] Štaviše imamo dokaza, da je baš u Zvonimirovo doba bilo težnji za kvalitetom u poetici, jer je njegov savremenik, splitski nadbiskup Lovro, zamolio Adama Parižanina, da mu opjeva pasije sv. Dujma i sv. Staša, a ovaj »Ymnos etiam composuit, et quicquid de beato Domnio musice canitur, metrico sermone conscripsit«.[70] *Isto tako ne može ostati na snazi Karamanova* pretpostavka,[71] a zatim Grgecova tvrdnja,[72] da bi jedan te isti pjesnik sastavio epitaf Zvonimirov i kneza Mladena III. Šubića oko sredine XIV. stoljeća. Usprkos Grgecovim ničim potkrijepljenim tvrdnjama, da ovaj epitaf nikada nije resio Zvonimirova groba,[73] on je ipak našem pitanju prinio svoj obol na taj način, što nam je dao književnu i metričku analizu Zvonimirova epitafa. Upozorio je naime na to, da ova dva epitafa otkrivaju velike stilske i frazeološke sličnosti, da *imaju čak isti broj stihova, kao i to, da je u oba epitafa* glavna misao ista dodajući, da psihološka analiza utvrđuje jednako nizanje asocijacija.[74] Ako je tomu tako, onda izlazi potpuno jasno, da takvo podudaranje nije moglo poteći od jednog te istog stihotvorca, kad se zna, da je tekst Zvonimirova epitafa prenesen u HSP gotovo stoljeće prije, nego se pravio Mladenov. Prema tomu ima jedina mogućnost, da se ova sličnost protumači, a to je, da se tvorac Mladenova epitafa inspirirao Zvonimirovim, te mu mnogo i robovao. Ne *možemo znati, gdje je tvorac Mladenova epitafa vidio tekst*

Zvonimirova; mogao je to vidjeti u HSP kao i u originalu, jer je Trogir blizu Solina, u kojemu su, kako vidjesmo, još pod konac XIV. stoljeća postojale crkve sv. Marije i sv. Stjepana, gdje je Zvonimir donesen na ukop, pa se prema tomu jedino tu mogao nalaziti epitaf. Za nas je, s druge strane, veoma važan metrički podatak, koji nam je pružio Grgec. On kaže: »Nadgrobnica je spjevana u tako zvanom vagantskom stihu (Vagantenzeile), koji se počeo istom javljati, vjerojatno u drugoj polovini 11. stoljeća (kod Petra Damianija?), a svakako ga je poznavao već Abaelard (1079–1142)«.[75] Da je on dokazao, da se ovakvim stihovima počelo pjevati mnogo kasnije od Zvonimirova doba, onda bi mogla stati njegova tvrdnja, da epitafij ne može služiti kao povijesni dokaz za način Zvonimirove smrti (jer) »U doba Zvonimira takvi epitafiji nijesu postojali ni u Hrvatskoj ni u ostaloj Evropi«.[76] Ali činjenica, da je vagantski stih poznavao Abaelard, čime još nije rečeno, da je on prvi u njemu pjevao, čini metriku našeg epitafa potpuno mogućom i savremenom, što i te kako prinosi tvrdnjama o postojanju epitafa prije, nego se njegov tekst unio u HSP. Jedno je sigurno, a to je, da naš epitaf potječe iz nešto odmaklog vremena poslije Zvonimirove smrti. Na ovaj zaključak nas upućuje sam tekst u njemu: »Nam regnis solemnia prima que fuere, nunc honor et gloria simulque ruere«. Tu se dakle već zna za potamnjelu slavu kraljevstva, a to je dokaz, da je proteklo neko vrijeme od kraljeve smrti, da je bar rasap države bio u procesu, ako ne i svršen čin. Ovoliko se samo smije reći o kasnoj pojavi epitafa. Uostalom poslije ćemo se sresti s prilikama, koje odgovaraju mogućnosti njegova kasnijeg postavljanja.

Da rekapituliramo.

Zvonimirov epitaf nalazi se zabilježen u prijepisima HSP, kojih original potječe iz XIII. st. i nije interpolacija XVI. stoljeća. Uvršten je kao građa u sastavak, koji ima narav koncepta skupa s ostalim dokumentima, od kojih se neki dadu kontrolirati, bilo po specifičnim oznakama, bilo po tomu, što su se istovetni pojavili drugdje. Izbor epitafa kao građe garantiran je kriterijem Tome Arcidakona, jer nema sumnje, da ga je on unio u svoj koncept. Porijeklo građe je pretežno iz Splita, a naš epitaf iz bližnjeg Solina, gdje je bila crkva-mauzolej sv. Stjepana, u kojoj je među kraljevima bio pokopan i Zvonimir, te se tu morao nalaziti njegov epitaf. Činjenica, što se zna za porijeklo građe, čini sastavak još vjerodostojnijim. Epitafi su se pravili u Zvonimirovo doba, a nemamo dokaza, da su se oni u srednjem vijeku kod nas falsificirali, štaviše vagantski stih, u kojemu je sastavljen, savremen je vremenu Zvonimirove smrti.

I dok se sva dosadašnja razlaganja među sobom vežu, osvjetljuju i upotpunjuju, a s druge strane nema, ne samo ekvivalentnih, nego ni izdaleka izglednih protudokaza, dotle nema nikakva razloga da se sumnja u vjerodostojnost teksta na prepisanom epitafu, pa tvrdnje o njegovu kasnom izmišljanju padaju listom u red promašenih nagađanja. U tekstu epitafa jasno se čita, da je Zvonimir svršio nasilnom smrću, što nam je sad zajamčeno prvorazrednim izvorom.

B) Vijest

Na našu vijest osvrtalo se više puta bilo posebno, bilo u sklopu opće ocjene HSP i njegove građe.[77] Ali, osim Račkoga, nitko nije donosio tekst neposredno iz sačuvanih prijepisa HSP. Rački je to učinio u dva navrata; prvi put g. 1864. u Književniku,[78] a drugi g. 1894. u ediciji Tomine HS.[79] Nažalost nijedan put nije iznio vijest u cijelosti, te je ona takva prvi put izašla g. 1951., u mojoj radnji »Historia Salonitana maior«.[80] Ovdje sam vijest iznio ponovo označivši kursivnim slogom sve ono, što je izostavio Rački.

Kad Rački prvi put iznosi tekst završava ga rečenicom: »Qui quidem rex iam vixerat in regno suo Chroatie per annos XXXV *sanctissime* et sine heredibus«. Zatim ispušta pasus bez ikakva ortografskog znaka za izostavljanje te nastavlja: »Sliedi nadgrobnica Svinimira kralja u latinskih stihovih, zatim o kralju Ladislavu po pripoviesti samoga Tome. Pripoviest o smrti kralja Svinimira slaže se s onom u našoj kronici (= Dodatak hrv. redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina), te bih mislio, da onaj, koj je preradjivao Tominu poviest, imao je pred sobom ili našu kroniku (= DHRLjPD) ili drugi rukopis stariji iz koga je ovaj odlomak hrvatski ljetopisac priobćio.«[81] Poslije osvrta na Farlatijevo mišljenje Rački dodaje: »Stoga ja mislim, da je njetko Tominu poviest preradio početkom XVI. vieka i da je taj isti pred očima imao Papalićevu kroniku (= DHRLjPD). U toj misli potvrdjuje me i glosa pisca »quem Ungari appellarunt Zolomerium" kojom nagoviešta, da je pri ruci imao ljetopis Ugarski; znamo pako, da se ovaj oblik čita u ugarskoj kronici Ivana Turocza: „cum enim rex Zolomerius sine liberis decessisset (Chron. Hungar. ap. Schwandtner I. 130)". To sve neda se složiti s mnienjem Farlata o starini rečene poviesti (=HSP)«.[82] U drugom dijelu iste rasprave Rački se osvrće opet na HSP i za vijest o Zvonimirovoj smrti kaže: »Rieči, koje se u tom rukopisu čitaju o smrti kralja „Zvonimira", naveo sam u pomenutoj raspravi (= već navedeni dio u „Ocjeni"); što dalje sliedi (str. 140–142[83]) izvadjeno je iz gl. XVII poviesti Tomine po rukopisu Vatikanskom,[84] od koga se razlikuje navodeć, da je sestra Ladislava kralja, a supruga Zvonimira pozvala svoga brata u pomoć poslie smrti muža u čem se slaže sa Turoczom (Chron. Hungar. P. I. c. 56 ed. cit. p. 130). Vriedno je ovdje prepisati tobožnji Epitaphium Suonimeri regis Croatorum ...«[85]

Rački ovdje očituje, da je vijest skrpljena kompiliranjem triju sastavaka: Tomina, ugarskoga odnosno Thuroczijeva i anonimnog auktora DHRLjPD. Nema sumnje, da ga je na ovakvo kombiniranje, koje je preraslo u tvrdnje, naveo sud o kasnom postanku HSP. Naravno da sve to otpada samim tim, što je dokazano, da je HSP starija od sva tri navedena djela.

Ali i bez ove konstatacije mogu se staviti neki prigovori sudu Račkoga. Iz teksta HSP ne izlazi izričito, da se auktor služio kojom ugarskom kronikom. Nema sumnje, da je jak poticaj pomisli na upotrebu ugarskih kronika izazvao pasus »rex Suonimir, Croatorum rex quem Ungari appel-

larunt Zolomerium«. Moglo se naime činiti, da je pisac HSP time, što navodi, kako Ugri zovu Zvonimira, to doznao čitajući ugarske kronike, pa se tako odati, da se njima služio. S druge strane ugarske kronike imaju verziju o traženju pomoći Zvonimirove udove od svoga brata kralja Ladislava, što od naših kronika ima samo HSP, pa je laka pomisao, da je ta verzija preuzeta iz njih. No, da li je to baš tako, trebalo je dokazati. Rački ne navodi izričito, koje bi to bile ugarske kronike, tek ih spominje općenito, ali po tomu, što spominje samo Thuroczijevu, a u njoj su oba ova momenta navedena, čini se, da je ipak na njoj razgradio svoj sud. Ako se u našem pitanju, a tako doista izgleda, oslanjalo samo na Thuroczija, to znači mnogo zato, što je on pisac XV. stoljeća, pa se tom činjenicom spaja misao, da je HSP mlađa i nije isključeno, da je samo uvjerenje, da je HSP mlađa od otkrića DHRLjPD, dala Račkomu povoda, da najprije pomisli na Thuroczija, to više, što se kod njega susreće i oblik imena Zolomerius. Međutim je dokazano, da je Thuroczi stariji period svoje kronike sastavio posrednim ili neposrednim plagiranjem Cronicon *pictum Vindobonense*, koja je načinjena g. 1358. i opet na osnovu raznih starih kronika.[86] Ovim je rečeno, da je mogućnost srodnosti ovih navoda mogla proisteći iz kronika, koje su starije od Thuroczijeve, pa čak i Cronicon pictuma. Naravno, to sve može stati samo teoretski, a preuzimanje iz ugarskih kronika još ničim nije dokazano. Ako dvije vijesti o istome govore isto, ne može se odmah izvesti zaključak, da je jedna od druge zavisna. Zar ne može jedan te isti događaj biti zabilježen od više pisaca, u više krajeva, u istom ili različitom vremenu, a da jedan od drugoga nisu ni o čemu zavisni? Njihovo podudaranje ne mora zavisiti samo od plagiranja, nego i od istinskog prikazivanja događaja, i koliko je to podudaranje jače, toliko je čin, o kojemu pričaju vjerodostojniji. Sasvim je nešto drugo, ako se u jednoj partiji prikazanoj u više sastavaka nazire ista koncepcija, isti red i način pisanja, što u našem pitanju nije slučaj. Stoga ne vidim razloga, zašto bi navod o traženju pomoći Jelene od svog brata bio zavisan od ugarskih vijesti, kad se o takvom krupnom događaju mogla sačuvati verzija u kraju, odakle je Jelena tražila pomoć, a u blizini kojeg se pisala HSP.

Što se tiče pojave oblika imena »Zolomerius«, mora se istaknuti, da je upadno to, što se taj oblik napomenuo samo jednom, dok se, što u vijesti, što u epitafu nalazi osam puta zabilježeno Suonimir, Suonimirus ili Suonemerius. Uz to oblik Zolomerius je naveden s izričitom ogradom, da ga tako nazivaju Ugri. Da je bio znatan utjecaj ugarskih kronika vjerujem, da bi se oblik Zolomerius češće javljao, ali po tomu, što se nalaze drugi ispravniji oblici imena, vidi se, da je vijest o Zvonimirovoj *zgodi crpljena na podacima druge provenijencije*. Uostalom, Tomi Arcidakonu nije bilo teško čuti »madžarski« oblik imena Zolomerius od samog njegova nadbiskupa Rogerija, koji je bio Madžar i bavio se pisanjem historijskih zgoda, te nam ostavio »Carmen miserabile«. Šišić dapače drži, da je baš taj Rogerije bio onaj, koji je Tomu nagovorio na pisanje njegova djela.[87] U svakom slučaju, ako je Toma nuzgred spomenuo, kako Zvonimira nazivaju Ugri, ne izlazi zaključak, da se po-

služio ugarskim kronikama, a sve da i jest, nije istina, da se morao poslužiti upravo onom partijom, koja bi govorila o njegovoj smrti; prema tome nemamo dokaza, da je baš vijest o njegovoj nasilnoj smrti preuzeta iz ugarskih kronika.

Što se tiče navoda Račkoga o preuzimanju jedne partije iz DHRLjPD to ćemo riješiti s pitanjem njihove općenite srodnosti, a za sada ćemo se zadovoljiti utvrđenom činjenicom, da je HSP starija od DHRLjPD, a to znači, da naša vijest nikako nije mogla biti preuzeta odavle.

Nego, Rački se najviše približio pravom porijeklu vijesti iako to nije ni osjetio onda, kad je u njoj naslutio nešto Arcidakonovo. On izričito kaže, da je navod o kralju Vladislavu (učinjen) po pripovijesti samoga Tome. Ako ih usporedimo, vidjet ćemo, da su povezani. Ovdje ćemo iznijeti pasuse, koji su sadržajem i riječima ne srodni, nego gotovo identični:

HSP	HS (Glava XVII)
... rex Suinimirus decesserat sine heredibus, deficiente toto regali sanguine ...	... rex Suinimirus mortis debitum soluit, nullumque sue posteritatis heredem relinquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia ...
... inflati ambitione regnandi. Ita quod inter ipsos emersere innumerabiles rapine, proditiones, cedes, omnium facinorum seminaria, alter alterum insequendo, invadendo, trucidando et omnia nefaria in alterum exercendo, quotidie non solum fiebat, sed augmentabatur ...	... modo ille regnandi ambitione sibi terre dominium vendicaret, innumerabiles rapine, predationes, cedes, et omnium facinorum seminaria emerserunt. Alter enim alterum insequi, invadere, trucidare, cotidie non cessabat ...
... Tunc rex Vulandislavus, sine mora aliqua, congregato magno exercitu, venit et occupavit totam terram a Dravo flumine usque ad Alpes que dicuntur ferree. Post hoc transivit Alpes et cepit impugnare munitiones et castra cum multa sanguinis effusione ...	... His ergo Vladisclavus rex inductus consiliis, absque mora coadunato exercitu copioso, venit et occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad alpes, que dicuntur ferre nullo obice resistente. Post hec transivit alpes et cepit impugnare munitiones, et castra, multaque prelia comitere ...[88]

Ovo otvoreno podudaranje dvaju tekstova u stvari predstavlja samo jednu iznesenu čest odnosa, kojim su inače prožete čitave partije HSP i HS, na temelju čega je, uz ostalo, i utvrđeno, da je HSP sastavak prve Tomine ruke, i odavle da je potekla završna redakcija HS. Ovdje leži samo jedan od mnogih dokaza prerađivanja i prestilizacije, što od koncepta k definitivnom redigiranju čini svaki autor. Tada se prestilizira, ispušta i dometće, a baš odnos naše vijesti u konceptu prema kasnije obrađenoj glavi XVII. HS nosi u sebi sva tri ova momenta: 1. prestilizaciju, koja se vidi iz gornjeg uspoređivanja tekstova; 2. ispuštanje vijesti o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, kao i poziv Jelene bratu Ladislavu, te povraćanje upokorenog kraljevstva njoj; 3. dometanje ili za-

mjena se očituje po tomu, što u HS ulazi druga verzija, prema kojoj je jedan slavonski magnat nagovorio Ladislava, da zauzme Hrvatsku.[89] Radi se dakle o jednom jedinom autoru Tomi Arciđakonu, koji u svom konceptu nosi našu vijest i nema govora o nekim trećim dopunama i dopuniteljima, kako je držao i drugima sugerirao Rački.

Trideset godina poslije, u Račkoga posmrtnoj ediciji HS ponovo izlazi naša vijest, ovoga puta za tri rečenice duža.[90] Rački ju je popratio s navodom: »In cod(ice) barberino sequitur hocce *profusius additamentum desumptum e chronici croatico* (ed. Crnčić c. XXVII. p. 32.)«[91] Rački *dakle odlučno tvrdi, da je vijest u* HSP raširenu dodatak, koji je uzet iz DHRLjPD. Dosljedan toj tvrdnji, on iznosi tekst vijesti samo do momenta Zvonimirove smrti u njoj i k tomu dodaje još epitaf. Ovaj put ne spominje Tomu, Thuroczija ili ugarske kronike, i sad ne znam, da li se je on prijašnjeg mišljenja ovako šutke odrekao, ili ih nije spomenuo zato, što – osim imena Zolomerius – nije u tekstu iznio one navode, na koje je bio oslonio mišljenje, da pripadaju drugim autorima. S druge strane ne znam, zašto Rački navodi, da je »profusius additamentum«, ako se to ne odnosi na ona proširenja, za koja je on držao, da pripadaju Tomi i Thurocziju. Inače je partija vijesti, koju ovdje iznosi Rački u usporedbi s onom u DHRLjPD, mnogo sažetija i s obzirom na to »profusius additamentum« nikako ne stoji. A opet, njegovo podvlačenje sa »hocce« ne bi govorilo, da se to odnosi na drugo, nego samo na iznesenu čest vijesti. Svakako Račkijevo prijašnje mišljenje nije lako uskladiti s kasnijim, a čini se najvjerojatnije, da je tom neskladu Rački sam izbjegao na taj način, što je iznoseći vijest iz HSP izostavio sve ono, što u biti ne postoji u DHRLjPD, pa je onda nesmetano mogao ustvrditi, da je vijest u HSP »additamentum desumptum e chronico croatico«.

Ali, da nezgoda bude veća, osim izostavljenog posljednjeg dijela vijesti Rački je u prvom njenu dijelu dao ortografski znak nekog izostavljanja, što je učinjeno sa četiri točkice,[92] a to je nepodesno, jer čitalac pomišlja, da se radi o maloj lakuni, kojoj se mogu pripisivati jedna, dvije riječi. K tomu, to je učinjeno na nezgodnom mjestu, naime iza »in regno Croatiae ...«, da čitalac s lakom misli popunjuje lakunu sa »et Dalmatiae«, pa dalje ne vodi brige. Međutim, u stvari se radi o izostavljanju velikog i važnog pasusa, koji je ovdje iznesen na način, kako smo prije naveli. Zrake naučnog nimbusa Račkoga držale su dugo vremena pod sjenom svaku pomisao na sumnju u njegovo metodično izdavanje historijskih dokumenata i zapisa, pa se nije moglo očekivati, da bi prigodom običnog iznošenja jednog teksta toliko izostavio na svoju ruku. Tako je ovaj važan pasus, u kojem se iznose historijske činjenice, a koje se dadu uporediti s drugim podacima, bio lišen svakog osvrta; ma da je Šišić naglasio, da je pomno proučavao rukopise HSP u Rimu mjeseca marta 1914.,[93] on se ipak na nj nikada nije osvrnuo. Šišić se međutim potpuno oslonio na Račkoga, kojeg je s razlogom neobično cijenio, te u svojoj radnji »O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira« nije našao za zgodno, da ovu vijest uopće spomene, makar mu je bila na umu, čim je iznio epitaf, koji je s viješću tekstovno povezan. Nema sumnje da je na to

djelovala prejudicija Račkoga, da je vijest preuzeta iz DHRLjPD, a razumije se, i opća ocjena kasnog postanka HSP. Kasnije Šišić to sam potvrđuje riječima: »Ovaj danas izgubljeni spljetski rukopis (= HSP) – možda isti, što ga Farlati spominje – nije opet mogao biti stariji od drugoga decenija XVI. vijeka, kako to dokazuje pomenuta bilješka o prijekoj smrti kralja Zvonimira, koja je učinjena po hrvatskoj redakciji »Ljetopisa popa Dukljanina«, donesena u Spljet tek nešto prije godine 1510.«[94]

Koliko je Račkoga nemetodičan[95] način prenašanja teksta omogućio različito interpretiranje, najbolje će nam posvjedočiti posljednji osvrt na vijest, koji je učinio N. Radojčić. On je prenio vijest od Račkoga, a da, kao i svi drugi, nije ni primijetio, pa nije pridao važnosti onoj na izgled nedužnoj lakuni, te se o vijesti izrazio ovako:

»Pošto je bitna osobina legende da je tim jednostavnija što je starija a sve kitnjastija i punija pojedinosti što je mlađa, to je lako moguće – više ne smem reći – da je najstariji oblik legende o smrti kralja Zvonimira sačuvan kao dodatak u rukopisu preudešavanoga dela Tome Arcidakona, iz početka XVI. v., sačuvanoga u biblioteci Barberini. Obično se misli da je ovaj dodatak izvod iz hrvatske legende. Ja nisam uveren da je takav odnos tačan. Možda su nam stariji elementi legende ovde održani. Kada bi bilo više varijanata legende o smrti kralja Zvonimira do danas sačuvanih, onda bi se dalo s više sigurnosti reći u kojoj su sačuvani prvobitni motivi legende. Ja moram samo upozoriti kako je sasvim pogrešno shvatanje da kraća redakcija legende mora biti izvod iz opširnije. Redovno je obratan slučaj. U ovoj prilici nemoguće je besprikornim naučnim metodom odrediti u kojoj su verziji elementi legende o smrti kralja Zvonimira stariji. To će, uzdam se, i sami čitaoci osetiti iz latinskog dodatka o smrti kralja Zvonimira, dok je epitaf, koji za njim dolazi, nesumnjivo mlađi. (Slijede tekstovi vijesti i epitafa po Račkomu). Ova latinska beleška, kako se vidi, ne slaže se potpuno s hrvatskom legendom o smrti kralja Zvonimira. Pre svega hronološki ne. Latinski sastav baca smrt Zvonimirovu u doba oko 1100 god., dok se po hrvatskoj legendi ona dogodila 1079. Da li je godina popravljena ili pokvarena? Pre će biti da je popravljena, jer je njen pisac znao kada su počeli krstaški ratovi, pa bi to govorilo da je ova latinska beleška mlađa od hrvatske legende. Iz latinske legende jače se oseća papina i carska zapovest Zvonimiru nego iz hrvatskog teksta, po kom bi glavna odluka bila u rukama plemića. Pisac latinske beleške bio je bolje poznat s madžarskim izvorima nego li sastavljač hrvatske legende. Po njima je napisao da je Zvonimir bio oženjen kćerkom kralja Bele, dok je po hrvatskoj legendi Bela I. osvetnik mučeničke smrti Zvonimirove. Hronologija i genealogija su u latinskoj belešci bolji nego li u hrvatskoj legendi; hronologija, naravno, nije potpuno dobra. Latinska beleška nije bez zanimljivosti, dok je epitaf jednostavno književno vežbanje. O postanku latinskog kratkog sastava o smrti kralja Zvonimira mislio je F. Rački na dve mogućnosti, da je naime, »ili iz Papalićeve hronike ... ili

iz izvora s ovom hronikom zajedničkoga«. Moje se mišljenje ne udaljava mnogo od ovoga.«[96]

Nema sumnje, da je Radojčić u neku ruku sačuvao potreban oprez na taj način, što je uzmicao od čestih kategoričnih tvrdnji, ali je ipak u njega sve prožeto namjerom, da se poluči dojam, kako je najstariji oblik »legende« sačuvan u HSP. Pomogao se pri tomu i kratkoćom vijesti, koju je inače skratio Rački. S obzirom na to, što je držao, da je djelo preinačeno u XVI. stoljeću, dopustio je sebi da sugerira čitaocima ipak neku relativnu vrednotu vijesti, iako on sve vijesti o Zvonimirovoj smrti zove legendama, i to tvrdi. Ovim slutnjama on se ipak u nečemu i donekle približio našim tvrdnjama.

Inače se Rajdočić poslije Račkoga najviše osvrnuo na našu vijest, pa je njegovo gledište u našoj historiografiji zabilježeno kao posljednje. Međutim, najnovije konstatacije o postanku sastavka, u kojemu se vijest nalazi, prepoznavanje autora HSP i općenita ocjena djela unose radikalnu promjenu s obzirom na sva dosadašnja shvatanja o vjerodostojnosti cijelog sastavka. Napose, konstatacije iznesene u prilog izvornosti građe u sastavku, daju nam povoda da zaključimo, da se i raščinjeni tekst u sastavku osniva na izvornoj građi, makar se baš zbog te raščinjenosti njeni tragovi više ne raspoznavaju. Tako su na pr. Šišić i Klaić na osnovu raščinjenoga teksta u HS, ne znajući za uski odnos HSP i HS, naslutili, da je Toma poznavao akta splitskih sinoda,[97] a Klaić je još držao, da je Toma sastavio katalog splitskih biskupa (držim, da je imao neki sastavljeni katalog, a samo da ga je u nečemu dopunjao) i sad se dokazalo, da je on ne samo poznavao spise i katalog, nego ih je još i uvrstio u HSP.[98] Zato dobar dio argumentacije izrečene u prilog izvornosti epitafa odnosi se i na našu vijest, usred koje se epitaf nalazi. Sve će ovo, konačno, poduprijeti historijska analiza, koja nam je omogućena time, što umjesto masakriranog teksta vijesti, sada imamo pred sobom čitav.

1. *Kronologija.* U HSP stoji, da je nadbiskup Krescencije došao u Split g. 1100., a odmah zatim se navodi Zvonimirov sabor u Kosovu, za koji se izričito kaže da ga je Zvonimir sazvao oko ovoga vremena, quo quidem tempore. U definitivnoj redakciji (HS) glava XVI. završava riječima »dans eis (= legatima) presulem Crescentium, natione Romanum, virum valde egregium et omni preditum bonitate«, a zatim slijedi naslov glave XVII. i onda »Eo namque tempore rex Suinimirus mortis debitum solvit, nullumque suae posteritatis heredem relinquit«.[99] Toma dakle u obje redakcije stavlja Zvonimirovu smrt pošto je spomenuo novog nadbiskupa Krescencija, a to nije tačno. Poznato je, da je za sve vrijeme Zvonimirova kraljevanja na čelu splitske metropolije bio nadbiskup Lovro (1059–1099), te je prema tomu preživio Zvonimira. Šišić je na osnovu datiranja isprave Stjepana II. godinom 1089. tvrdio, da je Zvonimir te godine svršio,[100] a Barada to datiranje pomiče unatrag, u g. 1088.,[101] te bi se onda time pomakla i godina Zvonimirove smrti, dakle oko dvanaest godina prije Lovrine. Prema tomu kronološka griješka pripada Tomi, a mi znamo, da Toma nema uvijek jasne kronološke

orjentacije, i da zato u kronologiji hramlje.[102] Pisac kao što je Toma ili bilo koji drugi pisac njegova vremena, može da zna za mnoge događaje iz prošlosti, a da ne zna tačno godine njihova zbivanja, pa ne slabi istinitost događaja, ako ih oni postave nešto izvan kronološkog okvira. Starija generacija historika uporno je respektirala kronološku tačnost i neoprostivo se odnosila prema kronološkoj griješci, gotovo spremna, da s nje porekne vjerodostojnost navoda u kojemu se griješka nalazi, umjesto da s potrebnom širinom pristupi ispitivanju okolnosti, s kojih je ta griješka mogla nastati. Ne smije se na takve griješke gledati iz današnje perspektive, kad je zahvaljujući razvoju historijske nauke i njena metoda historik oboružan kronološkim kriterijem, pa drukčije, a često i kroz utrte putove mjeri dubinu historijskog vremena. Naprotiv, pisci Tomina doba, u kojem nije bila razvijena historijska nauka, gledali su na udaljeniju prošlost kroz guste slojeve magle, u kojoj je bilo teško, a često i nemoguće napipati kronološki put. Najmanje se s te strane smije hiperkritički gledati na čovjeka, koji se nije bavio samo historijom, nego je u prvom redu bio svećenik, bilježnik i politikant. Toma je znao, da je Zvonimir živio u vrijeme nadbiskupovanja Lovre i znao je, da je bio ubijen, no nemajući u obavještenju kronološke oznake odsudio je, dašto kako se njemu činilo, da se njegova smrt zbila odmah poslije Lovrine, te ju povezao uz nastup Lovrina nasljednika nadbiskupa Krescencija.

Jasno je, da pisac zapisa ima u prvom redu za cilj, da iznese događaj, a naravno, da pri tome želi što tačnije navesti i godinu, no ako to nije u stanju, onda taj događaj veže za druge prilike ili lica, koja oko toga vremena stoje. Zato ne smijemo kronološkoj oznaci davati prednost, jer pisac nije imao namjeru da događaj iznosi radi godine, nego radi samog događaja. Ta kakav bi mu bio cilj pisanja, kad bi, nesiguran u navodu godine, pomišljao, da mu zbog toga ne će vrijediti ono, što piše? Da je postojao osjećaj nevrijednosti zapisivanja zbog toga, što se nije na čistu s kronologijom, to bi pisce obeshrabrilo, te ne bi bili ni pisali, a baš zato, što su osjećali vrednotu historijskih događaja i bez specifičnih, čak ni pobližih kronoloških oznaka, ostavili su nam nebrojene zapise, koji provjereni sačinjavaju dio zidnog kamenja u zgradi historijske nauke. Koliko je samo moderna kronologijska disciplina registrirala kronoloških griješaka, a događaji su se ipak zbili, pa držalo se to u vremenu, za koje je kasnije dokazano da je pogrešno, ili u onomu u korist kojega je provedena korektura! Ne ćemo zalaziti u ispitivanje, što je sve djelovalo na oštar stav prema kronološkim griješkama, ali ne ćemo biti ni daleko od istine, ako napomenemo, da mnogi historici gledaju na kronološku stranu zapisa neizdiferenciranim kriterijem, kojim pristupaju na pr. rasuđivanju o kronološkim elementima u ispravama, gdje je kriterij stroži. Iz ovoga izlazi, da se prema našem anahronizmu moramo odnositi blaže, jer se on nalazi u zapisu.

Nesumnjivo je, da spajanje Zvonimirove smrti s vremenom nastupa nadbiskupa Krescencija pripada Tominoj proizvoljnosti. On se inače kronološki orijentirao prema katalozima splitskih nadbiskupa, te za

imena pojedinih prema svom nahođenju vezao i druge događaje, dašto više puta i nesretno. Uzmemo li u obzir, da je na taj način dolazio do krupnih anahronizama,[103] onda zaista nije mnogo promašio, kad je ovdje pogriješio za nekih desetak godina. Svakako je napipao vremenske konture, u koje je ubacio naš događaj, a to mu doduše nije bila ni poteškoća, kad se sam događaj zbio nešto preko jednog stoljeća prije, nego se Toma rodio. Baš ta relativna blizina Zvonimirova svršetka i Tomina života, daje nam još više prava, da Tomi vjerujemo, i zato slučajni kronološki nesklad ne smije ni prividno slabiti njegov navod, niti poricati historijsku srž u njemu.

Kad je već riječ o kronologiji, osvrnut ćemo se uzgred i na drugi navod, koji pripada ovamo. To je onaj »iam vixerat in regno suo Croatiae per annos XXXV«. Iz samog teksta nije jasno, na što se to odnosi; na Zvonimirov život ili na njegovo kraljevanje. O kraljevanju ne može biti govora, kad znamo, da je Zvonimir naslijedio Petra Krešimira g. 1075.[104] i da je svršio g. 1088. Teško je vjerovati, da se navedenih 35 godina odnosi na Zvonimirov životni vijek. Prema tom navodu značilo bi, da je Zvonimir stupio na kraljevski prijesto u svojoj dvadesetoj godini. Nu mi prije toga susrećemo Zvonimira kao bana, a ujedno i suvladara Petru Krešimiru g. 1070.,[105] pa nije moguće vjerovati, da mu je tada bilo petnaest godina. Štaviše, Zvonimir je prije toga vremena bio ban u Slavoniji, a Šišić konstatira, da se navod u Chronicon pictum Vindobonense o borbi Zvonimirovoj protiv Karantanaca odnosi na razdoblje između 1064. i 1067. g., te tvrdi, da je tada Zvonimir bio glavar sjeverne hrvatske krajine.[106] U istom pasusu kronike stoji, da se tom prigodom Zvonimir obratio za pomoć ugarskom kralju Salamonu i vojvodi (dux) Gejzi. Kronika kaže, da je Zvonimir Gejzi sororius,[107] što znači, da je Zvonimir tada bio oženjen. G. 1078. susrećemo njegova sina Radovana, gdje prisustvuje javnom činu pri obdarivanju samostana sv. Stjepana kod Splita,[108] a to znači, da mu je sin već bio poodrastao. Ne znam, na osnovu čega je Rački mogao ustvrditi, da je g. 1077. imao 13 godina.[109] Ako se Zvonimir u navedenoj prigodi prvi put spominje, to ne znači, da je tada postao ban; mogao je da to bude i prije. Svi ti krupni momenti ne bi doista govorili, da je on tada bio maloljetan. Prema gornjem izlaganju možemo dakle tvrditi, da se navedenih 35 godina nikako ne može odnositi na Zvonimirovo kraljevanje i da nije vjerojatno, da se to odnosi na Zvonimirovu životnu dob.

Ako je ovaj navod uopće tačan, onda nam preostaje da pomišljamo samo na treću mogućnost, naime na trajanje Zvonimirove intenzivne vlasti uopće. Listamo li HSP i HS, zapazit ćemo, da Toma običava navoditi, koliko je tko vremena proveo na suverenom položaju. Tako na pr. kaže: 1. za papu Gaja: »XII fere annis apostolice presidens ecclesie cum triumpho martirii perexit ad dominum«.[110] 2. za nadbiskupa Pavla: »Sedit in pontificatu annis XIIII«.[111] 3. za nadbiskupa Lovru: »Prefuit autem Laurentius salonitane metropoli annis circiter quadraginta«.[112]

Nije li išta priličnije, nego da je Toma, analogno ovomu i za Zvonimira rekao »iam vixerat in regno suo Croatie per annos XXXV sanctis-

sime et sine heredibus«. Ovo »vixerat in regno« doduše nije jasno i ne može stati na pr. za »regnabat«, a možda baš Toma nije ni htio tako ili slično napisati, jer se to ne može poklapati sa naznačenih 35 godina. Nije isključeno, da je Toma odnekuda znao za Zvonimirovu trostepenu vlast (ban Slavonije, ban-suvladar Petra Krešimira i konačno kralj) i da je znao, da je to sve skupa makar i otprilike trajalo 35 godina, pa u tom smislu naveo »vixerat in regno«. Ovo se ne kosi s otvorenim pitanjem vremena Zvonimirova nastupa na bansku čast, pa se Tomin navod mogao približiti istini to više, što ga još ne može isključiti nikakav protudokaz. Iako za naše pitanje ovaj detalj nije uopće važan, ipak se on, zbog toga, što bi donekle doprinosio Tominoj općoj informiranosti o Zvonimiru, ne bi smio odbaciti. Ja sam se na nj osvrnuo koliko radi općenite analize vijesti, toliko i da ga istaknem zato, što ćemo ga sresti i u drugoj vijesti po čemu će se, uz ostalo, prepoznati njihova povezanost.

2. *Oblik imena.* Ime kralja Zvonimira susrećemo u dokumentima i vijestima u različitim oblicima:[113] Vidimo, da se Zvonimirovo ime u dubljoj prošlosti nalazi ubilježeno većinom u latinskim tekstovima, a samo dva puta u hrvatskim. Pod utjecajem latinskih listina, koje su savremene Zvonimirovu vremenu, i na osnovu Miklošićevih etimoloških dedukcija Rački se zalagao za oblik Svinimir kao pravi,[114] što su usvojili primjerice Klaić[115] (koji se zatim koleba između oblika Svinimir i Zvonimir,[116] a kasnije potpuno usvaja ovaj drugi[117]) i Virag.[118] Inače su se i drugi pozabavili oblikom imena,[119] naročito pri čitanju Bašćanske ploče,[120] no ipak je prevladao oblik Zvonimir, kako se nalazi u hrvatskim tekstovima.[121] Radojčić tvrdi, da je oblik Zvonimir (Suonimir), koji donosi Lukarević, i preko njegova djela ulazio u učenu književnost, a zatim da je tomu pomoglo i otkriće Bašćanske ploče.[122] Ja bih bio skloniji držati, da je oblik, koji se nalazi u hrvatskim tekstovima, izvoran t. j. da je korijen s vijeka na vijek živio u našem jeziku o čemu svjedoči paralelna latinska varijanta Suonimir, Suonemer ... koju ima i naša vijest. Ta se naime varijanta, između svih ostalih latinskih, jedina može kontinuirano pratiti, a zaista se ona ne bi nevezano dugo ponavljala, da se nije prenosila iz našeg izgovora »Zvonimir«. Pravi oblik i najbliže varijante mogu se pratiti ovako: Oko početka XII. st. na Bašćanskoj ploči i na epitafu, u sredini XIII. st. u našoj vijesti, u sredini XIV. st. u krivotvorenoj ispravi s tobožnjim datumom od 12. III. 1077., koja se tada falsificirala, a u tom stoljeću nastaje i DHRLjPD. Na početku XV. st. na ostrvičkom natpisu. Ne znamo, iz kojeg stoljeća potječe Lukarevićeva (1551–1615) vijest, no vrlo je vjerojatno, da ju je on preuzeo iz izobličene usmene predaje, odakle je u drugom jeziku Lukarević prenio ime sa »Suonimir«. U početku XVI. st. otkriven je DHRLjPD i otada se, naročito pošto ga je Lucius štampao u De regno, oblik Zvonimir širio u literaturi.

Iako ne mogu zalaziti u jezična pitanja, ne mogu ostaviti po strani misao, da sve ove različite varijante potječu od toga, što se strana pera muče, kako da prenesu njima naš izgovor, i da zatim zaključim, da su svi jedno htjeli reći, samo su, glede izvornijeg oblika, bolje prošli oni,

koji su se uspjeli više približiti narodnom izgovoru. Poznato je, da su brojne varijante za jedno lično ime ili toponim veoma česta pojava u tekstovima na stranim jezicima i rijetko kad bismo mogli znati, koja je od njih pravilna, ako ih ne kontroliše duh našeg jezika. Tako na pr. za Čačvinu, sredovječnu utvrdu južno od Sinja, nalazimo mnoge oblike,[123] a ipak su najbliži ono, koje kontroliše ovaj davni[124] i sadašnji hrvatski naziv.

Nego, ne ulazeći u to, koliko su osnova imali Klaić i Virag,[125] kad su Zvonimirovo ime po sličnosti povezivali sa Zvornikom u Bosni, ja ću ovdje iznijeti drugi dokaz u korist prednjeg izlaganja, a taj je najbliži našem primjeru. Radi se o analognom korijenu u toponimima Zvoničac[126] (negdje u okolici Šibenika), Zvončac u Splitu[127] i Zvonigrad u Lici,[128] nedaleko vrela Zrmanje, a blizu dalmatinske međe. Ovaj posljednji toponim na sreću navodi baš Toma Arcidakon, te u njegovoj HS stoji »Suinigrado«,[129] a Rački dodaje, da u drugom vatikanskom rukopisu HS stoji »Suonigrado«.[130] Dakle ista igra pera, jedan te isti korijen prenesen kao i kod Suonimir, Suonemer, Suinimir, k tomu navedeni od jednog te istog pisca, ne mogu nas ni na što drugo navesti, nego da per analogiam zaključimo, da nam stari hrvatski naziv Zvonigrada (koji se nikad nije zvao Svinigrad) osigurava pravilnost naziva Zvonimir. Njemu se, već prema ključu izražavanja u stranom jeziku, ipak Tomini oblici najviše približuju u HSP i HS i, što je važno, naročito u obliku na epitafu, a sve to ne ide na uštrb dosadašnjih obrazlaganja o dodiru HSP s izvornom jezgrom.

3. *Zborovanje.* U našoj se vijesti kaže, kako je Zvonimir naredio, da se sakupe na Kosovo svi: odličnici (nobiles), vitezovi odnosno junaci (strenui) i ljudi vješti oružju. Ako se ovo tekstualno shvati, onda bi se ovdje radilo u neku ruku o sazivu širokog ratnog vijeća, jer prisustvuju svi oni, koji rukuju oružjem. Poznato je iz naših dokumenata, da su vladari imalo važnije odluke donosili u prisustvu i sa suglasjem šireg foruma.[131] Tako isto nalazimo, da narod prisustvuje u javnim prigodama, kao na pr. g. 1076. za krunidbe Zvonimirove u Solinu,[132] g. 1076. kod potvrde darovštine crkve sv. Jurja u Putalju i njenog posjeda splitskom nadbiskupu,[133] g. 1086. za posvete neke crkve sv. Marije u jednom kraljevskom selu[134] i g. 1088. za boravka kralja Stjepana III. kod Šibenika.[135] Vidimo, da su za posljednjih vladara skupštine upravo učestale, pa je to vjerojatnije, da se i ovom prigodom održalo zborovanje, kad je imala biti donesena do tada neobična i vrlo odgovorna odluka o učestvovanju u vojni, koja se imala voditi tako daleko od zavičaja, o čemu svakako nije mogao odlučivati sam kralj. Iz svega toga se jasno vidi, da akt zborovanja odgovara nutarnjem uređenju hrvatske države u Zvonimirovo doba, i prema tomu navod o sazivu zbora ne može biti jednostavno izmišljen. On stoji dakle u historijskom okviru, pa nam u nizu ostalih utvrđenih pojedinosti osnažuje autentičnost vijesti.

4. *Illyrica lingua.* Na osnovu toga, što se u tekstu vijesti na jednom mjestu nalazi ubilježeno »Illyrica lingua« poricala se ranija pojava HSP navodno zato, što prije XV. stoljeća Latini za hrvatski jezik ne upo-

trebljavaju izraz »Illyrica«, nego »Sclavonica«, »Sclavinica«.[136] Međutim je dokazano, ako se izraz »illyrica« nije rabio u XIII. stoljeću, kako je onda moglo doći do zamjene za »sclavinica«, te nam naziv »illyrica lingua« ne predstavlja zapreku u određivanju starosti HSP, pa to ne slabi vjerodostojnost naše vijesti.[137]

5. *Topografija.* U vijesti stoji, da se zborovalo u mjestu, koje se ilirski, t. j. hrvatski zove Kosovo, gdje se kaže mjesto Pet crkava. Ime Kosovo je zoološko i dolazi od ptice kosa (lat. merula), onako kao Turopolje, Turjaci (kod Sinja), Turić (kod Knina), koji se nazivlju po turu (lat. urus, bos primigenius). Kao što imamo više toponima nazvanih po turu, tako ih imamo i po kosu. Meni su poznata četiri: Kosovo polje znamenito po bici g. 1389. u Srbiji, Kosovo polje kod Knina, Kosovo na Rabu[138] i Kosovo na Olibu.[139] Ne treba ni spominjati, da ovdje dolazi u obzir samo Kosovo kod Knina. No to Kosovo nije mali lokalitet u smislu naselja, nego je to čitavo, plodno, krško polje, a na njemu ili bolje oko njega, prileglo je danas osam sela,[140] od kojih se nijedno ne zove Kosovo.[141] Interesantno je, što se i u našem navodu »ubi dicitur locus Quinque Ecclesiarum« pravi razlika od Kosova, t. j. tu se našlo za zgodno, da se pobliže označi lokalitet. Ta diferencijacija Kosova (polja) i (mjesta) Pet crkava na njemu najrječitije govori, da je topografski navod odlično oslonjen i zato ga moramo smatrati izvornim. Inače bi, da vijest nije negdje svježe bila pribilježena, lako došlo do topografske zbrke, kao što je bio slučaj kod Lukarevićeve.

Dosada neriješeni historijsko-arheološko-topografski problem Pet crkava predstavljao je jednu od glavnih zapreka čvrstom rješenju našeg pitanja. Za sada navodim, da je najnovijim istraživanjima lokalitet Pet crkava otkriven, i u tomu je jak potporanj autentičnosti naše vijesti. Detaljnijem obrazlaganju pristupit ću na svršetku ove radnje, kad bude riječ o arheološkim argumentima.

6. *Pisma rimske kurije i carevo.* Naša vijest spominje pisma pluralno »litteras« i odmah navodi, da ona potječu od rimske kurije i od cara, pa su prema tomu najvjerojatnije mogla biti dva. Nije puki slučaj, što naša vijest to navodi. Pogledamo li na prilike toga vremena, vidjet ćemo, da je šiljanje više od jednog pisma logično. Poznato je, da su hrvatski vladari poradi politike prema carskim dalmatinskim gradovima tradicionalno priznavali često i formalan bizantski suverenitet i onda, kad su de facto bili potpuno samostalni. Vanjski znak tog bizantskog suvereniteta ispoljavao se kasnije jedino simbolički, što su hrvatsko-dalmatinski kraljevi počevši od Stjepana Držislava primali od Bizanta kraljevska insignija.[142] A baš Zvonimir, odmah u svom nastupu prekida s ovom tradicijom i prima insignija od pape, kojemu se, da dobije dalmatinske gradove, podređuje na štetu svog suvereniteta, što se najbolje vidi iz njegove prisege prigodom krunisanja u Solinu g. 1076.[143] Jasne posljedice novih odnosa odmah se ispoljuju i u formama, pa Zvonimir u ispravama, koje izdaje, zabacuje tradicionalno spominjanje bizantskih vladara u formuli datiranja. Kako sam papa gleda na svoj odnos prema Zvonimiru, najbolje se to očituje iz njegove prijetnje Vecelinu g. 1079.,

koja glasi: »Znaj, da smo saznali ne bez čuđenja, kako se ti, koji si davno već prisegao sv. Petru i nama vjernost, spremaš da digneš oružje protiv onoga, koga smo mi *našom apostolskom vlasti dali Dalmaciji za kralja*. Zato te opominjemo i u ime sv. Petra mi ti zapovijedamo, da se okaniš toga posla, *jer sve, što zla uradiš pomenutom kralju, učinio si samom apostolskom prijestolju. Ako misliš, da imaš razloga da se žališ na njega, obrati se nama, a nipošto se ne usuđuj da na nj, ne obazirući se na apostoski prijesto*, digneš ruku«.[144]

Mislim, da nam poslije ovako jasne rječitosti samih dokumenata nije potrebno mnogo da ustvrdimo, da su vladari onoga doba bili na čistu s tim, koga je Zvonimir trebao slušati, i kako se imaju obratiti njemu za pomoć, t. j. da nisu smjeli, ili da bi im bilo uzalud, ako pri tomu mimoiđu papu. Stoga je Zvonimir mogao dobiti i carevo i papino pismo, kako navodi naša vijest.

Pitanje je sada, koji je to car, jer ga naš dokumenat pobliže ne očituje, a imamo ih dva: zapadnorimskog (njemačkog) i istočnorimskog (bizantskog). Da prepoznamo, na kojeg se to odnosi, pomoći će nam dva dokaza: prvo, što se u vijesti navodi oslobođenje Kristova groba i drugo, što je vijest pisana u Dalmaciji.

Ne trebamo se ovdje mnogo osvrtati na prvo, jer je Kristov grob na Levantu, a mi iz opće historije znamo, da je Levant bio uvijek u interesnoj sferi Bizanta, odnosno da je odatle i baš tada Bizant bio ugrožen od Seldžuka,[145] te je opasnost mogla prijetiti samo istočnorimskom caru, i samo je on mogao tražiti pomoć pa makar pod egidom spašavanja Kristova groba.

Drugo, tradicionalna vlast Bizanta nad dalmatinskim gradovima, u kojima su se slušale naredbe bizantskih careva i njihovih namjesnika, morala je u njima ostaviti čist pojam, da riječ imperator označuje njihova cara. To se doista i spontano odrazilo u dalmatinskim i hrvatskim ispravama. Listamo li Račkoga Documenta, naći ćemo u formuli datiranja pod imperante, imperatore, imperatrice ova imena: Constantino,[146] Michael,[147] Constantini Monomaci,[148] Constantino et ...,[149] Theodora[150] Cumneno,[151] Basilio et Constantino,[152] Constantino Duce,[153] Romano tercio,[154] Michail[155] i Alexio.[156] Ovdje dakle listom prepoznajemo imena bizantskih careva, a o zapadnorimskim naravno nema ni traga. K tomu je samo na pet mjesta pobliže označeno, da su to bizantski carevi, i to za Komnena, Konstantina Dukasa, Mihajla i Aleksija. Na drugim od navedenih mjesta takve oznake uopće nema, nego se uz imperator spominje samo dotično ime, a to je najbolji dokaz, da se već podrazumijeva, da je car bizantski, t. j. da se pojam cara u našim krajevima stopio s Bizantom.

U prilog ovih tvrdnji dolazi nam napokon sam Toma Arciđakon, koji u doba hrvatske države uz hrvatske vladare navodi i istočnorimske[157] i u HSP i u HS: »tempore Theodosii imperatoris et Dirzisclavi regis«[158] »Tempore Basilii et Constantini imperatorum«.[159] U HS još nalazimo »temporibus Michaelis imperatoris regum vero Stephani ...«[160]

Kako vidimo, isprave i Toma se potpuno slažu, a nije isključeno i zato, što je Toma radio na ispravama te je iz njih mogao to primiti, no u svakom slučaju to je za nas isto. Dosljedno ovome i Toma je bio na čistu s tim te je zbog već određenog pojma pribilježio samo »imperiales«, pa nam je ovdje istočnorimski car zajamčen od njega.

Nego, morat ćemo se osvrnuti još na jednu pojedinost, a ta je tehničke naravi. Već je Črnčiću palo u oko, da je pisac HSP imao pred sobom širi sadržaj pisma, kad je rekao: »Nu taj pisac očituje, da je uzeo gdje je toga veće bilo »et illic (v Petih crikvah v Kosovi[161]) fecit perlegere litteras curiae romanae et imperiales, in quibus erat talis tenor *inter alia: praecipimus ...*«. Pak tako, ili je on u ovoga Hrvata[162] ili su oba drugdje negdje uzela ter ovi vse a oni samo ono«.[163] Naravno, po ovom tumačenju se vidi, da Črnčiću nije bila stvar potpuno jasna, ali je sigurno, da ga je ono *inter alia* navelo na misao o preuzimanju iz nekog šireg teksta. Međutim osim ovog *inter alia* imamo još jedan sličan znak. U Barberinskom primjerku HSP, iz kojeg je tekst prenio Rački, a isti manuskript opisao Črnčić[164] postoji mala lakuna iza riječi »transferre te debeas ultra mare«. Ali u Propagandinom primjerku rukopisa HSP, a to znači u najstarijem rimskom, nema lakune i mjesto nje stoji pisano »etc«. Pogledamo li sada u tekst vijesti, da vidimo, gdje se nalazi *inter alia*, a gdje *etc*, vidjet ćemo, da se prvi nalazi, baš kad se ima navesti *izvod sadržaja pisma, a drugi upravo, kad se to okončalo.*

Nikako nije moguće tvrditi, da bi se ovdje radilo, recimo, o beznačajnom letu pera pri pisanju, t. j. da bi to bile suvišne uzrečice. Sve da bismo i posumnjali, to bi se nekako moglo dopustiti za jedan slučaj, ali nikako, kad se to ponavlja. Ako se ovo navodi dva puta, i to u neposrednoj blizini, što u cijelom rukopisu ne susrećemo, onda to doista ne pripada pukom slučaju. Ne tim više, što oba znaka u tekstu stoje na i te kako odmjerenom mjestu. Budući je sastavljač vijesti istakao, da je Zvonimir na zboru dao pročitati pisma rimske kurije i carevo, htio je ukazati i na bitan sadržaj pisama, naravno koliko je on smatrao da je dosta, i zato odmah upozorava, da ne će iznijeti pismo in extenso, nego samo bitan fragment iz sadržaja, pa to znači onaj *inter alia*, među ostalim. To isto je istakao, čim je prenio onoliko, koliko je odredio, te je dao znak *etc*, t. j. da u pismu ili pismima ima toga još. Ovdje nema ništa namješteno, dapače to je spontan potez, koji baš u sastavku, kakav je koncept, prirodno leži.

Ti spontani tehnički znakovi nesumnjivo utvrđuju detalj o navodu pisama u našoj vijesti. Ovdje svakako ne možemo preći preko autorova heurističkog kriterija, za koji bjelodano znamo da je bio vrstan. Ne smijemo smetnuti s uma ni to, da je splitska nadbiskupija bila ekspozitura papinske politike, pa je tu iz toga perioda moglo ostati građe. Ne može se isključiti mogućnost, da su se ovdje nalazila originalna pisma za Tomu stara tek stoljeće i po, kad je bilo kud i kamo starije građe, koju je on crpao.

Ovdje smo se sreli s historijskim odnosom pape i Zvonimira, prema kojemu se bizantski car morao obratiti preko pape za pomoć, pa je

zato moglo doći do pisama, i to ne čini stvar nemogućom, nego baš historijski realnom. U samom tekstu vijesti ostali su rudimentalni znakovi, po kojima se raspoznaje upotreba teksta pisma, vjerojatno još i originalnog. Sve to potvrđuje, da je navod građen na pouzdanim podacima, pa mu stoga moramo pokloniti povjerenje.

7. *Oslobođenje Kristova groba.* Iz vijesti doznajemo, da je glavna motivacija sazivanja zbora kod Pet Crkava na Kosovu bila vojna za oslobođenje Kristova groba. Od X. stoljeća učestala su hodočašća kršćanskog svijeta u Palestinu, naročito u Jeruzalem, gdje je postojala kršćanska kolonija u posebnom kvartu, koji je bio opasan zidom.[165] Kad je g. 1010. kalif al-Hakim porušio Kristov grob i ostale crkve, popravio se on troškom bizantskog cara g. 1048., a tako isto i zidovi kvarta g. 1064–1070. Iza toga Fatimidima otmu Jeruzalem Seldžuci, koji se sruče na bizantsko carstvo. Kroz vrijeme ovih pothvata naročito su bili pogođeni kršćanski stanovnici i hodočasnici, koji su na povratku kući širili vijesti o nedaćama koje su im nanosili Seldžuci, a ovo je urodilo željom, da se Seldžuci protjeraju. Događaji na Istoku ujedinili su interese pape i biz. cara te je Grgur VII. još 1074. pozvao kršćanski svijet, da pritekne u pomoć istočnom carstvu.[166] Ta bi akcija nosila u sebi koncepciju oblika kasnijih krstaških ratova, no ona tada nije realizirana, jer je g. 1076. došlo do oštrog sukoba između pomenutog pape i zapadnorimskog cara Henrika IV.

Međutim, Seldžuci nisu stali skrštenih ruku, nego su neprestano ugrožavali Istočno carstvo, a kad im se g. 1087. pridruže Pečenezi, ovi do nogu potuku cara Aleksija na donjem Dunavu. Car je, nalazeći se u stisci, tražio od zapadnih vladara vojnu pomoć, što je Bizant često radio, kako kaže Ostrogorski.[167] Kad se car, poslije pretrpljenog poraza, našao u Beroju (*Stara Zagora*), susreo se tu sa Robertom Flandrijskim, koji se upravo sa hodočašća vraćao kući, i zamolio ga za vojnu pomoć, koju mu taj g. 1089. i pošalje.[168] Dašto da je car pri traženju pomoći baratao najefektnijim moralnim oružjem, a to je egida oslobađanja Kristova groba, zbog koje će prije naći odaziva, nego kad bi molio za spas svoga carstva. Vidimo, da je u ovim vremenima carstvo danomice trebalo vojne pomoći, te nije nikakvo čudo, da bi se obratio i na Zvonimira, na način, koji smo objasnili, tim više što se nisu zaboravili nekadašnji vazalni odnosi Hrvatske prema Carigradu, kako je to naglasio Šišić.[169] Zato navod naše vijesti o »spašavanju« Kristova groba nije stran; kako vidimo, time se u Zvonimirovo doba baratalo, i zato ga možemo smatrati umjesnim.

8. *Papina zapovijed.* U vijesti nalazimo navod: »Praecipimus et mandamus tibi regi Suonemerio ac insimul obsecramus ...« To zvuči kao odraz papinog suvereniteta, koji je Zvonimir vazalski priznao još u krunidbenoj zavjernici, po čemu se i vidi, da je ovaj detalj u vijesti došao iz historijskih uvjeta.

9. *Nasilna smrt Zvonimirova.* U vijesti se kaže, da su se (prisutnici) odmah (kad su čuli poziv) uzrujali i da su raspaljeni bijesom, ne slažući se s kraljem, napali ga i ubili. Motivacija revolta ležala bi u neraspolo-

ženju Hrvata za vojnu izvan svoje domovine, za koju je, kaže se, trebalo prijeći more. Iako nema dokumenata, koji bi izričito govorili o kakvom neraspoloženju naroda prema Zvonimiru, ipak bi nas historijske okolnosti mogle uputiti na sud, da je pitanje ove vojne bilo samo povod, a da su uzroci postojali otprije. Najprije je pitanje, da li je kompromis Petar Krešimir–Zvonimir bio od svakoga pozdravljen, i nije li još otada bilo nezadovoljnika. Posve je vjerojatno, da nije svatko mogao odobriti njegov vanjsko-politički preokret od Bizanta ka papi. U dokumentima često nalazimo, da se uz Zvonimira spominje i splitski nadbiskup Lovro, dapače se ističe i njihovo prijateljstvo, ali svi su izgledi, da nije samo to bilo po srijedi; netko je morao provoditi i čuvati stabilitet stečenog papinskog političkog prestiža, a zato je bila najpodesnija splitska metropolija i njen metropolita Lovro. Nemoguće je, da se mirne duše gledalo na sve jači utjecaj latinskog klera za vrijeme Zvonimira, naročito kad se ima na umu sjećanje na Sedehovu borbu za hrvatsku crkvu. K tomu treba dodati, da je Zvonimir, došavši sa sjevera, bez sumnje još i pod utjecajem Madžarice žene, upravljao s drugim mentalitetom, nego se upravljalo dotada, pak je i s te strane moglo biti nezadovoljstva. Tako je Smičiklas nabacio mogućnost, da je Zvonimir mogao zaglaviti i zbog svoje nutarnje politike »kada mjesto starih župana dolaze kadgod po uzoru (feudalnom) zapadnom »comites«, kada mjesto hrvatskih imena dostojanstvenika dolaze latinska«.[170] Šišić među ostalim konstatira, da banska čast u Zvonimirovo doba nikad nije bila popunjena.[171] Nesumnjivo je bila veoma upadna i osuđena novost davanja mjesta Karina kćeri Klaudiji i zetu Vojniki od plemena Lapčana,[172] što je u neku ruku mirisalo na uvođenje feudalnih mjera u nepotističkim oblicima. Nepotizam susrećemo i drugi put, kad Zvonimir daje svom ujaku Strezi ubiranje dohotka od kraljevskih zemalja u Mosoru.[173] Ova dva slučaja su jamačno predstavljala krnjenje dotadanjeg poretka, a to bi bili jaki izgledi, da urodi nezadovoljstvo u narodu.

Sve ovo, a možda i još koji nepoznati samosilni kraljev potez, imalo je dovesti do ogorčenja i još je trebalo da dođe najgore: mig za vojnu u dalekoj tuđoj zemlji, a skroz za tuđi interes, pa da se dostigne vrhunac. Stoga je navod o kraljevu ubijstvu mogao stati u uzročnoj vezi s unutarnjim nezadovoljstvom.

10. *Zvonimir posljednji kralj.* Toma je u ovoj vijesti tri puta istakao, da je Zvonimir bio posljednji kralj u hrvatskom kraljevstvu, a u HS jedanput.[174] To se ne slaže s današnjim stadijem hrvatske historijske nauke, koja registrira još dva kralja poslije Zvonimira: Stjepana II. Trpimirovića i Petra, koji je poginuo u bici na Gvozdu, a kojeg su prije krivo nazivali Svačić. Ovu kontradikciju je nauka nekako htjela izmiriti, pa je tako Rački nabacio: »Vladavina Stjepana II. bijaše toli kratka, a po svoj prilici toli neznatna, da je upravo iščezla iz uspomene naroda. I Toma nije znao ništa zabilježiti o Stjepanu II., te smatra Svinimira posljednjim narodnim kraljem hrvatskim«.[175] Klaić je tvrdio: »Niti je Zvonimir poginuo prijekom smrti, niti je on bio posljednji hrvatski kralj; ali *je doista bio posljednji veliki kralj Hrvata, pak se je narod za kasnijih*

burnih vremena rado sjećao lijepoga mira i sigurnosti za njegova vladanja. Sve još g. 1527. opominjali su se naši djedovi na saboru u Cetingradu, da je Hrvatska za kralja Zvonimira bila svoja, i da je poslije nije nitko nikad pridobio ni oružjem ni silom.«[176] Barada kaže, da je Zvonimir zaista bio posljednji kralj u pravom smislu riječi, zato što se po ispravama dade zaključiti, da su uz Stjepana bili samo neki dalmatinski gradovi i pojedini hrvatski velmože.[177] Možda bi se drukčije moglo protumačiti Tomino odstupanje: »Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia non fuit ulterius qui in regno Croatorum *rite* succedere debuisset«.[178] »Rite« dakle po pravu i zakonu nije bilo onoga, tko bi Zvonimira naslijedio, što ne isključuje drugi način. Inače sam Toma u HSP navodi indirecte kao neposrednog nasljednika Zvonimirovu ženu. Nije baš isključeno ni to, da je Toma dao mjesta u HS vladavini Stjepana II. i Petra u pasusu anarhije: »Vivebant acephali et sine regimine ita quod inter ipsos diviserunt regnum Croatie, inflati ambitione regnandi ...« ili »Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri«,[179] pa bi se oni možda ovdje mogli kriti u navodu »inter omnes regni proceres«. Prema tomu bi Tomin navod mogao naći oslonca i u jednom od gornjih ovako kompromisnih shvatanja.

11. *Genealogija.* U vijesti susrećemo, da je Zvonimirova žena, kojoj se *inače ne navodi ime*, kći kralja Bele I., a sestra kralja Ladislava, što je apsolutno tačno.[180]

12. *Zvonimirova udova vlada.* Naša vijest izričito govori, da su Zvonimirove ubice ugrožavale njegovu ženu, koja je na to pozvala svoga brata Ladislava, madžarskog kralja, da osveti ubistvo njenoga muža. Iz ovoga se vidi, da je Jelena ostala u zemlji, dašto s pretenzijom da vlada, u čemu ju je smetala struja protivna još njenu mužu. Vijest dalje kaže, da je Ladislav poslije intervencije – za koju se opet ističe, da je bila u znaku osvete njegova rođaka – upokoreno kraljevstvo Hrvata *predao svojoj* sestri. Iz ove vijesti izlazi, da je Jelena poslije Zvonimirove smrti ostala vladaricom u Hrvatskoj, da joj je vladanje bilo nesigurno, pa da je bilo potrebno da ga oružanom intervencijom osigura njen brat, madžarski kralj.

Naša nauka nije se mnogo doticala pitanja Jelenina vladanja. Kad Šišić raspravlja o ugarskom ljetopisu iz XII. stoljeća, u kojemu je govora o ulasku Ladislava u Hrvatsku, slaže se s navodom u njemu, da je Ladislav ušao u Hrvatsku ne kao osvajač, nego najprije kao osvetnik svoje sestre Jelene, a onda kao njezin, odnosno Zvonimirov baštinik.[181] Međutim dodaje, da je teže s onom vijesti ugarskog ljetopisa, kojom se kaže, da je kralj Ladislav najprije čitavu Hrvatsku i Dalmaciju povratio sestri. Šišić iznosi kao protudokaz, da se tu radi o povođenju za kraljevskim naslovom; jer da se ne može raditi o posjedu dalmatinskih gradova, kao i to, da Ladislav nije ni kasnije zauzeo čitave Hrvatske. Dalje drži, da se ovdje ne radi o faktu, nego o zamjeni za buduće događaje. To je tačno. Ali Šišić odmah zaključuje: »Jer kad bi to bio fakat, onda bi to značilo, da je kralj Ladislav odmah poslije 1089. ušao u Hrvatsku i u njoj postavio Jelenu za vladara, a kako znamo, o tome ne može biti ni govora,

jer je vlast Stjepana III. sezala sve do Drave«.[182] Ali Šišić ovo stajalište kasnije donekle korigira i kaže: »Međutim veoma je značajno, što se „protivnici kralja Zvonimira" t. j. ubojice njegove, baciše puni mržnje na njegovu udovicu, kraljicu Jelenu Lijepu, čineći je očito – ne bez razloga – suodgovornom za pravac njegove politike. Iz toga izlazi, da kraljica nije odmah po Zvonimirovoj smrti ostavila Hrvatsku; šta više, oko nje kao da se okupila stranka misleći s njome u sporazumu riješiti pitanje popunjenja kraljevskog prijestolja. Madžarska tradicija pribilježena samo koju godinu docnije zapamtila je to ovako (citira u prijevodu tekst iz Cronicon pictum). Prema tomu je kraljica udovica tražila hrvatsku krunu u prvom redu za sebe, što nas podsjeća na državnopravno shvaćanje u Vizantu, gdje su carice udovice često bile predstavnice legitimiteta ...«[183] Dok je Šišić na svoj način u zadnju ipak donekle koncedirao mogućnost, da je Jelena radila na tome da dobije krunu, dotle je Barada ustvrdio: »Ali najkobnija je uloga Jelene udove Zvonimirove. Ona „multis iniuriis pregravata" zatraži zaštitu od brata Ladislava, koji dođe i obrani je, te uspostavi njenu vlast bar u jednom dijelu Hrvatske. Našto ona odmah iza toga, ne imajući potomaka, ustupi Arpadovcima pravo na hrvatsko prijestolje«.[184] Tvrdnje ovih dvaju nosilaca katedre hrvatske historije temelje se na jednoj jedinoj vijesti, koja se nalazi u Cronicon pictum Vindobonense. Budući se ta vijest u mnogome podudara s našim pasusom, moramo je ovdje iznijeti:

» ... Qui (sc. Ladislaus rex) etiam uictor honoratus inclitus augustus extitit, non tam nominum proprietate, quam rerum veritate; adauxit enim rempublicam Hungarie. Ipse pri(m)us Dalmatiam atque Croatiam sue monarchie iure perpetuo subiugavit. Cum enim rex Zolomerus sine liberis decessisset, uxor eius, soror regis Ladislai, ab inimicis viri sui multis iniuriis pregrauata, auxilium fratris sui regis Ladizlai in nomine Jesu Christi implorauit. Cuius iniurias rex grauiter uindicauit et Croatiam atque Dalmatiam integraliter sibi restituit. Quam postea predicta regina suo subdidit dominio. Quod tamen rex non facit propter cupiditatem, sed quia secundum regalem iusticiam sibi competebat hereditas. Quoniam quidem rex Zolomerus in primo gradu affinitatis eidem attinebat, et heredem non habuit ...«[185]

Na sastavak Cronicon pictum Vindobonense među drugima osvrnuo se i Šišić[186] te istakao navod anonimnog autora iz g. 1358., da je sastavak pribran »ex diversis cronicis veteribus«, pa dodao, da se mišljenje prvih madžarskih historičara jednoglasno slaže, da je partija od 1047. do 1116. god. u nj unesena na osnovu podataka, koji su bili napisani svakako još pred kraj XII. stoljeća, što da označuje veliku vjerodostojnost.[187] Prema tomu bi to bio navod najbliži vremenu, o kojemu priča. U njemu stoji, da je žena Zvonimirova, sestra kralja Ladislava, gonjena mnogim nepravdama neprijatelja svoga muža, zamolila pomoć u svoga brata kralja Ladislava, a kralj se odazvao te ljuto osvetio nepravde i povratio joj cijelu Hrvatsku i Dalmaciju.

Vidimo, da između ovog i Tomina navoda ima nekih razlika (na pr. ovdje se navodi Hrvatska i Dalmacija, a kod Tome samo Hrvatska, Toma

ne govori, da je Jelena predala bratu kraljevstvo, a ovdje se ne spominju Alpes ferree i t. d.). Ali zato se obje vijesti u mnogočemu slažu, dapače su i vrlo slične, a pošto se ne može dokazati, da bi jedna drugu preuzela, to ne možemo drugo zaključiti, nego da ugarska anonimna kronika i Toma kao blizi događaju pričaju o njemu neovisno i na svoj način. O kraljevanju Jelene oni se u potpunosti slažu, a to je za naš momenat važno. Uostalom s njima se slaže i Lukarevićeva vijest, u kojoj stoji, da je Zvonimir ostavio kraljevstvo svojoj ženi, sestri kralja Ladislava, koja je svome bratu predala kraljevstvo obiju Hrvatskih. Dakle iz sve tri vijesti izlazi, da je Jelena jedno vrijeme vladala.

Nego, kad je Toma ispričao, da se je Ladislav osvetio neprijateljima i predao kraljevstvo Jeleni, opet pripovijeda o neredima, bezglavlju, anarhiji, po čemu je suditi, da se Jelena nije uspjela dugo održati na prijestolju. Vremenski bi to potvrdila zadarska isprava iz g. 1091.,[188] odnosno iz početka 1092.[189] u kojoj u formuli datiranja stoji: » ... tempore quo Vladislavus Pannoniorum rex, Chroatie invadens regnum, domnum Almum, suum nepotem, in illi statuit regem«. Isprava dakle spominje Ladislava u Ugarskoj, Almoša u Hrvatskoj (Slavoniji), a o Jeleni ni riječi. To se da povezati s navodom Cronicon pictuma, da je kralj predao kraljevstvo Jeleni, a ona »postea« njemu. Prema tome bi ono »postea« ubrzo nadošlo, najdalje u početak 1092. god. kad u Slavoniji već sjedi Almoš, a južnije se razmahala anarhija, s koje se Jelena nije mogla održati te joj se i inače gubi trag. U svakom slučaju Jelena je poslije Zvonimira ipak bila vladarica, i to je za naše pitanje glavno. Konačno moderna je historiografija samo na osnovu jedne vijesti počela držati, da je Jelena vladala, a sad imamo kud i kamo više razloga, da se vjeruje trima, čemu najviše doprinosi HSP.

13. *Vojna kralja Ladislava.* Ladislavova oružana intervencija nikada nije bila u pitanju sa historijske strane, a o njoj se ipak raspravljalo mnogo i u hrvatskoj i u madžarskoj historiografiji. Literatura se razvila[190] i kao odraz dugovremenih političkih borbi, kad se pitanje bilo skrenulo na politički kolosjek. Tada se bit problema okretao oko pitanja: da li je kralj zauzeo Hrvatsku oružjem ili ju je stekao baštinskim ili ugovornim pravom, a povezano s time, čija je bila Slavonija od X. do XII. stoljeća. Rasprave su se vodile uglavnom na osnovu interpretacije dviju ranih vijesti i to: XVII. poglavlje Tomine HS i navodi u Cronicon pictum Vindobonense (CPV), koji se u motivaciji vojne ne slažu. Naime u prvoj stoji, da je Ladislava nagovorio jedan slavonski magnat, neka zauzme Hrvatsku i podvrgne je svojoj dominaciji. U drugoj, kako smo vidjeli, da ga je pozvala sestra, i on je došao te se njenim protivnicima osvetio, povratio joj kraljevstvo, a ona ga kasnije predala njemu, što on nije učinio iz pohlepe, nego zato, što ga je nasljedstvo pripadalo po kraljevskom pravu, jer Zvonimir, s kojim je kralj bio u prvom stepenu srodstva, nije imao potomka.

Madžarskom imperijalističkom kursu lako su se prilagodili njihovi historici, te se u tvrdnjama, da su Hrvatska i Dalmacija mačem podjarmljene zemlje, najviše upirali u navode XVII. poglavlja HS. Hrvatski

historici su im se suprotstavljali na osnovu navoda iz Cronicon pictum. Naši historiorafi, vođeni pretpostavkom Račkoga, da je vijest u HSP preuzeta iz DHRLjPD i da rukopis potječe iz XVI. stoljeća, iz kojeg opet Rački nije iznio baš ovaj dio pasusa, preživjeli su čitavu borbu, a da im nije bila data mogućnost, da ovo oružje uzmu u ruke.

Međutim Toma nosi dvije verzije, jednu u HSP, u kojoj se uglavnom slaže sa Cronicon pictum, a drugu u HS, za koju je pitanje, tko je redaktor onakve kakva je do nas došla.[191] Naravno da ovdje ne treba ponavljati, koja se redakcija ima smatrati izvornijom i prema tomu, kojoj se ima više vjerovati. HSP bi imala veću prednost i od Cronicon pictum, jer je pouzdanije utvrđeno njeno porijeklo, pozornica događaja bliža, vrelo građe i tradicije neposredno, sastavak kao koncept spontan, a ni vrijeme nije daleko od samog događaja. Štaviše u HSP ima više detalja pa nam je dragocjeniji. HSP svakako nije manje vrijedna od CPV i u slaganju s njim podiže se vrijednost obaju sastavaka, kojima je Ladislavova oružana intervencija iz osvete i zbog osiguranja Jelinina prijestolja zajamčena.

14. *Anarhija.* Vijest se završava opisom anarhije, koja se, prestilizirana, unosi pod novu glavu (XVII) HS. Anarhija je opisana više na literaran način, slično opisu bezglavosti na pr. pred pad Solina.[192] Njen početak sigurno je vezan s događajem kod Pet crkava na Kosovu, a pored opisa anarhije u HSP i HS za nju govore i fakta, koja nose biljeg njenog odraza, kao što su: nemoć Jelene i s tim u vezi poziv Ladislavu, njegova oružana intervencija, odricanje Jelene i postavljenje Almoša, koji se uspio održati samo na teritoriju sjeverno od Gvozda. Svi su izgledi, da u vrijeme Ladislavljevo previranje još uvijek nije prestalo ondje, gdje se začelo, t. j. južno od Gvozda. Naime Tomin način pričanja vodi nas na zaključak, da je to previranje bilo dugotrajno, jamačno zato, što u hrvanju za vlast jedni pretendenti nisu mogli nadjačati druge, ukoliko to poslije dugog vremena nije pošlo za rukom nekom Petru, kojeg Simon de Keza naziva kraljem. Uostalom dosada se Tomina HS uzimala kao jedini izvor za osvjetljenje ovog perioda, pa je samo po njoj historijska nauka registrirala anarhiju, a kad Toma to kaže još i u izvornijem sastavku, onda mu pogotovo moramo vjerovati.

*

Dosadašnjim razlaganjem uklonjena je fikcija, da je vijest u HSP mlađa i da je načinjena na osnovu vijesti madžarskog porijekla. Utvrđeno je, da se dosadašnje mišljenje o porijeklu vijesti uvriježilo na osnovu subjektivne osude Račkoga, a da ga je nametnuo njegov naučni autoritet. Tomu je sam Rački doprinio još i nemetodičkim iznošenjem teksta, koji nikad nije bio iznesen čitav, pa je stoga ostao nedostupan kritici, i tako je bila onemogućena komparacija s podacima drugog porijekla, što je od osnovne važnosti za provjeravanje jedne vijesti, a to smo učinili ovom analizom. Na osnovu vremenske prednosti HSP dokazano je, da sličnost dviju

vijesti, naime u HSP i DHRLjPD, ne istječe iz toga, što bi vijest iz DHRLjPD bila preuzeta u HSP, nego – ukoliko se ne radi o zajedničkom predlošku – obratno. Vijest u HSP načinjena je na osnovu građe, kojoj se još raspoznavaju djelomični tragovi. Smatram, da je dokazano, da je vijest u HSP najstarija, pa joj se i s te strane pripisuje vjerodostojnost. Do ovih konstatacija došlo se i drugim putem, naime historijskom analizom vijesti. Njom se utvrdilo, da jedna kronološka griješka ne predstavlja nikakvu zapreku, dapače da su takve griješke svojstvene autoru, a slučajna griješka za nekih desetak godina obzirom na Tomu nije ozbiljna te to ne slabi autentičnost navoda. Oblici imena kralja Zvonimira, koje susrećemo u HSP i HS odgovaraju modifikaciji latinske transkripcije, a ime je korjenom zajamčeno u paralelnim toponimima Zvoničac, Zvončac i Zvonigrad. Navod o zborovanju potpuno odgovara nutarnjem uređenju Hrvatske. Terminus »Illyrica lingua« ne predstavlja anahronizam, jer je više nego posve vjerojatno, da pripada prepisivaču. Topografija i genealogija su odlične. Pisma pape i cara izlaze iz političke konstelacije, a otkrivaju ih još i indirektni rudimentalni preostaci (inter alia, etc), koji su svojstveni konceptu. *Papina zapovijed* izlazi iz Zvonimirova vazalnog odnosa. Navod o oslobađanju Kristova groba pripada egidi, kad se bizantski car iz stiske obraćao za pomoć zapadu protiv Seldžuka, koji su inače taj grob ugrozili, pače ga porušili. Stvarna oružana pomoć caru bila je potrebna u ono doba, i zato je logično, da se svojim putem obratio i na Zvonimira. Što se tiče navoda o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, protumačili smo ga sa mogućnošću uzročne veze s nutarnjim nezadovoljstvom, – čemu bi bio povod poziv u jalovi i daleki rat te s čestim indirektnim, a konsekventnim izrazima pisca, koji se odnose na Zvonimirovo ubijstvo. Tomin navod, da je Zvonimir posljednji kralj u Hrvatskoj može se različito tumačiti. Vladavina njegove udove zajamčena je i drugim izvorom, na osnovu kojega najnovija historiografija počinje registrirati Jelenu kao kraljicu, makar i u jednom dijelu Hrvatske, što sve ide u prilog autentičnosti naše vijesti, koju u ovom detalju potvrđuje još i Lukarevićeva. Isto tako drugom viješću potvrđena je vojna kralja Ladislava, dapače se i tu kaže, da je oružana intervencija potekla iz rodbinske osvete za kraljevo ubijstvo. Konačno naša vijest završava općenitim opisom anarhije, koja se inače uzimala pod gotovo, čim se nalazila navedena u Tominoj HS, a sad ima više razloga, da se u nju još čvršće vjeruje, jer dolazi kao logična posljedica kraljeva ubijstva i jer se nalazi ubilježena u izvornijem Tominom primjerku.

Po svemu dakle vidimo, da se navodi u HSP slažu, da se dadu s drugih strana kontrolirati, da među detaljima nema ništa oprečnoga, sve je konsekventno, sve stoji u historijskim mogućnostima, u historijskom shvatanju i u historijskom okviru, pa prema tomu nema nikakva povoda, s kojeg bi mogli sumnjati u tačnost vijesti. Štaviše, ako se različitim argumentima dokazala vjerodostojnost sekundarnih elemenata u našoj vijesti, onda nema nikakva razloga da sumnjamo u istinitost navoda o kraljevu ubijstvu, kad je ono ovdje navedeno kao subjekt, a zbog njega onako spontano i sukladno sve drugo.

Što ova vijest nije ušla u definitivnu redakciju Tomine HS, to smo pokušali objasniti na drugom mjestu[193] s tendencijom ove redakcije, koja prešućuje sve ono, što je nepodesno za autoritet crkve kao institucije, u što bez sumnje spada i naša vijest, jer se iz nje vidi, da je koncepcija papističke prevlasti kod Hrvata doživjela nepopravljiv udarac. Nu bilo kako mu drago, ta činjenica ništa ne odnosi autentičnosti naše vijesti; ona je ušla spontano u primarni sastavak, i tu je uvijek manji razlog pristranosti, koja se više ispoljava kod definitivne redakcije. U starijem sastavku pisac je u neposrednijem kontaktu s izvorom, njemu robuje, sam sobom je intimniji, te kroz njega izvorna snaga prodire stihijom, pa je tu kud i kamo manje mjesta nekoj tendenciji. U završnoj redakciji pisac više misli na čitatelje te im servira ono, što želi. Kad bi bilo drukčije, onda uopće nije bilo potrebno, da se vijest piše u HSP, i još k tomu onako fundirano oblikuje. Inače u ovoj vijesti mi još zatičemo pisca kako se nije oslobodio jednog izvora (epitaf), drugomu su preostali tragovi (carevo i papino pismo) što nas upućuje na vjerojatnost, da se i ostala tekstovna tvorba odrazila sa drugih izvora, kojima se više ne može raspoznati trag. Dašto da nam ovo, uza sve prednosti, koje se primarnim sastavcima bez izuzetka pripisuju, potvrđuje, da je vijest o Zvonimirovoj nasilnoj smrti osnovana na izvornoj građi, i zato u nju moramo vjerovati. U tomu nas još učvršćuje tekst izvora (epitafa), kao i činjenica, što su se sačuvale i druge verzije, koje se s našom viješću u detaljima razilaze, čime potvrđuju, da o njoj nisu zavisne.

II.

VIJESTI SEKUNDARNOG KARAKTERA

A) Vijest u dodatku hrvatske redakcije Ljetopisa Popa Dukljanina

Već je u uvodu rečeno, da se o Zvonimirovoj smrti raspravljalo najviše na osnovu vijesti, koja se nalazi kao dodatak u hrvatskoj redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina. O ovom sastavku se raspravljalo mnogo kako u vezi s pitanjem načina smrti kralja Zvonimira, tako i u kritikama spomenutog Ljetopisa kao djela, te se najpreglednija literatura do godine 1928. nalazi u Šišićevoj raspravi,[194] a poslije te godine u najnovijoj redakciji Ljetopisa, koju je priredio V. Mošin.[195] Zbog već naslućenih razloga iz prednjeg izlaganja nas ovdje ništa više ne će zanimati nego doba postanja ove redakcije. Otišli bismo predaleko, kad bismo ovdje iznosili sva mišljenja, koja su pala s obzirom na postanak ovog Ljetopisa, što je i suvišno, jer je to pitanje novijim radovima svedeno na uži kompleks, i zato ćemo ovdje iznijeti pregled Šišićevih razlaganja o tome.

Šišić navodi činjenicu, da su na registru sv. Petra u Selu dodana dva pripisa, koja su pisana goticom XIV. stoljeća i kaže: »... U drugom pripisu

pak navode se poimenice neki banovi, i domeće: „Isti fuerunt bani in Croacia de genere Croatorum a tempore regis Suetopelegi usque ad tempus Suenimiri regis Croatorum". *Nema sumnje, da je anonimni autor* ovoga pripisa poznavao Ljetopis Popa Dukljanina, i to baš u njegovoj hrvatskoj redakciji, jer je samo odavle mogao da nauči, da je tobože „kralj Svetopeleg" ustanovio bansku čast (glava IX ovoga izdanja) i da je Zvonimir bio posljednji hrvatski narodni kralj (XXVII. i XXVIII. glava hrvatske redakcije). Ovo je ujedno dokaz, da je već u XV. veku postojala hrvatska redakcija Ljetopisa Popa Dukljanina zajedno s njenim dodatkom (neke ruke „continuatio") o prekoj smrti hrvatskoga kralja Zvonimira«.[196] Na drugom mjestu Šišić nastavlja: »Ovim nam je pružen dokaz, da je hrvatska redakcija u svome sadanjem opsegu, to jest s prikazom preke smrti kralja Zvonimira, koji u latinskoj originalnoj redakciji fali, postojala već u XIV veku, dakle nekako u vreme, kad je i latinska redakcija dospela u ruke mletačkoga dužda Andrije Dandola. Mislim dakle, da je hrvatska redakcija Letopisa Popa Dukljanina postala negde u XIV veku, i to tako, da je neki nepoznati nam pisac okoline splitske, svakako sveštenik, preveo s latinskoga originala – koji je već bio poznat Tomi arhiđakonu pa i glosatoru registra manastira sv. Petra u Selu – samo onu čest Letopisa, za koju je mislio, da sadrži hrvatsku istoriju, dakle od početka, od doselenja Gota ili Slovena, do smrti opaka kralja Seislava (Časlava). Obavivši taj posao prevodilac dodao je onda i nekoliko reči o ocu kralja Seislava (Časlava), Radoslavu, koji, da se po smrti neblagodarna sina povratio „meu nedostojne Hrvate", i ostavio presto drugom sinu Kolomanu, a taj opet svome sinu Krišimiru. Posle ovih očito izmišljenih kraljeva, a u interesu neprekinutog genealoškoga sleda hrvatskih vladalaca, prevodilac se opširno bavi Krišimirovim sinom kraljem Zvonimirom, posljednjim nezavisnim hrvatskim vladarom, i naročito detaljno prikazuje njegovu preku smrt na polju Kosovu „kod Petih Crikvah" nedaleko od Knina i kako je onda na taj glas Hrvatsku osvojio madžarski kralj. Živahno i detaljno pričanje ovoga ulomka o kralju Zvonimiru, koje nalazi potvrde još i u nekim drugim nezavisnim izvorima, daje nam mnogo razloga, da ga u jezgri primimo kao istoriski fakat.«[197]

Šišićevu raspravu kritikovao je N. Radojčić (Slavija VIII. 1929) i tu se također osvrnuo na pitanje postanja ove redakcije, no opširnije se tim problemom pozabavio u posebnom djelu o smrti kralja Zvonimira, a pošto je tu posljednji put raspravljeno o načinu Zvonimirove smrti, mora se iznijeti njegovo gledište: »Kao glavni izvor za nasilnu smrt hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira smatra se, od strane onih koji u nju veruju, dodatak hrvatskom prevodu jednog dela Barskoga rodoslova (DHRLjPD). Iz koga je vremena ovaj dodatak? To je pored njegove sadržine, najpreče pitanje koje se mora postaviti pre nego što bi se ovom sastavu priznala verodostojnost pouzdanoga istorijskoga izvora. U samom dodatku nema zapisa o njegovu postanku, a isto tako nema u njemu dovoljno ni elemenata na osnovu kojih bi se dalo, s dovoljno sigurnosti, utvrditi kada je nastao. Kod istorijskih izvora o događajima daleko pre

njihova postanka utvrđuje se kada su postali, s manje ili više sigurnosti, na taj način što se pronađe koji su savremeni ili malo pozniji izvori u njima upotrebljeni. Tako se utvrdi terminus ante quem non. A šta da se čini s ovim dodatkom? Od domaćih spisa ima samo on opširnu vest o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, jer gde je inače u njoj reč, to je, izgleda, pregledano iz ovoga dodatka. Na taj način se, dakle, dodatku ne može naučno prići. No, moglo bi se reći, ima još slučajeva da o jednoj činjenici postoji samo jedan izvor, pa se on zato principijelno ipak ne odbija. Za istoričara je, prvo, uvek teška situacija, ako raspolaže samo s jednim izvorom za jedan događaj koja postaje mnogo teža, ako je ta vest nesavremena, a očajna je, ako je ona legendarne prirode, i protiv nje su vesti događaju savremene ili bar mnogo bliže. To je slučaj ovog dodatka. Oni koji veruju u njega kao pouzdani istorijski izvor rado bi ga gurnuli što bliže događaju koji opisuje. Naravno. No to je nemoguće učiniti besprekornim naučnim sredstvima. Stvarno se branioci duboke starosti dodatka, XIII ili XIV v., mogu pozvati samo na zapis Marka Marulića iz 1510, i Jerolima Kaletića, iz 1546, da je Dmine Papalić našao hrvatski prevod jednog dela Barskoga rodoslova s dodatkom „inter vetustissimas gentis illius scripturas dalmatico idiomate compositum", odnosno „u jedne knjige stare pisane harvackim pismom". To se dogodilo oko godine 1510.

Branitelji duboke starosti dodatka zaista maštaju, ako misle, da je knjiga, o kojoj se početkom XVI. v. veli da je stara, odmah iz XIII. ili XIV. v. Možda joj je bilo tek nekoliko desetina godina. Mnogo čitana knjiga brzo izgleda stara. U ostalom, kod spisa ove vrste kao ovaj prevod i njegov dodatak vrlo često se ističe da su mnogo stari da bi se tako izazvalo poverenje i respekt prema njima. Šta se sve tvrdi za slične legende, koliko su stare, a niko, u nauci, na takve tvrdnje ni glave ne obrće, osim da se nasmeši. Na taj način duboka se starost dodataka zaista ne utvrdi! A može li drukčije? Da li se može s pomoću jezika utvrditi kada je prevod učinjen i dodatak napisan? Da li ima u dodatku navedenih činjenica, na osnovu kojih bi se dao bar približno datirati? Filolozi obično ne mogu sa sigurnošću utvrditi ni vek a kamo li decenij postanka koga spisa, naročito kod nas ne gde nemamo bogatih istorijskih rečnika s kojima bi se dalo tačno reći kada se koja naša ili strana reč kod nas prvi put javlja; za dodatak bi bilo, na pr. važno znati kada se kod nas počinju pisati ove reči: barun, duž, rusag, hlapstvo, hlapšćina. Što se pak tiče činjenica navedenih u dodatku, to je njegov pisac pokazao da ih zna vrlo malo – i iz hrvatske i iz opšte istorije. On je znao da je nekad postojao hrvatski kralj Zvonimir. Bilo mu je poznato i ime Kosova polja, svakojako onoga kod Knina. Nešto je znao o krstaškim ratovima, ali nije bio na čistu ni s time, kad su počeli. Još mu je bilo poznato i da su posle hrvatskih kraljeva zavladali Hrvatskom madžarski, ali nije znao posle koga hrvatskoga kralja je to bilo i koji je madžarski kralj prvi ušao medju Hrvate kao njihov gospodar. On je držao da je Dimitrije Zvonimir bio poslednji samostalni hrvatski kralj, a posle njega da je zavladao Hrvatima Bela. Ja moram reći da je davno trebalo utvrditi šta je znao

pisac dodatka i kako je to znao. Da se to ranije isticalo ne bi došlo do stanja u ovome problemu u kome se danas nalazimo. Ja s najvećom opreznošću smem o starosti dodatka reći samo to da je nastao daleko posle smrti kralja Zvonimira i posle završenih krstaških ratova. Zbog dovoljno čistog narodnog jezika u njemu, koji svedoči o priličnoj književnoj tradiciji i uvežbanosti, i zbog mešavine čakavštine sa štokavštinom mislim da je iz XV. v.«[198]

Bilo je očekivati, da će se Radojčić, makar ovdje ne spomenuo Šišića, a ipak ga nastojao pobiti, osvrnuti na krupnu Šišićevu konstataciju u vezi s pripisima na registru sv. Petra u Selu. Trebao je naime dokazati, da slova ne pripadaju gotici XIV. stoljeća, kao i to, da pasus o banovima od kralja Svetopelega do kralja Zvonimira na ovom registru ne potječe iz hrvatske redakcije Ljetopisa, nego od nekuda drugo. Međutim Radojčić je preko toga prešao grobnom šutnjom, i kako dosada nije pao nikakav protudokaz ovako značajnim Šišićevim konstatacijama, to one i dalje ostaju na snazi. Pripis, dakle, na registru sv. Petra u Selu mjerodavan je za terminus post quem non postanka hrvatske redakcije *Ljetopisa, a taj pripis je načinjen u* XIV. stoljeću, kako ga odaje karakter gotičkih pismena.

Ovdje je potrebno da se iznova pretrese pitanje odnosa raznih egzemplara DHRLjPD, jer dosadašnja tumačenja nisu istovetna, a najnovija, na kojima se ostalo, nisu autoritativna.

Kukuljević je prvi objelodanio hrvatski tekst DHRLjPD i tom prigodom napisao, da je kroniku potkraj XV. ili na početku XVI. stoljeća našao Dmine Papalić u Krajini. Zatim kaže, da je od Papalića *jedan prijepis* dobio Marko Marulić, koji ga g. 1510. prevede na latinski, a da je g. 1546. istu kroniku dobio Jerolim Kaletić i da ju je iznova prepisao u Omišu iz *Papalićeva prijepisa.*[199]

Rački veli, da je Kaletić prepisivao *latinicom* »iz knjige stare pisane hrvackim pismom«, koju je Papalić pronašao i drži, da se to staro pismo odnosilo na glagolicu.[200] Po tom navodu izgledalo bi, da Rački govori o direktnom Kaletićevu ispisivanju iz originala, ali on u drugom pasusu otkriva svoje shvaćanje o proceduri prepisivanja, kad kaže: »Kaletićev prepis je samo transcriptia glagolskog izvornika *izpisana po Papaliću* „rič po rič" iz stare knjige«.[201] I Rački je dakle kao i Kukuljević držao, da je Kaletić prepisivao iz prijepisa, koji je napravio Papalić.

Črnčić je bio uvjeren, da je Papalić prvi napravio prijepis, zatim da je Marulić iz tog prijepisa načinio prijevod, a Kaletić drugi prijepis.[202]

Klaić je bez ikakva obrazlaganja nuzgred spomenuo, da je Papalić »poslao« *Maruliću u Split onu kroniku, koju je pronašao u* Krajini.[203]

Šišić je ubaštinio tradicionalno shvatanje o proceduri prepisivanja te napisao, da je Dmine Papalić, vrativši se svojim prijepisom hrvatskoga prijevoda Ljetopisa Popa Dukljanina oko 1510. u Split, zamolio prijatelja i rođaka Marka Marulića, šezdesetgodišnjeg starca i književnika, da taj hrvatski tekst prevede na latinski.[204] Šišić kaže i to, da je prijepis Dmina Papalića dopao g. 1546. u ruke Jerolima Kaletića i sada da je Kaletić učinio prijepis po Papaliću, a to da sam Kaletić kaže u svojoj napomeni[205]

(donosimo je niže). Ovoga se pridržava i najnovija redakcija Ljetopisa Popa Dukljanina.[206]

Osim Klaićeva, nuzgredno i slučajno nabačenog izričaja, druga interpretacija o odnosu s predlošcima pri prepisivanju i prevođenju nije osnovana. Ta kriva interpretacija izazvala je netačan sud, kako se upotrebljavao original i tko ga je upotrebljavao, što je bez sumnje išlo na štetu prepoznavanja pripadnosti tekstovnih razlika u prijepisu i prijevodu. Da se dokaže drukčije moramo uzeti u pretres podatke na osnovu kojih su se izvodila dosadašnja tumačenja.

1. Pismo Marka Marulića Dmini Papaliću, koje je pridodano njegovu elaboratu i prispjelo kao uvod u njegov prijevod:

»Marcus Marulus domino Papali s(alutem).

Comentariolum a te in Craina nuper repertum, inter vetustissimas illius gentis scripturas dalmatico idiomate compositum, tuo rogatu latinum feci, Croatiae Dalmatiaeque regum gesta continentem, res certe digna relatu, et quam non solum nostrae vernaculae linguae gnari, sed etiam Latini intelligant. Ex hac enim historiam et boni exemplum petere poterunt, quod imitentur et mali per quod sese corrigant. Atque hoc illud fuit, quod et te impulit, ut me ad historiam transferrendam vigeres, et me, ut tibi obtemperarem; magis tamen tuus erga me amor laborem hunc coegit me subire, quid enim est, quod illi non debeo. Vale. Anno christianae salutis MDX.«[207]

2. Kaletićeve napomene na kraju njegova prijepisa hrvatske redakcije:

»Gospodin Dmine Papalić najde ovoj pismo u Krajini u Marković, u jedne knjige stare, pisane hrvackim pismom, i ispisa rečeni Dmine rič po rič. A ja Jerolim Kaletić ovoj pripisah iz rečenih knjig na tisuća i pet sat i četrdeset i šest, na sedam dan otubra miseca u Omišu. Bogu hvala.«[208]

Kako se pronašla hrvatska redakcija Ljetopisa Popa Dukljanina doznajemo izvorno samo iz ovih dvaju datiranih navoda. U njima stoji, da je Dmine Papalić pronašao egzemplar u Krajini kod Markovića. Po Marulićevu pismu, koje je datirano godinom 1510. zna se, da je Ljetopis nedavno otkriven (comentariolum nuper repertum) te moramo uzeti, da se otkriće zbilo najdalje g. 1510. kako to svako i tumači.

Najprije da vidimo, kako stojimo s Papalićevim prepisivanjem. U tu svrhu moramo uzeti stariji podatak, t. j. Marulićevo pismo Papaliću, gdje mu među ostalim kaže: »Ljetopis, koji si nedavno otkrio u Krajini među vrlo starim spisima kod onoga plemena,[209] a koji je sastavljen na dalmatinskom jeziku, na tvoju molbu preveo sam na latinski«. Dakle iz konteksta Marulićeva pisma ne izlazi, da je Papalić do tada (1510) prepisao Ljetopis, pa tko tvrdi, da jest, mora to pozitivno dokazati. To još ne isključuje mogućnost, da je Papalić načinio prijepis prije, nego je Marulić preveo, ja samo tvrdim, da se to iz Marulićeva pisma ne vidi, pa stoga ni drugi nisu mogli vidjeti, da jest.

Stoga navod, da se Papalić vratio sa svojim prijepisom iz Krajine u Split, što znači, da bi on bio napravio prijepis u Krajini, nema korjena u izvoru te pripada među proizvoljno izvedene zaključke. Za Papalićev

prijepis doznajemo zapravo tek iz Kaletićeve napomene iz g. 1546, pa se sad pouzdano može tvrditi samo to, da ga je Papalić načinio najdalje te godine, odnosno još prije 1546., jer je tada mogao biti već mrtav, budući da ne znamo, kad je on umro.[210]

Sada da se osvrnemo na Kaletićev prijepis. Vidjesmo, kako se u literaturi navodi, da je Kaletić načinio svoj prijepis na osnovu Papalićeva. To se navodno doznalo iz Kaletićeve napomene. Međutim, ako se ovoj napomeni pristupi otvorenijih očiju, onda se iz nje, a ona je za ovo pitanje jedina, ne može ništa drugo zaključiti, nego da je Papalić prepisao hrvatsku redakciju Ljetopisa, koju je pronašao u Krajini u Márkovića »u jedne knjige stare pisane hrvackim pismom«, pa još i to, da je iz nje ispisivao »rič po rič«. Kaletić je time priopćio, da zna, da je i Papalić ispisivao i ništa više. Odakle iz ovoga zaključak, da je Kaletić učinio sebi prijepis na osnovu Papalićeva, i još to, da on tako sam kaže?

Naprotiv Kaletić, pošto je naveo, da je jedan prijepis napravio Papalić, sam o sebi čisto i bistro govori: »A ja, Jerolim Kaletić, ovoj pripisah iz rečenih knjig«.

Pogledamo li sada čitavu Kaletićevu napomenu, vidjet ćemo odmah, da se dva puta nalazi izraz »ovoj«. Prvi put stoji uz pismo »ovoj pismo«, a drugi samo »ovoj«, i posve je jasno, da se odnosi kao i prvi put, na pismo, kako već Kaletić naziva naš spis. Isto tako on dva puta spominje knjige, rekavši prvi put »u jedne knjige stare«, a drugi put »iz rečenih knjig«. I te »rečene knjige« odnose se na one prve, kao što se »rečeni Dmine« odnosi na prije navedeno »Gospodin Dmine Papalić«. Jasnije njegov navod stoji ovako: »Gospodin Dmine Papalić najde ovoj pismo (Ljetopis) u Krajini u Marković, u jedne knjige stare (konvolut?, collectanea?), pisane hrvackim pismom (bosančicom), i ispisa rečeni Dmine (Papalić) rič po rič. A ja Jerolim Kaletić ovoj (to isto pismo = Ljetopis) pripisah iz rečenih (već navedenih = u kojima je »pismo« našao Papalić) knjig.«

Tako od samog Kaletića doznajemo, da je on, kao i Dmine Papalić, prepisivao iz istog predloška, onog, koji je Papalić našao u Krajini. Kaletić ovdje jasno luči jedno, drugo i treće. Zato se mora zaključiti, da iz samog teksta izlazi, da se Kaletić nije služio Papalićevim prijepisom, što je i opet bila loša interpretacija, koja se više ne može održati.

Preostaje nam još Marulićev prijevod. Utvrdismo, da se iz konteksta Marulićeva pisma ne vidi, da se on služio Papalićevim prijepisom, dapače, da se odatle razabire, kako se govori samo o onom ljetopisu, koji je pronašao Papalić u Krajini. U pasusu »Comentariolum a te in Craina nuper repertum ... tuo rogatu latinum feci« jasno je, da je Comentariolum subjekt (ne gramatički!). Tu ima više atributa, od kojih je glavni onaj, što označuje, da je taj comentariolum Papalić našao u Krajini. Predikat je latinum feci. Držim, da subjekt (gramatički objekt), predikat i atribut potpuno određeno govore, da se ovdje radi o prevođenju onoga comentariola, koji je Papalić pronašao u Krajini, t. j. originala, što znači, da je Marulić radio po originalu, a ne po čijem drugom pri-

jepisu. Da je Marulić prevodio sa originala, potvrdit će i drugo njegovo svjedočanstvo potpuno neovisno od ovoga. To je njegova napomena. koja se nalazi na kraju prijevoda i glasi:

»Laus omnipotenti deo.

Hucusque historiam vernaculo gentis nostrae sermone compositam *vidi* et quam potui diligenter fideliterque in latinum transposui nihil de sententia dimittens, licet aliqua de verbis quae superflua videbantur, mutilans, ne lectori oneri essem.«[211]

Kad bi se radilo o prevođenju s kakvog svježeg prijepisa – a mi sad ne znamo, da li je takav g. 1510. uopće i postojao –, ne bi bilo nikakva razloga, da Marulić za takav predložak kaže, da ga je »vidio«, jer se to po sebi razumije, čim ga prevodi. Moralo je po srijedi biti nešto osobito, što je trebalo istaći, da je vidio, a to onda može biti samo original. Pogledamo li čitav kontekst zaglavka, vidjet ćemo, da ga je Marulić napravio samo zato, da dokaže čitaocu, kako je prijevod vjeran predlošku, a da se čitalac u to bolje uvjeri, naveo je, da je spis sam vidio, pa da to potvrdi još je kazao, kako je pisan domaćim jezikom. On dakle ovdje navodi oznake autencije, među koje pripada izričaj »Hucusque historiam vidi«. Očito je dakle, da se oba Marulićeva navoda slažu, iako su pisana u različitoj namjeni, i da se oba odnose na krajinski original. Ovako je bez ikakva domišljanja stvar shvatio Rački[212] i Klaić, a i Šišić je, prije, dopuštao, da bi Marulić radio po originalu.[213]

U vezi s ovim moramo se usput osvrnuti i na jedan drugi Šišićev navod, a taj je: »Papalić sam kaže za svoj predložak da ga je našao »u jedne knjige stare« što je onda Marulić parafrazirao ovako: »inter vetustissimas illius gentis scripturas«.[214] Ovdje se uopće ne radi o Papalićevu navodu. U ovom pitanju mi nemamo baš ništa iz Papalićeva pera. Kako vidjesmo izraz »u jedne knjige stare ...« pripada Kaletiću, a ne Papaliću. Budući je Kaletić to napisao godine 1546. nije mogao Marulić parafrazirati g. 1510., jer ne može stati filius ante patrem. Zato izraz »inter vetustissimas gentis illius scripturas« nije ničija parafraza, nego je to izvoran tekst Marulićev, a to je za naše pitanje važno.

Na osnovu izloženoga sada vidimo, da je odnos među primjercima jasan, jer su sva trojica: Marulić, Papalić i Kaletić radili prema originalu. To potvrđuje Marulićev navod za Marulića, a Kaletićev za Papalića i Kaletića. Da je tako, potvrdit će i druga činjenica. Kaletićeva datacija u Omišu, gdje kaže, da je tu prepisivao Ljetopis, koji je Papalić pronašao, dokazuje, da Ljetopis nije bio više kod Markovića. To je sada pouzdano. Zato se stvar ne može drukčije protumačiti, nego da je još Papalić dobio u ruke spis od Markovića, te ga donio u Split, gdje ga je Marulić preveo, a Papalić prepisao, i onda tko zna kojim je putem došao u Kaletića u Omiš, i otada mu nestaje spomena i traga. Drugim riječima, kad original više nije bio u zabačenom selu Krajine, nego donesen u Split, lako je onda bilo prevoditi i prepisivati ga, što se i dogodilo.

Od tih triju egzemplara, koji su potekli izravno od originalnog predloška, sačuvao se samo Kaletićev u Luciusovoj ostavštini u Vatikanu. Danas nema ni Marulićeva autografa, ali su se od njega sačuvali raniji prijepisi. Šišić, koji je kolacionirao razne prijepise Marulićeva prijevoda, utvrđuje, da je onaj tekst, što ga je prepisao Lucius, najkorektniji i najpouzdaniji.[215] Taj je prijepis potekao iz onoga, što ga je načinio Petar Cindro u prvoj polovici XVII. stoljeća i dao ga Luciusu. Šišić drži vjerojatnim, da ga je Cindro prepisao iz egzemplara, koji je bio veoma blizak Marulićevu autografu.[216] Papalićev prijepis nestao je netragom još prije Luciusa, a o njemu ne doznadosmo ništa drugo, nego što nam uzgred reče Kaletić.

Historiografi se tuže, da među dvjema preostalim tekstovima, naime Kaletićevim i prijevodom, koji potječe od Marulića, postoje tolike sadržajne razlike.[217] Još je Lucius rekao, da hrvatski tekst spominje samo Belu, a da je Marulić dodao »prvi« (što ne stoji!) i da hrvatski tekst govori samo o Hrvatima, dok se kod Marulića nalaze još i »Bosnenses et Naronenses».[217a] Postojeće razlike, zbog nepoznavanja tačnog odnosa među tekstovima, rado su se pripisivale Marulićevu parafraziranju. Tvrdilo se dapače, da Marulić nije samo prevodio, već da je slobodno parafrazirao hrvatski tekst na latinski, dotjeravajući ga ne samo stilistički, nego i stvarno prema svome znanju historije.[218]

Mošin donekle uzima Marulića u obranu napomenuvši, da ovo ipak stoji u protuslovlju s onom vlastitom Marulićevom napomenom na kraju prijevoda. Zatim je istakao, da je Medini upozorio na važnu činjenicu, da se Marulićev prijevod u pojedinim glavama približuje osnovnoj latinskoj redakciji (cijelog Ljetopisa). Ali, on onda iz toga izvodi zaključak, da je Marulić, odnosno Papalić, imao i neki drugi primjerak hrvatske redakcije, a ne onaj, koji je sačuvan u Kaletićevu prijepisu, jer da je Marulić poznavao latinsku redakciju, on ne bi trebao da s njezinom pomoću prerađuje hrvatski tekst, već bi to mogao da prepiše, odnosno da po svome ukusu stilistički dotjera latinski original.[219]

Kad se na stvar gleda sa drugog stajališta, t. j. s ovog na koje su nas doveli postignuti rezultati, onda se u ovo zamršeno pitanje unosi jasnije svijetlo.

Prijepis Dmine Papalića, da se on sačuvao, bio bi najpouzdaniji za rekonstrukciju izgubljenog originala zato, što je Kaletić istaknuo, da je Dmine Papalić sa originala ispisao »rič po rič«. Jamačno Kaletić ne bi smatrao za potrebno nešto takvo istaći, da mu to nije bilo upadno, a na takvu izreku moglo ga je navesti samo vlastito osvjedočenje. Ali tog prijepisa odavna nema, i zato ga je uzaludno u ovom pitanju više i spominjati.

Ostaje nam da se osvrnemo na preostala dva. Primjerak, koji potječe od Marulića, nije prijepis hrvatske redakcije Ljetopisa, nego je njen prijevod i već sama ta činjenica po sebi nameće teškoće glede rekonstrukcije izvornog teksta. Od samog Marulića izričito znamo, da je on prevodio na latinski što je pomnjivije i vjernije mogao ne ispustivši ništa iz sadržaja, osim što je bio slobodan da prikrati nešto riječi, koje

su bile očevidno suvišne, a to zato da bi bilo lakše čitaocu. Dosada se malo polagalo na ovaj prevodiočev navod,[220] preko njega se prelazilo, jer se bez razloga držalo, da je Kaletić prepisivao od Papalića točno, a ovaj drugi »rič po rič«, stoga nije preostalo drugo, nego tekstovne razlike pripisivati Marulićevu parafraziranju i takvoj netočnoj pretpostavci smetao je ovaj prevodiočev navod i zato su ga se klonili. Međutim je s njim ipak trebalo više računati, jer Marko Marulić nije osoba problematičnih osobina, nego častan književnik, te on ne bi govorio drukčije, nego što je ovdje učinio. Dapače je kao erudita postupio posve metodički i savjesno, kad je našao za zgodno da pripomene, kako je pri prevođenju postupao, priznajući otvoreno, da je činio ispravke na taj način, što je izostavljao očito suvišne riječi iz puke namjere, da olakša čitanje. Da nije u svemu bio dobronamjeran, ništa ga ne bi sililo, da to pripomene. Stoga nije bilo razloga, da se ova Marulićeva metodična i spontana ispovijed zapostavlja, i zato se ona ovdje mora uspostaviti.

Teško je vjerovati, da bi sam Marulićev prijevod pretrpio izmjena pri prepisivanju. Prvo zato, što relativno rano nalazimo njegove prijepise kod Cindra, a odatle u Luciusa (1638). Drugo, što primjerak, iz kojeg je Cindro prepisivao, vjerojatno potječe iz veoma blizog s Marulićevim autografom i što je Cindro radio za Luciusa, pa je znao, da Luciusu treba tačnost u prepisivanju. Treće, što se znalo, da je to Marulićev prijevod, a djelo, kojemu se u ovo doba zna autor, poštеđivano je od krupnijih izobličenja, jer Marulićev prijevod nije u autorskom smislu res nullius, kao što je bio anonimni predložak. Budući je Marulić, kako smo već vidjeli, bio u neposrednom dodiru s originalom te mu vjerno preveo sadržaj, – a to mu je bilo lako, jer je oba jezika odlično poznavao i na njima pjevao – moramo zaključiti, da je njegov prijevod ostao najbliži tekstu predloška.

Ovoj tvrdnji dolazi s druge strane ususret činjenica, što historici s razlogom osjećaju prednost kvaliteta u Marulićevu tekstu, makar je to prijevod. Odatle Šišiću uputa čitaocu, da Marulićev prijevod gdjegdje pokazuje pouzdano, kako je ovo ili ono mjesto, ova ili ona riječ ili ime glasilo u Papalićevu prijepisu (– dašto držeći, da je Marulić na osnovu njega radio, pa to sad ide na adresu originala –), to jest, gdje je eventualno pogriješio Kaletić. I zatim: »Zbog toga činit će onaj, koji proučava hrvatski prijevod (= hrvatsku redakciju) Ljetopisa Dukljaninova dobro, pripazi li na Marulićev prijevod.«[221] Na osnovu istaknute prednosti Marulićeva prijevoda naslutio je Medini, da se u pojedinim glavama prijevod približuje osnovnoj latinskoj redakciji.[222] Mošin je, kako vidjesmo, zato, što je Marulićev prijevod tačniji, zaključio, da bi Marulić radio po nekom drugom (!) predlošku. Sve je to zbog toga, što se Marulić kritički odnosio prema originalnom predlošku. Zato se zbog svih navedenih razloga mirne duše može zaključiti, da je Marulićev prijevod najbliži tekstu izgubljenog originala.

Sada još o Kaletićevu prijepisu. O njemu, po vlastitoj Kaletićevoj napomeni, pouzdano znamo samo to, da ga je prepisao sa originala.

Iz činjenice, što Kaletić samo kaže, da ga je odatle prepisao, ne možemo znati, kako ga je prepisivao. Ali po tome, što Kaletić za Papalića kaže, da je ispisivao, a za sebe da je prepisivao, naslučuje se različit postupak u prepisivanju. To se potvrđuje i činjenicom, što Kaletić dodaje, kako je Papalić ispisivao »rič po rič«, a ne nalazi za potrebno, da to i za sebe istakne. Da razlika u tom odnosu s predloškom nije bilo, kako rekosmo, ne bi to Kaletić ni spominjao. Prema tomu različit postupak pri prepisivanju zajamčen je indirektnim riječima samoga Kaletića, i onda mu to moramo vjerovati.

Ovdje ću navesti samo jedan primjer, iz kojeg se bjelodano vidi Marulićeva konsekventnost i Kaletićevo razmetanje. Na jednom mjestu kod Marulića stoji: »Advenienti autem in *campo* qui Clivna appellatur«, a na odgovarajućem mjestu kod Kaletića: »I tako prišadše rečeni gardinali i biskupi najdoše kralja na *planini*, ka se diše Hlivaj«.[223] Na drugom mjestu kod Marulića nalazimo: »Armati obviam precessere, in *campo* qui Clivno nuncupatur«, a kod Kaletića: »I dočekaše ga na *polje* Hlivanjsko«.[224] Kod Marulića je dakle oba puta Livanjsko polje, a kod Kaletića sad brdo, sad polje. Budući da znamo za Livanjsko polje kao i to, da ne postoji Livanjsko brdo, moramo onda ovako očito dodavanje brda umjesto polja pripisati Kaletićevoj površnosti pri prepisivanju.[225]

Kad smo doznali, da su sva trojica imali pred sobom original, i onda, kako se koji prema njemu odnosio, ne preostaje nam drugo nego (isključivši Papalićev prijepis, jer on nije na druge utjecao) da potpuno razriješimo Marulića od odgovornosti za sadržajne razlike između njegova i Kaletićeva teksta, pa je onda jasno, da se takve razlike mogu okrenuti samo na Kaletićevu adresu. Potvrdu zato našli smo i u Kaletićevu suzdržavanju, da kaže način, kako je prepisivao, dok je to za Papalića istakao. Iz ovoga dakle izlazi, da je to Kaletić načinio prema svom znanju i nahođenju, a možda dijelom i zbog nerazumijevanja teksta u predlošku koji je, kako od Marulića znamo, imao suvišnih izraza.

Vidjesmo, da Marulić i Kaletić nezavisno jedan od drugoga tvrde, da se Ljetopis nalazi među starim spisima zato, što su ih imali u ruci, pa sad naprosto ne znam, koji bi to bio razlog, da im se ne vjeruje. Ovoj konstataciji ne može se dalje opirati Radojčićev navod o maštanju branitelja duboke starosti dodatka, kad oni pomišljaju na XIII. ili XIV. stoljeće, kao i tvrdnja, da se kod spisa ove vrste vrlo često ističe kako su mnogo stari, da bi se tako izazvalo povjerenje i respekt prema njima. Ne ni tim, što se ovaj naš spis hoće uvesti u društvo »sličnih legendi«, kako bi sa njima podijelio ishitrene tvrdnje, da su stari, na što »nitko u nauci na takve tvrdnje ni glave ne obrće, osim da se nasmeši«. U historijskoj nauci ovakva argumentacija je prilično strana i ona traži da se drukčije zadovolji. Tvrdnje da je spis star, potječu od dvojice očevidaca, koje u radu nije vodio istovetan cilj, pa ipak jedan i drugi o starosti spisa izjavljuju isto. Poznato je i to, da Marulićevi drugi književni radovi ne nose pečat iskrivljivanja (drugo je dobronamjerno dopunjavanje ili prestiliziranje), pa se analogno tomu

mora držati, da to nije učinio ni s ovom izjavom, koja je spontana. U knjige se Marulić profesionalno razumio, te prema tomu morao znati, kako izgleda stariji, a kako mlađi spis. I baš zato, što je umio ili što su umjeli oba dobro diferencirati, kad su vidjeli original, naveli su svoje tvrdnje »inter vetustissimas illius gentis scripturas« i »u one knjige stare«. Naročito je Marulić morao dobro znati, što je staro, kad se bavio još i arheologijom. Inače iskazi ove dvojice pretvaraju Šišićevu slutnju u konkretno, naime, da je najvjerojatnije Papalić našao svoj predložak u nekoj staroj knjizi, u kojoj je bilo još i drugih stvari osim hrvatskog prijevoda Ljetopisa Popa Dukljanina, jer da tako bar izlazi iz riječi »u jedne knjige stare = inter vetustissimas scripturas».[226] Naravno da jači zaključak nije učinio zato, što je bio uvjeren, da je »inter vetustissimas ...« Marulićeva parafraza umjesto njegova vlastita konstatacija.

Na sličan način ne može se održati ni Radojčićeva napomena, da je spisu bilo možda tek nekoliko desetaka godina, zato što bi mnogo čitana knjiga brzo izgledala stara. Nije naime vanjski izgled knjige bio mjerodavan humanisti Maruliću, da po njemu sudi starost. On je bez sumnje znao, da ono, što je istrošeno s čestog čitanja, ne bi pripadalo starosti, nego recimo poderanosti, uprljanosti ili slično, što biva zbog česte upotrebe. Marulić je zaista morao utvrditi starost drugim kriterijem, kao što su na pr. papir, stil, grafija i jezik, u što se i te kako razumio. Napokon, kako je knjiga mogla biti često čitana u neposrednom vremenu prije Marulića, kad se za ovaj iako važan spis nije ni znalo, te je nalaz predstavljao otkriće, što sam Marulić svjedoči sa »Comentariolum a re in Craina *nuper repertum*«. Očito je, da s ovih razloga Radojčićevo kombiniranje otpada.

Dosada se više puta pokušalo s jezične strane ispitivati starost hrvatske redakcije Ljetopisa, ali su se ti pokušaji uglavnom razbili o neologizme, koji se u tekstu susreću. Još je Jagić na neke upozorio i držao ih savremenima XV. i XVI. stoljeću (puk, harač, svak, svaki),[227] Črnčić ih je dodao više (na pr. herceg, barun,[228] duž, skupščina ...).[229] Šišić kaže, da Kaletićev prijepis vrvi ovim ili sličnim izrazima, koji »nipošto ne mogu da budu stariji od druge polovine XV. veka, ako nisu čak iz XVI. veka, dakle Kaletiću savremeni».[230] Radojčić pridodaje još: rusag, hlapstvo i hlapšćinu, te kaže, da bi bilo važno znati, kad se to kod nas počinje pisati.

Sada, kad je dokazano, da Kaletiću pripadaju one sadržajne razlike, koje su veće, ne preostaje drugo, nego da njemu pripišemo i stilističke, koje su nedužnije, a u njih ipso facto ulaze i neologizmi. To je i jasno, jer između njegova prijepisa i originala nije bilo ništa treće i posredno, a kako je original bio dosta star, to on nije mogao u sebi imati neologizama, te ih nitko drugi nije mogao unijeti nego Kaletić. Ovim se Črnčićeva[231] i Šišićeva pretpostavka, da bi neologizmi pripadali Kaletiću ostvaruju kao činjenica, sve ako je Šišić, s nejasnog mu odnosa prepisivača prema predlošku, od toga kasnije nešto odstupio na taj način, što je koncedirao, da bi Papalić mogao štogod izmijeniti zbog lakšeg razumijevanja.[232] Prema tomu zna se, od koga potječu neolo-

gizmi, i zato oni više ne ometaju tvrdnje, da je Ljetopis Maruliću i Kaletiću bio star.

Ne bih se složio ni s posljednjom Radojčićevom tvrdnjom, da spis potječe iz XV. stoljeća zbog toga, što bi u njemu bio dovoljno čist narodni jezik, koji da svjedoči o priličnoj književnoj uvježbanosti, i zbog mješavine čakavštine sa štokavštinom.

Naime, već se po Maruliću dade zaključiti, da u originalu nije bilo tolike književne uvježbanosti, kad je on morao malko odstupiti od najstriktnijeg prevođenja te uklanjati neke suvišne riječi, kako kaže, »ne lectori oneri essem«. Tu književnu uvježbanost, a s njom i čišći jezik nije, kako vidjesmo, nitko drugi mogao dati nego Kaletić, u čemu je, kako mu se indirektno priznaje, i uspio. Posve je onda logično, da i miješana čakavština sa štokavštinom pripada njemu, jer i to pripada prestilizaciji. Inače ja ne bih na tu mješavinu gledao vremenskim kriterijem, kad se, ako sam dobro razumio, štokavštinom smjenjivala čakavština, nego više regionalno, naime da se spis, a svakako njegov prijepis, pravio u kraju, gdje se čakavština sa štokavštinom ukrštavala. Iz svega ovoga moramo zaključiti, da jezična strana ne može djelovati na kriterij o starosti Ljetopisa, t. j. da mu se na osnovu nje ne može nikako poricati starost.

Gornjim razlaganjem utvrđeno je, da navodi o staroj knjizi potječu iz neposrednog dodira s njom, i uklonjene su sve protivne tvrdnje, da bi to bilo prividno ili čak ishitreno. I zato, kad ekspert u bibliografiji, kakav je bio humanista Marulić, kaže na osvitu XVI. stoljeća, da se Ljetopis nalazio »inter vetustissimas scripturas«, moramo ovu superlativnu oznaku za starost odmjeriti barem obilatim stoljećem. To nas onda mora odvesti k paralelnoj, a nezavisnoj indirektnoj oznaci u pripisu registra sv. Petra u Selu, te ovaj njihov susret u XIV. stoljeću uzeti za terminus post quem non postanka hrvatske redakcije Ljetopisa Popa Dukljanina, u kojoj je tekstovnom vezom pridodana vijest o smrti kralja Zvonimira. To još nije sve. Naime mi ne znamo ni iz čega, da je primjerak u Markovića bio originalan, a ne prijepis. Mi smo ga gore slučajno nazivali originalom zbog odnosa prema prijepisima i prijevodu, koji su od njega nastali.

Sada ćemo iznijeti tekst naše vijesti u Marulićevu prijevodu i Kaletićevu prijepisu.

Cum unum et triginta regnasset annos (= Krešimir), in demortui loco suffectus est filius Zvonimerus, cum ornamentis ac religione nemini superiorum regum postponendus, aequi ac legum praecipuus observator et proinde pessimo cuique maxime invisus. Eo regnante prospere inoffenseque succedebant omnia, quieverant bella, opes augebantur nec pauperibus erat timori divitum avaritia, nec

XXVII. I osta kraljem Zvonimir, koji počteni kralj, sin dobroga spomenutja (Kralja Krišimira), poče crikve veoma čtovati i ljubiti. I poče dobre pomagati, a progoniti zale. I bi od svih dobrih poljubljen, a od zalih nenavijen, jere ne mogaše, zla viditi. I tako ne biše on za Hrvate, zašto oni ne će biti dobrotom dobiti, da, bolji su pod strahom. I za dobroga kralja Zvonimira biše vesela

plebs potentiorum vim formidabat, omnes pariter tuente ac protegente ipsa regis iustitia, quae neminem prorsus ab aliquo vexari patiebatur. Cumque ominum par sibi cura esset, arva colere, pecudes alere, negotiationibus exerceri. Numquam antea regnum illud ulla rerum copia opulentius fuisse memorabatur, abunde in civitatibus erat vestis preciosa decorąque arma et phalerati equi, exquisita supellex, auri quoque argentique vis, gemmae, margaritae et quaeque alia, quae mortalium animos vel extimatione vel pulchritudine allicere solent, sed, ut fit, luxuria in superbiam verti coepit, in summum usque scelus erupturam, quod ex sequenti modo patebit narratione verumque esse constabit.

Contigit enim, ut Roma, caesaris pontificisque legati ad Zvonimerum regem missi cum binis litteris venirent; primas regi tantum legendas dederant, quarum haec sententia erat: »Rogamus obsecramusque, te Zvonimere frater, regum christianorum piisime, ut coacto procerum tuorum populique concilio, alteram epistolam coram resignari coramque legi iubeas et una cum ipsis deliberes his de rebus, quas nos, deo bene iuvante, aggredi meditamur pro amore Christi ecclesiaeque sanctae utilitate; cum demum quicquid communi concilio decretum fuerit, ut nobis nihil moratus rescribas, efficiasque certiores. Vale«. Zvonimirus igitur naviter, sicut regebatur, accersitis omnibus regni sui praefectis decurionibusque civitatum, coniuctimque habito ad quinque ecclesias in campo, qui Cossovus nuncupatur, concilio, litteras aperiri fecit et cunctis cum silentio audientibus, publice recitari, quae in haec fere verba scriptae erant: »Romanus pontifex et caesar augustus Zvonimiro regi populoque eius salutem. Rem certe indignam et christianorum principum ignaviae adscribendam existimamus, ut Hyerosolyme sanctsva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra, i gradovi puni srebra i zlata. I ne bojaše se ubogi, da ga izji bogati, i nejaki, da mu vazme jaki, ni sluga, da mu učini nepravo gospodin, jere kralj svih branjaše, zašto ni sam prezpravdeno ne posid(ov)aše, tako ni inim ne dadiše. I tako veliko bogactvo biše, tako u Zagorje, kako u Primorje, za pravdenoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakoga blaga i biše veće vridna ureha na ženah i mladih ljudih, i na konjih, ner i nada sve imanje. I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom raskošom, ni se nikogar bojaše, ni jim nitkore mogaše nauditi, razmi gnjiv gospodina boga, koji dojde svrhu ostataka njih, kako pismo govori: Oci zobaše kiselo grožđje a sinovom zubi utrnuše.

Po ovi način i u to vrime zgodi se, da cesar rimski s voljom svetoga oca pape posla posle i listove svoje ovako g dostojnomu kralju Zvonimiru proseće i moleće, kako draga brata i meju kralji krstjanskim kralja počtovanoga: »Oto te molimo i prosimo, da skupiš k sebi svu gospodu zemlje tebi podložne i svih od vridnosti. I kada bude skupšćina, da počtiš meju svimi ovi drugi list, koga s tvojim listom šalje se od strane naše gospodstvu vašemu moleće, kada pročte, da odgovore i da dadu nam na znanje volju svoju i odlučenje, ko učine vitezi i baruni s voljom gospodstva tvoga«. I tako dobri i sveti kralj Zvonimir prijamše listove od pape i cesara, zapovidi po sve kraljevstvo svoje, da bude skupšćina, i sa (s)hodom u petih crikvah u Kosovi da svaki bude do dan dvadeseti pet. I prišadše vrime, da, pride mnoštvo veliko. I legoše vojske i narediše straže. I kada dođe dan, učini slavni i dobri kralj Zvonimir otvoriti listove pape i cesara velikoga grada Rima, s voljom svetoga oca pape, koji kazahu: »Brata našega Zvonimira molimo s vlasnici i pukom zemlje i kraljevstva njegova, da bi

aque loca, in quibus Christus dominus pro nobis nasci, pro nobis mori voluit, ab infidelibus tam diu possideantur possessaque polluantur prophanenturque, et ab iisdem illa sacra, illa domini misteria, quae nobis venerationi sunt, probro derisionique habeantur. Idcirco vos, sicut et reliquos per orbem fideles hortamur, ut nobiscum socia arma iungentes, ad res christiano nominirepetendas, in libertatemque vindicandas, proficisci statuatis, huic rei caeteros reges ac nationes quibus itidem scripsimus, consensuros speramus. Nobis autem tam praeclarum facinus conantibus, domini opem affuturam, nemo diffidat, quando quidem non nisi eius nutu atque instinctu talis menti nostrae incidere potuit cogitatio. Quid ergo consilii vobis sit, hoc est utrum, quod rogamini, facturi estis quamprimum nosse cupimus. Valete in domino.« Id audientes nequissima Crovatorum gens protinus indignari coepit, ita ut vix litteras perlegi paterentur. Non solum itaque non consenserunt litteris et hortationi pontificis et caesaris, verum etiam in regem suum insurgentes magno tumultu et vociferatione conquesti sunt illum huiusce rei auctorem, ut ipsi relictis coniugibus, liberis patrioque solo procul per alienas domos errent, aliena sequantur imperia, et non sibi expedire loca illa sancta, si liberentur; atque ita infesta concio, pessimis usa consiliis, nequivit inhiberi, quin repente, sanctissimum regem Zvonimerum invadentes, multis conficerent vulneribus atque interimerent, eadem quippe illa perfidae mentis ferocia quae ipsos impiissimi Seislavi partes sequi fecit et Radoslavum patrem, omni laude dignum virum, regno pellere, in Zvonimerum quoque compulit saevire; non aliter furibundi circumstetere, quam cum rabidi venatorum canes, imbellem cervum nacti, nunc latratibus terrent, nunc dentibus laniant. Rex

hotil odlučiti i s nami biti zajedno s pomoću ine gospode krstjanske, koji ovake listove imaju od nas, i oni da odluče volju njih, i da nam dadu na znanje, jesu li k volji našoj pristali, ča jest z dopušćenjem božijim i sina njegova, koji jest porojen od dive Marije i muku (trpel) i krv prolio na drivo križa i na njemu umoren, koja smrt bi otkupljenje svita i oslobojenje svetih otac iz limbene tamnosti. I tako z dopušćenjem njegovim i s pomoću u njega virujućih jesmo odlučili osloboditi mista, koja je za ljubav našu okrvavio i gdi je pridao duh ocu kroz muku i trud i greb, u kom bi položeno prislavno tilo njegovo.« I toj čuvše bogom prokleti i nevirni Hrvati, ki ne mnogo prija daše pomoć hudobnomu sinu dobroga kralja Radoslava iz kraljevstva njegova izagnati i s oružnom rukom s nemilostivim sinom njegovim iz zemlje prognati. Tada čuvši toj nevirnici, ne daše ni listove dočtiti i skočiše ne samo da bi pristali na dostojnu molbu svetoga oca pape i cesara rimskoga, da sveta mista iz ruk poganskih izmu i oslobode, dà, oni bogom kleti počeše kričati i vikati na svetoga kralja, tužeći se i vapijući jednim glasom, kako na Isukrsta Židove, da on išće izvesti njih iz domov njih i žen i dice njih, i s papom ter s cesarom otimati mista, gdi je bog propet i gdi je greb njegov. »A što je nam za to?« I nevirni Hrvati vazeše zlu misal s nepravden svit, i meju sobom zlo više učiniše, i sebi i ostatku svomu rasap i vičnje pogrjenje. I tako počeše upiti kakono Židove vapiše na Isukrsta, kada reče poglavica: »Bolje da jedan umre, nere tolik puk da pogine«. I tako sramotni i nevirni Hrvati počeše govoriti, vapijuće kako psi ali vuci: »Bolje da on sam pogine, ner da nas iz didine naše izvede cića boga i inim mista toliko daleko obujmati, zemlje i gradove«. I ne inako, nere kako psi na vuke lajući kada idu, tako oni na dobroga

autem, dum adhuc spiraret, tantae perfidiae immanitate commotus, eos devovisse fertur, ne unquam sui generis dominum habeant, sed semper alienigenis regibus principibusve subiecti sint. Ex illo ad hanc usque diem tempore, isthaec maledictio tam certum eventum habuit, ut non ab irato prolatum, quod tunc dixit, crediderim, sed (uti est) praenuntiatum, deo volente palam fieri, quanto gravius luituri erant supplicium criminis auctores, si sic posteri quoque eorum essent afficiendi. Post haec verba Zvonimerus continuo animam exhalavit et relicto corpore ad coeleste regnum transferri meruit, cum terrenum tam bene rexisset per annos quinque et triginta; tam diu enim cum potestate vixit.

Bela autem, Pannoniae rex, huius nominis primus, cum, fama referrente, hoc quod Zvonimero acciderat, didicisset, propere cum expeditorum manu venit regnoque potitus, possedit omnes regni partes: Bosnam, Crovatiam, Dalmatiam, Naronam, sed Crovatos, ut domino suo rebelles ac parricidas laboribus servituteque opressit. Praeterea cum post haec regnum in partes secessisset, anno a nativitate Christi MLXXIX Bosnenses dominum suum sortiti sunt, Naronenses suum, Crovati alienum, ne quis eos frustra olim vel immerito a Zvonimiro devotos credat.[233]

kralja Zvonimira, komu ne daše ni progovoriti, nere z bukom i oružjem počeše sići njega i tilo njegovo raniti i krv prolivati svoga dobroga kralja i gospodina, koji ležeći u krvi izranjen velicimi bolizni, prokle tadaj nevirne Hrvate i ostatak njih bogom i svetimi njegovimi, i sobom, i nedostojnom smrtju njegovom, i da bi veće Hrvati nigdar ne imali gospodina od svoga jazika, nego vazda tuju jaziku podložni bili. I tako izranjen ležeće a Hrvate proklinjuće izdahnu, i pojde duh njegov, po milosti onogaj ki sve može, s anjeli veseliti (se) u vike vikom.

XXVIII. I toj slišavši kralj ugarski imenom Bela prvi, što se zbiše zgodilo u Hrvatih, pride na pospih s vojskom golemom i vaze kraljevstvo hrvacko i požali smrt slavnoga kralja Zvonimira. I vazam Hrvate i zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo. I imiše kralja Belu za gospodina, jere svoga bihu ubili prez krivine. I po rečenom kralju ugarskomu Hrvati biše podloženi od volje u nevolju; i od slobodnih u rabotu obrati. I bi kako pismo govori, da zli teg zlu plaću čeka. I biše za svoj teg plaćeni oni prokleti i nevirni Hrvati krozi griha, zašto pogubiše svoga dobroga gospodina kralja Zvonimira, kako Žudiji gospodina Isukrsta. I tako prokleti Žudiji inim služe, ne imajući ni oni od svoga jazika gospodina. Dobri kralj Zvonimir živi u kraljevstvo dokle bi ubijen, lit trideset i pet, a ubijen bi na lit Isukrstovih tisuća i osamdeset, a toj tisuća i osamdeset manje jedno.[239]

Radojčić je došao do vrlo interesantnih zapažanja, kad se upustio u istraživanje motivacije, s koje je mogla nastati hrvatska redakcija Ljetopisa Popa Dukljanina.

On je otklonio dosadašnje tumačenje, da bi prevodilac s latinskog teksta Ljetopisa Popa Dukljanina uzeo iz njega samo onaj dio, za koji je smatrao da se tiče hrvatske prošlosti. To zato, što je o Hrvatskoj i Hrvatima malo pisano u početku Ljetopisa i što umeci u prijevodu (= DHRLjPD) kao i cijeli dodatak ne svjedoče o lijepom raspoloženju

prevodioca (= redaktora DHRLjPD) prema Hrvatima nego protivno. Radojčić dalje drži, da je cijeli prijevod zamišljen kao uvod dodatku o nasilnoj smrti kralja Zvonimira i o kazni, koja je zbog takve smrti stigla Hrvate. Konstatira, da u redakciji ima nekoliko slučajeva isticanja, gdje se okajavaju učinjena zločinstva. Ovi se vežu za slučaj kralja Zvonimira na taj način, što se u redakciju unosilo hrvatsko ime tamo, gdje ga u originalu nema, i što su se dodavali čitavi umeci o zloći Hrvata, da bi se tako razjasnila i opravdala veličina kazne, koja ih je stigla zbog ubijstva kralja Zvonimira.[234] Zatim kaže, da je prevodilac pri kraju unosio sve više umetaka »s jasnom oznakom i ne bez lepe veštine, da bi njima spremio čitaoce na dodatak i na njegove oštre reči o Hrvatima, ubicama dobroga kralja Zvonimira.«[235] I onda: »U tri sasvim izmišljene glave spremio je prevodilac, ili pisac dodatka, odličan most za legendu o smrti kralja Zvonimira. Hrvati su s umecima i dodacima već bili dovoljno ocrnjeni, a njihovi vladari koliko treba pohvaljeni, da bi se osetila veličina njihova zločinstva nad kraljem Zvonimirom i shvatila težina kazne za nj«.[236] Na osnovu ovakvog zapažanja, Radojčić iznosi svoje mišljenje, da je tvorac redakcije bio više etički nego nacionalistički zainteresiran.[237]

Čitajući ovu redakciju, dakako kakva je do nas došla, zaista se ne može sa više uvjerljivosti steći drugi sud, nego što ga je izrekao Radojčić o motivaciji tvorbe hrvatske redakcije Ljetopisa. Samo ovdje treba naglasiti, da dobar dio ovakvih umetaka pripada bez dvojbe Kaletiću, a to bi značilo, da je i Kaletić, to više, što je i on bio svećenik, osjetio moralističku tendencu ove redakcije te ju svojim dodacima uvelike potencirao, što se dade potvrditi usporedbom s Marulićevim prijevodom:

Marulićev prijevod navodi izričito četiri puta Hrvatsku i Hrvate, a od toga su Hrvati dva puta direktno popraćeni nepovoljnim izrazima kao: »nequissima Crovatorum gens« i »Crovatos ut domino suo rebelles ac paricidas«. U odgovarajućem dijelu Kaletićeva teksta ime Hrvat i Hrvatska nerazmjerno se više izričito navode, naime dvanaest puta, a od toga osam u ovoj oznaci: 1. »I tako ne biše on za Hrvate, zašto oni ne će biti dobrotom dobiti, dă, bolji su pod strahom«. 2. »I toj čuvše bogom prokleti i nevirni Hrvati, ki ne mnogo prije daše pomoć hudobnomu sinu«. 3. »I nevirni Hrvati vazeše zlu misal i nepravedan svit meju sobom zlo viće učiniše«. 4. »I tako tako sramotni i nevirni Hrvati ... vapijuće kako psi ali vuci«. 5. » ... prokle tada nevirne Hrvate i ostatak njih«. 6. » ... i da bi veće Hrvati nigdar ne imali gospodina od svoga jazika«. 7. » ... ležeće, a Hrvate proklinjuće ...«. 8. » ... plaćeni oni prokleti i nevirni Hrvati skrozi griha ...«. Budući da u Marulićevu prijevodu ne postoje ni neke druge rečenice, koje ima Kaletić, to ih onda moramo smatrati Kaletićevim glosama, kao što su na pr.: »Oci zobaše kiselo grožđe, a sinovom zubi utrnuše«, »cesar velikoga grada Rima«, »Bolje, da jedan umre, nere tolik puk pogine«, »porojen od dive Marije«, »do dan dvadeset i pet«, »zli teg zlu plaću čeka«, »ubijen bi na lit Isukrstovih tisuća i osamdeset a toj tisuća i osamdeset manje jedno«. Kaletiću bez dvojbe pripada i ona dvokratna usporedba Hrvata sa Židovima.

Tako isto ono dvokratno spominjanje primorskog i zagorskog kraljevstva pripada Kaletićevu shvatanju, i to je najvjerojatnije parafraza za ono, što su Maruliću bile Hrvatska, Dalmacija i »Narona«. Ovim bi bez dvojbe Kaletićev svojevoljan odnos sa predloškom još jedanput bio potvrđen.

Očigledno je, da ove konstatacije sada čiste tekst od balasta, što nam olakšava dalji rad, pa se dosljedno ovomu i prethodnim konstatacijama u buduće moramo prvenstveno pridržavati Marulićeva prijevoda kao izvornijeg.

Iz naravi teksta izlazi, da se vijest može podijeliti na tri dijela: Prvi, koji opisuje stanje Zvonimirova kraljevstva, drugi, koji govori o pozivu pape i cara te o zborovanju na Kosovu polju, a svršava ubijstvom kralja i njegovom kletvom, i treći, u kojemu je riječ o kazni, koja je Hrvate snašla zbog ubijstva kralja, te ih je zato madžarski kralj Bela I. lišio vlastitog kraljevstva.

Prvi dio zaista ne nosi ništa historijski konkretno. On kao takav nije ni za što drugo mogao biti naveden ako ne iz moralističke pobude, da se postavi kao antiteza onomu što za njim slijedi, kako bi se polučio jači efekt o zločinu kraljevih ubojica i o kazni koja je zato snašla Hrvate. Inače iz historije znamo, da onako navedenog sjaja, opulencije i mira nije moglo biti u Zvonimirovo doba, pa to ne pripada ničemu drugo nego pretjerivanju sa loci communes iz sušte retorike.

Stvarna historijska veza nalazi se u drugom i trećem dijelu, iako ni tu historijski momenti ne dolaze do punog izražaja, jer su isprepleteni s moralističkom nadgradnjom, koja je dobila vodeću riječ. Dodatak uopće više pristaje crkvenoj propovijedi nego li historijskom zapisu. ili točnije propovijedi, kojoj se tema zasniva na podesno izabranoj historijskoj zgodi.

Historijski motivi u drugom i trećem dijelu vijesti jesu uglavnom ovi: Iz Rima su bili poslani papini i carevi legati Zvonimiru s dva pisma. Prvo su dali čitati kralju, a u njemu se on moli, da sazove skupštinu. na kojoj će se pročitati drugo pismo i odlučiti s onim stvarima, koje oni kane poduzeti (papa i car) za ljubav Krista i crkve. Nato je kralj Zvonimir sakupio svoje poglavice na skupštinu u mjestu Pet crkava na Kosovu polju, gdje je dao pročitati pisma, koja su sadržavala poziv za oslobađanje Jeruzolima i svetih mjesta, koja nevjernici odavna drže i profaniraju ih. Kad su Hrvati ovo čuli, stanu se odmah srditi, podigoše se grajom protiv kralja okrivljujući ga, kako on hoće, da oni napuste žene, djecu i domovinu i da ih hoće odvesti u svetu zemlju. Zatim navale na kralja i ubiju ga. Zvonimir je bio na vlasti trideset i pet godina. Kad je ovo čuo »panonski« kralj Bela I., dođe s vojskom i zauzme kraljevstvo, te podjarmi Hrvate. Poslije na ovom rasparčanom kraljevstvu dobiju Bosanci (g. 1079!) i Neretvani (Humljani) svaki svoga kralja, a Hrvati tuđega.

Uporedimo li sada tekst u DHRLjPD sa tekstom vijesti u HSP vidjet ćemo, da ima velikih razlika u koncepciji. U HSP nema one partije, koja odgovara prvom dijelu vijesti u DHRLjPD. Drugi dio, kojemu je

žarište događaj na Kosovu, u obje je razvijen na svoj način, a treći, kojemu pripada pričanje poslije Zvonimirova ubijstva, mnogo je razvijeniji u HSP nego u DHRLjPD. K tomu opći izgled sadržaja u HSP kud i kamo je koncizniji: historijska strana je glavna i jedina, sažeta je te se ne gubi u raspričanosti kao u DHRLjPD, na većoj je stilskoj visini i puna povezanih historijskih detalja.

Nu mi vidimo, da se historijski sadržaj u obje vijesti inače uvelike slaže. Ovdje se, dakako, ne treba osvrćati na sve one činjenice, koje su prigodom govora o valjanosti vijesti u HSP bile podvrgnute historijskoj analizi, a takvih je i u ovom tekstu dosta. Pripomenut ćemo, da u DHRLjPD za razliku od teksta vijesti u HSP nema: kronološke oznake za sam događaj, nikakva traga o rodbinskim vezama, detalja o anarhiji, detalja o Ladislavovoj intervenciji, ni bilo kakvog spomena o Zvonimirovoj ženi ni o njenu vladanju. Sve, što se poslije Zvonimirova ubijstva spominje, jest ulazak Bele I. u Hrvatsku i poslije početak kraljevstva bosanskog i Narone, dok je Hrvatima i dalje ostao tuđin za vladara, jer ih je Zvonimir prokleo.

Pretežno slaganje u sadržaju, a i u redu pričanja, ne pripada pukom slučaju. Ta koincidencija može samo svjedočiti, da je vijest u DHRLjPD donesena na osnovu nečega, što je bilo zajedničko objema. Prema tomu zasada možemo računati na tri mogućnosti: I. da je vijest uzeta iz predaje, koja potječe iz samog događaja; 2. da je objema redakcijama bio zajednički, odnosno sličan predložak; i 3. da je sama vijest u HSP poslužila za sastavljanje DHRLjPD. Za prvu kombinaciju ne bi govorila onakva koincidencija detalja, jer u predaji uvijek nešto otpada, a nešto se dodaje, a ovdje se po nama nazvani drugi dio vijesti sve do Zvonimirova ubijstva u detaljima potpuno slaže sa onima u HSP. Karakteristično je i to, što se pričanje u obje vijesti niže istim redom, koji se u predaji nikako ne bi mogao uzdržati neporemećen. Drugoj mogućnosti, da bi im predložak bio bliz, ne bi dala dokaza činjenica, što smo ustanovili tragove vlastitog Tomina redigiranja, t. j. razrađivanje teksta na osnovu građe kao i kod drugih partija u HSP, zatim zatečeni preostatak građe kao što je epitaf i tragovi ekscerptiranja pisama, što ih predstavljaju »inter alia« i »etc«. Prema tomu izlazi, da je Toma sam složio tekst vijesti, pa onda nije mogao imati pred sobom neki sličan i gotov predložak. Budući se ova druga redakcija u historijskoj srži, detaljima i redu podudara s Tominom, ne može se ništa drugo zaključiti, nego da jedno te isto ili tomu nešto slična, nije poslužilo i Tomi i redaktoru DHRLjPD. Mi smo se kod analize vijesti u HSP, kad je bila riječ o kronologiji, osvrnuli na navod »iam vixerat in regno suo Croatiae per annos XXXV« i rekli, da ćemo taj navod sresti i u drugoj vijesti, po čemu će se prepoznati, da je druga vijest preuzimana od prve. U Marulićevu prijevodu nalazimo »rexisset per annos quinque et triginta; tam diu in potestate vixit«, a u Kaletićevu prijepisu »živi u kraljevstvo, dokle bi ubijen lit trideset i pet«. Sreli smo se s tim, da je Toma u HSP morao nagađati ili znati, da je toliko trajala Zvonimirova trostepena vlast. Ista ideja, da se to navede i k tomu još isti rezultat

zaista nisu potekli invidualno od obaju autora, pa ne može biti ništa drugo vjerojatno, nego da je to tvorac DHRLjPD preuzeo od Tome, što nam uz gornje navode potvrđuje upotreba HSP, a da li posredno ili neposredno, to je sada manje važno. Za razliku od HSP u specifikum DHRLjPD pripadaju one raskošne boje, kojima slika »zlatno doba« Zvonimirove vladavine, moralističke meditacije, pa i ono, što je drukčije izneseno poslije Zvonimirove smrti.

Prema ovom izlaganju ne preostaje nam sada nego da zaključimo, da vijest o Zvonimirovoj smrti u dodatku hrvatske redakcije Ljetopisa Popa Dukljanina za historičko shvatanje nije drugo, nego prerada vijesti iz HSP. Do preradivanja, a ne do ispisivanja, došlo je zbog toga, što se radilo iz druge namjene. Sam karakter redakcije dodatka otkriva drugu, moralističku koncepciju. Mora da se anonimnog prerađivača živo dojmila ona partija u HSP, koja je bila vezana za kosovski čin, u kojemu je, izazvan momentima, koji su suprotni njegovu etičkom shvaćanju, našao glavni motiv za svoju duhovničku interpretaciju, to više, što bez takvih moralističkih elemenata nije bio ni sam predložak (HSP), na kojima se mogao čak i inspirirati. Zato se ovdje, dapače u čitavom dodatku, kosovski čin osjeća kao centralna partija, kojoj je u tekstu namijenjeno posljednje mjesto, kako bi od svega moralistički momenti u njoj ostavili čitaoca pod najjačim dojmom. Naravno je, da je onda oko tog kosovskog momenta kao centralnog, sve neposrednije izneseno po HSP, a što se od njega više udaljuje, to se sve slabije osjeća njegov tekstovni intenzitet. To je i razumljivo, kad se objasni time, da se sve drugo manje ticalo prerađivačeve tendence. Detalji poslije Zvonimirove smrti, koji su ovdje izostavljeni, i te kako su važni historijskoj namjeni, kao što je bila Tomina, ali bez njih je mogla biti moralistička tendenca prerađivača. Njemu je bilo glavno, da na kosovski čin sam može nadovezati kraljevu kletvu, po kojoj je ubojice stigla kazna čime moralistička pouka nad svim triumfira.

Još bi jedno moglo doći u obzir, a to je, da prerađivač nije radio u direktnom dodiru s pisanim predloškom. Naime, redaktor ovog dodatka mogao je negdje pročitati ovu vijest posredno ili neposredno iz HSP, u kojemu je partija sa kosovskim činom izazvala njegova etička nagnuća, te je dobro zapamtiti i poslije ju, po pamćenju, u ovoj namjeni prikazati. Bilo bi moguće iz navedenih razloga pretpostavljati, da je drugim detaljima, koji nisu bili neposredno vezani za kosovsku dramu, pridavao manje važnosti, i da zato oni pri kasnijem redigiranju nisu došli do izražaja, što mu nije bila ni namjera. Nema sumnje, da su mu neki detalji mogli ostati i blijedi. Tako bi se donekle moglo protumačiti, što redaktor nije naveo godinu Zvonimirove smrti iz HSP možda zato, što tu nije direktno istaknuta nego povezana za nastup splitskog nadbiskupa Krescencija, što je otežavalo uočavanje, a svakako sjećanje. Redaktor je iz svega onoga, što se priča o događajima poslije Zvonimirove smrti, mogao zapamtiti, a to mu je bilo glavno, da je kao posljedica kosovskog čina došla oružana intervencija madžarskog kralja, te se ovim faktom poslužiti da protumači kaznu, koja je snašla Hrvate zbog ubijstva svoga

kralja. Dodatak navodi ime madžarskog kralja Bele I. Kad ovo ime ne bismo sreli u vijesti HSP, mogli bismo pomišljati, da ga je preradivač uzeo od nekuda drugo, što je isto tako pogrešno, jer je Bela I. tada već bio mrtav (umro g. 1063). Ali u vijesti, koju nosi HSP, spominju se poimence dva madžarska kralja i to Bela I. (kao otac Zvonimirove žene) i Ladislav, te ne bi moglo biti drukčije, nego da je redaktor pobrkao Belu s Ladislavom. Ovaj slučaj bi govorio, da se redaktor pri redigiranju svoga teksta nije neposredno služio pisanim predloškom, jer inače do ovakve zbrke nije moglo doći, pa bi naša pretpostavka, da je redaktor mogao pisati po sjećanju, u ovome našla jaku podršku.

Bilo kako mu drago, ipak je jedno jasno, naime da se redaktor poslužio Tominim sastavkom, a to nikako nije moglo biti prije konca XIII. stoljeća, i to bi bio teoretski terminus ante quem non postanka DHRLjPD. Inače držim, da je DHRLjPD nastao kasnije zato, što se u njemu spominje, da su Bosanci dobili svoga kralja (dominum), a to nije moglo biti navedeno prije, nego se znalo, da je Bosna vlastitog kralja i dobila, dakle ne prije konca XIV. stoljeća. Ovo nam može govoriti samo toliko, da se utjecaj HSP rano počeo širiti. Iz ovog izlaganja pak izlazi, da je vijest u DHRLjPD nije ništa drugo nego prerađena vijest iz HSP, a jer u njoj nema ništa historijski individualno ni izvorno, to za naše pitanje nemamo što u njoj gledati, te se ona, kad joj sada znamo predložak, može i mora mimoilaziti.

B) Vijest u Chronicon breve regni Croatiae Joannis Tomasich minoritae

Franjevac Ivan Tomašić napisao je ovu kroniku i u njoj iznio drugu verziju o Zvonimirovoj nasilnoj smrti. Porijeklo Tomašićeve građe nije lako ustanoviti. Zna se, da je neke pasuse iznio iz ugarskih zapisa, jer on sam, priopćivši mohačku bitku u ovoj kronici piše: »Hoc totum ex verbo ad verbum, sine diminucione, ex lingua vngarica in linguam latinam transtuli secunda Decembris«.[238] Šišić konstatira, da se Tomašić obilno poslužio sa Cronicon Budense, koja je g. 1473. izišla iz štampe. U njoj stoji »Zoromerus« pa bi Zorobelus (koji ima Tomašić) bio očito pod uplivom ugarskoga Zolomerus.[239] No Šišić ipak drži, da u Tomašićevu predlošku nikako nije moglo biti ni Zoromerus niti Zorobelus, nego po svoj prilici »Zuonymer« ili »Suonimir«, a da bi »Zorobelus« pripadao Tomašićevoj osobini.[240] Tomašićeva kronika završava godinom 1561., te oko te godine moramo datirati pribilježbu ove vijesti. Htjelo se nešto više doznati o porijeklu Tomašićeve građe na osnovu pobližeg poznavanja Tomašićeva života, ali ni odatle nije bilo naročite pomoći. Zapravo sve se uglavnom rekonstruiralo iz podataka, koje pruža sama kronika. Bio je franjevac bosansko-hrvatske provincije toga reda, a

nagađa se rodom sa područja senjsko-modruške biskupije i da je na neki način bio obavezan Frankapanima, zato što u kronici prema njima na više mjesta pokazuje osobitu privrženost.[241] Budući da Tomašić završava tekst s poglavljem »De Carniola«, Kukuljević je došao na misao, da je pisac mogao živjeti u Kranjskoj, i to u jednom od onih dvaju samostana u Ljubljani ili Novom Mestu, koji su g. 1559. potpali pod istu franjevačku provinciju. Tu bi slutnju Kukuljevićevu još više potvrdila činjenica, što se Tomašićeva dugo vremena zaboravljena Kronika pronašla baš u Ljubljani.[242] Kukuljević dapače pomišlja, da bi pisac mogao pisati kroniku tada, kad je živio u Kranjskoj,[243] iako može biti vjerojatnije, da je tu dodao koji od triju dodataka, a svakako bi posljednji »De Carniola« ušao u obzir. Naime, po tekstu dodataka vidi se, da nisu razrađeni na bog zna kakvoj literarnoj osnovi, nego najviše na domišljanju. Hoću time reći, da je ovdje vjerojatno izgubio vezu s građom, kojom se obilnije mogao poslužiti ranije, kad se nalazio po drugim franjevačkim samostanima navedene provincije.

Tu vjerojatnost poduprla bi i dosada isticana činjenica, da je nekoć postojao sastavak pod naslovom »Annali della Provincia Bosna Croata«, koji spominje Glavinić u djelu »Historia Tersattana« (g. 1648), te za taj sastavak kaže, da je g. 1628. izgorio u Trsatu skupa sa znamenitom bibliotekom.[244] Upravo stotinu godina poslije tog požara pisao je fratar Francetić ovako: »Nihil tamen magis dolendum, quam Bibliotheca, quae plurimis non dumtaxat sanctorum Patrum, aliorumque gravium Doctorum ac Scholasticorum referta monumentis, verum etiam *antiquis Annalibus non minus Bosniae, Croatiae ac Dalmatiae*, quam etiam singularibus patriis scripturis ornata«.[245] Tu je dakle riječ i o starim analima, koji se odnose na Bosnu, Hrvatsku i Dalmaciju. Dakako da nema razloga da se ovom navodu ne vjeruje, on dapače izlazi iz činjeničnog stanja, koje je bilo u uskoj vezi s historijskim zbivanjem. Pravac nadiranja Turaka u XV. i XVI. stoljeću od jugoistoka ka sjeverozapadu djelovao je na pravac migracije stanovništva. Stanovništvo iz današnje zagorske Dalmacije uzrujano se gibalo prema moru tražeći zaštite od turskih nasrtaja. Pouzdano znamo, da je g. 1476. iselio pred Turcima župnik Juraj Cetinjanin i poveo stotinu obitelji na otok Olib.[246] Lopašić napominje, da se zakon Vlaha iz Cetine od g. 1436. čuva u originalu u franjevačkom samostanu na Trsatu i drži, da su ga onodobno Cetinski Vlasi povjerili na pohranu manastiru sv. Marije pod Sinjem. Dalje kaže, da i danas (pisao g. 1894.) ima više latinskih i hrvatskih listina iz spomenutog manastira pod Sinjem u Trsatu.[247] Ne može se ništa vjerojatnije zaključiti, nego da su te isprave dospjele migracijom, jer se one Trsata ništa ne tiču, nego Cetine. Slučaj Oliba i Trsata dakle potvrđuje pravac migracije iz Cetine, a sigurno još i iz susjednih krajeva ka Hrvatskom Primorju. Nalaz isprava u Trsatu potvrđuje onaj Francetićev navod o porijeklu tolikih anala, koji su požarom nestali. Stoga nije odviše smjelo nagađati, da se i Tomašić mogao poslužiti s kakvim starim analom navedene provenijencije, u kojemu je mogla biti zabilježena naša vijest.

Tomašićeva vijest glasi:

»1057 Anno Domini millesimo quinquagessimo septimo. Tempore sancti regis Ladislai filii belle primi, iste omnium regnicolarum consensu coronatur divina favente clementia. Eodem anno mortuus est rex Zorobelus nomine, ultimus Croatie, Dalmatie, Slavonieque: Cum autem rex Zorobelus erat homo ferocissimus, armisque imbutus, devotissimus ac defensor fidei christiane, volensque ac liberare cupiens sanctum sepulcrum Christi, quod soldanus occupaverat. Igitur omnibus mandavit sub fidelitate regnicolis ut unusquisque se preparet in acie in campo petrovopogle: Cum autem slavi aborirent mandata et edicta regis propter uxores ac liberos dixerunt: »quid iste facit rex, nunquam ultra videbimus liberos, uxores ac nostram patriam, ad quid nobis persuaderat pertransire mare«; et tunc ii perversi Slavi persuaderunt secretarium regis ut eum trucidaret, ac alium pincernam nomine Tadeum slavum; ac ii duo nocte intrarunt sub regis tentorio, 20 die aprilis, trucidarunt eum in campo supra dicto, iuxta ecclesiam sancte cecilie, et antequam obieret, convocatis omnibus regnicolis, coram omnibus (in) hec verba prorupit: »O infideles slavi „slovinci", quis vos phasinavit (fascinavit) me occidere, semper fuistis infideles et rebelles corone mee. Dehinc: O fideles et fratres mei corvati ac Dalmate, ac ex intimo cordis doleo quod vos fratres et servi mei fidelissimi! vester ultimus rex ero, quia semper ex nunc alienis regibus, et principibus subjecti eritis«. Hec dicens subiit ex hac vita, et sepultus est in capitulo thininigensi in ecclesia sancti bartholomei ante altare magnum: O infelix corvatia! que talem et tantum regem amisisti: et denique multis annis croatia dalmatiaque luxerunt eum: habebat autem in uxorem sororem sancti ladislai regis ungarie. Mortuoque Zorobelo sine liberis, rex ladislaus regnum croatie primo occupavit, ac sue ditioni subiecit usque in presentem diem«.[248]

Usporedimo li sada ovu vijest sa viješću u HSP, vidjet ćemo, da je ona kraća i da nam malo priča o prilikama poslije Zvonimirove smrti. U sadržaju se dobrim dijelom slažu, ali ne tako u redu pričanja. Radi bližeg obrazlaganja grupirat ćemo sadržaj obaju vijesti na 3 skupine:

1. U objema vijestima istovetne su ove pojedinosti: Obje imaju kronološku oznaku za kraljevu smrt. U objema je navedeno zborovanje. Ista je motivacija vojne, t. j. oslobođenje Kristova groba. U jednoj i drugoj vijesti se navodi među razlozima pobune prijelaz preko mora. Obje navode nasilnu smrt Zvonimirovu. Identično je navedeno i srodstvo između Bele I., Ladislava, Zvonimirove žene i Zvonimira, a ni jedna ni druga vijest ne donose ime Zvonimirove žene. Slažu se i u navodu, da Zvonimir nije imao djece (muških potomaka), da je Zvonimir posljednji hrvatski kralj i da je Ladislav okupirao hrvatsko kraljevstvo te ga onda podložio pod svoju vlast.

2. Da pogledamo sada, što u kojoj vijesti drukčije stoji: Toma ima jednu kronološku oznaku za Zvonimirovu smrt, a Tomašić drugu, no obje su netačne. Oblici kraljeva imena su drukčiji. Toma navodi sazivanje skupštine, na kojoj se tek ima odlučiti o vojni, a Tomašić to iznosi u vidu kraljeve naredbe, da na skupštinu dođu spremni za boj. Kao

pozorište događaja prvi navodi Pet crkava u Kosovu, a drugi Petrovo polje i crkvu sv. Cecilije na njemu. Iz navoda prvoga izlazi, da je Zvonimir poginuo u metežu, dok drugi navodi, da je bio nagovoren kraljev tajnik i peharnik (pincerna) Tadija, koji su noću ušli u kraljev šator pred crkvom sv. Cecilije u Petrovu polju i ubili Zvonimira.

3. Najglavnije razlike sastoje se u tomu, što u objema vijestima, naročito u prvoj, ima detalja, koji ne govore za međusobnu vezu ovih dviju vijesti. U Tominoj vijesti nalazimo, što kod Tomašićeve nema: papinska i careva pisma, navod da je Zvonimir bio na vlasti 35 godina, Jelenin poziv bratu, opis Ladislavove vojne, predaju kraljevstva Jeleni i anarhiju. U Tomašićevoj pak vijesti za razliku od Tomine imamo: datum smrti 20. aprila, kraljeve posljednje riječi i navod, da je Zvonimir pokopan u kninskom kaptolu, u crkvi sv. Bartolomeja, i to pred velikim oltarom.

Radojčić kaže, da Tomašićeva vijest nije ništa drugo nego iskićena hrvatska legenda (= DHRLjPD),[240] i to obrazlaže ovako: »Razlika između ovoga odeljka Tomašićeve hronike i hrvatske legende o smrti kralja Zvonimira ima, istina, dovoljno, ali jezgra je ista: Hrvati zbog žena i dece neće da se odazovu želji svoga kralja Zvonimira i da pođu u sveti rat, nego ga ubijaju. Zato ih on proklinje da otsad služe tuđim vladarima. Mnoge pojedinosti (datum, drugi način ubistva, pohvala južnih Hrvata i pogrda severnih, mesto sahrane i t. d.) karakteristične su za sve mlađe redakcije legende – one su uvek skoro rečitije nego starija verzija. Hronologija je ovde još gora nego u hrvatskoj legendi. Topografija je izmenjena. I kralj Zvonimir je malo drukčiji. Po hrvatskoj legendi on je samo dobar i pravičan, sveti kralj, a ovde je i hrabar; naravno Tomašić je pisao pod kraj XVI. veka kada je idealan vladar morao biti i hrabar. Po latinskom dodatku Tomi arciđakonu (= HSP) papa i car naređuju Zvonimiru da pođe u sveti rat, po hrvatskoj legendi ga pozivaju i mole, a po Tomašićevoj hronici Zvonimir se sam odlučio da pođe u rat. To su tipične varijante legendarnog stvaranja. Isto tako je tipičan za ovu mlađu redakciju veći broj pojedinosti, koje su, razume se, bez ikakve istorijske vrednosti. Govor kralja Zvonimira na smrti je u Tomašićevoj hronici duži nego u hrvatskoj legendi. Nije ni sasvim jednake sadržine, jer ovde kralj proklinje severne Hrvate. Da je ko pregledao Tomašića, on bi govor kraljev još rastegnuo i, možda, stavio kralju u usta blagoslov severnih Hrvata i prokletstvo južnih. Ovakve izmene su u legendama sasvim obične, jer zavise od raspoloženja pisca ili prepisivača. Pisac hrvatske legende imao je više književnoga smisla nego Tomašić, a on opet bolje znao madžarsku istoriju. Zato on nije prepisao kako je Bela I. nasledio Zvonimira, pošto je osvetio njegovu mučeničku smrt, nego je pustio tek kralja Ladislava, da uđe u Hrvatsku, kako je doista i bilo«.[250]

Mi smo se dosada sreli sa sadržajem triju redakcija vijesti o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, a prema tom različitom sadržaju, obujmu i stilu na prvi pogled se vidi, da Tomašićeva vijest nije identična ni s jednom od dviju drugih redakcija. Odmah napominjemo, da je ovdje suvišno

usporedivati redakciju DHRLjPD sa Tomašićevom kako je to morao učiniti Radojčić, jer nas, uz spomenutu različnost, dosadašnji rezultati navode na drukčiji postupak. Vidjeli smo naime, što je specifikum DHRLjPD za razliku od njegova predloška u HSP, pa ako u toj specifičnosti stanemo sagledavati, što bi od DHRLjPD mogla preuzeti Tomašićeva vijest, ne ćemo šta važnijega vidjeti do li toga, što obje redakcije stavljaju kralju u usta posljednje riječi. No i tu se opet ne slažu ni u motivu, ni u sadržaju. U prve redakcije je motiv kraljeva kletva, a kod druge o njoj nema ni riječi. U prvoj kralj proklinje Hrvate, a u drugoj ih skupa s Dalmatincima diferencira u suprotnosti od Slovinaca te ove kori s nevjere, a hvali vjernost Hrvata i Dalmatinaca i žali ih, što će otada biti podložni tuđinu. A ovo je odveć malo, da bi se dokazala zavisnost. Ne nalazeći nikakve zavisnosti Tomašićeve vijesti od DHRLjPD, moramo je onda uspoređivati sa redakcijom u HSP, jer od nje polazimo kao od najglavnijeg i najstarijeg izvora, što smo već i učinili, kad smo ono prije prema sadržaju raščlanili odnos ovih dviju vijesti na tri skupine. U prvoj skupini nalazi se kao zajedničko objema redakcijama upravo ono, što je općenito za vijest bitno, a to je sama historijska srž vijesti. Nju kompletira jedna strana druge skupine, a ta je, što unatoč razilaženju u detaljima (druga strana ove skupine) ipak postoje zajednički elementi objema (kronologija, topografija, ubojstvo). U trećoj skupini nemaju dodirnih tačaka uopće.

Iz razloga, što kod dviju redakcija jedne vijesti ima podudaranja i razilaženja – i to podudaranja u onomu, što je historijski bitno, i razilaženja baš s obje strane u onome, što više pripada detaljima, – jednostrano je i pogrešno izvoditi sud, da je tekst jednoj redakciji preuzet iz teksta druge. Zato osim razlika u oblicima, stilu i redu ne govore u prvom redu varijacije detalja kod istih elemenata u drugoj skupini, a protiv toga su svakako onako brojni i krupni detalji, što ih ima jedna, a nema druga vijest i obratno. Nemajući na ovaj način nikakva dokaza, da bi Tomašićeva redakcija zavisila od redakcije HSP, logičnije je protumačiti, da ona sukladnost u historijskom jezgru vijesti potječe od samog historijskog čina, jer kad se istinit događaj pripovijeda, onda nema više od jednog jezgra, i zbog toga je ono ovdje identično. Varijacije u detaljima druge skupine ne bi imale nikakva razloga da nastanu, da je tekst bio preuziman iz ove ranije redakcije; jer se vidi, da nisu prilagođene nikakvoj tendenci, nego su izbile samostalno, i to na osnovu istih elemenata. Isto tako ne bi bilo nikakve potrebe ispuštati jedne detalje, a umetati druge, da se radilo o preuzimanju teksta. Naprotiv postojanje ovih razlika govori baš za samostalnost obiju vijesti, jer iz iste tendence, a u oba slučaja je ona historička, ne može dolaziti do olakog zamjenjivanja krupnih pojedinosti, ako je bio po srijedi raniji ili od njega proizišli primjerak.

Nego, Šišić utvrđujući samostalnost redakcije, koju je iznio Tomašić, na osnovu razilaženja u detaljima[251] u usporedbi sa onima DHRLjPD dao je tom prigodom neka tumačenja o starosti predloška, koja ne moraju biti tačna. Na osnovu navoda o Zvonimirovu ukopu, koji glasi:

Sepultus est in capitulo thininigensi in ecclesia sancti Bartholomei ante altare magnum« Šišić ziđe ovo:

»Stilizacija ovoga mjesta odaje, da se govori o nečemu, što je sada, naime u času, kad je to napisano. Knin je pao u turske ruke godine 1522. a ostao sve do 1688. Vidjesmo, da je Tomašić pisao nekako skoro poslije 1561., dakle u doba, kad je Knin već bio turski, a crkva sv. Bartula džamija ili razvalina. Stoga mislim, da se nikako ne može uzeti, da bi ono i onako napisao Tomašić. Ja dakle iz svega toga izvodim, da je Tomašić za vijest svoju o pogibiji kralja Zvonimira imao pred sobom neki od sebe stariji spomenik, najmanje iz XV. vijeka. Taj nije mogao biti već spomenuti hrvatski ljetopis (=DHRLjPD), nego nešto drugo, samostalno, jer se kazivanje Tomašićevo u detaljima razilazi od onoga, što iznosi pomenuti ljetopisac. Jedino se u smislu podudara Tomašić s njime u izreci: »volensque ac liberare cupiens sanctum sepulcrum Christi, quod soldanus occupaverat«, što je i prirodno, jer je to (kako vidjesmo) jezgra svega, motivacija kraljeve pogibije.

U detaljima pak nije tako. Očito je, da je Tomašićev izvor mlađi od hrvatskog ljetopisca. Tako kaže Tomašić, da je Zvonimir sazvao sabor »in campo Petrovo pogle«, što je pogrešno, no ipak nije bitno, jer se kasnije u neku ruku ispravlja, kad kaže, da je kralj sahranjen u Kninu.«[252]

Inače smo našom sumarnom usporedbom vidjeli, da kod ovih dviju vijesti ima mnogo većeg podudaranja u smislu, nego što drži Šišić.

Uzmemo li u obzir činjenicu, da se općenito, makar i uza svo sustezanje od pridavanja dublje starosti drži, da je Tomašićev predložak bio relativno mlad, onda se Šišić, koji se time složio, izrekavši svoje mišljenje, da predložak potječe najmanje iz XV. stoljeća, nije mogao onako čvrsto prihvatiti izraza »sepultus est« prosto zato, što crkva, koja je na Kapitulu postojala za Zvonimirova doba, nije identična sa sv. Bartulom, na koga on misli (vidi dodatak u ovoj radnji).

Šišić je našao razloga, da vijest, koja se nalazi u Tomašićevoj kronici, smatra mlađom zato, što se ona ne slaže u lokalitetu zborovanja sa vijesti u DHRLjPD. Naravno da ne može stati njegov sud o navodnom kasnijem ispravljanju redaktora, što bi on prije bio rekao, da je Zvonimir ubijen u Petrovu polju kod crkve sv. Cecilije, pa se onda ispravio, kad je dodao, da je pokopan u crkvi sv. Bartula u kninskom kaptolu. Očito je iz teksta, da redaktor nije bio svijestan griješke, pa se nije morao ni trebao ispravljati, jer se ovdje radi o dvije sukcesivne radnje, o ubijstvu kralja i o ukopu njegova tijela, što se nije odigralo na istom mjestu, te su tako o radnjama nezavisni lokaliteti preko predaje došli u redakciju vijesti u Tomašićevoj kronici.

Fakat, što jedna vijest ima jedan, a druga drugi lokalitet zborovanja, unosio je mnogo zabune pri pokušajima istraživanja točnog položaja, i po tomu, što je jedan lokalitet negirao drugi, činilo se, da su obje vijesti izmišljene, te da prema tomu ni kraljeva nasilna smrt nije istinita. Jedno vrijeme lokalitet Tomašićeve vijesti ukazivao se izglednijim zato, što uistinu na Petrovu polju postoji položaj Cecela. To je osamljena

glavica u Petrovu polju kod Drniša, nedaleko željezničke stanice.[253] Poznata je činjenica, da su mnoga mjesta nazvana po imenu crkve u njima.[254] Osim toga znamo, da se i predjeli nazivaju po bližnjim crkvama.[255] Ima predjela, kojima je naziv postao od crkve, a koji su se držali i onda, kad je arhitektura nestala.[256] Među ove posljednje spada i predio Cecela na Petrovu polju kod Drniša (po crkvi sv. Cecilije). Na spomenutoj glavici Marun je istraživao g. 1889.[257] i nastavio g. 1890.[258] ušavši u trag ostacima dviju crkava, koje nisu nikada objavljene,[259] iako su temelji davno povađeni pri krčenju za vinograd.[260] Mali broj arhitektonskih fragmenata pokazuje starokršćansko porijeklo valjda jedne tih dviju crkava. Sve to potvrđuje, da se topografski navodi u vijesti nisu izmišljali, da su u stvari zaista postojali, a drugo je pitanje, da li je tačan navod, da se događaj baš kod ove sv. Cecilije zbio.

Sada, kad osim u DHRLjPD nalazimo lokalitet Pet crkava u Kosovu u njegovu preteči HSP i kad znamo za izvornu mu snagu, za autora i njegov kriterij, nema sumnje, da tom lokalitetu moramo dati prednost pred petropoljskom Cecelom. Prije sam napomenuo, da je lokalitet Pet crkava u najnovijem vremenu doista utvrđen i da će o tomu biti govora u arheološkom poglavlju ove radnje. Sada dodajem, da se svih pet crkava ipak nalazilo u današnjem selu Biskupiji kod Knina, a momentalno ćemo se osvrnuti samo na jednu pojedinost, jer je ona kadra, da nam što prije razmrsi nejasnoće što se tiče ove dvojne topografske oznake.

Dosada se nije znalo ni za koju drugu crkvu sv. Cecilije u bližoj i daljoj okolici Knina osim za ovu u Petrovu polju, te se sve s njom kombiniralo. Od pet crkava na Kosovu, za postojanje kojih jamči naziv lokaliteta, ni jednoj se nigdje izričito ne spominje ime. Držalo se samo, da se stara crkva na rimokatoličkom groblju u Biskupiji na Kosovu polju zvala sv. Marija, no ni za to nema pouzdanih dokaza.[261] Isticanje crkve sv. Cecilije izričito u Petrovu polju nije, doduše, moglo dati povoda, da se, u vezi s našim pitanjem, pomišlja na koju drugu crkvu istog imena izvan tog polja. No čudno je ipak, a i poučno, koliko je vremena jedan indirektan dokaz bio na dometu, a ipak slučaj nije iznio prigodu, da se otkrije. Marun je punih pedeset godina obilazio selo Biskupiju, te najglavnije i najdugotrajnije radove vršio u njoj, k tomu, njemu su iako rijetko pridolazili suradnici, a i ja sam od g. 1933. do 1941. nebrojeno puta u nju dolazio i vršio razne radove, no nitko od nas nije čuo za predjel Cecelu u samoj Biskupiji. Tek godine 1950. za radova na reviziji Crkvine u Biskupiji u društvu tadašnjeg asistenta Muzeja hrvatskih starina *prof. Josipa Posedela i Ivana Jelovine*, čuvara kninske tvrđave, pristupio sam jednoj skupini seljaka, među kojima je poljar Dušan Katić izustio, kako je nagnao jednog štetočinu preko Štura i Cecele. Na moj upit, što on kao poljar ima sa službom u tako dalekoj Ceceli kod Drniša, odgovorio mi je, da on ni ne zna za tu Cecelu, već da govori o Ceceli u Biskupiji, i sad je pukao čvor. Odmah smo pošli na taj položaj, koji se nalazi nedaleko glavice zvane Stupovi, a pretežno je vlasništvo biskupijskog seljaka Avre Maksimovića. Kako sam to htio provjeriti, pripit-

kivao sam, koga sam god sreo, za ime položaja tih Avrinih njiva, i svatko mi je odgovorio, da su one »na Ceceli«. Da budem još sigurniji, otišao sam u Knin na katastarsku upravu i pogledao katastarske mape Biskupije, u kojima sam doista našao na ovoj poziciji napisano ime Cecela.

Nema sumnje, da naziv Cecela potječe od crkve sv. Cecilije, kao što smo već sreli kod Drniša, a to potvrđuju i analogni nazivi predjela po drugim crkvama, koje sam prije naveo u minimalnom broju zbog toga, što je takva primjena imena i suviše poznata. U Biskupiji, kao i u cijeloj kninskoj, vrličkoj i sinjskoj okolici, današnje stanovništvo potječe od onih doseljenika iz Bosne, koji su ove krajeve naselili pošto su oslobođeni od turske dominacije. Stoga to stanovništvo gotovo ništa nije znalo za lokalnu tradiciju njima novog kraja, kako svjedoči Vinjalić.[262] Ono nije sa sobom moglo donijeti naziv Cecelu, jer ime Cecilija nije uopće poznato pretežnoj većini pravoslavnog življa, u čijem se terenskom kompleksu nalazi ovaj predio. Kult sv. Cecilije nije uopće razvijen, niti je to ime poznato kod tamošnje katoličke manjine. Kad sam o imenu ispitivao stanovnike obiju konfesija, dobivao sam za odgovor užimanje s ramenima i zatim izjavu, da nisu nikad čuli, da bi se netko u selu zvao Cecilija. Prema tomu sam zaključio, da naziv Cecela nije novoga porijekla i da on mora biti stariji od doseljenja današnjeg stanovništva, koje se zbilo potkraj XVII. i na početku XVIII. stoljeća. Nije ni malo vjerojatno, da je naziv nastao po crkvi iz doba turske dominacije (1522–1668), kad se staro stanovništvo prije toga razbježalo i kad su se crkve rušile, a nove se nisu gradile. Zato ne može biti drukčije, nego da se to ime probilo iz predturskih vremena preko onih rijetkih ostataka žitelja, koji su ovdje ondje, ali veoma oskudno, sačuvali mali žižak tradicije makar indirektno u imenima kao što su Biskupija, Kapitul i Cecela. Naziv se dakle morao sačuvati iz doba postojanja crkve sv. Cecilije u današnjem selu Biskupiji, pa ne možemo drugo zaključiti, nego da se jedna od onih pet crkava tako zvala. Postojala je dakle i u Kosovu polju jedna crkva sv. Cecilije.

Dovodeći sada u vezu Cecelu u Petrovu polju, koja se spominje u vijesti Tomašićeve kronike, – a to moramo, jer nas sili koincidencija faktora kao što su: polje, crkva, njen istovetan naziv, uska međusobna i relativna blizina Kninu, oko kojeg se sve zbiva – postaje jasno, da se radi o brkanju, koje je inače dovodilo do mučnog nesporazuma u nauci, a u stvari je ono moralo nastati sasma nedužno. Naime, u dva polja, koja su susjedna, u Petrovu i u Kninskom, postojale su po jedna crkva svete Cecilije na prostoru udaljenu ne više od 15 km zračne linije. Znalo se, da su obje crkve u kninskoj okolici, obje u polju, i da je objema ime sv. Cecilija, da je kod crkve sv. Cecilije držan zbor i tu poginuo kralj Zvonimir, pa ništa nije sigurnije, nego da je s tolikog podudaranja identiteta došlo do brkanja na taj način, što se uzelo jedno polje za drugo i ništa više! Ta, zbrke ovakve naravi događaju se vrlo lako i vrlo često, čak i neminovno, i čudo je, što je vijest kroz prepričavanje stekla samo jednu topografsku inačicu, jer je za više njih bilo i te kako uvjeta. Ja

prema izloženom čvrsto držim, da je topografsku zbrku baštinio redaktor vijesti, koja se nalazi u Tomašićevoj kronici, t. j. da je ona nastala prije na osnovu toga, što su se pobrkala dva susjedna polja; naime uzelo se Petrovo za Kosovo.

Kad se s razlogom stvar ovako objasnila, izlazi, da se topografija u vijesti, koju donosi Tomašić, u biti potpuno podudara sa onom, što ju ima HSP. Iz toga se onda ne može izvući zaključak, da je Tomašićev izvor mlađi od DHRLjPD (što je u ovom slučaju s obzirom na HSP svejedno), jer je do tog topografskog titranja moglo doći i nekoliko decenija poslije samog čina, naročito to prije, ako se to pričalo u kraju udaljenijem od pozornice događaja, u kojemu je diferencijacija dvaju udaljenih susjednih polja pod težinom samog događaja izblijedila. Možda bi za kasnije redigiranje vijesti, koju donosi Tomašićeva kronika, govorila glavna razlika u usporedbi sa HSP, a to je ona verzija o načinu, kako je izvršeno ubijstvo kralja, no i na to može djelovati prostorni kao vremenski faktor; jer u brzom prepričavanju do udaljenog kraja detalji mogu pretrpjeti različite izmjene, isto kao i kad se događaj prepričava kroz dugo vrijeme, makar to bilo nedaleko od mjesta samog zbivanja. Zato držim, da ovako objašnjen topografski nesklad ne daje više povoda tvrdnji, da je Tomašićev izvor nastao poslije DHRLjPD, kako je to smatrao Šišić.

Svakako navod godine u Tomašićevoj vijesti govori o slabom kronološkom kriteriju, pa se vidi, da se vijest redigirala, kad se izgubila kronološka orijentacija, što nas opet uvjerava, da je od čina do zapisivanja vijesti proteklo dosta vremena, a koliko, ostaje i dalje nepoznanicom.

U cjelokupnom osvrtu na vijest i detalje u njoj nalazi se ujedno i odgovor bitnom dijelu Radojčićevih napomena. Sada, kad nam se dvije vijesti tako topografski slažu, imamo mnogo više razloga da smatramo točnim i drugi navod mjesta Zvonimirova ukopa, koji ne nosi HSP, a koji ima Tomašićeva vijest. Budući je crkva sv. Bartula na Kapitulu kod Knina udaljena sat hoda od crkve sv. Cecilije na Stupovima u Kosovu polju, to se s ove blizine sve više čini navod vjerojatnijim, jer je potpuno logično, da u metežu postradali kralj bude pokopan u blizini, a zašto baš u crkvi sv. Bartula, a ne u jednoj od još bližih Pet crkava, gdje je zaglavio, objašnjeno je u dodatku ovoj radnji. U drukčijoj primjeni stoji Šišićeva tvrdnja sasma umjesno, jer lokalno poznavanje doista pokazuje na sigurnost i istinitost navoda, gdje je kralj pokopan i nema razloga sumnji, niti ima svrhe, da se takvo što izmisli. Zato je, uza sve navedeno, najvjerojatnije, da se Zvonimirovo tijelo, u prvom momentu, pokopalo u crkvi sv. Bartolomeja na blizom Kapitulu kod Knina i da se ono kasnije prenijelo u Solin, te od ovog prijenosa ostalo ono sjećanje, da je doneseno na ukop, gdje su se ukapali i ostali hrvatski kraljevi. To je dakle mogao biti samo Solin, za koji i Toma kaže: »Ibi namque magnificus vir Cresimirus rex, in atrio videlicet basilice sancti Stephani, tumulatus est *cum pluribus* aliis regibus et reginis«[263]

U takvom tumačenju mire se i upotpunjuju među sobom nezavisni podaci u vijestima, koje nose Tomašić i Lukarević, te one prilike, s kojima smo popratili porijeklo Tomina izvora, u ovom slučaju epitafa, koji je, i evo zašto, mogao biti naknadno postavljen u Solinu.

U tomu, što vijest u kronici Ivana Tomašića ostaje pri kraljevu ukopu na Kapitulu, može samo biti svjedočanstvo, da se ona davno uputila od izvora, naime još dok je Zvonimir ležao na Kapitulu. Na njenu putu nije ju dostigla promjena o prijenosu kraljevih ostataka sa Kapitula, ma da je ona bez sumnje dobila druge priljepke, kao što su kraljeve posljednje riječi i u njima pohvala Hrvata i Dalmatinaca, a prijekor Slovinaca.

Svo ovo naše razlaganje govori, da je vijest samostalna, da potječe od izvora, da u navodu crkve sv. Cecilije označuje pobliže mjesto zborovanja, a da navodom kraljeva ukopa upotpunjuje drugu vijest, s kojom se u biti slaže, te da u njenoj jezgri imamo i sa druge strane potvrdu, da je kralj ubijen kod crkve sv. Cecilije, koja se, kako dokazasmo, nalazila na Kosovu polju kod Knina.

C) Vijest u ugarsko-poljskoj kronici

Kad se Vjekoslav Klaić prvi put pozabavio pitanjem Zvonimirove smrti, uzeo je u obzir DHRLjPD i Tomašićevu kroniku[264] tvrdeći, da se te pripovijesti o tobožnjoj nasilnoj smrti kralja Zvonimira ne mogu protegnuti na Zvonimira među ostalim i zato, što objema vijestima ne vrijedi kronološka oznaka, te je držao, da je pripovijest potekla od narodne pjesme, u kojoj bi se zamijenila ličnost »Petra II. Svačića« sa Zvonimirom.[265] Klaić se opet nuzgredno dotakao ovog pitanja u drugoj monografiji, te se ovaj put osvrnuo na ugarsko-poljsku kroniku,[266] na pasus o kralju Atili u njoj, u kojemu je riječ, da je Atila kaznio Hrvate zbog ubijstva njihova kralja Kazimira, te ga osvetio i zauzeo Hrvatsku i Slavoniju. Negirajući valjanost ovoga pasusa Klaić je ipak ostao na tome, da su Hrvati ubili jednog svog vladara zato, što bi tomu bilo traga i u drugim spomenicima, te se poziva na odluke splitskog sabora iz g. 925., i poslije toga on kaže: »Meni se čini, da je po ovoj pripovijesti (= u ugarsko-poljskoj kronici) o smrti kralja Kazimira nastala kasnije priča o smrti kralja Dimitrije Zvonimira. Nu o tom drugom prilikom.«[267] Unatoč tomu, što se Klaić na ovo nikad više nije navratio, ipak je ovdje, makar to bilo nuzgredno, upozorio na još jednu kroniku, koja se poslije njega uzimala u pretres, kad se o našem pitanju raspravljalo. Prvi je to učinio Kršnjavi, koji je ispretrgano donio vijest (Po Endlicheru, Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sancalli, 1849, str. 63),[268] te ustvrdio, da se iz prizvuka ove kronike vidi, kako su ime Petra Krešimira miješali sa smrću Zvonimirovom.[269] No Kršnjavomu se opro Gruber držeći s Kaindlom, da je kronika bila napisana u Ostrogonu oko g. 1200. i da su u nju upletene neke vijesti iz hrvatske predaje, kamo

da spada i ova vijest o kralju Kazimiru.[270] Kaindl je inače držao, da se ovdje radi o Miroslavu, kojeg je ubio ban Pribina. Gruber kaže, kad bi Zvonimir bio doista ubijen, da bi se onda kraljevo ime neko stotinu godina moglo u predaji još sasvim dobro usčuvati, pa da ne bi nastalo nemoguće ime Kazimir.[271] U općem pogledu na pitanje Zvonimirove smrti Gruber se slaže s jednim izmijenjenim naziranjem Račkoga[272] naime, da bi papa možda ponovno pozvao Zvonimira u pomoć protiv cara (= Henrika IV.), ali da je Hrvatima bilo dosta te borbe i prolijevanja krvi za tuđe interese, pa da su se pobunili na saboru, a sabor se mogao održavati »u petih crikvah u Kosovi« i zaprijetili kralju smrću, ako ne odustane od svoga nauma i svoje politike, te se otud mogla razviti priča, da je Zvonimir bio ubijen ...[273]

Na pasus ove kronike osvrnuo se zatim Šišić[274] davši joj pred svim drugim vijestima kronološku prednost. S obzirom na DHRLjPD i Tomašićevu kroniku istakao je, da je svaka od tih triju samostalna kronika i da iz svake jasno izlazi, da im je zajedničko ono, što je bitno: Hrvati ubijaju kralja, a na to ugarski kralj ulazi kao osvetnik u Hrvatsku te je pokori. »Okolnost pako, da se hrvatski ljetopisac i udaljeni poljski također u bitnosti slažu dovodi me na misao, da je ta bitnost odista i istinita.«[275] Šišić se pri kraju rasprave opet navratio na ovu vijest, te tu obrazlaže, kako ime Kazimir nije nikakva zapreka, kako je pogrešno pomišljati na kneza Miroslava (oko g. 865.) u vrijeme, kad Madžara još nije bilo u Ugarskoj.[276] Zatim tumači, kako je došlo do povezivanja Zvonimira sa Atilom i kaže, da je tradicija o hunsko-madžarskoj zajednici odavna kolala među Madžarima, da se pričalo, kako je Atila provalio u Dalmaciju, pa da je prirodno, da je ljetopisac imajući pred očima taj događaj upleo ono, što je od suvremenika čuo pričati o Hrvatskoj. Šišić dalje dodaje, da je to tim vjerojatnije, što ljetopisac, pošto je spomenuo, da se Atila oženio s Hrvaticom nastavlja: »post haec autem uxor eius peperit filium imposuit nomen Columan, qui accepit uxorem de Chrvatia. Cum autem senuisset Aquila famosus victor terrarum, congregatis cunctis principibus et magnatibus terrae, *tradidit regnum in manus filii sui Columani* et mortuus est.« U tim ženidbenim odnosima Šišić vidi, da se krije Zvonimirov brak s ugarskom princesom Jelenom i onda podvlači: »Jasno je, da je ljetopisac u najbližu svezu htio spojiti umorstvo hrvatskoga kralja, okupaciju Hrvatske i kralja Kolomana. Te činjenice ipak se daju primijeniti na Zvonimira, Ladislava i Kolomana.«[277]

Na ovu kroniku se osvrnuo posljednji i najopširnije Radojčić.[278] On navodi, da je na osnovu novih rezultata sada dovoljno sigurno utvrđeno, da je kronika postala u XIV. stoljeću.[279] Nego, Radojčić odmah kaže, da se hrvatskim čitaocima iznosio samo onaj dio kronike, u kome se govori »o nasilnoj smrti Kazimira kralja Hrvatske i Slavonije, od Akvile (Atile) kralja ugarskoga.«[280] Međutim ni iz prenošenih istrgnutih tekstova bilo u prijevodu,[281] bilo u originalnom latinskom tekstu[282] nigdje nije izneseno tako, da bi nasilna smrt kralja Kazimira izišla od strane Atile, nego naprotiv, svugdje stoji, kako i treba, da je Atila naslan

od andjela neka osveti Kazimirovu smrt, i to »in eis, qui ipsum (Casimirum) tradendo turpiter occiderunt, quia dixerunt: nunquam rex erit super nos, sed nos ipsi regnabimus«.[283]

Iznosilo se dakle, da su Kazimira ubili ljudi iz njegova kraljevstva, odnosno, kako kronika kaže, Sclavi et Chrvati.

Radojčić je podvukao, da se već iz onako fragmentarnog dijela, kako se on u Hrvatskoj do sada iznosio, vidi toliko fantastičnih nemogućnosti i tipično legendarnog balasta, da se o vijestima u tom dijelu ne može gotovo ozbiljno naučno raspravljati, kao o podlozi za rekonstrukciju historijskih činjenica.[284] Radojčić je zatim naglasio, da je sve to, što je tu o Atili navedeno, odlično poznato, samo u različitim varijantama, a ono, što kasnije dolazi, da su to pristalice teze o nasilnoj Zvonimirovoj smrti smatrali izvorom za nju, te je zato naveo cijelu partiju teksta po Pilatovoj redakciji, koju prema Radojčiću donosimo:

»(Cui in prima statione nocturni sui, cum in cubiculo dormiret [= Atila], per visum sanctus apparuit dicens): Praecipit tibi dominus Deus Jesus Christus ut cum ferocitate tua civitatem sanctam Romam, ubi apostolorum meorum corpora requiescunt, nec introeas, nec attemptare audeas; sed revertere et meum electum regem Casimirum, qui in Sclavoniae et Chrwatiae partibus toto cordis ac mentis affectu fideliter in saculo servivit, in eis, qui ipsum tradendo turpiter occiderunt, ulciscere, quia dixerunt: nunquam rex erit super nos, sed nos ipsi regnabimus; generationem autem tuam post te in humilitate Romam visitare et coronam perpetuam habere faciam. Hiis dictis discessit angelus. Cum autem mane factum esset, rex movit exercitus suos in civitatem quae Venetia vocatur, et inde progredieus venit supra litus maris ibique civitatem novam aedificavit eamque ad honorem nominis sui et ad memoriam posterorum Aquileiam nominavit, unde ab Aquila rege Hungarorum nomen sumpsit. Movit autem inde se et exercitus suos, et pertransivit Alpes Carinthiae, et venit in terminos Chrvatiae et Sclavoniae inter fluvios Savam et Dravam: ibique occurerunt ei principes Chrwatiae et Sclavoniae, et direxerunt acies, et refulsit sol in clypeos aureos, et resplenduerunt montes ab eis et fecerunt conflictum magnum octo diebus, tradidit autem eos Deus in manus Aquilae regis propter regem eorum Casimirum,[285] quem tradiderunt, et turpiter occiderunt: caesi sunt autem Sclavi et Chrvati alii fugerunt, alii in captivitatem ducti sunt. Cum autem post victoriam fluvium, qui Drava dicitur, pertransisset et vidisset terram planam atque fructiferam et post XXV annorum curiculum ab egressu terrae suae, orientalis Hungariae computasset, et post tantorum bellorum victorias se debilitatum praesensisset, quid agere deberet, cogitare coepit, utrum in terram propriam rediret, vel istam occupatam possideret. Unde cum multos dies in cogitatione et tristitia duceret, hoc ei bonum visum est consilium. Perambulabat autem terram, ut delectabatur in ea, quia terra promissionis tamquam terra israelitico populo erat. Missis autem nuntiis suis accepit a principe Sclavorum filiam de tribu eadem, et copulavit sibi eam in uxorem: similiter et exercitus eius de eadem tribu uxoribus copulatus est. Pertransiens autem Danubium invenit terram planam et campestrem, herbisque superfluis virentem, pastoribus et pecudibus, seu iumentis et poledris indomitis plenam: nam in terra hac solummodo pastores et aratores morabantur, rex vero Sclavoniae et Chrvatiae circa mare delectabatur in civitate quae Sipleth dicitur, quam sanctus Paulus apostolus ad fidem christianam convertit, et ipsam episco-

palem cathedram V annis tenuit, deinde, ordinato episcopo, Romam petiit. Post haec autem movit se, et pertransivit fluvium qui Thisa dicitur, ibique planiorem et spatiosiorem terram invenit, in qua magis delectare coepit. Tunc advocato omni exercitu suo, ad laudem et gloriam exercitus sui, Ungariam eam appelavit, distribuitque principibus et baronibus terram, conferens eis magnas possessiones et decrevit hoc omnium consensu, ut, si uxor eius multos pareret filios primogenitus regnaret super omnes. Post haec autem uxor eius peperit filium, cui imposuit nomen Columan, qui accepit uxorem de Chrvatia. Cum autem tenuisset Aquila famosus victor terrarum, congregatis cunctis principibus et magnatibus terrae, tradidit regnum in manus filii sui Columanni, et mortuus est. Post mortem autem patris sui uxor Columanni genuit filium qui vocatus fuit Bela. Iste autem, mortuo patre regressus est in civitatem suam Aquileiam, et ibi accepit uxorem graecam de Constantinopolitano imperio. Inde autem movens se venit in terram suam Sclavoniam, quam atavus suus Ungariam appelavit. Ibique uxor sua concepit et peperit filium quem vocavit Jesse, qui accepit uxorem de regione Polonia de civitate Cracovia, sororem Meschonis ducis, nomine Athleitam.«[286]

Radojčić se i dalje zadržava na objašnjavanju legendarnog karaktera vijesti i među ostalim kaže, da je osnova priče legenda o Atili raskidana legendarnim pričama iz rane madžarske prošlosti u Ugarskoj, te da se ne može zamisliti veća historijska zbrka od ove.[287] Onaj fragment, u kojemu je riječ o Hrvatskoj i Slavoniji, dio je te grandiozne legende o Atili,[288] a pisac legendarne priče ništa nije znao o Hrvatima, nego da su nekad imali svoje kraljeve i da je jedan od njih bio Krešimir, koji je prepisivanjem postao Kazimir i da je to sve.[289] Radojčić sažima svoja razlaganja u ovaj završetak: »Ugarsko-poljska hronika je, dakle, u onom delu koji je shvatan kao izvor za nasilnu smrt hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira deo velike legende o Atili, smišljen s providnom tendencijom da dokaže koliko su ugarska prava na Hrvatsku i Slavoniju stara i kako su i etički osnovana, pošto je već Atila, po legendi prvi ugarski kralj, stekao te zemlje na taj način što je, po božjoj zapovesti, kaznio njihove stanovnike, ubice kralja Krešimira (Kazimira), čijom su se smrću ogrešili, da bi sami sobom vladali.

U toj legendarnoj priči nema istorije. Zato ugarsko-poljska hronika otpada kao verodostojan izvor za nasilnu smrt hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira. Ona je tipičan legendarni spis, za događaje iz XI. v. i suviše pozan, pošto je nastala najranije u XIV. v., a da bi u njoj bilo bar nešto istorijske istine u moru legendarnog pričanja.«[290]

Nema sumnje, da navedeni tekst naše vijesti u prvom redu odiše kićenošću i konfuznošću, koja je uzela velike razmjere, tako da se čini, da je to odsjeklo vijest od historijskih spona, i izvelo je na široko polje, da ju je, ovako lepršavu, podesno tumačiti sa više strana. No usprkos tomu ipak je već na prvi pogled jasno, da se ovdje ne radi baš samo o pukoj legendi i da iza nje stoji kakva takva historijska pozadina, te se vijest u kronici ne može potpuno historijski diskvalificirati i prema tomu govoriti, da u njoj uopće nema historije. Naravno da je najveća

teškoća iz takve pljeve isčistiti historijsko zrnje, a njega ipak ima i posao je historika, da sagleda mogućnosti, kako da ga pronađe.

Najprije ne bih bio sklon mišljenju, da je ovaj dio kronike smišljen s providnom tendencijom, da se dokaže, koliko su ugarska prava na Hrvatsku i Slavoniju stara i kako su prema tomu etički opravdana, jer bi ih stekao Atila, »prvi ugarski kralj«, kad je po božjoj zapovijedi kaznio ubojice kralja Krešimira. Ovakve i slične tendencije pripadaju više novijem vremenu, osobito kad se razbuktao nacionalizam i kad je on skretao ka šovinizmu, pa se to odrazilo i na historiografskom području. Usporedo sa političkim borbama išla je i historiografska linija bar kod nekih historika u Madžarskoj, te je dosegla vrhunac u drugoj polovici XIX. i na početku XX. stoljeća, davši na ovom polju primjerice Paulera i Karaczonyija. To je s druge strane davalo prava našim novijim historicima, da podazrivim okom gledaju na madžarska stvaranja na polju historije, i može se reći, da se naši ljudi nisu potpuno otresli tog podsticaja, kad gledaju i na starija madžarska djela, koja se dotiču naše i njihove prošlosti. Čini mi se, da bi bilo prerano ljetopiscu XIV. stoljeća predbacivati u neku ruku nacionalno-političku zainteresiranost, a u to doba nije bilo nikakvih spornih pitanja oko ugarsko-hrvatske zajednice, da bi trebalo ovako naglašavati neko historijsko pravo, koje bi imali Ugri. Drugo je to, što su se bunili hrvatski feudalci. to se nije ticalo pitanja ugarsko-hrvatske zajednice, nego odnosa prema apsolutističkoj vladavini Anžuvinaca, pri čemu su sudjelovali s njima i madžarski velikaši. Ta Lackovići, Horvati i Paližne brinu se za ugarsko-hrvatski prijesto i dovode u Budim Karla Dračkoga 1385., a još g. 1300. Šubići idu u Napulj i dovode na ugarsko-hrvatski prijesto Karla Roberta. Sama kronika svršava sa kraljem Ladislavom, te se vidi, da se u njoj obrađuju počeci ugarske države. U centralnom je momentu njeno teritorijalno jačanje, što je bilo najpogodnije povezati sa velikim osvajačem hunskim kraljem Atilom, te se tako tomu kralju pripisivalo osvajanje Hrvatske i Slavonije, a na to nije mogla biti bez uticaja postojeća ugarsko-hrvatska zajednica u doba pisanja ove kronike. Vidjeli smo. kako Šišić navodi, da je odavna kolala tradicija o hunsko-madžarskoj zajednici. Radojčić opet navodi, da je ime Atilino inače bilo dovedeno u vezu s hrvatskim stranama, tako u Požunskoj kronici, pa čak i u Ljetopisu Popa Dukljanina, gdje se Atila spominje kao madžarski vladar u doba Tomislavovo.[291] To govori za opće shvatanje kroz jedan dugi period, kad se već izgubio svaki pojam o kontinuitetu zbivanja od rasapa Atiline države do ustaljivanja Madžara u Panoniji. Počeci madžarske države bili su mutni za poznije ljetopisce, dok je »bič božji«, čija se jezgra države nalazila upravo na kasnijem teritoriju Ugarske, ostavio o sebi mnogo više uspomena, te se njegova osoba i država rado povezivala s počecima Ugarske, dašto samo na osnovu teritorijalne koicidencije. I zato, što to pripada općem shvatanju, ne bih spominjanje Atile dovodio u vezu s tim, da bi namjera našeg ljetopisca bila da dokaže. koliko su ugarska prava na Hrvatsku i Slavoniju bila stara i kako su etički opravdana. Sličan slučaj historijskog istovetovanja na osnovu

teritorijalne koincidencije desio se i kod nas, i to u prošlom, kud i kamo prosvjećenijem stoljeću. Tada smo se sami počeli istovetovati sa Ilirima, svoj nacionalni i književni pokret nazvali ilirskim, pa i u književnosti stali obrađivati ilirsku tematiku (Demeter: »Teuta«), a samo zato što smo, i to poslije mnogih etničkih previranja, zasjeli na nekadašnji ilirski teritorij, slično kao Ugri na nekadašnji, a svakako kraćevremeni, hunski.

Ljetopisac je ujedno imao namjeru da opširnije iznese, kako je došlo do akvizicije Hrvatske i Slavonije, a to je dokaz, da je za to imao prigode, budući je o tomu morala kolati jaka tradicija, što je potpuno razumljivo, kad je ulazak Hrvatske i Slavonije u madžarsku zajednicu po sebi krupan događaj, koji je još i s dramatskog odvijanja morao uvjetovati živo sjećanje i dugotrajno komentiranje, o čemu je i ovdje ostalo spomena, ali dosta pomućenog.

Radojčićev osvrt iznio je na javu dva krupna momenta: ime kralja Krešimira i datiranje kronike u XIV. stoljeće.

Radojčić je upozorio na varijante između Pilatova[292] i Kętrzyński-jeva[293] izdanja ove kronike i zapazio, da je na jednom mjestu u ovom drugom izdanju kraljevo ime zapisano »trezimirum«, što je autor redakcije ispravio u Cresimirum, s čime se Radojčić složio.[294] Ime kraljevo se tu dva puta spominje: prvi put Casimirum, a drugi, kako sad znamo, Cresimirum. Kako se oba puta kralj navodi u istim prilikama, naime, da je bio kralj Hrvatske i Slavonije, da je izdan i na grub način ubijen, to je jasno, da se radi samo o kralju hrvatskomu, kako to kronika izričito i navodi. Budući da nije poznat ni jedan kralj Hrvatske i Slavonije, koji bi se zvao Kazimir, to, što se tiče ispravnosti tih dvaju različitih naziva, više moramo vjerovati onomu drugomu, jer je kralj Krešimir u Hrvatskoj faktično postojao. Očito je dakle, da se u prvom spominjanju radi o običnoj zamjeni dvaju imena na temelju njihove sličnosti Kresimir-Kazimir, što je to shvatljivije, jer se radi o ugarsko-poljskoj kronici, a u Poljskoj je ime Kazimir domaće i veoma često. Ovim je svakako očituje, da hrvatske prilike nisu bile ljetopiscu potpuno strane.

Radojčić na osnovu Davidovih rezultata navodi, da je sada dovoljno sigurno utvrđen postanak kronike tek u XIV. stoljeću.[295] Ta tvrdnja poriče one ranije o pisanju kronike oko g. 1200., što ide u prilog samoj naravi kronike, te sad postaje jasnije, odakle je ona pusta konfuzija u našoj vijesti. Jasno je na pr. da se konac hrvatske države i njeno pripojenje Ugarskoj ne bi mogao pripisati Atili, kad bi kronika bila pisana oko g. 1200., jer je tek proteklih stotinu godina od Zvonimirove smrti premalen vremenski razmak, da bi u njemu moglo nastati ovoliko brkanje. Sigurno se kronika pisala, kad je i doba Atilino i Zvonimirovo toliko bilo prekrito zaboravi, da je ispod njena debelog sloja teško bilo raspoznavati i diferencirati što, čemu, kada i kome pripada, te je bez sumnje i u tomu jedan razlog ovako kaotičnom pričanju. Da je ova vijest jedina, njoj se upravo zbog njene konfuznosti ne bi moglo naći mjesta u historiji, a to bi ona morala zahvaliti svim mogućim deformacijama, koje je dobila u dugotrajnom vremenu, koje je proteklo do njene zabilježbe. Nu pošto postoje druge i ranije vijesti, prepoznalo se, da se njena

bitna jezgra podudara s njihovim (ubijstvo hrvatskog kralja, osveta od strane ugarskoga i osvojenje Hrvatske i Slavonije), pa je ta analogija pomogla, da se ona primijeni na Zvonimirov slučaj, te on i s druge strane evo dobiva potvrdu.

Da sve ovo potkrijepimo, moramo ovdje izlučiti one elemente, koji se našeg pitanja tiču, a dadu se historijski protumačiti:

1. U tekstu se dva puta spominje kraljevo ubijstvo, za koje je vezana motivacija osvajanja Hrvatske i Slavonije, i nije puki slučaj, što se to još ponovo navodi. To ne može biti s drugog razloga, nego što se stvarno znalo, kako je došlo do pripojenja Hrvatske i Slavonije ugarskoj kruni. Inače, da se ovdje radi o proizvoljnoj motivaciji, ona bi se navela kako drukčije, a ne baš i upravo onako, kako to kažu i druge vijesti, te zbog ovako analognog navoda nemamo nikakva razloga da ne povjerujemo toj vijesti ono, što i ona navodi, da je jedan hrvatski kralj ubijen.

2. Mi smo što se tiče imena toga hrvatskog kralja ostali pri tomu, da kronika navodi hrvatskog kralja Krešimira. No ne možemo dalje ostati ni na kakvom Krešimiru naprosto zato, što tomu ne odgovaraju navedene prilike. Mi naime ne znamo za Krešimirovo ubojstvo, najmanje, da bi za Krešimira došla osveta, i to od madžarskog kralja, i da bi sve to urodilo posljedicom vojne i pripojenja Hrvatske i Slavonije Ugarskoj. Zbroj tih oznaka može samo odgovarati prilikama za Zvonimirovo doba i malo poslije, te ovdje može da bude govora samo o ubijstvu kralja Zvonimira, kako to pouzdano znamo iz izvora i drugih starijih vijesti. Stoga ne možemo drugo zaključiti, nego da konfuznoj strani naše vijesti pripada zamjenjivanje imena jednog hrvatskog kralja za drugoga; naime uzelo se Krešimira za Zvonimira, a to znači, da i ta vijest zapravo govori o Zvonimirovu ubijstvu.

3. U tekstu se tri puta spominju ženidbe sa Slavonkama i Hrvaticama, što nas uvjerava, da se znalo, kako je u ugarsko-hrvatskim odnosima veliku ulogu igrala ženidba, a poznato je, da se Zvonimir oženio s Jelenom, kćeri kralja Bele I., i da je to bio presudan momenat za onakav svršetak hrvatske države, te se najvjerojatnije u tom isticanju ženidbi, iako u izmijenjenom odnosu, krije reminiscencija na ženidbu Zvonimira s Jelenom, koja je historijski dokazana.

4. U vijesti se kaže, da je kralj Hrvatske i Slavonije boravio u primorju, i to u gradu Siplethu, koji nije drugo nego Split. Izričito spominjanje Splita u takvoj oznaci naravno da nije tačno. Ali udaljenom piscu treba oprostiti neznatnu relaciju od nekih šest kilometara, za koliko je pogriješio, kad nije naveo Solin, gdje su se faktično pokapali, a po tomu sigurno i boravili hrvatski kraljevi. Znamo, da je baš Zvonimir bio krunjen u Solinu, pa nije isključeno, da je i od toga moglo ostati sjećanje, te se znalo, da se sve to zbivalo u blizini Splita, i tako je na nj, kao na mnogo veće i neposredno blizo mjesto Solinu, mogla da se prenese ta oznaka. Karaman tvrdi, da se Split u srednjem vijeku češće spominje pod imenom Salone.[296] Inače u samoj vijesti postoji indirektna identifikacija Splita sa Solinom, kad se govori, da je sv. Pavao obratio Split na kršćanstvo i da je sam tu bio biskup pet godina. Iako je to puko maštanje, ipak se ovdje vidi, da se misli na ono mjesto, u kojemu je bila biskupija, navodno u vrijeme sv. Pavla, kad Splita nije ni bilo, nego je postojao samo Solin (Salonae) i u njemu je bila davna biskupija. Vidi se dakle, da navođenje bližeg Splita u ovoj oznaci i zamjeni za Solin ima i te kakva oslonca u historijskim kombinacijama.

5. Ovdje se navodi, da je Atila bio nagovoren, da osveti kraljevo ubijstvo, a taj nagovor je stavljen u usta anđelu. Tomu nagovoru bio bi adekvatan onaj

poziv kraljice udovice bratu madžarskom kralju, što ga susrećemo u HSP. Ovdje opet kao i u HSP susrećemo istu motivaciju vojne, a to je osveta za kraljevo ubijstvo. Oba su dakle motiva istovetna, samo je u ugarsko-poljskoj kronici došlo do drugih nosioca uloga u vršenju radnji, te je prva radnja data nehistorijskom licu anđelu, a druga pogrešno uzetom historijskom licu Atili. Zamijenimo li sada anđela s Jelenom, odnosno s njenim vjesnikom, a Atilu sa Ladislavom, vratit ćemo te detalje na njihovo historijsko mjesto, po čemu se vidi, da i ove oznake vuku svoj korijen iz historijske zbilje.

Iz svega izloženoga vidi se, da se u vijesti ugarsko-poljske kronike ipak nalazi bitna historijska jezgra, samo što je ona zbog raznoličnih, svi su izgledi, usmenih redakcija, dobila nerazmjerna izobličenja, koja su je kamuflirala, a analogna bit u sadržaju drugih vijesti pomogla je, da se opet raskrije. Za nas je važno, što je makar i na ovaj način ubijstvo kralja Zvonimira i u njoj registrirano, a još važnije, što je ta vijest samostalna, odnosno što nema nikakve veze s prije obrađenim vijestima. Osobito je značajno, što se ta vijest pojavila kasno i u dalekom kraju, a to znači, da je Zvonimirovu nasilnu smrt popratio dugotrajan i dalek odjek, što je i shvatljivo, kad se uzmu u obzir njene dalekosežne posljedice kao što su brisanje jednog kraljevstva sa historijske pozornice i kakvo takvo osilenje drugog na račun prvoga. Ako ništa drugo, tomu se kroz vjekove povlačila uzročna veza, koja je našla mjesta u svim dosada spomenutim, a među sobom nezavisnim kronikama, koje, zato što je uzrok isti, suglasno navode Zvonimirovo ubijstvo.

D) Vijest u neobjelodanjenoj kronici iz Zadra

Pored vijesti, koje smo dosada sreli, postoji još jedna verzija o Zvonimirovoj nasilnoj smrti. To saznajemo iz notice G. Prage, u kojoj on kaže, da je pronašao u jednom kodeksu ex biblioteke Paravia u Zadru jednu novu kroniku iz XIV. stoljeća, u kojoj se također tretira Zvonimirova smrt. Tu se saznaje i to, da je Praga poslao Šišiću fotokopije teksta i da mu je Šišić odgovorio: »Važno je i ono o smrti Zvonimirovoj. To je *četvrta* verzija. Vi znate, da ja držim *nasilnu* smrt Zvonimirovu istinom. Ovaj Vaš ulomak to mišljenje znatno podupire.«[296] Viktor Novak u studiji o Ferdi Šišiću kaže, da Šišić nije stigao, da se koristi sretnim nalazom jedne kronike dotada u nauci nepoznate, koja iznosi novu verziju o ubijstvu kralja Zvonimira. On spominje i to, da su fotosnimci ove kronike nađeni u Šišićevoj ostavštini,[297] pa držim, da su to oni, koje je Šišiću svojedobno poslao Praga. Poznavajući stvar samo iz ovih navoda, ne umijem više ništa o tomu reći. Uostalom o tomu će prof. Novak, koji je uzeo za zadatak, da dorekne Šišićeve misli, kako bi obesnažio suprotna gledanja u ovoj stvari.[298] Za nas je svakako interesantno, da imamo još jednu zabilješku o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, kao i to, da dvojica pisaca obrađuju predmet istodobno[299] i da će oni, svaki svojim putem, doći do istog konačnog rezultata – Zvonimirove nasilne smrti.

III.

DOSADAŠNJI PRIGOVORI

U raspravljanju o načinu Zvonimirove smrti palo je mnogo prigovora svakojake naravi. Oni su bili upućeni najviše od pristaša kraljeve naravne smrti i upravljeni su najvećim dijelom na adresu Dodatka hrvatske redakcije Ljetopisa Popa Dukljanina. Bilo je prigovora, koje bismo nazvali općima (onih koji se odnose na postanak i kvalitet vijesti) za razliku od onih, koji se odnose na detalje u vijestima, a o njihovoj jačini i mnoštvu zavisila je odmjera vjerodostojnosti čina. S obzirom na to, što smo ovdje uspostavili autoritet odbačenog ili neprepoznatog izvora, davši njegovoj izvornoj snazi pripadajuću prednost, sadržajnu kao i kronološku, time smo ipso facto stavili van snage sve prigovore, da se javilo kasno sve ono, što se priča o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, da je to plod narodne mašte, puka legenda i tomu slično. Analizom one vijesti primarnog značaja dobila se potvrda, da je u njoj historijska jezgra dobro sačuvana, a usput se u stvari dao odgovor tolikim prigovorima, koji su doduše bili upućeni na adresu vijesti u DHRLjPD, ali koja je od prve potekla. One vijesti sekundarnog značaja sada su za naše pitanje kud i kamo manje važne;glavna im je snaga ostala u tome, što one međusobno (osim ona DHRLjPD) nisu zavisne, pa time, što je i u njima riječi o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, potvrđuju navod prve vijesti. Budući da je većina prigovora naročito čestim ponavljanjem uhvatila živa korijena u raspravljanju o načinu Zvonimirove smrti, mi ćemo ih zato ovdje pretresti. Možemo ih podijeliti na dvije skupine: 1. one, koji su zasnovani na tekstu vijesti, i 2. na prigovore, koji nisu izišli iz sadržaja tekstova.

1. Prigovori, koji se zasnivaju na tekstu vijesti

Dio prigovora, koje nasilnoj Zvonimirovoj smrti suprotstavljaju pristaše teze o njegovoj naravnoj smrti, zasniva se na razrađivanju Luciusovih napomena vijesti u DHRLjPD, koje je on dao u »Joannis Lucii Notae ad commentariolum Marci Maruli«.[300] Tu on kaže, da je ono, što se tiče poziva pape i cara Zvonimiru, da pomogne jeruzalemsku ekspediciju, sastavljeno od više nedosljednosti: prvo, da mjesto zborovanja Pet Crkava i Kosovo polje nisu u Hrvatskoj, nego u Ugarskoj. – Drugo, da tu stoji, da je Zvonimir ubijen g. 1079., a da se iz njegovih isprava znade, da je živ do g. 1087. Treće, da Hrvatsku nije okupirao Bela, kako se tu navodi, nego sv. Ladislav. – Četvrto, da se o jeruzalemskoj ekspediciji odlučilo g. 1095., a iduće godine, da se ona izvršila, kad su Hrvatsku već okupirali Ugri. Luciusove napomene su dakle uglavnom topografske i kronološke naravi.

Rački je težište problema sažeo u ovom izričaju: »Od kojega pape i cara mogaše dobiti onaj poziv, i jeda li imade u obće traga, da se onaj papa i onaj car spremaše i druge vladaoce pozivaše na križarsku vojnu.

O riešenju ovih pitanja visi to, da li je moguć onaj događaj, koji opisuje hrvatski ljetopisac toli turobno«.[301] Mi ćemo na sve davati odgovore ovim redom:

1. *Krstaška vojna:* Povezivanje Zvonimirova zborovanja s pozivom u krstašku vojnu susrećemo još prije Luciusa; kod Mrnavića[302] i Rattkaya,[303] samo što Mrnavić ne uočava kronološki nesklad, te vjeruje, da je Zvonimir zaista zborovao radi izvršivanja zaključaka Clermontanskog (Clermont-Ferrand) koncila (g. 1095), kad se odlučilo povesti krstaški rat. Za rat krstaškog oblika Zvonimirov slučaj povezuju dalje: Pray,[304] Rački,[305] Klaić,[306] Kršnjavi,[307] Karlić [308] i Radojčić.[309] Doduše, lako je i bilo poziv Zvonimiru povezati s krstaškim ratom, kad se čitajući tekst DHRLjPD same od sebe nameću asocijacije na nj, budući da ih vežu identični motivi: oslobađanje Jeruzalema i svetih mjesta, zajednička akcija pape i vladara te stvarno učestvovanje zapada u toj vojni. Na osnovu toga, što su krstaške vojne nastale tek nekoliko godina poslije Zvonimirove smrti, navedeni autori su gotovo listom smatrali, da vijesti o Zvonimirovoj nasilnoj smrti ne mogu biti istinite. To je doista nesklad, ali s jednog ili više neslaganja ne smije se odmah poricati valjanost bitnog navoda u vijesti. Rački je bio elastičniji, čim je stao kombinirati s propalim pokušajem pape Grgura VII. g. 1074., da pokrene rat za oslobođenje Kristova groba,[310] čega se držao i Klaić.[311] Ali oni su, znajući, da je Zvonimir i dalje živio, i ovu činjenicu prinijeli svojim argumentacijama u prilog tvrdnji o neistinitosti vijesti i ostali kod naravne smrti kralja. Kršnjavi je dopuštao, da je Zvonimir bio revan svojoj prisezi, koju je dao Grguru VII., te da je lako mogao htjeti da izvrši Grgurov poziv i za ljubav njegovih nasljednika.[312] Ali on je i dodao: »Ne smije se zaboraviti ni to, da nemamo tu posla s ispravom, nego s ljetopisom, gdje se pripovijedanje jednoga fakta tek na laku ruku po čuvenju krivo motivirati i razjasniti može ne izuzevši ni slučaj, da ju je zabilježio i očevidac.[313] Sve u svemu vidi se, da su se sa spletanjem Zvonimirove smrti s krstaškom vojnom, što ju je nametao DHRLjPD, izveli krivi sudovi ili se tapkalo po mraku. Istina je samo to, da se vijest ne može primijeniti ni na pokušaj ni na ostvarenu krstašku vojnu, jer Zvonimirova smrt stoji vremenski po sredini između Grgurovih pokušaja i prvog krstaškog rata, te je, kad se to zna, suvišno natezati je bilo na jedno ili na drugo. Tu treba tražiti nešto treće i zato je, držim, prvi Virag napipao izlaz iz teške situacije, kad je ustvrdio: »Vojne onakove, što ih je Svinimir vodio ne smišlja se crkva ni kašnje nazivati križarskim, hoćemo li se čuditi, da ih kašnji ljetopisac pod dojmom križarskih vojna kao križarske i prikaza.«[314] On se na drugom mjestu izjasnio, da je Dukljanin (ne razlikuje Dodatak hrvatske redakcije) i nehotice pogriješio, izmijenivši lako koju drugu vojnu, na koju bi Zvonimir još uvijek dospio u početku Urbanova papovanja s onom bolje poznatom križarskom, koja se vodila za istoga pape.[315] Njemu se priključio Šišić, kad je, s obzirom na citirani pasus Kaletićeva prijepisa o pozivu u vojnu, prilično smiono ustvrdio: »Tude nema ni riječi o *križarskim vojnama* kao takovim (iako im jest kasnije bio taki zadatak), već je jedino govor o

molbi bizantinskog cara Aleksija na kralja Zvonimira, kakve je molbe navodno taj isti car upravio i na druge kršćanske vladare, za vojenu pomoć s kojom će on (car) poći na oslobađanje svetih mjesta.«[316] Doista nitko od kasnijih protivnika nasilne kraljeve smrti nije imao prigovora na ove Viragove i Šišićeve riječi, te se preko njih prelaziło šutke, kao da nisu ni napisane. Samo je Gruber glede Šišićeva navoda o mogućnosti šiljanja poziva i prije g. 1095. rekao, da je to doista moglo biti, ali i nije moralo biti, jer da o tomu ništa ne govore izvori.[317]

Sada, kad smo došli do vijesti, koja ima primaran značaj, data nam je mogućnost, da bolje pretresemo ovo pitanje i zato je radi lakšeg snalaženja potrebno iznijeti one pasuse u vijestima, u kojima je riječ o Zvonimirovu pozivu na vojnu.

HSP	DHRLJPD	
	Marulićev prijevod:	*Kaletićev prijepis:*
»... et illic fecit perlegere litteras curiae Romanae et imperiales in quibus erat talis tenor inter alia: Praecipimus et mandamus tibi regi Suonemerio ac insuper obsecramus te, ut tu, una cum tuo exercitu ad recuperandum gloriosi Christi sepulcrum transferre te debeas ultra mare etc ...«	»... Contigit enim ut Roma caesaris pontificisque legati ad Zvonimerum regem missi cum binis litteris venirent ... U pismima bi tobože stalo: »Romanus pontifex et caesar augustus Zvonimiro regi populoque eius salutem. Rem certe indignam et christianorum principum ignaviae adscribendam existimamus, ut Hyerosolyme sanctaque loca, in quibus Christus dominus pro nobis nasci, pro nobis mori voluit, ab infidelibus tam diu possideantur possessaque polluantur prophanenturque, et ab iisdem illa sacra, illa domini misteria, quae nobis venerationi sunt, probro derisionique habeantur. Idcirco vos, *sicut et reliquos per orbem fideles hortamur, ut nobiscum socia arma iungentes, ad res christiano nomini repetendas, in libertatemque vindicandas, proficisci statuatis, huic rei caeteros reges ac nationes, quibus itidem scripsimus, consensuros speramus.*«	»... Po ovi način i u to vrime zgodi se, da cesar rimski s voljom svetoga oca pape posla posle i listove svoje ... U pismima bi tobože stalo: »Brata našega Zvonimira molimo s vlasnici i pukom zemlje i kraljevstva njegova, da bi hotil odlučiti i *s nami biti zajedno s pomoću ine gospode krstjanske, koji ovake listove imaju od nas,* i oni da odluče volju njih i da nam dadu na znanje, jesu li k volji našoj pristali, ča jest z dopušćenjem božijim i sina njegova, koji jest porojen od dive Marije i muku (trpel) i krv prolio na drivo križa i na njem umoren, koja smrt bi otkupljenje svita i oslobojenje svetih otac iz limbene tamnosti. I tako z dopušćenjem njegovim i s pomoću u njega virujućih jesmo odlučili osloboditi mista, koja je za ljubav našu okrvavio i gdi je pridao duh ocu kroz muku i trud i greb, u kom bi položeno prislavno tilo njegovo.«

Iz iznesenih fragmenata tekstova vidimo, da u najstarijoj vijesti nemamo nikakva podatka u vezi s oblikom vojne. Tu je samo navedena

motivacija vojne, a to je oslobođenje Kristova groba (tako je i u Tomašićevoj vijesti!). Međutim u DHRLjPD uz ovu istu motivaciju nalazimo i to, da su i drugi kraljevi i kršćanski narodi primili ista pisma od pape i cara. Naravno da ovdje ima mnogo sličnosti s oblicima krstaškog rata. Ali, kad sada znamo, da tih oznaka u HSP nije bilo, kao i to, da je odavle posredno ili neposredno prenesena vijest u DHRLjPD, postaje jasno, da je pisma drugim vladarima i kršćanskom svijetu unio redaktor DHRLjPD, držim, najvjerojatnije po svome shvatanju. On je dakle morao pobrkati poziv za oslobođenje Kristova groba s kasnijim oblikom krstaških vojni, te tako dao povoda tolikoj pomutnji u historiografiji novoga vijeka.

Za naše pitanje preostala je kao najmjerodavnija vijest u HSP, u kojoj se oznake krstaških oblika vojne nipošto ne vide. To se slaže s činjenicom, da u vrijeme Zvonimirove smrti nije bilo nikakvih pokušaja za krstaški rat, a prvi je nastao osam godina poslije, pa sada iz svega slijedi, da kombiniranje s krstaškim ratom za naše pitanje otpada. Stoga ostajemo pri tumačenju, kakvo je uglavnom postavio Šišić, a kako je kod analize prve vijesti navedeno, naime da se radilo o traženju obične pomoći cara Aleksija od Zvonimira, a preko pape protiv Seldžuka pod egidom oslobođenja Kristova groba.

2. *Papa i car.* Drugo pitanje: koji papa i koji car, u uskoj je vezi s prvim, kako ga je povezao i Rački. Kad je on o tomu raspravljao nije ni pomišljao na drugoga cara do li na zapadno-rimskoga.[318] Klaić o tomu ne raspravlja mnogo, nego kaže, da je općenito poznato, kako se Grgur VII. nije ni najmanje slagao s rimskim carem, a njemačkim kraljem Henrikom IV., što da, među ostalim, čini priču sumnjivom.[319] Toga se držao i Gruber.[320] Budući je suradnja između pape i zapadno-rimskog cara u to doba bila nemoguća, jer je Henrik IV. s borbe za investituru bio dugo na ratnoj nozi s papom, poricala se s toga vjerodostojnost vijesti. Ali Šišić je izazvao preokret u ovom pitanju. On je uzeo u obzir činjenicu, da se u to doba i zapadni i istočni car nazivaju rimskim, pa je dokazao, da se nipošto ne smije pomišljati na zapadno-rimskog radi pomenute svađe s papom, te da se onda neosporno radi o bizantinskom caru. Koincidencija pape i cara odnosi se na Urbana II (1088–1099 g.) i Aleksija I. Komnena (1081–1118 god.), kojih dobre odnose Šišić dokazuje.[321] Gruber i Karlić, koji se iz petnih žila trude, da pronadu koji prigovor Šišiću, nisu mogli ovomu protusloviti. Jedino je Rajdočić dao prigovor time, što je istakao, da on ne vjeruje, da se car Aleksije molio papi, da se smije obratiti na Zvonimira kao na njegova vazala. To zato, što Hrvatska, osobito Dalmacija, bijaše carska oblast, čijim su vladarima bizantinski carevi upućivali zapovijesti, i da zato nisu trebali tražiti od koga dopuštenje, da se na njih smiju obraćati »pošto je dobro poznato, kako je vizantinsko mišljenje o odnosu države prema crkvi«, i da je nemoguće pomisliti, da bi se car na ovaj način obraćao vladaru na teritoriju, koji carstvo smatra svojim.[322] Tvrdnja, da su Hrvatska i Dalmacija u ovo vrijeme bile carska oblast, nije točna. Radojčićeva postavka bi mogla stati za doba prije Zvonimira, a za samoga Zvonimira ne, jer smo

istakli, da je baš on napravio preokret obrnuvši se k papi, što se iz krunidbene zavjernice vidi, kao i to, da ga je papa, a ne bizantinski car, učinio kraljem Dalmacije, kako to bjelodano stoji u prije navedenom papinom pismu Vecelinu. Stoga se Radojčićevi prigovori ne mogu održati, i zato dalje ostaju na snazi Šišićevi.

Ako pogledamo, kako se u vijestima spominju car i papa, onda ćemo naći, da u HSP stoji »(litteras) curie Romane et imperiales« u Marulićevu prijevodu DHRLjPD »Romanus pontifex et caesar augustus«, »pontificis et caesaris«, a u Kaletićevu prijepisu »cesar rimski s voljom svetoga oca pape«, »od pape i cesara«, »pape i cesara velikoga grada Rima«. Ovdje se, sve do Kaletićeva teksta, vidi, da se »car« ne objašnjuje pobliže. Stoga sada, kad smo se uvjerili u Kaletićev, rekao bih, neodgovoran odnos prema izvorniku, ne možemo drugo zaključiti nego, da je on shvatio, da je po srijedi zapadno-rimski car, čim spominje »cesara velikoga grada Rima«. A naši historici XIX. stoljeća razrađivali su svoja gledišta prvenstveno i gotovo jedino na Kaletićevu tekstu, pa odatle uzrok tolikom skretanju, u koje pripada sigurno i onako nekompromisna tvrdnja, da se radi o zapadno-rimskom caru. Kako ti navodi i tvrdnje potječu iz Kaletićeva proizvoljnog dometanja, treba ih ostaviti po strani i pridržavati se Šišićevih, koji je s jačom argumentacijom dokazao, da se radi o istočno-rimskom caru Aleksiju. Mi njegove argumentacije potkrepljujemo s već prije iznesenim razlozima, naime da zapadni carevi u ovo doba nemaju još ništa s Levantom nego istočni, te je ta pomoć trebala samo njemu, kao i to, da tvorac HSP pod imenom »imperator« podrazumijeva uvijek istočnorimskog cara.

3. *Pisma drugim vladarima.* Vidjesmo, da je Rački uvrstio u osnov problema i pitanje, da li su papa i car pozivali i druge vladare na križarsku vojnu. On je sam došao do zaključka, da u doba Zvonimirove smrti nije bilo ni pokušaja da se pokrene krstaški rat, što bi značilo ni pisama drugim vladarima, pa je zaključio, da s te strane nije mogao prispjeti poziv u Hrvatsku, »koj bi dao povod skupštini, razjarenosti u narodu i ubojstvu kralja Dimitrija Zvonimira«.[323] Postavljenog zadatka prihvatio se Šišić, pa je upozorio na pismo cara Aleksija Robertu Flandrijskomu od god. 1089. kojim je urgirao obećanu pomoć,[324] i naveo, da je car izaslao u susjedne zemlje nekog Migidina, da sakuplja pomoćne čete.[325] Gruber je dao sasma labave prigovore,[326] dok je Radojčić najveći dio težišta u osporavanju Šišićevih tvrdnja prenio na carevo pismo Robertu Flandrijskomu, za koje iznosi, da se poslije Hagenmayerove studije, na koju se oslanja Šišić, ne malo umnožila literatura, te je u dugim i strasnim polemikama palo toliko razloga u korist autentičnosti pisma kao i protiv nje. Radojčić drži s onima, koji vjeruju, da je pismo falsifikat.[327] Pri tomu se mnogo oslonio na Dölgera, za kojeg kaže, da je najbolji poznavalac bizantinske diplomatike i da on odlučno misli, da je ovo pismo falsifikat.[328] Na istog pisca i na isto djelo oslonio se prije Šišić i rekao, da Dölger smatra pismo cara Aleksija Komnena u suštini autentičnim.[329] Posljednje mišljenje o tom pismu dao je Ostrogorski rekavši, da je Bizant u opasnostima često tražio pomoćne odrede od

zapadnih vladara. To da je činio i Aleksije I. pa je među ostalim uputio pismo i grofu R. Flandrijskomu, moleći najamničke odrede protiv najezde ratobornih turskih plemena, a kasniji je falsifikator od ovog careva pisma načinio apel za krstaški rat.[330]

Bilo carevo pismo Robertu Flandrijskomu autentično ili falsifikat, i vodila se još žučnija borba oko toga ili ne, ono u golu bit našega pitanja ne ulazi, jer naša primarna vijest ne navodi, da se pisalo ikomu drugomu nego samo Zvonimiru. Štaviše mi smo iznijeli razloge, s kojih vjerujemo, da se bar dio vijesti na osnovu tih pisama i oblikovao. U malo prije iznesenim fragmentima vidi se, da pisma drugoj gospodi i drugim vladarima donosi DHRLjPD. I to je bez sumnje izašlo iz shvatanja redaktora ovog Dodatka, koji je, kako vidjesmo, pobrkao poziv Zvonimiru za pomoć s krstaškim ratovima, a kako je s tim spojiv apel na sve strane, primijenio je to ovdje. Kad je to tako, onda traženje analogije u pismima drugim vladarima, kako je to postavio Rački, za naše pitanje nije više aktuelno.

4. *Razilaženje u kronologiji.* Kod analize prve vijesti osvrnuli smo se na netačni kronološki navod u njoj i tom prigodom istakli općenito gledanje na kronološki nesklad. Dosada se o godini Zvonimirove smrti dosta raspravljalo, i to o onoj u DHRLjPD i u vijesti, koju donosi Tomašić, te su tom prigodom pala različita mišljenja, koja je vrijedno ovdje istaći. Ovdje je suvišno osvrtati se na već navedene napomene o neskladu u navođenju godina kraljeve smrti sa godinom prve krstaške vojne, s čega se poricala vjerodostojnost vijesti. Na osnovu Zvonimirove listine iz g. 1086. i prve listine Stjepana II. iz g. 1089. Rački je konstatirao, da Zvonimir nije umro prije 1086., a da je umro prije 1089.[331] Klaić kaže, da obje godine – 1079. kod DHRLjPD i 1057. kod Tomašića – ne vrijede ništa, jer je svakomu poznato, da je Zvonimir živio još g. 1087.[332] Ali prvi jači osvrt na godinu Zvonimirove smrti dao je Virag vrlo smionim približavanjem navodu godina 1057. i 1079. godini 1089. u koju bi padala Zvonimirova smrt. On je protumačio, da bi griješke nastale krivim prepisivanjem brojeva označenih u predlošku s glagolicom. Tako kaže: »Ispisujući pako Dmine »rič po rič« ispisa u ćirilicu i glagolske brojeve tisuća ⱂ manje ⱑ, koja slova u glagolici znače godinu 90. manje jednu = 89.; a u ćirilici 79. godinu, koju donosi dukljanska kronika. Ovako neka je ušla u latinski prijevod, pa našao li se š njom koji Hrvat, koji znajući za dva pisma u nas, nije se mogao snaći u bilješci, nalik onoj Kaletićevoj, te uzeo, da su »stare knjige« ćirilicom pisane, kao što ih Jagić i Črnčić uzimlju, a Dmine Papalić da ih je glagolicom prepisao, pa – kako je »rič po rič« – i same brojeve: to je tad našao, da se broj 79 glagolski piše sa ⱂⱑⱅ koja slova u ćirilici 58 vrijede: – dakle za godinu smo samo razdaleko od datuma Tomašićeve kronike. Ta godina razlike dala bi se razumjeti, da je nastala i od raznog datovanja u srednjem vijeku, kad bi nužno bilo, te se ne bi dala bolje istumačiti. Ali baš 57. god. još više nas utvrđuje u vjeri, da je davno tome, što se odijelila Tomašićeva kronika od Dukljaninove: kad su još

obje nosile datum godine 1089. Koju godinu misli Tomašićeva kronika pod 57., sama nam tumači, jer nam uz nju dodaje: »Tempore Sancti regis Ladislai filii belle primi, iste omnium regnicolarum consensu coronatur divina favente clementia. Eodem anno mortuus est rex Zorobelus nomine, ultimus Croatie, Dalmatie Slavonieque«. Tomašićeva kronika drži bez sumnje god. 1078. kao godinu krunisanja Ladislavljeva. God. 1077. stupio je naime Ladislav na prijestolje; iz početka se sustezao staviti krunu na glavu; god. 1079. u ožujku oslovi ga Grgur kraljem ugarskim: radi toga stariji historici ugarski mogahu staviti krunisanje Ladislavljevo u god. 1078. ili 1079.[333] Koju je godinu od tih dviju Tomašićev izvor izmislio, lako se dosjetiti, ako se je do 1057. god. moglo samo doći, da se je glagolski broj 78 čitao kao da je ćirilicom pisan: bilo da je pogriješio Tomašić, što je čitao broj u glagoljskom spomeniku, kano da je ćirilicom pisan; – bilo da mu je pred očima bio prijepis ćirilski onako »rič po rič« sa glagolice, kao što je negdje bio Papalićev dukljanske kronike sa glagolice. Matica ovom prijepisu, sada drugiput ćirilicom sa glagolice prepisanu, bijaše glagolicom pisana, samo tom razlikom od one u »starih knjig u Marković«, što je bilježila godinu smrti Svinimirove ne sa 1090. manje jedno ljeto, već upravo sa 1089. godinom. – Dakle se i u godinama slažu kronike s obzirom na vjerojatnu smrt Svinimirovu.«[334] Šišić se u dokazivanju, da je Zvonimir svršio u prvoj polovici g. 1089.,[335] na osnovu isprave kralja Stjepana II, pri koncu upotpunio s Viragovim zaključcima kao s potvrdom, koja je i sa druge strane došla.[336] Ali on je priznao samo valjanost onih Viragovih rezultata, koji se tiču godine u DHRLjPD, dok je onima, koji se odnose na vijest u Tomašićevoj kronici, rekao: »Iz raspravljanja o kronici Tomašićevoj vidjet će se, da se Virag obzirom na njeziuu godinu vara makar još kako duhovito nastojao razmrsiti njenu pogriješku.«[337] Radojčić je priznao Viragovo domišljanje što se tiče godine duhovitim, ali i neubjedljivim.[338]

Nego, Šišić je mnogo važnosti davao navodu datuma smrti, koji je u Tomašićevoj kronici označen sa 20. aprila, te piše: »Tomašićev izvor zna i za dan Zvonimirove smrti naime 20. april. Odista čudno je da jedan ljetopisac za tako drevno doba ističe precizno određeni dan. Kad je bilo govora o vremenu smrti Zvonimirove, pokazao sam, da se ona ima nesumnjivo staviti u prvu polu god. 1089. Takovom se rezultatu ne opire dan 20. aprila. Svakako je vrlo vjerojatan mjesec april ako i dan možda nije pouzdan. Treba pomišljati na to, da su se u ono doba ročišta i sabori vazda određivali, radi tako reći općenite nepismenosti, prema velikim praznicima ili poznatijim svecima. God. 1089. padao je Uskrs na 1. aprila a znamo da hrvatski ljetopisac (= DHRLjPD) kaže, da je Zvonimir sazvao skupštinu na dvadeset i peti dan od objave, dakle oko Đurđeva, osobito značajnoga dana u srednjem vijeku.«[339] Iz toga se vidi, da je Šišić pomišljajući na mogućnost, da bi pisac Tomašićeve vijesti vidio u crkvi sv. Bartula natpis s određenim datumom,[340] to htio uskladiti sa onih »do dvadeset i pet« u DHRLjPD, što sve ide u prilog njegovoj kalkulaciji, da je Zvonimir svršio u prvoj polovici godine.[341] To bi mu bili popratni dokazi. Međutim ispravu, na osnovu koje je Šišić utvrdio god. 1089.,

proglasio je V. Novak falsifikatom,[342] čime je izazvao Katićevu obranu autentičnosti[343] kao i kompromisna rješenja.[344] Sve da se uzme Šišićev kompromisni put, da bi se radilo o prijepisu ili o falisifikatu, odnosno da bi prijepis mjestimice bio netočan, ipak stvar nije čista što se tiče Šišićeva približavanja datumu. Mi smo se sreli s Baradinom korekturom isprave u godini 1088., a ta korektura ne može izdržati primjenu Šišićevih datuma koji se odnose na godinu 1089. Tu pripada Šišićevo pomaganje s Uskrsom u vezi s onim »do dan dvadeset i pet«, koji bi pao oko Gjurgjeva. Čini se, da je Šišić za volju baš tog Đurđeva nešto odstupio od upornosti da pledira za točan navod 20. aprila u Tomašićevoj vijesti (»ako i dan nije pouzdan«) zato, što mu se to ne miri s Đurđevom, koje spada 25. aprila. Kad je sada po srijedi godina 1088., kad je Uskrs bio na 16. aprila, onda onih »do dan dvadeset i pet« ne može nikako da se dovodi u vezu s Jurjevom, te već zato Šišićevo pomaganje s donekle približnim datumom oko Jurjeva nema uporišta, pa to ostaje kao proizvoljna kombinacija. To ćemo potkrijepiti i drugom činjenicom, naime s tim, što onih »do dan dvadeset i pet« opet ne nalazimo u Marulićevu prijevodu, nego samo u Kaletićevu prijepisu, te se taj navod ima pripisati njegovu proizvoljnom umetku. Prema tomu svo insistiranje, da se navedeni datum Zvonimirove pogibije u Tomašićevoj kronici na ovaj način poveže s onih »do dan dvadeset i pet« čime se i on učvršćuje kao približno pouzdan, začelo se na posve nesolidnoj podlozi te je sada lišeno svakog oslonca. Držim, da je bilo uopće neosnovano insistirati na valjanosti datuma kod istog pisca, kojemu se istodobno poriče valjanost navoda godine. Nemoguće je naime vjerovati, da bi redaktor vijesti, ili tko prije njega, bio dobro upućen u datum, budući da se u tome sam demantira, kad za Zvonimirovu smrt netočno navodi važniju kronološku oznaku, t. j. godinu 1057. Naime, kad je već proizvoljna godina, vjerujem, da je proizvoljan i datum u njoj, te ne bi moglo biti drugo nego, da je oboje nasumce ubačeno u vijest.

Da vidimo sada, što je zapravo s onim kamenom spoticanja, s godinom 1079., koja se nalazi u DHRLjPD, za koju je Šišić dodao, da je jedini slučaj u čitavom ljetopisu Popa Dukljanina, koji je razmjerno dosta dobro datiran.[345] Najprije moramo vidjeti, kako ona stoji u kontekstu Marulićeva prijevoda i Kaletićeva prijepisa:

1. *Marulićev prijevod:*

»Propere cum expeditorum manu venit regnoque potitus possedit omnes regni partes (= Bela I): Bosnam, Crovatiam, Dalmatiam, Naronam, sed Crovatos ut domino suo rebelles ac paricidas laboribus servituteque opressit. *Praeterea cum post regnum in partes secessisset,*

2. *Kaletićev prijepis:*

I vazam Hrvate i zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo. I imiše kralja Belu za gospodina, jere svoga bihu ubili bez krivine. I po rečenom kralju ugarskomu Hrvati biše podloženi od volje u nevolju; i od slobodnih u rabotu obrati. I bi, kako pismo govori, da zli teg zlu

anno a nativitate Christi MLXXIX Bosnenses dominum suum sortiti sunt, Naronenses suum, *Crovati alienum, ne quis* eos frustra *olim* vel immerito a Zvonimiro devotos credat.«

plaču čeka. I biše za svoj teg plaćeni oni prokleti i nevirni Hrvati krozi griha, zašto pogubiše svoga dobroga gospodina kralja Zvonimira, kako Žudiji gospodina Isukrsta. I tako prokleti Žudiji inim služe, ne imajući ni oni od svoga jazika gospodina. Dobri kralj Zvonimir živi u kraljevstvo dokle bi ubijen lit trideset i pet, *a ubijen bi na lit Isukrstovih tisuća i osamdeset a toj tisuća i osamdeset manje jedno.*«

Ovdje vidimo, da se godina 1079. javlja u različitim okolnostima. U Marulićevu prijevodu spominje se Belina intervencija osim u Hrvatskoj još i u Bosni, Dalmaciji i Naroni. U Kaletićevu prijepisu na tom mjestu stoji »zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo«, a budući da na drugom mjestu u DHRLjPD, gdje kod Marulića nalazimo Hrvatsku i Dalmaciju, nalazimo kod Kaletića »zagorsko i primorsko«[346] vidi se, da Kaletić navodi Hrvatsku, Dalmaciju i Bosnu, a ne još i Naronu kao Marulić. U Marulićevu tekstu stoji još i to, da su g. 1079. Bosanci dobili svoga gospodina (kralja; jer se i Zvonimir navodi pod dominus), Humljani (Naronenses) svoga, a Hrvati tuđega (odnosno ostadoše pod tuđim), da ne bi tko vjerovao, da ih je nekoć uzalud ili nezasluženo prokleo Zvonimir. Kod Marulića je dakle ova godina vezana za obnovu kraljevstava, a o toj obnovi nema riječi kod Kaletića. Dakle opet susrećemo bitne razlike između njegova i Marulićeva teksta, a dokazali smo, da se Marulić kritičnije odnosio prema predlošku i zato s utvrđenog samovlasnog postupanja Kaletićeva pri prepisivanju, moramo još jednom bitna izostavljanja, kao i one dopune u usporedbi sa Židovima, pripisati Kaletiću. Nema sumnje, da je pred Marulićem ležao, te on tako iznio već u sebi zbrkan pasus o jednovremenoj intervenciji »Bele« u Hrvatskoj, Dalmaciji i Naroni, koja nije bila, nego samo Ladislavova u Hrvatskoj. Zatim opet smušen pasus baš o jednovremenom uspostavljanju bosanskog i humskog kraljevstva i to g. 1079.!, dok istovremeno kaže, da je Zvonimir »olim« prokleo Hrvate. A Kaletić je preko svega toga prešao uzevši odatle samo godinu 1079., koju je primjenio za datiranje Zvonimirova smaknuća. Sada je očito, da je čitav pasus, a s njim i godina 1079. već u predlošku plod pobrkanog shvatanja redaktora DHRLjPD, i da je Kaletić odavle još neodgovornije preuzeo godinu 1079., pa se sada vidi, da u našem pitanju ta godina kao ishitrena nije trebala zadavati toliko glavobolje.

Tako smo vidjeli, da nijedna od triju godina navedenih u trima vijestima nije tačna, niti za što upotrebljiva. Dosljedno Baradinom korigiranju nije tačna ni Šišićeva godina 1089. u koju stavlja Zvonimirovu nasilnu smrt. Ali su ostali uvjerljivi Šišićevi dokazi, da se, s obzirom na doba u godini, radi o prvoj polovici, te tako ostajemo pri Baradinoj

konstataciji, da je Zvonimir svršio u prvoj polovici godine 1088. Sada u širem razdoblju, od ove godine do intervencije Ladislavove, dobivamo vrijeme za navedeno vladanje Jelene.

5. *Pokušaji sa zamjenama.* U raspravljanju o načinu Zvonimirove smrti susrećemo se više puta s pripremnošću raznih pisaca, da zamijene koji drugi događaj ili osobu za neke od onih, koje navode naše vijesti. Tako je na pr. Kukuljević rekao, da je baš g. 1079., u koju kronika stavlja hrvatsku bunu i smrt Zvonimirovu, buna u Hrvatskoj zaista i bila, i da je njen kolovođa bio župan Veselin[347] (Vecelin). Rački kaže, da je ta predaja (DHRLjPD) pomrsila vrijeme i osobe, te je bio sklon držati, da je poziv za krstašku vojnu bio upravljen Petru Gvozdanskomu, jer u onom otporu »koj se po hrvatskoj predaji očitova u hrvatske „gospode", zrcali se ona razvratnost, koja je kod plemenskih starješina poslije Stjepana II. u Hrvatskoj zbilja mah preotela.«[348] To usvaja i Klaić.[349] No Klaić je bio spremniji vjerovati u svaku drugu mogućnost, nego u navod o Zvonimirovoj pogibiji na Kosovu polju te je sada tražio izlaza u zamjenjivanju. Već smo se susreli s tim kako je on došao, da je narodna pjesma zamijenila ličnost »Petra II. Svačića« sa Zvonimirom. Njega ništa nije smetalo, da u jednom te istom djelu, odmah iznese dvije druge kombinacije zamjenjivanja: Prvo sa Zdeslavom, za kojeg kaže da je »okupio hrvatski narod na sabor kod Knina i onda da je planula protiv njega buna, te su ga strijelicama obasuli i ubili. To je prvi krvavi sabor hrvatski.«[350] Međutim nitko nezna ni za kakav sabor pod Zdeslavom, najmanje da je bio kod Knina. Ono što se rekonstruiralo na osnovu krive interpretacije više ulomaka natpisa, koji su pronađeni u Biskupiji, naime da bi Zdeslav bio obasut strijelama, dokazano je kao potpuno neosnovano.[351] Drugo, Klaić je odmah na drugoj stranici napisao, da je Zvonimir 8. X. 1087. držao sabor na Kninskom polju i da je: »Baš taj sabor mogao dati povoda potonjoj priči o silovitoj smrti kralja Zvonimira prigodom nekog sabora, koji bijaše tada tobože skupio u Petih Crikvah u Kosovi«.[352] On se tu jamačno poveo za Krčelićem, koji u ovoj godini spominje Zvonimirovu skupštinu[352a] na osnovu krivo shvaćenog teksta isprave od 8. X. 1076.[353] koja je naravno i Klaiću bila dobro poznata. Ali iz isprave se ne vide ni Kninsko polje ni sabor. Tu se očito kaže »in Teneno«, dakle u Kninu, a ne u Kninskom polju. Pošto je navedeno nekoliko svjedoka na ovoj Zvonimirovoj potvrdi Krešimirove darovnice samostanu sv. Marije u Zadru, da se oni dalje ne navode, rečeno je: »Et alii episcopi et comites laudantes confirmaverunt«. Iz ovog »alii episcopi et comites« ne izlazi zaključak, da se radilo o skupštini, najmanje narodnoj, pa nema potvrde, da se onda radi o održanom saboru. Tako doista ne ide.

Od svih mogućnosti zamjenjivanja stvarnu podlogu imaju dva momenta: 1. da je tvorac DHRLjPD zamjenio običnu pomoć za krstaški rat i 2. da se u ugarsko poljskoj kronici ime Zvonimirovo zamijenilo s Kazimirovim odnosno s Krešimirovim. Osim toga mi u primarnoj vijesti imamo sve čisto, i tu se ne treba domišljati, što je čime zamijenjeno.

2. *Prigovori izvan tekstova naših vijesti*

Među prigovore ove vrste idu oni, koji su potekli od interpretacije tekstova isprave Stjepana II. i Historije Salonitane Tome Arcidakona.

1. *Isprava Stjepana II.* To je ona ista isprava, na osnovu koje se odredilo doba Zvonimirove smrti. Njome Stjepan II. kod Šibenika potvrđuje donaciju Zvonimirovu opaticama samostana sv. Benedikta u Splitu i još im dariva mlin blizu Solina.[354] U kontekstu isprave se navodi, da su opatice iznijele na potvrdu neki scriptum »a nuper rege defuncto Suinimiro concessum«. Na početku poglavlja »O smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Svinimira« Rački kaže, da kralj Stjepan II. spominje u svojoj šibeničkoj listini samo uopće smrt svoga prethodnika kralja Zvonimira ne nagovještavajući načina smrti.[355] A kad je došao do zaključka, da Zvonimir nije mogao dobiti poziv za krstašku vojnu, naglasio je: »Stoga držim na dalje, da je kralj D. Svinimir preminuo naravnom smrću, pak u tom smislu i tumačim navedene riječi u listini njegova nasljednika Stjepana II.«[356] Odavle se jasno vidi, da se je sam Rački kolebao i u istom djelu iznio dvojak zaključak. Kršnjavi napominje, da Rački temelji svoj sud na osnovu riječi »defunctus« u ovoj ispravi, i da je isprava nastala pod egidom nadbiskupa Laurencija, čime hoće reći, – po njegovu općem stavu se to vidi, – da bi Laurencije time, što je prešutio način smrti, htio prikriti poraz svoje politike, koji je s kraljeva ubijstva doživio, te bi tako dvorski kapelan (pisac isprave) govorio eufemističkim načinom o smrti Zvonimirovoj.[357] Gruber drži, da bi kralj u svojoj listini bio dao žigosati zločin, kao što je umorstvo kralja, ili da bi dao rabiti koji drugi izraz, po kojem bi se mogla naslućivati kraljeva nasilna smrt, kad bi se ona bila doista zbila.[358] Šišićev stav se poklapa s onim prvim stavom Račkoga, samo je on dodao, da »defuncto« znači isto što i »mortuo«.[359] Kasnije je podvukao, da one riječi u ispravi ne utječu na pitanje, kako je umro kralj Zvonimir, nego da su one samo svjedočanstvo, da je Zvonimir umro prije 8. IX.[360] Klaić kaže, da Zvonimir nije poginuo od silovite smrti, jer da u ispravi Stjepana II. čitamo »nuper rege defuncto Suinimiro«.[361] Poslije toga Gruber se opet ponovio,[362] a Karlić od svoga dodao: »Kad bi kralj Zvonimir bio doista ubijen, zaista ne bi u ispravi stajalo »a nuper rege *defuncto* Suinimiro«, nego »a nuper rege *interfecto* Suinimiro«, kao što na pr. kod kneza Zdeslava, za koga opet znamo, da je bio ubijen, stoji »Brenamir interfecto Sedesclavo ipsius ducatum usurpavit.«[363]

Takvu argumentaciju, koja se uputila od dvoumičnog stava Račkoga te i dalje bujala, okrunio je Radojčić, kad je sve vijesti gurnuo u legendarne izvore, a za historijske izvore uzeo ovu ispravu i »razlaganje« Tome Arcidakona. On je pored nekih tvrdnji, koje su istakli pristaše Zvonimirove naravne smrti, podvukao da je povelja Stjepana II. – bez obzira na to, što ju je V. Novak proglasio falsifikatom; jer i Novak drži, da je povelja iz XII. stoljeća – najstariji izvor i kao takav događaju najbliži.[364] Dalje je, odgovarajući Kršnjavomu na njegove navode o eufemističkom načinu izražavanja dvorskog kapelana u ispravi, rekao:

»Za njegova gospodara kralja Stefana II., bio je D. Zvonimir bar neka vrsta uzurpatora, da se najblaže izrazim. Zašto bi ga onda štedeo? Naprotiv, kad bi D. Zvonimir skončao zaista nasilnom smrću, moglo bi se s mnogo razloga pretpostaviti, da bi to zakoniti pretstavnik hrvatske dinastije, koliko bar mi znamo, naglasio i spomenuo njegovu nasilnu smrt kao primer kako prolaze oni, koji dolaze na presto preko njegovih zakonitih naslednika, kojim bilo načinom; to bi istakao i svaki događaju blizak savremenik, ako je povelja falsifikat. Da li da to prećutim? U povelji se nikako ne hvali pomen kralja Zvonimira ... Povelja nije prema kralju D. Zvonimiru s nekim naročitim poštovanjem raspoložena. Zaista ne.«[365] Dalje kaže, da je tu spomen smrti Zvonimirove učinjen na taj način i s takvim riječima, da ne može biti sumnje, da je pisac povelje htio reći, kako je kralj umro prirodnom smrću. Na namjerno prećutkivanje nasilne smrti da se ne može misliti, jer bi to bilo laganje a savremenici kralja Stjepana da nisu zaista imali razloga uljepšavati smrt Zvonimirovu, koji je Stjepanu uzurpirao prijesto.[366] Radojčić je prije rekao još i ovo: »Sva dovijanja da je pored ovakvog pomena kraljeve smrti on mogao biti ubijen, ostaju prazna maštanja. Pisac povelje znao je za način smrti Zvonimirove i bio je toliko vešt latinskom jeziku da je mogao njime napisati što je znao.[367] Poglavlje je zaključio riječima: »Događaju najbliža vest o smrti kralja Dimitrija Zvonimira veli, da je umro prirodnom smrću«.[368]

Mi se dakako nećemo osvrtati na sav balast, koji je opteretio ono pet inače jasnih riječi u ispravi. Ja sam sve ovo iznio, samo da se vidi, što se sve može na njima iskonstruirati. Inače svakom historiku mora biti jasno, da toliko toga ne može očekivati iz dokumenta, kakav je naš. To nije nikakav zapis, koji bi tretirao Zvonimirov život i rad, da bi od njega očekivali, da nam naznači, kako je Zvonimir umro, niti je to vijest, koja o smrti govori. Ta ovdje se radi o pravnom dokumentu, o ispravi, kojom se vrši pravni čin potvrđivanja starije darovnice i još novog obdarivanja. Ime Zvonimirovo ušlo je u ovu ispravu iz diplomatičkog pravnog kriterija samo zato, što se potvrđivala ona darovnica, koju je on izdao, onako, kao što i Trpimir spominje Mislava,[369] kad u svojoj darovnici potvrđuje i ono, što je Mislav darovao splitskoj crkvi. Da se onda kod Šibenika slučajno potvrđivala, recimo, koja Krešimirova darovnica, Zvonimir sigurno ne bi bio spomenut, nego bi morao biti spomenut Krešimir. Ovdje je ime Zvonimirovo usput popraćeno izrekom, da je »nuper defunctus«, ne da se objasni narav njegove smrti, kao što se i nije objasnila, nego zato, što se potvrđivanje obavljalo, kad su još svježi bili dojmovi o nedavnoj smrti. Ako jedna isprava i ovako nuzgred spominje smrt prethodnog kralja, ne može se od nje tražiti, da nam još razloži, kakva je ta smrt bila. To takvom pravnom aktu zaista ne pripada, pa zato se u njemu modalitet smrti i ne iznosi, nego se spominje samo činjenično stanje, da je Zvonimir »nuper defunctus«. Inače je i kod spisa druge naravi razumljivo izbjegavanje, da se evocira neestetski krvav prizor, ako se o tome ne govori ad hoc. Ta eno sam Toma u HSP, gdje je specifično tretirao kraljevo ubijstvo i tom prigodom se

izrazio »regem occiderunt«, te onda iznio epitaf, gdje stoji »mors cruera« i »nece durissima regem perimerunt« dalje ne nastavlja sa »occisus est« ili slično, nego se izražava eufemistički »decesserat«. Iz prije navedenih razloga u našem izrazu »defuncto« nemamo što drugo tražiti nego spominjanje činjenice, da je Zvonimir nedavno umro, a to nam ne govori ni za nasilnu ni za naravnu smrt kraljevu. Stoga nam je zaključiti, da izraz »a nuper rege defuncto Suinimiro« u povelji Stjepana II. nije baš nikakva zapreka tvrdnjama, da je Zvonimir umro nasilnom smrću, i da se u toj ispravi za pitanje oblika kraljeve smrti ne može gledati ne najstariji, nego nikakav izvor, zato što se isprava u tu svrhu uopće ne da upotrebiti.

2. *Riječi Tome Arcidakona.* U definitivnoj redakciji Tomine Historije Salonitane ništa se ne govori o načinu Zvonimirove smrti, nego je smrt ovako spomenuta: »Eo namque tempore rex Suinimirus mortis debitum solvit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit«.[370] Već je Pray iz tih riječi shvatio, da Toma ne govori o silovitoj (violenta) smrti, nego o mirnoj (palcida).[371] Rački kaže, da Toma ništa nije znao o smrti kralja Zvonimira ili da bar do nje ništa nije držao.[372] Kršnjavi kao i u prednjem slučaju tumači ovo eufemističkim prekrivanjem latinskog povjesničara.[373] Gruber mu odgovara, da Toma ne bi naprosto rekao, da je Zvonimir umro, kad bi on bio doista ubijen, pa kad se oko 1200. godine u Ugarskoj znalo za predaju o umorstvu nekoga hrvatskoga kralja (Kazimira), da je to morao znati i Toma. Zatim će: »Kad bi se ona ticala Zvonimira, i kad bi on držao, da je osnovana, sigurno bi ju (Toma) spomenuo i naveo, da je bio umoren onaj kralj, koji je bio ljubimac pape i svećenstva, te bi naglasio, da će stići kazna božja one, koji su to učinili, kao što je u drugim prigodama znao reći, da je velike krivce stigla kazna božja«.[374] Šišić kao da je ispočetka izbjegavao odgovor na ove prigovore, pa se branio time, da se tomu opiru druge vijesti, koje da su napisane dosta kasno, ali da su ipak zanimljive i vrlo važne.[375] Kasnije, u Geschichte der Kroaten,[376] osobito u velikoj Povijesti Hrvata[377] iznio je svoje gledište. Tu u glavnom kaže, da Toma ništa ne zna o nasilnoj kraljevoj smrti, pa je rekao samo, da je umro (mortis debitum solvit) i da to udara u oči, ali da većeg značenja nema. Inače, da sve što Toma o Zvonimiru znade jest to, da je vladao u vrijeme splitskog nadbiskupa Lovre, da je splitskoj crkvi vratio crkve sv. Stjepana i sv. Marije i da je bio »posljednji hrvatski kralj«. O izboru i krunisanju Zvonimirovu – i ako to za nj treba da znači slavu dalmatinskih Latina – on ništa ne zna, pa zašto onda treba da zna i za silovitu smrt Zvonimirovu, koju su zgriješili njemu nesimpatični Hrvati? Šišić svršava s ovim: »Najzad protiv saglasnog kazivanja gore pomenutih triju nezavisnih ljetopisaca o silovitoj smrti Zvonimirovoj, *koju osvećuje madžarski kralj.* Tomina šutnja vrijedi baš toliko, koliko ono, što odmah poslije toga priča o vojevanju Kolomanovom u Hrvatskoj i Dalmaciji.«[378]

Gruber je na Šišićeve navode u Geschichte der Kroaten dao beznačajne napomene,[379] te ih je ovdje suvišno isticati. Klaić kaže, da priča o tobožnjoj silovitoj smrti Zvonimirovoj nije kolala prije polovice XIII.

stoljeća, jer da bi ju Toma jamačno upotrebio, da u što nepovoljnijem svijetlu prikaže nezahvalne Hrvate.[380] Karlić bi rekao novo to, da izraz »mortis debitum solvit« Toma upotrebljava također i za smrt splitskoga nadbiskupa Ivana pa je: »Prema tome izraz »mortis debitum solvit« Tomin obični izraz za naravnu smrt.«[381] Šegviću Toma nema ni pojma o zborovanju na Kosovu ni o smrti kraljevoj.[381a] Posljednji osvrt je Radojčićev. On je našao za zgodno, da napravi poglavlje pod naslovom »Razlaganje Tome Arciđakona o smrti kralja Dimitrija Zvonimira«,[382] pa bi se imalo očekivati, da će nam o tom razlaganju iznijeti nešto više. Iznio je poznata dva Tomina spomena u HS: »ultimus rex Chroatorum« i »Eo namque tempore rex Suonimirus mortis debitum solvit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit«, te je rekao, da je Toma jamačno htio reći, da je kralj umro prirodnom smrću, jer da to znače latinske riječi, kojima je opisuje. Od ostalog njegova, a ne Tomina, razlaganja iznijet ću samo njegov zaključak: »Tako ja za Tominu vest o prirodnoj smrti kralja Zvonimira moram reći, da je verovatna, jer su reči, kojima je opisana, jasne, i jer je Toma bio u glavnom dobro obavešten istoričar iz nedaleka vremena i bliska događaju o kome piše«.[383]

Predugo bismo išli, kad bismo ovdje odgovarali na sve navode tih pisaca. Samo ću naglasiti, da se na osnovu Tominih riječi u HS, kako su se one vidjele, prije nego smo otkrili njenu pretečU HSP, ne može tvrditi, da je Toma s izrazom »mortis debitum solvit« govorio za modalitet smrti, nego je samo spomenuo, da je Zvonimir umro, kako je to shvatio Šišić, isto kao što je to bilo prije spomenuto sa onim »defuncto«.

Međutim sada, kad je uspostavljen autoritet HSP, imamo mogućnost, da ispitamo porijeklo izraza »mortis debitum solvit«. To je tipični Tomin eufemistički termin za »umro«, koji susrećemo u HSP i u HS. Tako u HSP nalazimo »ibidem mortis debitum solvit«, a na odgovarajućem mjestu u HS »mortis debitum solvit«.[384] Samo to isto nemamo u HSP na mjestu, gdje za Zvonimira stoji u HS.

Ali, pogledamo li, što u oba teksta na ovom mjestu stoji, vidjet ćemo upravo onu prvu stavku paralelno iznesenih pasusa HSP i HS, koja je pri uporedbi tekstova (str. 218.) uzeta za primjer, da se dokaže, kako je HSP prethodila definitivnoj redakciji HS i da su se pri ovom redigiranju na mjestima prestilizirala HSP. Pri toj prestilizaciji prestiliziralo se ono »rex Suinimirus decesserat« u »rex Suinimirus mortis debitum solvit«.

S ovim, što je ovdje dokazano, kako je došao termin »mortis debitum solvit« nismo riješili prigovor, jer to znači isto što decesserat. Ali mi smo upravo ovaj »decesserat« prije donijeli kao primjer blažeg izraza pokazavši ga u uzročnoj vezi sa pričanjem, i te kakvim, o kraljevu ubijstvu. Kako je cijela ta partija, koja u HSP stoji ispred decesserat, a koja govori o ubijstvu, bila odrezana i nije ušla u HS, to se nije mogao vidjeti prijelaz: (regem) occiderunt – decesserat – mortis debitum solvit. Ovaj posljednji izraz otrgao se ublaživanjem iz ovog niza i sam se našao u HS, te onda tako osamljen poslužio drukčijem tumačenju, a u stvari mortis debitum solvit« potječe od onog »occiderunt«, te ovako do-

veden u vezu znači isto što i on. On je dakle stjecajem prilika ipak postao eufemističan terminus za nasilnu smrt kraljevu, pa ga je Kršnjavi, ne znajući za sve ovo, i s drukčijim shvatanjem, ipak nekako osjetio. Dakle izraz »debitum mortis solvit« Tome Arcidakona u HS ne pravi nikakve zapreke tvrdnjama o kraljevoj nasilnoj smrti, štaviše on ju potvrđuje filijacijom na način, kako istakosmo.

Imao bi se dati još jedan odgovor na prigovore, da Toma govori za naravnu smrt ili da za nasilnu nije znao. No ja se pitam, da li je to potrebno poslije svega ovoga razlaganja, naročito pošto je dokazano. da sam Toma Arciđakon u svom konceptu, ne samo donosi najstariju vijest, nego ju, svi su izgledi, sam i formulira.

Dosadašnjim raspravljanjem kao i s ovim posebnim osvrtom pretresli smo sve umjesnije prigovore, pa držim, da su oni uklonjeni, te da nam nijedna zapreka ne stoji na putu, koja bi osporavala bitno jezgro četiriju među sobom nezavisnih vijesti, koje govore o nasilnoj smrti kralja Zvonimira. Vjerodostojnosti naročito prve vijesti, koja je za nas najvažnija, doprinijet će mnogo još i arheološki rezultati.

IV.

ARHEOLOŠKO-TOPOGRAFSKA OTKRIĆA

U našoj najstarijoj vijesti kao i u onoj od nje potekloj navodi se, da je Zvonimir sazvao sabor u Pet crkava na Kosovu. To je veoma važna topografska oznaka, za koju ne bi postojao nikakav razlog da se navede. da ona nije u najužem odnosu s činom, pa je samo zato spontano istaknuta. Kako na Kosovu polju kod Knina, od početka raspravljanja do danas, nitko ne zna za ime mjesta Pet crkava, pričinjao se ovaj topografski navod izmišljenim. To je uz druge nejasnoće u vijesti DHRLjPD, kao što su na pr. godina 1079, krstaški rat, Bela umjesto Ladislava, upotpunjavalo dojmove o neozbiljnosti cijele vijesti. Već smo se sreli s tim, kako je Lucius, kad je u tekstu sreo navod »ad quinque ecclesias in campo, qui Cossovus nuncupatur«, pripisao to nedosljednosti i rekao: »Prvo, Pet crkava i Kosovo polje, koji se navode kao mjesto zborovanja. nisu u Hrvatskoj nego u Ugarskoj«. On, koji je živio svega nekoliko desetaka kilometara dalje od Kosova polja, nije ni znao za nj, nego se glede Pet crkava očito poveo za Pečuhom (Pecs) u Ugarskoj, koji se zvao »Quinque ecclesiae«.

S druge strane lebdjelo je nepovjerenje u topografski navod stoga, što se držalo, da je ime Kosovo nastalo tek onda, kad su se u ove krajeve naselili Srbi, te da su oni, potječući sa Kosova polja u Staroj Srbiji, donijeli to ime u novu postojbinu.[385] Međutim je Katić pronašao isprave iz godina 1369. i 1373., u kojima se navodi Kosovo kod Knina, čime je dokazao, da se ime ovoga Kosova polja spominje dvadeset godina prije Kosovske bitke, pa je svakako postojalo prije, nego su ga mogli doni-

jeti Srbi.[386] Radojčić se vjerojatno nije dosjetio razlogu, zašto se Šišić obveselio i mnogo se oslonio na Katića,[387] pa mu predbacio, da Katić govori o nasilnoj smrti, kao da ju je zapisao sam Pop Dukljanin podvlačeći, da je to gorak nesporazum.[388] Šišić je to učinio zato, što je nekoć naveo, da se Kosovo polje spominje u ispravama prvi put, koliko on zna, g. 1488., ali da se nema razloga posumnjati u to, da se ono nije tako zvalo i prije.[389] Sad, kad mu se Katićevim otkrićem ova potpuno logična pretpostavka potvrdila, naravno da je tomu pridao važnosti, jer je s time bila likvidirana smetnja, koja bi bila vezana za tobožnji kasno preneseni naziv Kosova polja kod Knina. Navedeno Katićevo uzimanje Ljetopisa Popa Dukljanina za DHRLjPD izlazi iz uobičajenog, a svakako netočnog, nazivanja na pr.: Dukljaninova vijest o Zvonimiru, Dukljaninovih Pet crkava i slično, te to pripada neoprezu, a ne čemu drugome. Na tu liniju uopće nije trebalo skretati »nesporazum«, kad je ovdje bitan samo nalazak isprava iz g. 1369. i 1373. Ali, ako g. 1369. nalazimo prvi put zabilježeno ime Kosova, to ne znači, da se ovdje radi o njegovu krsnom listu. Iz tog doba se sačuvala samo isprava, a tko zna, koliko je prije toga moglo biti spominjano Kosovo u pisanim dokumentima, samo se oni nisu sačuvali. Katić je pronašao, da se Kosovo spominje stoljeće prije nego se ranije držalo, a mi ga evo nađosmo zapisana u HSP opet stoljeće prije, nego se javlja u Katićevom dokumentu. Ono vjerojatno ni ovdje nije prvi put izneseno, a mi kad vidimo, da postoji mogućnost ranijeg spominjanja, da ništa drugo, a ono sigurno u tada živoj narodnoj riječi, moramo i te kako računati s onodobnom toponimnom izvjesnošću, da se i u Zvonimirovo doba Kosovo tako zvalo. Stoga širi topografski navod u našoj vijesti ima oslonca u onodobnoj topografiji.

Vrlo teško je išlo s ubiciranjem užeg topografskog lokaliteta na Kosovu polju, onog »Pet crkava«. S dugogodišnjeg neuspjelog traganja, koje je nekoliko puta imalo dobre izglede, općenito se pojačavala radoznalost, te je pitanje pronalaska lokaliteta Pet crkava u čitavom problemu prevagnulo kao središnje i u njegovom čvrstom rješenju ležala je odsudna riječ za sve.

Nema sumnje, da etimologija naziva razotkriva, da se radi o mjestu, u kojemu je istodobno postojalo pet crkava, analogno nazivu Crikvenica, Crkvenica (kod Doboja), Crkvice i veći broj sela Crkvina.[390]

Kad se budio interes za naše pitanje, na Kosovu polju nije se vidjela nijedna stara crkva, a kamo li pet, pa se valjda stoga malo i obaziralo na ovaj navod, dapače problematika Pet crkava uopće nije uzela vidna mjesta u raspravljanju, kao da su se njene neizvjesnosti bojali pristaše i jednog i drugog načina Zvonimirove smrti.

Zlatović je bio prvi, koji je u vezi s našim pitanjem počeo pomišljati na to, da bi se ostaci crkvene arhitekture nalazili ispod površine zemlje. On s početka nije kombinirao sa pet crkava kao pet posebnih objekata, možda zato, što mu se tolik broj za jedno selo činio nemoguć ili, što je vjerojatnije, da se poveo za Vinjalićevim opisom jedne crkve u Biskupiji na Kosovu polju, na koji se najprije namjerio, a u kojem se za crkvu kaže, da je bila cjelokupna do ispod prozora i »era rotonda a guisa della

metropolitana di Spalatro con arcate all'intorno«.[391] Na osnovu tog oblika mogao je Zlatović držati, da se umjesto pet crkava radilo o jednoj crkvi »sa pet iznešenih kapela (= sa pet izbačenih apsida, op. moja) za pet oltara, kao što je u Splitskom polju sv. Trojica«.[392] Zlatović je ovu crkvu, valjda pod sugestijom »a guisa della metropolitana a Spalatro«, smatrao kninskom katedralom i za nju, opet proizvoljno, povezao Zvonimirovo zborovanje, te je prvi put njenim ruševinama tražio mjesto u Biskupiji na rimokatoličkom groblju zvanom »Crkvina«. Tu je opazio stećke i stare zidove te zaključio: »To su temelji starodrevne bazilike sv. Marije oble *v petih crikvah v Kosovi*«.[393] Kasnije je Zlatović došao do drugog, ranijeg, Vinjalićeva pisma, koje je on g. 1746.[394] pisao Radniću. To pismo je upravo dragocjen prinos poznavanju stanja i lokaliteta objekata starohrvatske arhitekture u kninskoj okolici poslije turske okupacije. Pismo je nadasve za naše pitanje važno, te ovdje iznosimo onaj pasus, koji se odnosi na Biskupiju.[395]

» ... Più al insù verso ostro vi è la villa detta Biscupia, lontana circa tre miglia a dritta linea dalla fortezza,[396] perchè se si va a cercar li ponti ve ne sono più di sette: qui vi sono tre ruine delle fabriche: *la più vicina e la più intatta, questa è una rotonda ottangolare, par che sia stata chiesa all'antica.* Dalla parte di levante d'essa si vedono le vestigie d'una fabrica –; per quello io potei rilevare, è stato il pallazo di delicie del vescovo. *La seconda è una fabrica bislunga,* vien chiamata al presente chiesa di san Luca, questa bisogna che fosse parochia, perchè all intorno ha un gran cimitero con pietre di straordinaria grandezza sopra le sepolture. Tra queste due più in di sotto verso tramontana *vi sono le vestigia d'un altra chiesa,* ora cimitero di Scismatici«.

Kad je Zlatović doznao za spomen tih triju crkava, odrekao se ranijeg ubiciranja »stolne crkve« na Crkvini, te joj nalazio smještaj na drugom položaju zvanom »Stupovi« na osnovu toga, što je tu opazio: »klačarde«, komade sedre, opeke i zidnog kamenja.[397] Kad je Marun g. 1888. naslutio neke tragove kod današnje parohijske crkve sv. Trojice u Biskupiji i držao da se tu nalazila Vinjalićeva »rotunda ottangolare«, koja je poslije Vinjalića izčezla sa površine, Zlatović je dopuštao i tu mogućnost,[398] to više, što su te godine bili dijelom otkopani »Stupovi«, pa se pokazao oblik, koji nije sličio na oblu osmerokutnicu. Vidimo, da je Zlatović prve kombinacije izvodio samo na osnovu fizionomije netaknutog terena.

Bulić je isto tako s početka neodvojivo tretirao »Pet crkava« od katedrale kninskog biskupa, te se poveo za Zlatovićem i izjasnio se, da je sv. Marija obla (!) poznata u hrvatskoj povijesti pod imenom »Sv. Marija v petih crikvah v Kosovi«,[399] što ni u jednom dokumentu ne stoji. On je također držao, da se radi o jednoj crkvi sa pet apsida, te je shvatio, da se crkva zvala »v petih crikvah od pet poluoblih apsida«.[400] Kako se poveo za Farlatijem, koji kaže, da je kralj Petar Krešimir g. 1050. ustanovio kninsku biskupiju,[401] Bulić je napisao: »Godine 1050. bila je sagrađena crkva sv. Marije oble u stilu bizantinskom, sa kubom i pet apsida« i držao tada sa Zlatovićem, da joj je položaj bio na Crkvini

u Biskupiji.[402] Međutim poslije dvije godine Bulić znatno odstupa od ranijeg shvatanja, odustaje od jedne crkve sa pet apsida držeći, da je pet crkava bilo po brežuljcima širom Kosova polja »ne u skupu nego na dalje jedna od druge« i da je na polju oko njih držan sabor. Zatim kaže, da je u tih »pet crikvah« možda bila uključena i biskupska crkva sv. Marije na Kapitulu, ali svakako da ostaje da nije imenovana.[403]

Tako je Bulić isključio mogućnost, da se pomišlja samo na Biskupiju i razastro pet crkava osim po Kosovu polju još i po Kninskom (Kapitul).

Fra Lujo Marun se prihvatio intenzivnog rada na praktičnom istraživanju Pet crkava i još uvijek s njima onako od Zlatovića povezane kninske katedrale. On je najprije išao za tragovima objekata, koji se navode u Vinjalićevim pismima, i za Zlatovićevom ubikacijom arheoloških lokaliteta u Biskupiji. Godine 1886. počeo je istraživanje na Crkvini, gdje se navraćao do dvadeset puta u razdoblju od 1886.–1908. godine. Tu su se otkrili temelji trobrodne bazilike i pronašlo se među ostalim mnoštvo ulomaka s pleternom plastikom, kao i nekoliko natpisa. Zatim je g. 1888. pristupio istraživanju »Stupova«, i tu je otkrio temelje velike trobrodne bazilike te pronašao arhitektonskih ulomaka dekoriranih s pleterom. Još iste godine izvršio je pokusna iskapanja na Lopuškoj glavici usred Biskupije, a uz rječicu Kosovčicu, gdje je Zlatović lipnja 1887.[404] godine na njenom vrhu opazio »klačarde, opeka i sedre« pretpostavljajući, da je tu mogla biti koja oveća zgrada.[405] Upravo na vrhu te glavice Marun je pronašao ostatke starohrvatske crkvice, a u njoj i oko nje ulomaka crkvenog namještaja s pleternom skulpturom. Još prije tih radova u g. 1888. Marun je ljeti g. 1887. napipao neke tragove na četvrtom položaju, kod parohijske crkve sv. Trojice, kako prije rekosmo. Zlatović nam kaže, da Marun drži, da se ovdje namjerio »na ostanke one veličanstvene zgrade u selu Biskupiji, na mjestu, gdje je sadanja župna crkva sv. Trojice. Nuglasta ograda crkovna pokaziva sliku opisane biskupske crkve; dalje istraživanje dokazat će, je li pogodio«.[406]

Razumljivo je, da je sve ovo još g. 1888. pobudilo velike nade, da se pronađu i otkopaju ostaci svih pet crkava u tom mjestu. Kad je k tomu g. 1889. pridošlo otkriće temelja još jedne crkve u selu, na Bukorovića podvornici, činilo se, da je cilj apsolutno postignut. Otkrića su našla odraza na sjednici Hrvatskog starinarskog društva u Kninu dne 3. XI. 1889., kad je Bulić sumarno izvijestio o radu u Biskupiji[407] i istakao, da je društvo usmjerilo rad, da se doistini vijest hrvatske kronike o »petih crikvah v Kosovi«, i to »poboljim« uspjehom, pa onda dodao: »Ovo topografično raspoređenje crkava, te ubikacija u Kosovu polju svađa zbilja na zaključak, da baš na mjestu, oko ovih pet crkava bio je držan narodni sabor, koji bilježi izumrće narodnoj dinastiji.[408] Bulićev izvještaj sažeo je Rački u svom »Nutrnjem stanju«.[409] Ovo je bio onaj period, za koji prije istakosmo da je bilo velikih nada.

Ali, već po tome, što Bulićeva tvrdnja nije apodiktična, osjeća se, da nešto nije bilo u redu. Položaj kod sv. Trojice još uvijek nije bio jasan, jer nisu nikad vršena iskapanja. Međutim nije bila jasna ni situacija s otkrićem one crkve na Bukorovića podvornici. Naime tu Marun

nije uočio specifičnih osobina, na osnovu kojih bi u doba svog početnog rada bio kadar odrediti vrijeme postojanja crkve, te se odmah odustalo od daljeg kombiniranja s njom, pa se problem i dalje razvlačio.[410] Nema sumnje, da je tomu kriva i činjenica, što se nije bilo na čistu s Tomašićevom viješću, u kojoj se navodi drugi lokalitet, sv. Cecilija u Petrovu polju, pa je Marun, razapet ovom konstatacijom, još iste godine pravio pokusna iskapanja na Ceceli kod Drniša, i to opet nastavio g. 1890., na što smo se već osvrnuli.

Marun se, kao nosilac problema istraživanja mjesta Zvonimirova zborovanja i ubijstva, i dalje izmjenično kolebao između Cecele kod Drniša i Biskupije u Kosovu polju, makar je ovoj posljednjoj bio kud i kamo skloniji. Tragovi kolebanja očito se pokazuju u tome, što je pri jednoj ekskurziji u Biskupiji s Bulićem i Kršnjavim g. 1900. djelovao na mišljenje Kršnjavoga, te je ovaj napisao: »Stojeći ovdje i gledajući mjesto svih »petih crikva u Kosovi« sa visočine crkve sv. Trojice, vidi nam se ovo mjesto upravo stvoreno za »skupšćinu«, da može prići »množtvo veliko«, da mogu »leći vojske«, pa da se s toga mjesta može govoriti narodu«.[411] S druge strane Šišić je bio u prisnom dodiru s Marunom i od njega žudno očekivao koji sukcesivni konkretan rezultat za ovo pitanje, no nije ga nikad dobio, nego se u prvoj raspravi oslonio na ono, što je Bulić pisao u »Hrvatski spomenici».[412] Da je Marun dvoumio sve do smrti, to mi je lično poznato, a dokazat će ovi pisani tragovi:

1. U obavijesti iz g. 1927. pod naslovom »Program nastajnog društvenog rada«, koji je Marun kao predsjednik društva predložio, stoji: »5. Učinit će se neki pokušaji na Kninskom i *Petrovom polju* sa zadatkom, da se objasni poznati izričaj stare hrvatske kronike o mjestu zvanu kod Peti Crikvah.«[413]

2. Iste godine Marun u članku »Ruševine crkve sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira« naziva Cecelu kod Drniša »historijskom glavicom«,[414] ne s drugoga razloga nego zato, što je zborovanje i Zvonimirovo ubijstvo historijsko, budući se crkva sv. Cecilije ne spominje ni u kakvoj drugoj oznaci nego u ovoj, kako je donosi Tomašićeva kronika.

3. Godinu dana poslije, napisana je obavijest pod naslovom »Biskupija kod Knina«, iz koje se vidi navraćanje na Biskupiju, te se tu među ostalim kaže: »Tako je potpunom sigurnošću konstatovan na ovom mjestu u Biskupiji onaj lokalitet XI. vijeka, koji stara kronika iz XIV. vijeka naziva »U petih crikvah u Kosovi« i gdje se ima tražiti grob kralja Zvonimira, koji je na tom polju ubijen.«[415]

Ovim je bjelodano utvrđena dugotrajna dvoumica u ubiciranju mjesta Zvonimirove pogibije. Nego, nas će ovdje interesirati, kako je došlo do one konstatacije u posljednjoj stavci. Tu se zapravo radi o rezultatima reambulacije iskopina u Biskupiji, koju je u početku srpnja 1928. izvršio Iveković na osnovu Marunovih sugestija. Tom bi se reambulacijom osim bazilike na Crkvini konstatirale još: »druga velika trobrodna bazilika na Stupovima, udaljena kojih stotinjak metara od prve i između onih dviju bazilika, vjerojatno na ostacima »villae regalis« ostaci još jedne treće jednobrodne bazilike, valjda nekoć dvorske kapele. Centralna građevina, koju spominje Vinjalić, nalazit će se svakako ispod današnje

srpsko pravoslavne parohijalne crkve sv. Trojice, dok je peta velika bazilika nesumnjivo konstatovana istočno od one prvo spomenute velike bazilike« (= Crkvine).[416]

U tom navodu teško se snalazi i onaj, tko dobro pozna teren, a taj će prepoznati: 1. Crkvinu, 2. Stupove, 3. Katića Bajame, 4. Prijića oranicu[417] i 5. Sv. Trojicu. Vidimo dakle, da u reambulaciju nije ušla crkva na Bukorovića oranici, što potvrđuje naše tvrdnje, da se ova crkva dalje nije tretirala kao starohrvatska. Ali, nije se uzela u obzir ni ona toliko jasna starohrvatska crkva na Lopuškoj glavici. Radije se umjesto s njima kombiniralo sa dva druga lokaliteta: s neotkopanom Prijića oranicom i s Katića Bajamima. Na ovom posljednjem lokalitetu Marun je od g. 1889.–1909. nekoliko puta iskapao. Tu je pronašao crkvicu, za koju se smatralo da bi pripadala hrvatskoj dvorskoj kapeli, što je potpuno neosnovano, jer je revizijom iskopina 1950. godine dokazano, da se ovdje radi o kasnoantiknoj, a ne o starohrvatskoj crkvi.[418] Iz ovoga se vidi, da je reambulacija bila zasnovana djelomično na konkretnim rezultatima, djelomično na krivim pretpostavkama, s kojih su se eliminirale dvije starohrvatske crkve, prisvojila jedna kasnoantikna i napokon, da je neizvjesna Prijića oranica uzimana pod gotov novac. Iz reambulacije izdvajamo tri objekta, s kojima se i ranije kombiniralo: Crkvinu, Stupove i sv. Trojicu, te tvrdimo, da nam ona osim zabune, nije ništa konkretna prinijela, te je u ovom posljednjem tretiranju »Pet crkava« problem ostao neriješen, kako je i bio.

Ovdje treba još napomenuti, da se arheološki rezultati, polučeni u Biskupiji, ni iz daleka nisu sistematski objelodanjivali. Ovdje ondje nalazimo[419] neke nepotpune izvještaje, rastrgane članke, po koju fotografiju, a dnevnici iskopavanja, koji postoje, nestručni su i posve nepotpuni. Čak ni tlorisi ne postoje osim dvaju; Stupovi i Lopuška glavica, koji su publicirani, a koji opet nisu bez greški, osobito ovaj posljednji.

Našavši se u takvoj baštini sadašnja uprava Muzeja hrvatskih starina iz namjere, da uoči koji propušteni momenat, da pronađe još arheoloških predmeta i da nastavi istraživanje ostataka Pet Crkava, odlučila se prvenstveno na posvemašnju reviziju sviju starohrvatskih objekata, koji su prije bili istraživani u Biskupiji. Počelo se g. 1939. revidiranjem crkve na Bukorovića podvornici, a nastavilo se izdašnom materijalnom i moralnom pomoći Jugoslavenske akademije g. 1950. i 1951., te se revidiralo sve, što je starohrvatsko i što se činilo, da je starohrvatsko: Crkvina, Katića Bajami, Stupovi i Lopuška glavica. Rezultati te revizije dijelom se objavljuju, i to će se objavljivanje nastaviti u Starohrvatskoj prosvjeti.

Da se definitivno izvede na čisto, što je sve u ovom pitanju postignuto. osvrnut ćemo se u najkraćim potezima na pojedini objekt. Ovom prigodom ćemo mimoići sva ranija razilaženja što se tiče kojeg objekta, pridržavajući se najnovijih rezultata stečenih revizijom bez obzira na to, da li su objelodanjeni ili još ne. Idemo onim redom, kojim su se ranije objekti otkrivali:

1. Prva crkva je trobrodna bazilika na Crkvini. Njoj je drugom rukom gradnje sprijeda pridodan zvonik i pred njom trijem, a sa sjeverne bočne strane kompleksna zgrada, koja je vjerojatno pripadala samostanu. Prepoznalo se, da je građena spolijama one kasnoantikne crkve i zgrade oko nje u Katića Bajamima. Rano graditeljstvo je obilježeno nepravilnom tlorisnom osnovom pačetvorine, krivom linijom zidova, rudimentalnim zidnim kamenjem, prekrivanjem sa svodom, pomanjkanjem smionosti da se zidno platno rasčlani u vanjske apside te su one bile uključene u pačetvorinu. Sve to govori za doba gradnje, kad se još nije razvio građevni red, kakav susrećemo kod trobrodnih crkava u XI. stoljeću, pa zato te osobine moramo pripisati ranijem stvaralaštvu, u kojem je dolazilo do izražaja individualno snalaženje, čime je okarakterizirano naše graditeljstvo IX. i X. stoljeća.

Osim toga i previše je poznato, da je nalaz arhitektonskih ulomaka u ovoj crkvi najizdašniji od sviju nalaza u drugim starohrvatskim crkvama. Ti ulomci pripadaju raznim stilskim fazama, s kojima odaju doba postajanja crkve sve od X. do XIII. stoljeća.[420] Sve ovo apsolutno potvrđuje, da je ova bazilika u doba Zvonimirovo bila u upotrebi.

2. Druga crkva jest trobrodna predromanička bazilika na Stupovima. »Stupovi« su kasniji naziv izveden na osnovu još vidljivih stupova (kontrafora) na ruševinama crkve zaboravljenog imena, a po njima se prozvala glavica sa dva blaga vrha, koje spaja veoma blago ulegnuto sedlo. Rasčlanjena je na 3 apside i zvonik, a unutra je imala narteks. Sa južne strane bila joj je pridodana kapelica i prostorija pred njom. Sa sjeverne, a dijelom i sa južne strane zidovi su bili podbočeni poluoblim kontraforima. Osim tlorisne osnove, na temelju koje se ona svrstava, kao i njoj slične bazilike, u XI. stoljeće, za raniji period u tom stoljeću govore neke nepravilnosti kao i pleterna plastika tu pronađena, koja se još ne degenerira niti se isprepleće s uplivima prelaznog stila. I ova je crkva dakle postojala u vrijeme Zvonimirovo.

3. Treća crkvica je na Lopuškoj glavici. Jednobrodna je i najmanja među otkrivenima u Biskupiji. Crkvica je imala glavnu apsidu, još jednu poluapsidu do nje, a osi apsida sijeku se okomito. U ladici je bio i mali narteks. Crkva je na pročelju i na bočnim zidovima imala kontrafore. Pripada dakle po tlorisu presvođenom tipu crkvica slobodnih oblika, koje su se kod nas gradile u razdoblju od IX. do XI. stoljeća. U njoj i oko nje našlo se ulomaka pleterne plastike savremene plastici crkvica iz IX. i X. stoljeća. Njeni su temelji presječeni grobovima, čiji oblici i prilozi odaju XII. i XIII. stoljeće, po čemu je suditi, da je možda u XII. stoljeću, a svakako u XIII. već bila srušena. Prema tomu i ova crkvica je postojala u Zvonimirovo doba.

4. Četvrta crkva je ona na Bukorovića podvornici. To su ostaci jednobrodne crkve, koja se sačuvala (osim apside) u najdonjem sloju temelja. Pročelje sa dijelom bočnih zidova nestalo je nekadašnjim krčenjem. Ima jednu apsidu. Izvana su se sačuvali tragovi kontrafora, a iznutra pojasni piloni, baza septuma i dio pločnika. Crkva je zidana sitnim neobrađenim krševima, a zidne mase sa strana apsida nisu jednako debele. Dokazano je, da sve ovo pripada karakteristici ranog hrvatskog graditeljstva. Oko crkve se pronašlo groblje, a u onim grobovima iz XII. i XIII. stoljeća našlo se građevnog materijala, koji potječe od crkve. Jedan kamen s pleterom bio je u zidu u susjednoj pojati. Štoviše, za revizije se pronašao kao spolija u obzidi groba i ulomak crkvene grede dekoriran kukama, koje susrećemo u starohrvatskim crkvama IX.–XI. stoljeća. To je onaj nedostajali nalaz, s kojeg se crkva onodobno nije čvrsto okarakterizirala starohrvatskom. Mi smo joj po svim ovim oznakama našli doba oko početka XI. stoljeća.[421] I ona je dakle postojala u Zvonimirovo doba.

Ovim činjenicama neosporno su utvrđeni ostaci četiriju starohrvatskih crkava u Biskupiji, koje su postojale u Zvonimirovo doba. Preostaje nam sada da utvrdimo petu crkvu. Čitalac će sam zaključiti, da se pružaju najveći izgledi, da se u ovom selu na Kosovu polju pronađe i peta crkva, jer je već neobično, što su se tu pronašli ostaci više od jedne crkve, a kamo li četiriju. Štaviše, iz iznesenih stavki i Vinjalićeva pisma može se zaključiti, da peta crkva u Biskupiji nije više sporna, sve da se njeni ostaci više nikad i ne pronađu. To zato, što su sve četiri crkve, o kojima je bilo riječ, longitudinalnog oblika, a mi od Vinjalića znamo, da je jedna bila centralnog, i to bi bila peta. Ako mi danas ne znamo za nju, to za stvar ne igra odsudnu ulogu, jer je za nju pred dvjesta godina dobro znao Vinjalić, i ovim je postojanje svih pet crkava u Biskupiji na Kosovu polju zagarantirano.

No unatoč tome mi ćemo se potruditi da označimo položaj pete crkve, i to će dokazati, da je Marun bio na dobru putu, još kad se prvi put sreo s nekim znakovima kod današnje parohijske crkve sv. Trojice.

Pored navedene Zlatovićeve napomene i Bulićeva izvještaja Marun je i drugim navodom pledirao za jednu crkvu kod sv. Trojice. On g. 1892. kaže: »U prilog ovom pitanju skoro nadošao je jedan novi podatak a taj je, da je grčko istočni župnik u Biskupiji dao na istom groblju, s podnevne strane crkve sv. Trojice dubsti za se novi grob. Odmah u dubini od 0,50 radnici našli su tragove starinskih zidova, koje je društveni predsjednik pomnjivo pregledao i mjesto našašća točno zabilježio. Doduše dva metra otkrivena zida nije znatan dokaz, da je tu sv. Marija, ali ti ostanci zidova kad se stave u odnošaj sa zidovima, što iz zemlje vire izvan grobišta upućuju na neku veliku hrvatsku ruševinu, za koju vrijedno je najodlučnije zauzeti se.«[422]

Po tim zidovima, dakako, ne bi se još moglo tvrditi, da su pripadali crkvi, i to starohrvatskoj. Fisković na temelju Vinjalićeva opisa drži, da je rotunda ottangolare morala biti sazidana u predromaničnom stilu 9.–12. stoljeća i pretpostavlja, da je na njen oblik utjecao Dioklecijanov mauzolej.[423] Ali mi imamo neosporiv dokaz, da se na položaju kod sv. Trojice radilo o starohrvatskoj crkvi najdalje iz XI. stoljeća. Marun je naime poslije u dnevniku zabilježio sukcesivan i slučajan nalaz triju arhitektonskih fragmenata sa pleternom plastikom. Nažalost oni nisu pobliže obilježeni u dnevniku, niti je, osim na jednom fragmentu, postavljena oznaka porijekla. Osim toga ja sam g. 1937. donio u muzej hrvatskih starina fragment pilastra dekoriranog s pleterom, koji se nalazio u zidu u bližnoj kući Stevana Popovića pok. Sime, za koji mi seljaci tvrde, da je donesen sa groblja, usred kojeg se nalazi sv. Trojica. Tako imamo dokaza da fragmenti s pleternom plastikom potječu odavle i još po njima znamo, da se ovdje radi o crkvi građenoj najdalje u XI. stoljeću čime se ona potvrđuje kao starohrvatska.

Nego danas se više ne vide temelji onih zidova, koje je prije šezdeset godina nekoć izvan grobišta vidio Marun. To zato, što se u ovom pretijesnom groblju tražio prostor za nove grobove, i ti su načinjeni na položaju zidova, pa ne znam, da li su na tim mjestima zidovi do kraja

povađeni. Seljak Ilija Popović pok. Sime mi tvrdi, da se grob njegove supruge nalazi svojim dnom upravo na jednom starom zidu. Ovdje donosimo skicu, na kojoj je unesen položaj grobova paroha (Popovića), koji navodi Marun, i ovoga Ilije Popovića, pod kojima se nalaze stari zidovi.

Međutim sve ove dosadašnje pozitivne izglede za postojanje starohrvatske crkve na položaju kod sv. Trojice potvrdit će konačno jedan novi podatak. God. 1946. namjerio sam se u Zadarskom arhivu na najstariju katastarsku mapu kninske okolice,[424] na kojoj su radili mletački geodeti Cosmo Faventini g. 1709. i Petro Cigni oko g. 1736. Faventini je g. 1709. radio južno od Knina, pa tako je unio i Biskupiju. Na toj mapi on, trideset i pet godina prije Vinjalićeva pisma, unosi upravo one iste objekte, koje u Biskupiji navodi Vinjalić. Kopiju te mape donosim ovdje, da to svatko može vidjeti.

1. Na desnoj strani kopije kod brojeva označenih čestica 147, 278, 279, 280, 281 i 282 nalazi se numerirana čestica, u vrhu koje je unesena jedna crkva i na čestici je ona pobliže označena riječima »Chiesa inutile dirocata« = Crkva neupotrebiva, razrušena. To je »Crkvina« i crkva sv. Luke na njoj (Vinjalićeva »bislunga«), ispod koje su pronađeni temelji prve bazilike.

2. Po sredini mape, a pri dnu nalazi se pisano »Collina coltivabile« (obradiva glavica), i na njoj je unesena crkva s oznakom »Chiesa dirocata«, a kod nje su križićima označene »sepolture« (grobovi). To su stupovi i odnose se na Vinjalićevo »vi sono le vestigia d'un altra chiesa ora e cimitero di Scismatici«.[425]

3. Pri gornjem lijevom uglu mape, kod čestica 58, 59, 60 i 68 nalazimo ograđen prostor i u njemu unesenu crkvu s oznakom »Chiesa dirocata inutile« kao i ona prva na Crkvini. Budući da Vinjalić tridesetpet godina poslije piše ono o Biskupiji, nije mogao zateći više vidljivih ostataka ruševina, nego ih je vidio Faventini, i budući da se obojica dosada u lokalitetima slažu, to ne preostaje nego punom sigurnošću zaključiti, da se ova treća crkva slaže s Vinjalićevom »rotunda ottangolare«,[426] što nam potvrđuje njegova popratnica, da je od ovih triju »la più vicina« (Kninu), a baš tako na Faventinijevoj mapi i stoji. Ja sam g. 1951. Faventinijevu mapu provjeravao na terenu i tom prigodom konstatirao, da se ova »chiesa dirocata inutile« nalazi točno na položaju novije crkve sv. Trojice.

Evo dakle s potpunom sigurnošću utvrđenih ostataka svih pet crkava u Biskupiji na Kosovu polju kod Knina. Ti ostaci se prostiru na svega 1700 m udaljenosti u selu, koje je dugo 7 km. Ova njihova okupljenost uz rasprostranu po humcima i uz neobičan broj, doista je istaknuta karakteristika sela, da mu je mogla nametnuti naziv Pet Crkava. Važno je ovdje istaknuti, da se kod tri crkve nije pronašao ni jedan arhitektonski fragment, koji bi govorio, da se nešto dopunjavalo poslije cvata pleterne plastike, dakle poslije XI. stoljeća pa prema tomu moramo zaključiti, da su te crkve negdje u XII. stoljeću i nestale. To bi potvrdila i činjenica, što kod dviju crkava nalazimo grobove XII. i XIII. stoljeća, koji su načinjeni s materijalom od tih crkava, štaviše ti su grobovi rasjekli temelje crkvice na Lopuškoj glavici, što znači, da je ona

u XII.–XIII. stoljeću bila do temelja srušena. Crkva na »Crkvini« ima na arhitektonskim ostacima motiva iz prelazne faze pleterne skulpture u romaniku kao i ostataka romaničkog luka, što znači, da arheološki nalaz govori za postojanje crkve i preko faze pletera. O posljednjoj fazi arhitektonskog dopunjavanja u petoj crkvi ne možemo ništa reći, dok se ne izvrši iskopavanje.

Iz ovoga svakako izlazi zaključak, da su spomenute crkve, u najmanju ruku dvije od njih pet, davno iščezle s površine zemlje, i da se onda gubila karakteristika, po kojoj je prozvano selo, a to znači, da naziv Pet crkava nije mogao nastati u XII. ili XIII. stoljeću, kad ih tada toliko nije bilo, a to dokazuje, da je naziv stariji. Kada i kako se ovo zatrlo, to zasada ne možemo znati. Ali u činjenici, što nalazimo drugo ime, Biskupiju, vjerujem, da se to zbilo svakako prije provale Turaka. To vjerujem po tomu, što je naziv Biskupija nastao od biskupova posjeda,[427] a u Kninu od turske okupacije nema više ni biskupije ni biskupa (osim titularnog, koji ne stoluje u Kninu), te je novo ime moglo nastati samo za boravka biskupa u Kninu, koji je ovdje imao posjed.

Naziv Pet crkava bio je svakako još i pred tim, dakle on je na svaki način star, pa se iz svega može zaključiti, da ime Pet crkava s ove kompliciranosti ne bi moglo ući u vijest kasnije, nego dok je ono živo postojalo, i nema razloga, da se ne vjeruje, da ga je u vijest spontano uvukao sam događaj. Iz svega se vidi, da ime mjesta nije moglo biti ishitreno, dapače da je u dobroj topografskoj diferencijaciji jak dokaz, da je vijest izvorno potekla.

Prije završetka moramo se osvrnuti još na jednu okolnost. U HSP nemamo pobliže oznake za položaj zborovanja i ubijstvo Zvonimirovo, nego se tu kaže, da se to zbilo u (selu) Pet Crkava na Kosovu. Tu se ne spominje ime koje crkve, pa bi onako protumačen navod Tomašićeve vijesti o ubijstvu kralja kod crkve sv. Cecilije kompletirao vijest u HSP pruživši joj pobližu topografsku dopunu. Logično je samo po sebi, da se zborovanje nije razlilo po cijelom selu, nego da se ono koncentriralo na jednoj točci u njemu. To bi bio položaj kod crkve sv. Cecilije, kako ga navodi Tomašićeva vijest. Budući se položaj Cecela nalazi ispod glavice Stupovi, na kojoj su ostaci bazilike, to ništa nije logičnije, nego, po svim vjerojatnostima zajamčenim istraživalačkim analogijama u arheološko-topografskom ispitivanju, zaključiti, da položaj Cecela označuje nekadašnji posjed crkve sv. Cecilije. Budući je taj položaj veoma bliz Stupovima, a dalek od svake druge crkve, ništa nije vjerojatnije, nego da je posjed pripadao toj najbližoj crkvi na Stupovima, te nam tako sačuvao njeno ime. Mora da je novim stanovnicima bila upadna konstrukcija poluoblih kontrafora na ruševini crkve, koja je tada stršila u većoj visini, te su, rekosmo, po kontraforima nazvali cijelu glavicu Stupovi, što je valjda pomoglo da se zasjeni trag naziva crkve, ako je on uopće bio zatečen, a ostao nam samo indirektan spomen o tom imenu u nazivu blizog posjeda Cecela.

Od sviju crkava u Biskupiji ova na Stupovima ima najveće dimenzije, a pred njom spomenuti blago konkavni zaravanak, na bilu glavice, koja

se uzdiže neposredno iz Kosovske ravnice, upravo je idealan za zborovanje. Po Tomašićevoj vijesti ne znamo izričito, da je Zvonimir zborovao kod ove crkve, ali se navodi, da je kod nje poginuo. No kako se u HSP navodi, da je kralj Zvonimir na zboru ubijen, to se tako veže zbor i ubijstvo za jedno mjesto, a kako mjesto ubijstva »iuxta ecclesiam sanctae Ceciliae« određuje Tomašićeva vijest, to nam ona usput određuje i ono drugo, što je u HSP navedeno neodvojeno, a to je mjesto zborovanja. Sve navedene pojedinosti s obzirom na ovaj položaj samo upotpunjuju mogućnost, da se sada s najvećom vjerojatnošću može govoriti i o tomu, da je Zvonimir i zborovao i poginuo na Stupovima u Biskupiji.

Iz sviju izlaganja u ovom poglavlju izlazi zaključak, da su i arheološko-topografska otkrića, na kojima je, kako rekosmo, ostala odsudna riječ, pružila nepobitan dokaz vjerodostojnosti bitne jezgre u našim vijestima i time potvrdila kraljevu nasilnu smrt, kako ju te vijesti navode.

V.

ZAKLJUČAK

Raznorodni kompleksi građe i literature uvjetovali su izbor metoda, kojim smo pristupili tretiranju problema o načinu smrti kralja Zvonimira. Ovdje smo, koliko smo smatrali potrebnim, pretresli dosadašnju literaturu vodeći računa o tomu, da se ne zaustavljamo baš na svakom mišljenju dosadašnjih pisaca, ako to mišljenje nova argumentacija već po sebi utvrđuje ili obezvrijeđuje, ili ga kao neaktuelno ostavlja po strani. U korištenju novije literature najviše smo crpli konstatacije, koje su izišle u autorovim prethodnim radnjama, jer su te radnje usko vezane za naš problem a zapravo su rezultirale povodom višegodišnjeg studiranja ovog pitanja. Našom argumetacijom uspostavljen je, držim, autoritet Zvonimirova epitafa, koji sada ima svojstvo izvora primarnog značaja. Prepoznavanjem osebine i autora HSP dobili smo podatak, da je Toma Arciđakon pribilježio vijest o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, a vrlo je vjerojatno, da ju je sam i koncipirao na osnovu građe. Sada znamo pouzdano, kad je ova vijest redigirana, pa zato ona izmedu ostalih, kojima se ne zna određenije doba postanka, uzima prvo mjesto u hronološkom redu. Tu je podjedno dokaz, da »priča« o Zvonimirovoj nasilnoj smrti nije nastala baš kasno, kako su neki držali. S druge strane njena izvornost je zagarantirana imenom Tome Arciđakona, za kojeg je dokazano, da je, naročito u konceptu, radio na izvrsno izabranoj građi. Osnovanost njegova izlaganja potvrdila je i izvršena analiza vijesti. Tako u HSP imamo izvor i vijest primarnog značaja, a ti nam govore o Zvonimirovoj nasilnoj smrti.

Druge vijesti sada imaju sekundaran karakter, a budući da nam one govore o Zvonimirovoj nasilnoj smrti i sve skupa ju povezuju s oružanom

intervencijom madžarskog kralja, potvrđuju vjerodostojnost prve vijesti, to više, što te sekundarne vijesti, osim one u DHRLjPD, nisu jedna od druge zavisne.

U posebnom osvrtu na dosadašnje prigovore protiv nasilne kraljeve smrti pokazali smo, kako su oni neosnovani, dijelom i zato, što je dio njih bio upravljen na Kaletićevo samovoljno glosiranje i krivo prenošenje, te su ti prigovori bili usmjereni poput pucnja u prazno.

Da se vijest što bolje provjeri, davno se počelo istraživati, da li je postojao lokalitet Pet crkava u Kosovu, koji se navodi kao mjesto zborovanja i pogibije Zvonimirove, no on se, unatoč dugog traganja nije utvrdio. O pronalasku lokaliteta zavisio je dugo vremena čitav problem, iako to nije bilo prijeko potrebno, da se je bio uočio naš izvor i valjano ocijenila vijest u HSP. Revizijom iskopina i drugim podacima dođosmo do otkrića ostataka svih pet crkava u Biskupiji, i tako je dokazano, da su te crkve postojale u Zvonimirovo doba i da se onda po njima doista selo u Kosovu nazivalo Pet crkava, pa je time davno postavljenom zadatku konačno udovoljeno.

Dakle prepoznavanjem primarnog izvora, revizijom interpretacije vijesti, obesnaženjem prigovora i revizijom iskopina dokazano je, da je istinit navod o Zvonimirovoj nasilnoj smrti u našim vijestima. U činjenici, što nemamo nijedan izvor i nijednu vijest, koja bi spominjala kraljevu naravnu smrt, može se tražiti samo dokaz u prilog našoj tvrdnji. Poslije ovog izlaganja sada se može zaključiti samo to, da je Zvonimir svakako bio ubijen u današnjem selu Biskupiji u Kosovu polju kod Knina, najvjerojatnije pred crkvom sv. Cecilije na položaju današnjih Stupova.

BILJEŠKE

[1] O načinu Zvonimirove smrti pisalo je mnogo zvanih i nezvanih pisaca. Ozbiljna literatura najpreglednije je navedena u posljednjoj raspravi, koju je napisao g. Nikola Radojčić: »Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrije Zvonimira«.

[2] Barada-Katić-Šidak, Hrvatska povijest, I. str. 67. – Mošin iznosi gledišta dvaju najistaknutijih branioca oprečnih mišljenja Šišića i Radojčića i ne zauzima svoj stav prema njima, što je znak, da ne smatra problem riješenim. Mošin, Ljetopis Popa Dukljanina, str. 68. nota K. – U posljednje vrijeme Barada, prateći intenzivno rezultate novijih arheoloških istraživanja, drži, da je Zvonimir svršio nasilnom smrću, što ističe u svojim predavanjima na Univerzitetu u Zagrebu. — V. Novak piše raduju, u kojoj će dokazati, da je Zvonimir svršio nasilnom smrću. Vidi, Supetarski kartular str. 23. n. 21.

[3] Radojčić, Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrije Zvonimira, str. 69.

[4] Gunjača, Historia Salonitana maior, str. 175–243.

[5] Gunjača, o. c. str. 204–207.

[6] Rački, u ediciji Historije Salonitane Tome Arcidakona, str. 56., nota b. – Radojčić, o. c. str. 69–70.

[7] Rački, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka, str. 386. – Kukuljević, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, str. 218. – Črnčić, Popa Dukljanina Ljetopis po latinsku i od toga malo i još nešto po hrvatsku, str. XXII. – Koharić, Das Ende des Kroatischen Nationalkönigtums, str. 50. – Šišić, O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira, str. 8., nota 11. – Šegvić, Toma Splićanin državnik i pisac 1200–1268, str. 174. – Grgec, Svjedočanstvo Zvonimirove nadgrobnice, str. 4. On donosi i ovaj prijevod u nevezanom slogu:

1. Tko će moći suzdržati narod, da ne uzdiše,
2. kada bude gledao ovaj grob, doista vrijedan oplakivanja?
3. Jer u ovoj tami počiva svijetla zvijezda
4. uzvišena podrijetla. Kako li se čudno trne!
5. Jer njezina se divljačka smrt može s proklinjanjem tumačiti
6. crnim zločinima opakoga naroda
7. Bijesni popustiše do krajnosti srcu
8. i najtežim umorstvom pogubiše kralja
9. krepke snage, rukom moćnoga,
10. pobožnoga Zvonimira, beskrajno poštenoga,
11. koji je bio njihov štit protiv dušmanima,
12. navikao da satire neprijateljska vrata.
13. Oplakujte, prvaci, već jednom glavara časti,
14. starci i mladići hrvatske zemlje,
15. jer što bijaše prva svečanost kraljevstva
16. i ujedno čast i slava, sada je propalo.

[8] Lucius, Inscriptiones Dalmaticae, str. 73.

[9] Lucius, l. c. – Kršnjavi, Prilozi Historiji Salonitani Tome arcidakona spljetskoga, str. 133.

[10] Rački, Ocjena, str. 387. – Virag, Pabirci po davnijoj hrvatskoj povijesti, str. 18. – Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, str. 416, nota 23. – Radojčić kaže, da je epitaf jednostavno književno vježbanje. O. c. str. 70.

[11] Karaman, Sarkofag kćeri kralja Bele IV. u Splitu, str. 72–73. – Grgec, o. c., str. 10.

[12] Gunjača, o. c. str. 222–235.

[13] Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, str. 152. i nota 3.

[14] Šišić, l. c.

[15] Šišić, l. c.

[16] Gunjača, l. c.

[17] Gunjača, o. c. str. 230–234.

[18] Katić, Vjerodostojnost Tome Arcidakona i posljednji dani Solina, str. 99–119.

[19] Katić, o. c. str. 119.

[20] Gunjača, o. c. str. 228–229.

[21] Rački, l. c.

[22] Šišić, Priručnik, str. 155.

[23] Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, str. 48.

[24] Šišić, Priručnik, str. 152. i nota 2.

[25] Šišić, o. c. str. 152. – Povijest Hrvata, str. 416., nota 23.

[26] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 55.

[27] Barada, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća, str. 158–174.

[28] Rački, Documenta historiae Chroaticae antiquam illustrantia, str. 213.

[29] Barada, o. c. 174.

[30] Luccari, Copioso ristretto de gli annali di Rausa, str. 15. U prijevodu glasi: »U rečeno vrijeme umre Zvonimir, kralj Hrvatske, i bi odnesen na ukop u Bichiay na otok Metabure, u sv. Antuna, gdje se pokapahu domaći kraljevi, i bijaše ostavio kraljevstvo svojoj ženi, sestri sv. Vladislava kralja Ugarske, koja se u korist svoga brata odrekne kraljevstva jedne i druge Hrvatske, koje je utemeljeno od Želimira Hrvoja g. 550., a koje se svršilo s banom Želimirom ili Čudomirom, koji (prema Pavlu Skaliću) bijaše – t. j. koji je vladao – g. 1009 ...«

[31] Mažuranić, Izvori dubrovačkog historika Jakova Lukarevića, str. 124.

[32] Lucerna, Ka bibliografiji Lukarevićevih vrela, str. 197–199.

[33] Mažuranić, o. c. str. 127.

[34] Mažuranić, o. c. str. 146–147.

[35] Mažuranić, o. c. str. 146.

[36] Mažuranić, o. c. str. 147.

[37] Radojčić, o. c. str. 10. i nota 2.

[38] Barada, o. c. str. 171–188.

[39] »Regem Cresimirum et alios plures reges et reginas sepultos in atrio basilicae s. Stephani sitae inter Salonae muros Archidiaconus ait. Suonimirum autem sepultus Bichiay in insula Metubari, in ecclesia s. Antonii, ubi reges sepeliebantur Jacobus Luccari tradit, an Luccaro, vel potius Archidiacono uti antiquiori Salonaeque proximo defferendum, quisque iudicet.« Lucius, De regno Dalmatiae et Chroatiae, str. 100.

[40] Bulić, Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom spomeniku kraljice Jelene, str. 22–28.

[41] Thomas Archidiaconus, l. c.

[42] Na pr.: Byhyg, Smičiklas, Codex diplomaticus V. str. 216. Bihig; Smičiklas, o. c. str. 415. – Byheg; Smičiklas, o. c. str. 603. – Bichigium; Smičiklas, o. c. X. str. 382 .....

[43] Na pr.: Byaci; Rački, Documenta str. 5. – Biaci; Rački, o. c. str. 15. – Biachi; Rački, o. c. str. 114. – Biaki; Rački, o. c. str 132. – Byache; Smičiklas, o. c. III., str. 170. – Biachii; Smičiklas, o. c. str. 184. – Biach; Smičiklas, o. c. str. 344. – Bicici; Smičiklas, o. c. VII. str. 128. – Biachece; Barada, Trogirski spomenici I. 2, str. 135. – Biacico; Barada, o. c. str. 28. – Biechy; Barada, o. c. str. 215, 272, 273, 284, 310, 311.

[44] Skok tvrdi, da su riječi Bihać i Bijaći različite i da su postali homonimi samo radi toga, što se h među vokalima ne izgovara, nego izmjenjuje sa j, i zatim kaže, ako se danas piše Bihać kao ime lokaliteta kod Trogira (za Bijaće), da je to onda posljedica konfuzije obiju riječi. Skok, Francisco Bulicio ob honorem, str. 291.

[45] Documenta, str. 495. (index).
[46] Katić, Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu, str. 75.
[47] Smičiklas, C. d. II., str. 264.
[48] Smičiklas, C. d. X., str. 395.
[49] Farlati, Illyricum sacrum, III., str. 340, 345.
[50] Gl. notu 39.
[51] Plinius, Naturalis historia, lib. III. 148., str. 293.
[52] Pauly-Wissowa, Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XV., »Metubarbis, Name eines nur bei Plin. n. h. III. 148 genannten Inselandes im Stromgebiete des Saos. Der Name entweder keltisch (Holder Altcelt. Sprachsch. II. 580) oder illyrisch. (Grundelement met Krahe Indogerm. III. Abt. 7. Heft 92, 111). Pichler Austr. Rom. 165. hält es für das Inselland zwischen Bossut und Save im Gebiete der Breuci. Vgl. Jokl Elberts Reallex. d. Vorgesch. I. 86.«
[53] Jelić, Discorso del priorato di Wrana di Giovanni Marnavich Bosnese, str. 302: »... diventando ogni giorno piu vile Vladislavo, entrato con furore barbarico in Bosna ricupero Sabaz, fortezza fatta sopra un' isola del Sano, gia detta Metubari, da Maometo avo di Selimo«.
[54] Klaić, Historijski zemljovid Hrvatske.
[55] Catastico Alberghetti, Territorio di Sign I. fol. 225. Državni Arhiv u Zadru. – Radio ga inžinir Alberghetti g. 1726–1729.
[56] Katić, o. c. str. 74–78.
[57] Karaman, Otkriće kraljevskog samostana XI. vijeka, str. 12.
[58] Karaman, l. c.
[59] Karaman, l. c.
[60] Grgin, Istraživanje starohrvatskih spomenika po splitskoj okolici, str. 10.
[61] Dyggve, Das Anastasiumsmausoleum und der altkroatische Kirchenbau, str. 120, nota 5. – History of Salonitan Christianity, str. 131. Dosljedno tomu i na rekonstrukciji obiju crkava, Fig. VI., 10.
[62] Katić, Marginalia za topografiju starohrvatskog Solina, str. 9 i 10.
[63] Katić, Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu str. 70–78.
[64] Katić, o. c. str. 78.
[65] Šišić, Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, str. 54.
[66] Katić, o. c. str. 74–78.
[67] Jedan izmišljeni epitaf, ali iz XVIII. stoljeća donosi C. Fisković: Popravak benediktinske crkve na otoku Mljetu, str. 26–27.
[68] Na pr. epitaf kraljice Jelene. Vidi Bulić l. c.
[69] Epitaf nadbiskupa Lovre. V. Šišić, Priručnik, str. 134. – Epitaf Većenege u Zadru. Vidi Barada, Iz kronologije hrvatske povijesti, str. 129–131. – Epitaf Petra Crnoga Gumajskoga, vidi Bulić-Skok, Natpis Petra Crnoga, str. 1–10.
[70] Thomas Archidiaconus, HS, str. 48.
[71] Karaman, Sarkofag kćeri kralja Bele IV. u Splitu, str. 73.
[72] Grgec, o. c. str. 10.
[73] Grgec, o. c. str. 5.
[74] Grgec, o. c. str. 9–10.
[75] Grgec, o. c. str. 5.
[76] Grgec, l. c.
[77] Gunjača, o. c. str. 176–190.
[78] Rački, Ocjena, str. 225–227, 385–388.
[79] Rački u izdanju Tomine HS., str. 56.
[80] Gunjača, o. c. str. 204–207.
[81] Rački, Ocjena, str. 226.
[82] Rački, o. c. str. 226–227.
[83] Paginacija se odnosi na Barberinski primjerak rukopisa HSP (sign. Barb. lat. 828).
[84] Odnosi se na Vatikanski primjerak Tomine HS (Luciusova ostavština).
[85] Rački, o. c. str. 385–386.
[86] Šišić, Priručnik, str. 305.
[87] Šišić, Ljetopis popa Dukljanina, str. 10, nota 18.
[88] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 57.

[89] Ibidem.
[90] 1. Ženidba Zvonimirova sa kćeri Bele I., 2. Zvonimir posljednji kralj u Hrvatskoj, 3. Za spomen mu je bio napravljen epitaf.
[91] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 56., nota b.
[92] Ibidem.
[93] Šišić, Priručnik, str. 152, nota 1.
[94] Šišić, idem, str. 152. – Povjest Hrvata, str. 416, nota 23.
[95] Slično je bilo s njegovim samovoljnim domećanjem mjesta izdanja Zvonimirove isprave iz g. 1086. (Documenta, str. 112–113). Vidi Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 65–67.
[96] Radojčić, o. c. str. 69–71.
[97] Šišić, Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, str. 58–59, nota 1. – Klaić, Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara, str. 275–282. i u Zborniku kralja Tomislava, str. 214–218.
[98] Gunjača, Historia Salonitana maior, str. 192–195, 222–227, 232–235.
[99] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 55–56.
[100] Šišić, O smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira, str. 1–5.
[101] Barada, Postanak hrvatskog plemstva, str. 197. Na drugom mjestu se izjasnio, da je Zvonimir svršio u prvoj polovici g. 1088. Vidi Barada-Katić-Šidak, Hrvatska povjest, str. 67.
[102] Gunjača, Historia Salonitana maior, str. 225, 227–228.
[103] Gunjača, l. c.
[104] Barada, Dinastičko pitanje, str. 186.
[105] Barada, o. c. str. 171–188.
[106] Šišić, Povjest Hrvata, str. 527–528.
[107] Najpriručnije kod Šišića, o. c. str. 527. nota 70.
[108] Rački, Documenta str. 119.
[109] Rački, Dopunjci, str. 79.
[110] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 11.
[111] HSP ed. Gunjača, o. c. str. 202.
[112] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 55.
[113] Suinimir(us): Rački, Documenta str. 80, 85, 95, 96, 103–106, 109, 112, 114, 116, 118, 119, 126, 127, 132, 138, 140, 144–146, 148, 163, 164. Smičiklas, Codex diplomaticus II. str. 211, 221, 349. III. str. 100. HSP ed. cit. str. 204. HS ed. cit. str. 54–56. – Svinimir(us): Rački, Documenta, str. 111, 122, 126. – Zuonimir: Rački, o. c. str. 111. – Sunynimir(us): Rački, o. c. str. 162. – Z'v'nimir: Baščanska ploča. Najpriručnija i popraćena s literaturom kod Šišića, Priručnik, str. 135–138. – Suennimir: Smičiklas, o. c. II. str. 106, 225, 293. – Suemir: Smičiklas, o. c. II. str. 358. – Suonimir(us): HSP str. 204–207. Lukarević, citirani pasus. – Suonimer: HSP str. 206. – Suonemer: HSP str. 204–206. – Zvonimir: DHRLjPD ed. Šišić, 412–416. U Marulićevu prijevodu Zvonimirus. – Zonemerius: Natpis na kamenu pronađen u ostrvici kod Bribira, a danas u Muzeju hrvatskih starina Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu. Objelodanio ga Marun u članku: »Dvie nadpisne uspomene o hrvatskom kralju Zvonimiru, str. 3–5.
[114] Rački, Dopunjci, str. 90–91. U ediciji HS str. 56, nota 3.
[115] Klaić, Kralj Dimitar Svinimir i njegovo doba.
[116] Klaić, Slavonija od X. do XII. stoljeća. Tu na pr. na str. 16. stoji »Zvonimir«, a na str. 25. »Svinimir (Zvonimir)«.
[117] Klaić, Povijest Hrvata I. str. 111–119.
[118] Virag, Pabirci po davnijoj hrvatskoj povijesti, str. 3–41.
[119] Na pr. V. Jagić, Archiv für slawische Philologie IV. str. 408. – J. Bošković, Skupljeni spisi I. str. 236. – Crnčić, Popa Dukljanina Ljetopis po latinsku i od toga malo i još nešto po hrvatsku, str. XXVI., Virag, o. c. str. 3–14. – Rajdočić, o. c. str. 10.
[120] Gl. navedenu literaturu kod Šišića i Priručnik str. 136–138.
[121] Nazivi madžarskih ljetopisaca: Zolomerus, Zoromerus, Zozomerus, Zoidmerus (gl. Šišić, O smrti hrv. kralja Zvonimira, str. 28.) naravno na ovo pitanje ne utječu.
[122] »Mene ne zanima ovde (= u Lukarevićevoj vijesti) koliko spomen kralja Zvonimira pod tim imenom, koje je i preko njega, pod tim oblikom, ulazilo u učenu

književnost. Koliko je to važno znaće svako kome je poznato kako se različitim načinima pisalo ime ovoga hrvatskoga kralja. A istoričare je mnogo zbunjivao nejednak način beleženja ovoga imena kod Hrvata samih i onda, još više, kod njih i kod Madžara i drugih naroda. Kolebanja je bilo do najnovijih vremena, osobito između Zvonimir i Svinimir, ali sada je uobičajeno pisanje Zvonimir, kako je na Bašćanskoj ploči i kako je pisao još Lukari, koji je, van svake sumnje, pomogao da se odomaći ovaj način pisanja.« Radojčić, o. c. str. 10.

123 Chechwen, Chachvina, Zazina, Zazvun, Zazuina ... Gledaj ove i druge varijante: Smičiklas, Codex diplomaticus XIV, str. 441. – Š. Ljubić, Listine X. str. 25, 29, 166–168, 228. – Arhiv za povjesnicu jugoslavensku VI. str. 399. – Rački, Izvodi iz zapisa Marina Sanuda, str. 104. – Šišić, Iz arkiva u Željeznom, str. 154, 170, 172. – L. Thalloczi-Barabas, Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus I. str. 167, 253.

124 Чачвина u aktu od 5. II. 1476. Đ. Šurmin, Hrvatski spomenici I, str. 280.

125 Virag, o. c. str. 39–41. Na str. 40 osvrće se na Klaića.

126 Zvoniczats: Ljubić, Listine VII. str. 207. – Sfonistaz: Ljubić, Listine IX, str. 77.

127 Katić, Topografske bilješke solinskog polja, str. 88.

128 Cfonigrad: Smičiklas, Codex diplomaticus XIII. – Svonigrad: Ljubić, Listine X. str. 409. – Zuonigrad: Thalloczi-Barabas, o. c. I. str. 167. – Zwonigrad: Thalloczi-Barabas, o. c. I. str. 196. – Zwonygrad: Thalloczi-Barabas, o. c. str. 253.

129 Ed. c. str. 102.

130 L. c. nota 3.

131 Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 107–117. – Šišić, Povjest Hrvata, str. 666–667.

132 »et concordi totius cleri et populi electione«. Rački, Documenta, str. 103.

133 »ubi fuit fidelium maxima congregacio«. Rački, o. c. str. 106.

134 »cum (innumerabili multi) tudine ibidem astante sufficiebat«. Rački, o. c. str. 113.

135 »undique u(niversa) nobilitus et exiqui populi manus.« Rački, o. c. str. 148.

136 Črnčić, o. c. str. XXV. – Šegvić, Toma Splićanin, str. 172.

137 Gunjača, o. c. str. 189–190.

138 Skok, Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima, str. 64.

139 Skok, o. c. str. 82.

140 Biskupija, Orlić, Markovac, Ridjane, Uzdolje, Zvjerinac, Ramljane i Vrbnik.

141 Današnji naziv željezničke stanice »Kosovo« konvencionalan je, a dobro nazvan po tomu, što je to stanica za stanovnike Kosova polja. Inače se naselje oko te stanice i u narodu i službeno zove »Zvjerinac«, iako je počelo novo ime prevladavati.

142 Thomas Archidiaconus HS. str. 38. »Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum eparchi sive patritii«.

143 Rački, Documenta, str. 103–104, na pr. pasus »Regnum autem quod mihi per manum tuam, domine Gebizo traditur, fideliter retinebo et illud suumque ius apostolice sedi aliquo ingenio liquando non subtraham.«

144 Rački, Documenta, str. 124.

145 Ostrogorski, Istorija Vizantije.

146 Rački, o. c. str. 17.

147 Rački, o. c. str. 42.

148 Rački, o. c. str. 43, 44.

149 Rački, o. c. str. 47.

150 Rački, o. c. str. 48, 49.

151 Rački, o. c. str. 51, 56.

152 Rački, o. c. str. 21, 26, 28.

153 Rački, o. c. str. 63, 66, 69.

154 Rački, o. c. str. 80, 81, 84, 85.

155 Rački, o. c. str. 109.

156 Rački, o. c. str. 154, 159.

157 Toma doduše jednom spominje i Fridrika kao imperatora, ali dosta kasnije i ne u vezi s našim prilikama (HS, str. 72). On izričito kaže, da se papa Aleksandar sa Visa nije htio navratiti u Split, jer je žurio u Veneciju, da sklopi mir s carem Fridrikom (Barbarosom).

158 HS str. 37.

159 HS str. 42.
160 HS str. 54.
161 Ovo je Crnčić primjenio iz DHRLJPD.
162 = DHRLJPD.
163 T. j. DHRLJPD preneseno je sve, a u HSP manje i zato bi tu bio onaj »inter alia«.
164 Gunjača, o. c. str. 176.
165 F. Funck-Brentano, Le Moyen Age, str. 94–95.
166 Rački, Dopunjci, str. 101.
167 Ostrogorski, Istorija Vizantije, str. 177. – Na str. 169. navodi da je Roman IV. Diogen sakupio vojsku od stranih najamnika: Pečenega, Uza, Normana i Franaka.
168 Šišić, O smrti hrv. kralja Zvonimira, str. 20.
169 Šišić, o. c. str. 22.
170 Smičiklas, Poviest hrvatska, str. 258.
171 Šišić, Povijest, str. 585.
172 Smičiklas, C. d. XIII, str. 69–79. Vidi što o toj ispravi kaže Šišić, Povijest Hrvata, str. 584, nota 74.
173 Rački, Documenta str. 132.
174 Ed. c. str. 54.
175 Rački, Dopunjci. str. 102. – Slično i Radojčić, o. c. str. 4–5.
176 Klaić, Povjest Hrvata I. str. 119.
177 Barada, o. c. str. 174.
178 Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, str. 56–57.
179 Thomas Archidiaconus, o. c. str. 57.
180 Gl. genealošku tablu kod Šišića, Povijest, str. 590. Priručnik str. 295.
181 Šišić, Priručnik, str. 306.
182 Šišić, o. c. str. 307.
183 Šišić, Povijest, str. 599–602.
184 Barada, Dinastičko pitanje, str. 189.
185 Šišić, Priručnik, str. 318.
186 Šišić, o. c. str. 305–306.
187 Šišić, o. c. str. 305.
188 Rački, o. c. str. 154.
189 Šišić, o. c. str. 292–293.
190 Gl. literaturu do 1912. g. kod Šišića, o. c. str. 289–291.
191 Gunjača, o. c. str. 221.
192 HS. str. 23.
193 Gunjača, o. c. str. 229.
194 Šišić, Letopis Popa Dukljanina str. 30–63.
195 Mošin, Ljetopis Popa Dukljanina str. 19–23.
196 Šišić, o. c. str. 53.
197 Šišić, o. c. str. 162–163.
198 Radojčić, Legenda, str. 55–57.
199 Kukuljević, Kronika hrvatska iz XII vjeka, str. 1.
200 Rački, Ocjena, str. 222.
201 Rački, o. c. str. 223.
202 Črnčić, Popa Dukljanina ljetopis, str. IX.
203 Klaić, Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju. str. 6.
204 Šišić. Ljetopis Popa Dukljanina. str. 457.
205 Šišić, o. c. str. 156.
206 Mošin, o. c. str. 14.
207 Šišić, o. c. str. 382.
208 Šišić, o. c. str. 382.
209 Po Kaletiću, doznajemo, da je to pleme Markovića.
210 Črnčić dopušta mogućnost, da je Papalić g. 1546 mogao biti još živ, a to zato. što Kaletić zove Papalića gospodinom. Popa Dukljanina Ljetopis str. IX.
211 Šišić, o. c. str. 416.
212 »Rekli bismo da je Marulić služeći se slobodom prevoda nešto dodao ili ispravio što mu se vidjaše pogrešno u hrvatskom izvorniku«. Ocjena, str. 223.

[213] Vidi, O smrti kralja Zvonimira, str. 10, gdje među ostalim kaže i ovo: »Dakle onaj egzemplar što ga je Papalić, odnosno Marulić, imao pred sobom, bijaše napisan najmanje nekako oko god. 1400.«

[214] Šišić, o. c. str. 161.

[215] Šišić, o. c. str. 159.

[216] Šišić, l. c.

[217] Na pr. Mošin, o. c. str. 14. (Po Šišiću, o. c. str. 157–158).

[217a] »Quae de Bela primo refert Marulus Tex. Sl. Belam tantum nominat Marulus primum addidit et in fine tradit Bosnenses quoque et Naronenses sortitos fuisse alienum Dominum Tex. Sl. de solis Croatis refert.« De regno, str. 446. – I ovdje je Lucius krivo shvatio tekst jer u Marulića ne stoji da »Bosnenses et Naronenses sortitos fuisse *alienum* dominum nego *suum*, a *alienum* se odnosi na Hrvate.

[218] Mošin, l. c.

[219] Mošin, o. c. str. 14–15.

[220] Rački mu je još najviše i opravdano vjerovao, kad se izjasnio: »U obće može se reći, da je Marulićev prevod točan samo u smislu a ne u riečih«. Ocjena, str. 223.

[221] Šišić, o. c. str. 381.

[222] M. Medini, Starine dubrovačke, str. 43–44.

[223] Šišić, Ljetopis Popa Dukljanina, str. 396.

[224] Šišić, o. c. str. 404.

[225] Tako bi otpalo Jelićevo kombiniranje sa planinom Hlivalj i brijegom »Hlib ili Lib« na Duvanjskom polju u čemu ga podržava Klaić. Vidi Klaić, Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvanjskom polju, str. 10.

[226] Šišić, o. c. str. 162, nota 202.

[227] V. Jagić, Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, I. str. 117.

[228] Barun se spominje u našoj, a latinskoj ispravi XI. stoljeća. Rački, Documenta str. 106. – Šišić po Du Cange-u navodi, da je izraz barones prvi put naveden u kapitularu Karla Ćelavoga. Povijest str. 567, n. 24.

[229] Črnčić, o. c. str. XI–XIII.

[230] Šišić, Ljetopis str. 160.

[231] Črnčić, o. c. str. XII–XIII.

[232] Šišić, o. c. str. 161.

[233] Šišić, o. c. str. 412–416.

[234] Radojčić, o. c. str. 57–58.

[235] Radojčić, o. c. str. 59.

[236] Radojčić, o. c. str. 61.

[237] Radojčić, o. c. str. 66.

[238] Kronika, o kojoj je ovdje riječ. Ed. Kukuljević, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IX. Zagreb 1868. str. 29.

[239] Šišić, O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira, str. 24 i 25, te nota 5 na njoj.

[240] Šišić, o. c. str. 25, nota 5.

[241] Kukuljević u predgovoru edicije, str. 10. – Šišić, o. c. str. 23.

[242] Kukuljević, o. c. str. 11–12.

[243] Kukuljević, o. c. str. 11.

[244] Kukuljević, o. c. str. 7.

[245] Kukuljević, l. c. nota 4.

[246] Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma, str. 25, n. 61.

[247] Lopašić, Hrvatski urbari, str. 8.

[248] Joannes Tomasich, Cronicon breve Regni Croatiae, str. 13–14.

[249] Radojčić, o. c. str. 71.

[250] Radojčić, o. c. str. 72–73.

[251] Šišić, o. c. str. 26–27.

[252] Šišić, o. c. str. 26.

[253] Vidi specijalnu kartu austro-ug. geografskog instituta, segment Drniš–Skradin.

[254] Tako na pr. Sutivan (Sv. Ivan), Supetar (sv. Petar), Sukošan (sv. Kasijan) i t. d.

[255] Na pr. kod Splita: Dujmovača po crkvici sv. Duje, Sućivar po crkvici sv. Izidora, a kod Trogira Sudanel po crkvici sv. Danijela.

[256] Sutikva (sv. Tekla u Mravincima), Pod svet Mijo i Nad svet Mijo kod željezničke stanice u Solinu, Mijoljača kod Sinja, Lučane kod Sinja, Mijovilovac u Pridrazi kod Novigrada i t. d.

[257] »Naše društvo i tu (= na Ceceli) iztom načev razkapanje konstatiralo je da ondješnje ruševine zbilja su iz dobe narodne samovladavine.« Treća glavna skupština kninskog starinarskog družtva str. 7–8.

[258] »Nešto je pokušano na maloj Vijoli kod Knina nešto opet na Cecili kod Drniša. Nalazište na Cecili sudeć po vanjskih biljezih, bit će bogati; stoga odmah kako se dokončaju radnje na groblju u Biskupiji nastavit će se ondje.« Rad kninskog hrv. starinarskog družtva god. 1890. str. 16.

[259] Opet se pokušalo kopati na Ceceli kod Drniša sa istočne strane glavice, i tu se odkrila jedna čedna crkvica okrenuta u iztok. Oko crkvice i u njoj pootvoreno je nekoliko prostih grobova iz kasnije dobe. Našlo se tri ulomka transene, dva komadića bieloga kararskoga mramora. Sa pokušajem izvedenim god. 1890, kad se sa zapadne strane odkrila oveća crkva i našao jedan ulomak nadpisa iz X vijeka, i ovim zadnjim pokušajem zadosta je konstatirano, da su ondješnje ogromne ruševine, za koje se do sada nije gotovo ništa znalo, iz dobe narodne samovladavine. Radnja nije nastavljena, pošto je sav prostor posadjen lozom, i razvlaštenje skopčano sa potežkoćam, koje treba potihano prije prevladati. Marun, Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga družtva, Viestnik h. a. d. XIII. str. 124.

[260] Klarić, O radu i porijeklu posljednjeg hrvatskog kralja, str. 195, nota 23.

[261] Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 57–69.

[262] Gunjača, o. c. str. 40–42.

[263] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 55.

[264] Klaić, Kralj Dimitar Svinimir i njegovo doba, str. 28–34.

[265] Klaić. o. c. str. 32–34.

[266] Klaić, Slavonija od X. do XIII. stoljeća str. 30–33.

[267] Klaić, o. c. str. 32. i nota 44.

[268] Kršnjavi, Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona Spljetskoga, str. 163.

[269] Kršnjavi, o. c. str. 164.

[270] R. F. Kaindl, Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen III. Über die ungarisch-polnische Chronik, str. 587. ss.

[271] Gruber, Iz starije hrvatske povijesti, str. 181.

[272] Rački, Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vieku, str. 180–181.

[273] Gruber, l. c.

[274] Šišić, O smrti hrvatskoga kralja D. Zvonimira,, str. 8–9, 27–28.

[275] Šišić, o. c. str. 9.

[276] Šišić je prije predbacio, da Kaindlu nije bilo poznato ubojstvo Zvonimirovo, te da se odatle uhvatio Miroslava. O. c. str. 27, nota 2.

[277] Šišić, o. c. str. 27–28.

[278] Radojčić, o. c. str. 47–55.

[279] Radojčić, o. c. str. 47.

[280] Radojčić, l. c.

[281] Klaić, o. c. str. 31.

[282] Kršnjavi, o. c. str. 163. – Šišić, o. c. str. 9.

[283] Vidi niže u samom tekstu vijesti.

[284] Radojčić, o. c. str. 47.

[285] Ovdje stoji kod Kentrzinskog (11) »trezimirum«, što je on dobro ispravio u »Cresimirum«, dakle Krešimira, ne Kazimira. Opaska Radojčićeva. str. 49. br. 2.

[286] Radojčić, o. c. str. 49–50.

[287] Radojčić, o. c. str. 51.

[288] Radojčić, o. c. str. 52.

[289] Radojčić, o. c. str. 54.

[290] Radojčić, o. c. str. 55.

[291] Radojčić, o. c. str. 48.

[292] Pilat, Kronika wegiersko-polska. Bielowski, Monumenta Poloniae historica I str. 485–515.

[293] Ketrzynski, O kronice wegiersko-polskiej, str. 355–392.

[294] Vidi bilješku kod iznesenog teksta vijesti.

[295] Radojčić, o. c. str. 48.
[296] Praga, La chiesa di Roma e i Croati, str. 210, nota 1.
[297] Novak, Ferdo Šišić, str. 404.
[298] Novak, l. c. – Supetarski kartular, str. 23.
[299] Prof. Novak je objavio preko radio Londona (lipnja 1952), da na svojoj radnji radi, i ta me obavijest zatekla u času tretiranja arheološkog poglavlja u ovoj radnji.
[300] Lucius, Re regno Dalmatiae et Crotiae libri sex, str. 446.
[301] Rački, Dopunjci, str. 99.
[302] Mrnavić, Regie Sanctitatis Illyricanae Faecunditas, str. 243, 244.
[303] Rattkay, Memoria regum et banorum, str. 58.
[304] Pray, Annales regum Hungariae I. str. 85.
[305] Rački, o. c. str. 99–104.
[306] Klaić, Kralj Dmitar Zvonimir i njegovo doba, str. 33.
[307] Kršnjavi, Prilozi historiji Salonitani Tome arcidjakona spljetskoga, str. 164.
[308] Karlić, Hrvatski kralj Dimitrija Zvonimir, str. 27. – Opet oko smrti hrvatskog kralja Zvonimira, str. 7.
[309] Radojčić, o. c. str. 3, 32, 65.
[310] Rački, o. c. str. 101–104.
[311] Klaić, o. c. str. 32–33.
[312] Kršnjavi, o. c. str. 164.
[313] Kršnjavi, l. c.
[314] Virag, o. c. str. 18.
[315] Virag, o. c. str. 22.
[316] Šišić, O smrti hrv. kralja D. Zvonimira, str. 19–20.
[317] Gruber, Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, str. 163–164.
[318] Rački, Dopunjci str. 99–102.
[319] Klaić, o. c. str. 33.
[320] Gruber, Iz starije hrvatske povijesti, str. 180.
[321] Šišić, o. c. str. 13–16.
[322] Radojčić, o. c. str. 38–39.
[323] Rački, o. c. str. 100–102.
[324] Šišić, o. c. str. 20.
[325] Šišić, Geschichte der Kroaten, I. str. 316. – Povjest Hrvata, str. 586.
[326] Gruber, Nekoja pitanja, str. 163–164.
[327] Radojčić, o. c. str. 36–40.
[328] Radojčić, o. c. str. 38
[329] Šišić, Ljetopis Popa Dukljanina, str. 466.
[330] Ostrogorski, Istorija Vizantije, str. 177.
[331] Rački, Dopunjci, str. 99.
[332] Klaić, o. c. str. 32.
[333] Palma, Notitia rerum Hungaric. I. str. 385.
[334] Virag, o. c. str. 36–38.
[335] Šišić, O smrti hrv. kralja Dimitrija Zvonimira, str. 1–5.
[336] Šišić, o. c. str. 5.
[337] Šišić, o. c. str. 5. nota 1.
[338] Radojčić, o. c. str. 32.
[339] Šišić, o. c. str. 27.
[340] Gl. o tomu u »Dodatku« ovoj radnji.
[341] Šišić, o. c. str. 1–5.
[342] Novak, Dva splitska falsifikata XII. stoljeća, str. 547–569. – Analiza razvoda zemalja manastira sv. Benedikta u Splitu, str. 3–30.
[343] Katić, Još o darovnicama Zvonimira i Stjepana II koludricama sv. Benedikta u Splitu, str. 42–59.
[344] Šišić, Povjest Hrvata, str. 574, nota 47, 592 nota 2.
[345] Šišić, Ljetopis Popa Duklianina, str. 466.
[346] Šišić, Ljetopis Popa Dukljanina, str. 388.
[347] Kukuljević, Kronika hrvatska iz XII. vjeka, str. 37.
[348] Rački, Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vieku. Rad XXX, str. 115.

[349] Klaić, Kralj Dmitar Zvonimir i njegovo doba, str. 33–34.
[350] Klaić, Hrvatski sabori do godine 1790, str. 250.
[351] Gunjača, Na ulomcima natpisa iz crkve sv. Marije u Biskupiji nema spomena o knezu Zdeslavu, str. 197–202.
[352] Klaić, o. c. str. 251.
[352] a) »Porro ad componendas discordias Tinniny anno 1087 conventum celebratum a Zvonimiro fuisse, eumque anno hov vixisse, confit ex monialium confirmato privilegio, a Lucio ac Farlato memorato. An vero sub his comitiis impie a Croatis trucidatus fuerit Zvonimirus ut transtulit Marulus? an vixerat ad annum sequentem. res adhuc obscura incertaque est.« Krčelić, De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitie praeliminares, str. 117.
[353] Rački, Documenta, str. 145.
[354] Rački, Documenta, str. 148.
[355] Rački, Dopunjci, str. 97.
[356] Rački, o. c. str. 102.
[357] Kršnjavi, o. c. str. 163–164.
[358] Gruber, Iz starije hrvatske povijesti, str. 181.
[359] Šišić, O smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira, str. 5.
[360] Šišić, Povjest Hrvata, str. 593, nota 6.
[361] Klaić, o. c. str. 251
[362] Gruber, Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti, str. 168.
[363] Karlić, Hrvatski kralj Dimitrija Zvonimir, str. 26–27.
[364] Radojčić, o. c. str. 42–43.
[365] Radojčić, o. c. str. 43.
[366] Radojčić, o. c.
[367] Radojčić, o. c. str. 43.
[368] Radojčić, o. c. str. 45.
[369] Rački, Documenta, str. 4.
[370] Thomas Archidiaconus, o. c. str. 56.
[371] Pray, Annales regum Hungariae, str. 86.
[372] Rački, Dopunjci, str. 102.
[373] Kršnjavi, l. c.
[374] Gruber, Iz starije hrvatske povijesti, str. 181–182.
[375] Šišić, O smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira, str. 5–6.
[376] str. 318 u noti 3, k str. 317.
[377] str. 588, 589 nota 85.
[378] l. c.
[379] Gruber, Nekoja pitanja, str. 159–161.
[380] Klaić, o. c. str. 251.
[381] Karlić, o. c. str. 25
[381a] Šegvić, Toma Splićanin. državnik i pisac, str. 171–172.
[382] Radojčić, o. c. str. 45.
[383] Radojčić, o. c. str. 46.
[384] Gunjača, Historia Salonitana maior, str. 203–204, stavka 36–36a.
[385] Katić, Ban Emerik Lacković otimlje dobra kninske biskupije, str. 10. – Šišić, Hrvatska historiografija, str. 28. nota 13. – Radojčić, o. c. str. 40.
[386] Katić, o. c. str. 10–11.
[387] Šišić, Hrvatska historiografija, str. 28, nota 3.
[388] Radojčić, o. c. str. 40–41.
[389] Šišić, O smrti hrvatskog kralja Zvonimira, str. 17.
[390] Hrvatska enciklopedija IV. str. 115.
[391] Zlatović, Stare narodne zadužbine, str. 53.
[392] Zlatović, o. c. str. 52.
[393] Zlatović, o. c. str. 54.
[394] Objelodanjeno i u slobodnom prijevodu. Vidi Gunjača. O položaju kninske katedrale, str. 40–42.
[395] Gunjača, o. c. str. 41. U prijevodu: »... Poviše i prema jugu nalazi se selo Biskupija, daleko oko tri milje zračne linije od tvrđave (kninske), a kad bi se išlo preko mostova. ima ih više od sedam (milja). Tu postoje troje ruševine zgrada: naj-

bliža i najcjelovitija jest obla osmerokutnica, izgleda da je bila crkva po starinsku. Njoj na istok vide se tragovi jedne građevine, i po onome što sam ja mogao prosuditi, bila je biskupov ljetnikovac. Druga je jedna duguljasta građevina, danas se zove crkva sv. Luke; ovo mora da je bila župska crkva, jer ima okolo veliko groblje s kamenjem vanredne veličine nad grobovima. Između ove dvije, a niže od njih prema zapadu postoje tragovi druge crkve, gdje je sada groblje Šizmatika«.

[396] Kninska tvrđava.

[397] Zlatović, Hrvatske starine u Kninu, str. 11.

[398] Zlatović, o. c. str. 103–104.

[399] Bulić, Starinske iskopine u Biskupiji, str. 53.

[400] Bulić, l. c.

[401] Farlati, Illyricum sacrum, IV, str. 280.

[402] Bulić, o. c. str. 54.

[403] Bulić, Hrvatski spomenici u kninskoj okolici, str. 13.

[404] Zlatović, o. c. str. 9.

[405] Zlatović, o. c. str. 12–13.

[406] Zlatović, o. c. str. 103–104.

[407] Treća glavna skupština Kninskoga starinarskoga društva str. 28–32. Prenio i Jelić u Bullettino di archeologia e storia Dalmata, prilog br. XII. 1889., str. 4–7.

[408] Treća glavna skupština, str. 28. – Bullettino XII, prilog, str. 4.

[409] str. 293–294.

[410] Gledaj o tomu moju radnju, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje.

[411] Kršnjavi, Iz Dalmacije, str. 24.

[412] Šišić, O smrti hrvatskoga kralja Dimitrija Zvonimira, str. 17.

[413] Starohrvatska prosvjeta, nova serija, I. str. 150.

[414] Starohrvatska prosvjeta, nova serija, str. 273.

[415] Starohrvatska prosvjeta, nova serija, II. str. 175.

[416] Biskupija kod Knina, str. 175.

[417] Ova oranica nigdje nije spomenuta. U njoj se nalaze tragovi nekih zidova, kako mi je saopćio Marun, no on je držao da mogu biti i antikni.

[418] Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina g. 1950.

[419] U posebno štampanim izvještajima društvenih skupština, staroj seriji Viestnika hrvatskog arheološkog društva, naročito u staroj seriji Starohrvatske prosvjete.

[420] Gunjača, o. c.

[421] Gunjača, Četvrta starohrvatska crkva, str. 80.

[422] Marun, *Redovito tromjesečno izvješće kninskoga starinarskoga društva*, Viestnik hrv. arh. društva XIV, 1892., str. 127–128.

[423] Fisković, Utjecaj Dioklecijanova mauzoleja na kasnije graditeljstvo, str. 185, 186.

[424] Državni arhiv u Zadru, pozicija katastarske mape.

[425] Tu je zaista bilo pravoslavno groblje, koje se početkom XIX. stoljeća prenijelo k novosagrađenoj crkvi Sv. Trojice.

[426] Ne smije na ovaj zaključak utjecati neoktogonalan izgled crkve na mapi. Crkva je označena tada konvencionalnim znakom.

[427] Gunjača, *O položaju kninske katedrale*, str. 69, 70.

Dodatak

O GROBU KRALJA ZVONIMIRA NA KAPITULU KOD KNINA

Povezano s istraživanjem lokaliteta Zvonimirova zborovanja tretiralo se katkada i pitanje položaja Zvonimirova groba. O tomu doduše nije ostalo toliko zapisanog spomena, koliko je bila intenzivna želja, a i napor, da se Zvonimirov grob pronađe. Na objema zadacima radio je kroz dugovječan život pionir hrvatske arheološke nauke fra Lujo Marun i ostavio živu tradiciju u radinosti Hrvatskog starinarskog društva i Muzeja hrvatskih starina u Kninu. Njegovo nekadašnje intenzivno traganje našlo je odraza u narodu kninske i drniške okolice, koji u svakom arheološkom pothvatu još i danas očekuje pronalazak kraljeva groba te »krune i zlatnog štapa« u njemu. Inače nemamo nikakve potvrde, da bi u narodu ovog kraja bila sačuvana tradicija o kraljevu grobu, koja bi se povlačila i nuždom svoga zakona izobličavala od Zvonimirovih vremena do danas. Naime držim, da nije iskonska ona priča o Rotnoj gomili, u koju vjeruju Bulić i Šišić.[1] Po Buliću se Rotna gomila nalazi između Muća i Drniša, a ne navodi joj se pobliže lokacija, što je potrebno, kad između ova dva mjesta postoji cestovna udaljenost od nekih 37 km. Za tu gomilu narod je Buliću g. 1886. pričao da pod njom leži kralj Rotando, koji se na Kosovu polju zavadio s vojskom, te ranjen bježao, a vojska ga sustigla i ubila, na što bi svaki vojnik bacio na kraljevo tijelo kamen.[2] Kršnjavi je ovu priču uzeo ozbiljno u kombinaciju, pa je topografsku problematiku pojednostavnio na taj način, što je rekao: »Sasvim je lahko moguće, da kralj, koji ovdje (= na Kosovu) sakupi svoju vojsku, može odjašiti isti dan od Kosova na Petrovo polje tako, da je mogao „u petih crikvah na Kosovu" listove pape pročitati, pa malo zatim biti ubijen na Petrovu polju, kako Tomašićeva kronika pripovijeda. Među Mućem i Drnišem, dakle u kraju, gdje je nađen Branimirov datirani spomen-kamen, ima velika gomila kamenja, koju narod

[1] Šišić, Povjest Hrvata, str. 587., nota 81.
[2] L. c.

zove „rotna hrpa". Ta hrpa, vele, da je postala odtud, što se tuj nekoć urotili vojnici protiv svome kralju, pa je svaki na njega bacio po kamen. Tumačila se riječ „rotna" sa „urotna" ili se svela na „ročište" – u jednom i drugom slučaju podupire u spomenutim kronikama sadržanu tradiciju o nasilnoj smrti Zvonimirovoj«.[3] Budući da Kršnjavi sve, što o Zvonimiru govori, veže za ambulaciju kninske okolice s Bulićem i Marunom, vjerujem, da je ovo zasnovao na Bulićevu prepričavanju »tradicije«, pa se vidi, da je priču u literaturu neposredno ili posredno prenio samo Bulić.

On je ipak, ali na čas posumnjao, da priča nije iskonska, bojeći se, »da ju nije uveo ili barem iskitio pok. učitelj Grgur Urlić Ivanović, koji je više godina živio u sjevernim predjelima Dalmacije, pisao koješta o lokalnim predajama i t. d.«[4] Međutim se Bulić odmah povukao, kad je dodao: »ali opet ovuda on nije bio. Seljaci ovuda nemaju škola; od bližih fratarskih župa Kljake, Gradac i t. d. to ne će biti čuli, te cijenim, da je predaja iznikla u narodu«.[5]

Istina je, da je i s druge strane dokazano, da je Grguru Urliću Ivanoviću bilo svojstveno izmišljanje usmene predaje,[6] čak iznošenje narodnih pjesmi s tobožnjim sadržajem tradicije, koje je u stvari on spjevao.[7] Da se to ne bi osjetilo, on je, poput drugih rodoljubnih diletanata,[8] produkcije svoje mašte širio u narod, kako bi se priča iz narodnih usta vraćala kao iskonska. Stoga nije isključeno, da je verzija o ubijenom kralju Rotandu, vezana za Rotnu gomilu, mogla poteći od njega. Bulićeva napomena, da Urlić u ovim krajevima nije bio, ne bi stajala na mjestu, a to zato, što imamo potvrdu, da je on tuda prolazio, kad je u članku »Davni Šinod« iznio »tradiciju« o starom ilirskom Sinodiumu, koja bi postojala u narodu kod Balijine glavice u Petrovu polju, gdje on na osnovu te tradicije i smješta Sinodium. Taj članak objavljen je baš

[3] Kršnjavi. Iz Dalmacije, str. 24.

[4] Šišić. l. c.

[5] L. c.

[6] Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina, g. 1950.

[7] Vidi takve pjesme u Urlićevu članku: Pridavo-poviestne uspomene iz kninske prošlosti, str. 117–134. – Isporedi s ovim pjesmama njegovu »Na hrvatskom Kosovu«, str. 152–163. Tu se očituju istovetne sklonosti da pjeva o našoj prošlosti, samo što se ovdje poslužio kakvim takvim historijskim motivima, no fantaziju ipak nije mnogo obuzdao.

[8] Tako se na pr. na jednoj njivi u selu Lučanima kod Sinja nalazi osamljen stečak, koji seljaci iz susjednih kuća nazivlju »Lopatin greb«, dok seljaci iz podaljih kuća ne znaju za to ime. Ispitivanjem sam konstatirao, da je ovo ime unio dr. Ćiro Kalebić. liječnik u Sinju, koji se bavio lokalnom historijskom topografijom. Držeći s Milinovićem, da se u Lučanima nalazio sredovjekovni Stolac (Povjesni prilozi topografiji gradova i tvrdava u župi Cetini, str. 346–7), a u granicama posjeda Stoca iz g. 1393. (Farlati, Illyricum sacrum, III, str. 346–7) spominje se Slapotin greb. Kalebić je ovo ime svojevoljno primijenio na ovaj inače anoniman stečak, i to proturio među seljake susjednih kuća (Batarelo), a oni ga lakše zapamtili po lopati i tako ga sada spominju. Inače je dokazano, da Stolac nije istovetan s Lučanima, te ga treba tražiti drugdje (Gunjača: Topografska pitanja, str. 17–19), kao i Slapotin greb kod njega.

u Bulićevu »Bulletino di archeologia e storia Dalmata«.[9] Ako tradicija na ovaj način nije nametnuta, onda je poticaj njenom postanku moglo dati iskustvo stanovnika, jer se pod gomilama ipak nalaze grobovi. U tom kraju ima mnogo predhistorijskih tumula, koje narod iz prigode u prigodu još i danas krči i ništi, te je na osnovu toga netko, jednu valjda osamljenu i veliku gomilu, mogao pripisati nekom kralju, pa makar ga i čudno nazvao Rotando, što opet ne znači, da bi se pod tim imenom krio Zvonimir. Ja inače ne mogu vjerovati, da bi se ma kakva tradicija provlačila od onih vremena do danas, a evo zašto:

Prvo, stanovništvo od tada do danas nije ostalo kompaktno, da bi se uspomene prenosile sa koljena na koljeno. O tomu smo već govorili, kad smo ubicirali Cecelu u Kosovu polju. S druge strane doba izgona Turaka odavle obilježeno je s obzirom na populaciju, kao epoha najveće opustjelosti. Vinjalić na pr. bilježi, da je Sinj g. 1686. bio bez stanovnika po kotaru i u predgrađu,[10] a isti g. 1746. piše za tadašnje stanovništvo Knina i okolice, da ono ne potječe od starog, te da od njega ne može doznati nikakvu stalnu predaju.[11] Naime današnje stanovništvo u navedenoj regiji potječe mahom od doseljenika iz Bosne i Hercegovine, koje su naši krajišnici za upadanja u Tursku, u t. zv. morejskom ratu (1684–1699), a poslije oslobođenja Sinja (1686) u masama dovodili i naseljavali ih u oslobođene krajeve.[12] S tih razloga doista je lako shvatiti Vinjalićevu konstataciju, pa je potpuno logično, da se tradicija o položaju Zvonimirova groba, sve da je dugo tinjala, nije mogla prenijeti na novo stanovništvo, kad je od iselenja starog do doselenja novog bilo mnogo perturbacija, a velike perturbacije zasjenjuju tradiciju, čemu i te kako ide na ruku još i prorijeđenost stanovništva, što je u krajevima Dalmatinske Zagore dugo trajalo. Drugo, najbolji dokaz za gornje leži u činjenici, što u ovim krajevima nemamo sačuvane tradicije, ne o Zvonimirovu grobu pa ni o drugom kojem događaju vezanu za njegovo ime, nego ni o jednom hrvatskom vladaru uopće, ne samo u vezi s kojim vladarskim imenom, nego ni s kojim događajem iz njihova vremena. Pojam najdublje starosti za njih je nešto, što je bilo »još za Turaka«.

S ovih razloga suvišno je primjenjivati bilo kakvu predaju na ranije doba te navodna predaja vezana za Rotnu gomilu, u stvari jedan prethistorijski tumulus, ne prinosi ništa pitanju ubikacije Zvonimirova groba, pa nam je ovakvu tradiciju ostaviti po strani sa svom složenošću njena problematičnog postanja.

Nego mi imamo kud i kamo pozitivnije svjedočanstvo, i to pisano, kojemu svakako treba dati prednost pred usmenom predajom, naročito ovakvog kvaliteta. Direktno spominjanje Zvonimirova groba susrećemo u Tomašićevoj kronici, o kojoj je prije bilo riječi. Tu se posve određeno

[9] Bullettino di archeologia e storia Dalmata, II. suppl.

[10] Gl. o tomu Matas: Sinj, str. 16.

[11] Vidi Vinjalićevo pismo i prijevod: Gunjača, O položaju kninske katedrale. str. 40–42.

[12] Gl. o tome Matas: o. c. str. 13–16., naročito bilješke br. 17–19. Šteta, što Matas nikad nije iskupio obećanje, da će objaviti dokaze za »naselbinu Hrvata iz Bosne i po ostalim zagorskim kotarevima od Neretve do dna Kotara ...« za koje kaže, da ih ima pri ruci. O. c., nota 23.

navodi, da je Zvonimir poslije pogibije kod crkve sv. Cecilije, sada izlazi u Kosovu, a ne u Petrovu polju, pokopan »in capitulo thininiensi, in ecclesia sancti Bartholomei ante altare magnum«. Kad je Marun otkrivao temelje srušene bazilike sv. Bartula na Kapitulu u Kninskom polju uz rijeku Krku (g. 1886–88). htio je kontrolirati taj navod, pa je konstatirao: »U glavnoj apsidi i pred njom u srednjem brodu ne nadosmo traga nikakvu grobu, a nije ga ni moglo biti, pošto je sav prostor iz same litice, da se nije mogao talo lako grob izdubsti; a da bude bio izdubcn ne bi lako trag mu izčeznuo ... Naročito istakosmo okolovštinu položaja glavne abside, neka se lakše uzmogne reflektirati na tvrdnju Tomašićeve kronike o tobožnjem grobu kralja Zvonimira u ovoj bazilici, iako je za nas ta tvrdnja i s drugih jačih razloga prava bajka. Nu ne zasjecajuć za sad to pitanje u naše bilješke, mi ga napuštamo do bolje zgode.«[13] Ti »jači razlozi« i »bolja zgoda« nisu nikad došli do posebnog izražaja, ali mi ipak možemo uglavnom doznati, što je upravo tada Marun mislio o položaju Zvonimirova groba. On je naime nekoliko mjeseci kasnije priopćio članak o bazilici na Kapitulu i tu se opet letimično navratio na problem Zvonimirova groba, ponovio navod o litici pred glavnom apsidom i dodao: »Doista ovaj ljetopisac iz daljine pišući o tragičnoj smrti Zvonimirovoj – što još nije dokazano – i o njegovu pokopu mogao je lako zamieniti davniju crkvu sv. Marije, koja je u njegovo doba ležala u ruševinama sa ovom novijom (= sv. Bartul), pošto su jedna i druga kako ćemo niže natuknuti bile stolne crkve kninskog biskupa. Nema sumnje, u tom je Tomašić netočan«.[14] Radi se o tomu, da je Marun držao, da je ranija kninska stolna crkva bila u selu Biskupiji, ni sat hoda udaljena od Kapitula. On je vjerojatno smatrao, da odličniku kao što je jedan kralj pripada ukop u odličnijoj crkvi, a za to doista nema prikladnije crkve od katedrale. To izlazi iz toga, što on ovdje uzima u obzir i jako naglašava samo »stolne« crkve, i ako je u ovo doba otkrio i ostatke drugih. Još većma mu je dolazilo u prilog, što je baš u mjestu, gdje je smatrao da je bila katedrala sv. Marije, tražio tragove ostale četiri crkve u nadi, da će pronaći svih pet i tako utvrditi lokalitet Pet crkava u Kosovu. Kad već nije vjerovao Tomašiću ono, što govori za Zvonimirov grob na Kapitulu, kad tomu grobu nije našao traga i kad je došao na misao, da je Tomašić mogao zamijeniti jednu »stolnu« crkvu za drugu, a k tomu u Biskupiji osim »stolnoj« ušao u trag ostacima više crkava, nije preostalo ništa zgodnije, nego uza sve ove prilike vjerovati, da je kralj pokopan u mjestu, u kojemu je i zaglavio. Ali, ako se već nametala misao, da je Zvonimir pokopan, gdje je bio ubijen, onda je trebalo uzimati u obzir i navod Tomašićeve kronike o lokalitetu zborovanja, kod crkve sv. Cecilije u Petrovu polju, s kojih razloga se pokušalo istraživati

[13] Marun, Bilješke kroz starinarske iskopine u kninskoj okolici od g. 1885–1890. Viestnik hrvatskoga arheologičkoga društva XIV., str. 31.

[14] Marun, Ruševine bazilike sv. Bartula na Kapitulu kod Knina, str. 506. Članak je potpisan sa »M«, ali se u napomeni redakcije u broju 26, na str. 415 pod rubrikom »Listak« kaže, da će se tiskati članak pod gornjim naslovom, a taj da je iz pera fra L. Maruna.

na Ceceli kod Drniša. Tako je kušano istraživati na svakom lokalitetu, čim ga koja vijest spominje: Kapitul, Pet crkava, Cecela. S neizdiferenciranih vijesti, zbog neprepoznate vrijednosti otkrivenih objekata, radi krivih postavki o položaju katedrale, a napose s pretpostavke, da je baš u katedrali Zvonimir morao biti pokopan, problem se u svojoj topografskoj strani još većma zamrsio, s čega se Marun sve više razapinjao i to je slabilo njegov intenzitet istraživanja.

Kolike je razmjere dosegla konfuzija, najbolje će nam posvjedočiti ono, što je Šišić izgradio na osnovu teksta »Sepultus est in capitulo thininigensi in ecclesia sancti Bartholomei ante altare magnum«. Pored njegovih dedukcija navedenih već u raspravljanju o Tomašićevoj vijesti on je rekao: »Ovim je riječima izrečeno nešto pozitivno, to jest onaj koji je to napisao tvrdo je vjerovao u ono što kaže, a gotovo sam voljan reći i vidio kraljev grob. Za crkvu sv. Bartula dokazao je Bulić (Hrvatski spomenici u kninskoj okolici, str. 4, 10), da je to bila stolna crkva biskupije kninske te da se nekoć, a svakako u doba Zvonimirovo, zvala sv. Marija. Baš tu okolnost, taj osobiti detalj, koji uključuje *lokalno* poznavanje, pokazuje na sigurnost i istinitost ove tvrdnje. Ona ne izgleda ni malo izmišljena i bez osnova, dapače u doba, kad je Tomašićev izvor napisan (on drži najmanje u XV. st.), još je stajala kninska stolna crkva, te se lako moglo znati za kraljev grob, ali i to se ima reći da se zacijelo nitko ne bi usudio onako što izmisliti.«[15] Kasnije, kad govori o navedenom datumu u vijesti ove kronike, nosi se s ovim dojmom, te ga pojačava analogijom, što datum smrti postoji i na drugim pisanim spomenicima i kaže: »Kad uvažimo okolnost da Tomašićev izvor nosi onako karakterističan detalj kaki je kraljev grob, onda dolazimo do iskušenja pomisliti na to, da je pisac vidio u kninskoj crkvi grobni natpis s određenim datumom ... Značajno je i to, da se na grobnim napisima onoga vremena iznosi i dan smrti. Tako na grobu kraljice Jelene što ga je Bulić iskopao, naime 10. marta 976. (Gl. Bullettino dalmato 1902.).«[16]

Danas smo na čistu s time, da se crkva sv. Bartula na Kapitulu kod Knina nikad nije zvala crkvom sv. Marije i da ona nije bila katedralna, niti je pak katedrala bila prije u Biskupiji, nego se ona oduvijek nalazila u Kninu ispod kninske tvrđave,[17] pa stoga otpada sve, što je u Marunovim i Šišićevim navodima rečeno u vezi s kninskom katedralom bilo na Kapitulu bilo u Biskupiji. Naprotiv, crkva na Kapitulu zvala se uvijek crkva sv. Bartula, te je dugo vremena pripadala splitskoj nadbiskupiji, a po tomu, što se crkva sv. Bartula još u XIV. stoljeću drži kao vlasništvo splitske nadbiskupije, zaključio sam, da se tu radilo o pomoćnom splitskom kaptolu,[18] a kasnije se, vjerojatno još u istom stoljeću, tu mogao smjestiti kninski kaptol. Radilo se o pomoćnom splitskom, ili o kasnijem kninskom kaptolu, crkva sv. Bartolomeja na Kapitulu kod Knina je jedna, a crkva sv. Marije je druga, ona se nalazila na drugom mjestu i bila je stolna.

[15] Šišić, O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira, str. 26.
[16] Šišić, o. c. str. 27, nota 1.
[17] Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 38–86.

Sada da vidimo, kakve veze s otkrivenim objektom imaju Marunova i Šišićeva makar protivna gledišta obzirom na Zvonimirov grob u crkvi sv. Bartula na Kapitulu. Još godine 1690. stajao je natpis nad vratima crkve sv. Bartula na Kapitulu, koji je pribilježio Ivan Vidović, kasniji biskup trogirski i tu, dakle nad vratima same arhitekture, bilo je g. 1203. upisano, da je crkvu te godine sagradio prepošt Dobroslav.[18] Ova crkva se poslije g. 1690. rušila za gradnju kuća u Kninu,[19] do lica zemlje, jer se ne spominje da su joj se temelji vidjeli prije arheološkog zahvata g. 1886. Otkriveni ostaci temelja govore, da se radi o trobrodnoj bazilici, a arhitektonski ulomci tu pronađeni odaju već uplive rane romanike, pa ništa drugo ne možemo zaključiti nego, da je Marun otkrio temelje upravo Dobroslavove bazilike. Iz toga izlazi zaključak, da je ova arhitektura bila građena preko stotinu godina poslije Zvonimirove smrti, pa se zato njegovo tijelo nije moglo u nju donijeti na sahranu, kad ta crkva tada nije ni postojala. Zato je posve logično, da se u Dobroslavovoj bazilici grob nije mogao ni pronaći, unatoč tome, što je to potvrđeno još i tim, što ni za kakav grob pred velikim oltarom nije bilo mjesta, kako nam svjedoči Marun i postojeća nedirnuta litica. Stoga vidimo, da se sve kombiniranje s grobom odnosilo na Dobroslavovu baziliku na Kapitulu kod Knina, a da nije bilo razloga, da Marun tu očekiva nalaz groba, niti da Šišić tu nateže očevica iz XV. stoljeća, te zato listom otpada sve ono, što se vezalo za ovaj objekt s obzirom na Zvonimirov grob.

Međutim osim temelja Dobroslavove bazilike na Kapitulu se pronašlo arhitektonskih fragmenata, koji nikako ne pripadaju njoj, nego su od nje stariji. Radi se o lijepom broju fragmenata pleterne plastike, koja je kod nas u cvatu od IX. do XI. stoljeća, a oni svojom izradom upravo pokazuju na doba punog cvata. Osim toga pronašli su se natpisi na pločama dekoriranim s pleterom (koje su najvjerojatnije pripadale ambonu). Natpis na dvjema pločama povezano glasi: ... CLAV DUX HROATOR(um) IN TE(m)PUS DIRZISCLAV DVCE(m) MAGNU(m).[20] Ovdje se spominje Držislav kao veliki knez, još jedan knez Hrvata, kojemu se ovdje sačuvao početak imena »... slav«, dok je ostalo, što je pred tim bilo, moralo stajati na trećoj ploči, koja se nije pronašla. Vjeruje se, da se ovaj početak odnosi na Svetoslava, sina Držislavova. Kad se u starohrvatskim crkvama na natpisima nalaze imena vladara, to biva vezano ili za donatorstvo ili za vrijeme, kad se gradila crkva ili koji dio namještaja u njoj. Tako onda ovdje imamo vidnu oznaku, da se oko jedne crkve na Kapitulu nešto radilo za vrijeme, dok je Držislav još bio knez, ili kralj, ako ono »dux magnus« to znači u odnosu prema bizantinskom vladaru. Sve to potvrđuje, da se na Kapitulu prije Dobroslavove bazilike nalazila jedna starija crkva, a to opet ne može

[18] Gunjača, o. c. str. 47.

[19] Isp. Vinjalićevo pismo, Gunjača, o. c. str. 40.

[20] Bulić, Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije I., str. 26–30 i tab. V. i VI. – Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, str. 126. Karaman, Živa starina, str. 52–54.

biti druga nego sv. Bartula, budući da nam se u dokumentima mnogo prije gradnje Dobroslavove bazilike spominju opati sv. Bartolomeja,[21] a ovdje je pronađen i natpis, koji spominje jednog opata (Ste?)PCUS ABBAS FIERI ... ORATE PR(o) ...[22] Pitanje je samo, gdje se ova starija crkva sv. Bartolomeja na Kapitulu točno nalazila.

Ć. M. Ivković je tvrdio, da su na Kapitulu postojale tri crkve, i to: »Jedna najstarija i najmanja, ona koja se porušila do temelja i ustupila mjesto ovoj novogradnji iz 1203., onda ona veća nalijevo od velike crkve, koja je građena kasnije nego li ona malena prvobitna, a tek kasnije sagrađena je treća i najveća, koja je bila istodobno spojena u jednu cjelinu s manjom. Ona porušena je dakle najstarija i potječe sjegurno iz X. stoljeća, ako nije i starija. Iz ove crkve potječe natpis Držislavov i onaj drugi, koje su ploče služile za oltarnu ogradu pred velikim oltarom, što bi faktično i odgovaralo onoj širini stare crkve ppr. 4 : 50 m.

Druga bi crkva bila ona veća nalijevo od velike, koja je kasnije sagrađena, a možda i po samom kralju Kresimiru, koji je podigao Kapitul. *Nu to nije vjerojatno;* način gradnje odgovarao bi više *kasnijem* načinu, te bi se moglo datirati s početkom XII. stoljeća. Ovom vremenu bi odgovarala posuda za svetu vodu (sl. 13), kao što i nadvratnik (sl. 14). Osobito bi bio značajan nadvratnik, od kojega je sačuvan lijevi gornji kraj i koji svojom ornamentikom privlači pažnju strukovnjaka ... Treća je crkva velika bazilika građena i dovršena g. 1203., kako nam to natpis kaže. To je bila za ono doba jedna velika građevina. Ovo je bilo naime doba, kada su skoro u svakom većem mjestu podizane velike crkve, koje su se tekom vremena popravljale i izmjenjivale. Ova bazilika na Kapitulu došla je do nas istina u ruševinama, ali kako iz navedenog proizlazi u tolikoj količini i u takovom stanju, da ju možemo sasma dobro rekonstruirati, kako nam to pokazuju i slike ...«[23]

Na kraju je Ivković dodao bilješku: »Po novijim, arhivskim istraživanjima, uslijedila je velika pregradnja crkve, a možda gradnja same bazilike, tek krajem XIII. vijeka.«[24]

Najprije, iz ničega ne izlazi, da je najstarija crkva porušena, da bi ustupila mjesto novogradnji iz g. 1203. S obzirom na arheološke momente i dosadašnji rad možemo zemljišnu situaciju na Kapitulu podijeliti na tri skupine: 1. istraženi dio, gdje se nalaze temelji Dobroslavove bazilike, 2. upropašteni dio pri gradnji željezničke pruge Siverić–Knin, i 3. još neistraženi dio. Faza prvog istraživanja pripada počecima Marunovog rada, za koji se ne može reći da je bio stručan. Tad se naime više pazilo na natpise i dekorirane fragmente, a manja se pažnja pridavala ostacima same arhitekture. Tako Marun sam piše: »Absida treća doduše bi g. 1885., uslijed raskopavanja grobova, porušena. Ovom po-

[21] Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 46–47, 51.
[22] Gunjača, o. c. str. 57.
[23] Ć. M. Ivković, Kapitul kraj Knina, str. 269–270.
[24] Ć. M. Ivković, o. c. str. 262.

rušenju bio sam prisutan, te se tad nije dalo zaključiti da je to absida, jer se nijesu vidjeli ostali zidovi bazilike.«[25] Pitanje je, nije li na sličan način postradao i koji, makar najskromniji preostatak starije crkve sv. Bartula. Svakako je od propalog dijela najviše tragova isčezlo pri probijanju željezničkog usjeka kroz arheološki kompleks Kapitula, što je istakao sam Marun. On kaže: » ... Kako bi se, po utanačenom ugovoru, odkrivenih zidova nacrt snimio, mahom bi se zidovi rušili, jer tako je zahtijevao plan željezničkih radnja. Mi ovu činjenicu žalosno ističemo, jer nam se nije pružala dovoljna prilika, da te zidove temeljitije proučimo, i što se i ob noć za tri mjeseca radilo te Bog zna koliko je starinarskog postradalo, a dvojiti je da li su i nacrti zidova točno snimani. Još žalosnije nam je istaknuti, da su i sami nacrti zidova i otkopanih zgrada krivnjom mjernika postradali, da im ni danas u trag ući ne možemo. Na glavi mjernika bio je neki domorodac g. Cicin, komu istini na čast priznajemo, da je dao naredbu da se nacrti snimaju i sačuvaju, ali ne možemo ni njemu ni drugovim biti zahvalni, što nam te važne nacrte zametnuše, da smo izgubili svaku nadu da ćemo ih ikad dobiti«.[26] Na tomu je i ostalo. Prema tomu postoji mogućnost, da je za ovakvih radnja bio uklonjen svaki trag ranije crkve. U onakvim prilikama ne možemo se oslanjati na Marunov nadzor, kad on sam kaže, da je namjestio jednog prilično inteligentnog građanina, da nadgleda rad, a da je sam jedan, dva puta dnevno dolazio i sastavljao bilješke pa onda: »No buduć se ova željeznička radnja preko dvije godine razvukla, nadzor je postajao dosadan i tegotan«.[27] S druge strane ovaj rad pripada Marunovim počecima, kad on nije kao pionir umio dobro diferencirati pronađene objekte. Prije smo vidjeli, da je porušio »treću apsidu« ne prepoznavši je, a također istakosmo, kako g. 1889. nije prepoznao doba cijele arhitekture četvrte crkve u Biskupiji, zato što kod nje nije pronašao arhitektonskih djelova.[28] Zato napominjem, da je stara crkva sv. Bartula sa svih ovih okolnosti ovako nevidom mogla isčeznuti.

Međutim ostalo je neistražena prostora sa južne i sjeverne strane ostataka Dobroslavove bazilike i zapadno od željezničke pruge. Na ove dvije posljednje pozicije ušao sam g. 1937. u trag nekim zidovima,[29] te nije baš nemoguće, da se i tuda negdje mogu kriti ostaci starije crkve, ako nije opravdana bojazan napomenuta za gornje slučajeve. Istina rad bi bio oteščan i posljednjom devastacijom Kapitula, koju su g. 1942. počinili talijanski fašisti.[30] Iz navedenih vjerojatnosti izlazi, da se stara crkva ne bi morala baš nalaziti na položaju novije Dobroslavove. Ne može biti vjerojatno, da se ona u tlorisu podudarala s novom, a da jest, prepoznao bi im se trag bar u temeljima, koji nisu trebali biti

[25] Ć. M. Iveković, o. c. str. 262

[26] Marun, Bilješke kroz starinarske iskopine u kninskoj okolici od g. 1885-1890. Viestnik hrv. arheol. društva XIII, str. 128.

[27] Marun, o. c. str. 127

[28] Gunjača, Četvrta staro-hrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje.

[29] Gunjača, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu, str. 290.

[30] Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 39, nota 5.

do kraja odstranjeni pri gradnji nove crkve, no nitko ih nije nazreo. Čim je došlo do novogradnje sigurno je, da su to uvjetovale veće potrebe, nego što su bile prije, pa valjda zato starija crkva nije više odgovarala ni dimenzijama, a ni savremenijim oblicima, te se njene tlorisne osebine nisu mogle podudarati s novim. Konačno Iveković sam upada u kontradikciju, kad kaže, da se najstarija crkva porušila do temelja, pa zatim tvrdi, da su »ploče služile za oltarnu ogradu«, što da po prilici odgovara širini stare crkve. Naime, kad se ne zna za tragove crkve, ne može se znati ni otprilike za njenu širinu. Inače to nisu ploče od oltarne ograde, jer su kose i ništa nije vjerojatnije, nego kako rekosmo, da su pripadale kosom dijelu ograde ambona.

Nije uvjerljivo ni ono, što Iveković navodi u prilog svoje t. zv. druge crkve. Prvo zato, što nam ne kaže, kakav je sastav toga zida i koje specifičnosti govore za početak XII. stoljeća. Ni posuda za sv. vodu, u koju se upire, nije onakva, kakvom je on zamišlja. Iveković je tu posudu sastavio iz dva dijela: kamenice i valjkaste joj baze. Da je kamenica stala na bazi to zaista pokazuje rupa, koja se nalazi po sredini njena dna, naravno izvana. Ali baza, koju joj je Iveković namijenio nema uopće onog izraslog klina, koji bi toj rupi odgovarao i koji je on u rekonstrukciji iscrtao (v. sl.!). Nije to ni ispunjeni valjak, da bi se u njegovoj osi mogao uopće nalaziti klin. To je samo plašt poluvaljkastog oblika, kojemu horizontalni presjek odgovara segmentu kružnog vijenca. Štaviše unutarnja konkavna udubina glatko je klesana, po čemu se vidi, da objekt nije služio nikakvoj bazi, najmanje kamenici, nego najvjerojatnije centralnom dijelu prsobrana na ambonu. Sve da se i našlo ulomaka, kojih bi dekorativna izrada izrazito govorila za XII. stoljeće, ne smije se odmah stvarati sud, da iz tog doba potječe jedna novogradnja, ako je u neposrednoj blizini postojala starija crkva, kao što je ovdje slučaj. Naime u crkvama je dolazilo do izmjene i dopunjavanja namještaja, pa se u ruševinama jedne crkve i nalazi arhitektonskih dijelova, koji pripadaju raznim stilskim, a time dakako i vremenskim epohama i pogrešno bi prema tomu bilo govoriti, da takav nalaz svjedoči o postojanju više crkava, kako se do nedavno postupalo i sa bazilikom na Crkvini u Biskupiji.[31] To isto vrijedi i za onaj nadvratnik, koji spominje Iveković, a pitanje je, da li je on uopće pripadao crkvi ili kojoj drugoj zgradi na Kapitulu, i u ovom drugom slučaju on se nikako ne tiče crkve. Prema tomu nemamo nikakvih dokaza o postojanju Ivekovićeve druge crkve.

Što se tiče treće crkve, koju navodi Iveković, to nije nego druga i posljednja Dobroslavova crkva sv. Bartula na Kapitulu. Glede navoda o rekonstrukciji ne bih se s njim složio, da su ruševine zatečene u takvom stanju, da se crkva može sasma dobro rekonstruirati, jer ništa nije ostalo do li temelja i nema onolike količine elemenata, koje Iveković navodi, a vidi se, da mu i odnos u situaciji nije bio jasan, pa je

[31] Gunjača, Revizija.

njegova rekonstrukcija problematična, te predstavlja samo pokušaj bez naročitih izgleda za uspjeh.[32] Inače je sam Iveković doveo u pitanje sve ono, što je rekao o postojanju više od dviju crkava, kad je radnju završio s onom notom, po kojoj bi krajem XIII. stoljeća došlo do pregradnje, odnosno *gradnje* bazilike, koja bi, kad bi njegova razlaganja bila dosljedna, vremenski dolazila na red kao četvrta! Očito je, da je Iveković svoje kombinacije prilagodio tadanjem shvatanju, koje je kao nehistorik respektirao, a ono je u ovom pitanju bilo kaotično.

Po Držislavovom natpisu i ornamentici dobio je vezu s desetim stoljećem, i zato mu je jedna crkva postojala u to vrijeme, što je tačno.

Po Farlati-Bulićevom kombiniranju, da je Krešimir utemeljio kninsku biskupiju i da je katedrala bila na Kapitulu, uzimao je u obzir za gradnju jedne crkve i vrijeme Krešimirovo, a onda je od toga malo odstupio, kad se na osnovu navedenih razloga izrazio za početak XII. stoljeća. No dokazano je, da su Farlati-Bulićeve tvrdnje neosnovane,[33] a s njima i Ivekovićeva, kad je odavle dobio sugestiju. Inače je neosnovanost tvrdnje o njegovoj drugoj crkvi i prednjim dokazima utvrđena.

Po Dobroslavovu natpisu Iveković je kombinirao s trećom crkvom. Kombinacija s ovom podlogom je točna, no za drugu crkvu, a ne za treću.

Ono, što Iveković u bilješci govori o novijim arhivskim istraživanjima, na osnovu kojih bi bila utvrđena pregradnja ili gradnja crkve tek potkraj XIII. stoljeća, ne odnosi se na drugo nego na Šišićev ekskurs u netom izišloj Povijesti Hrvata, koji nosi naslov: »Gdje je bio samostan sv. Bartula, a gdje kninska stolna crkva sv. Marije.«[34] U tom ekskursu Šišić je tvrdio na osnovu isprave iz g. 1315., da je kninski biskup Nikola I. (1272–1274) preudesio crkvu sv. Bartola na Kapitulu i iz Biskupije prenio sijelo učinivši sada ovu crkvu stolnom. Kad je Iveković već dovršio svoju radnju, ovo nije mogao mimoići, te je jedino tako moglo doći do one bilješke. Međutim je dokazano, da se nije radilo o nikakvoj pregradnji crkve sv. Bartula na Kapitulu, nego o novogradnji katedrale u Kninu, gdje je i prije za nju služila crkva sv. Marije.[35] Prema tomu ova Ivekovićeva bilješka nema nikakve veze s Kapitulom i crkvom sv. Bartula na njemu.

Iz svega dakle izlazi da su, kako rekosmo, na Kapitulu postojale dvije crkve sv. Bartula; starija svakako iz X. stoljeća, ako ne i prije, i mlađa, Dobroslavova, iz početka XIII. stoljeća, kojoj su se otkrili temelji. Ovim se rješavamo dosadašnje zbrke i sada na Kapitulu imamo čišću situaciju.

[32] Vidi slike rekonstrukcije u njegovoj navedenoj radnji na str. 264, 266, 267 i 268.

[33] Gunjača, O položaju kninske katedrale, str. 53–57.

[34] Šišić, *Povjest Hrvata*, str. 690–695.

[35] Gunjača, o. c. str. 70–84.

Sad ne treba mnogo dokazivati, u kojoj je crkvi mogao biti pokopan kralj Zvonimir. Naravno, u starijoj, jer mlađa u njegovo doba nije još ni postojala. Kako smo vidjeli, položaj te starije crkve nije pronađen, a postojanje litice bez ikakve rake izdubene u njoj u Dobroslavovoj crkvi pred glavnim oltarom, uz ostalo, može sad poslužiti kao dokaz, da na istom položaju nije bila starija crkva. Sve ovo vraća snagu vijesti u Tomašićevoj kronici, jer su protudokazi bili upereni na drugu i noviju lokaciju na Kapitulu. Vjerojatnost navoda o ukopu Zvonimira u crkvi sv. Bartula na Kapitulu podupiru i druge okolnosti:

U prvom redu dolazi nam u prilog Lukarevićeva vijest. Iz nje se naime razabire, da je prije pokapanja u Solinu kralj bio ukopan na drugom mjestu. Njegova vijest doduše kaže, da je Zvonimir umro i da je donesen na ukop na otok i u crkvu, kako smo prije objasnili, a u toj crkvi da se ukapahu domaći kraljevi. Ovo isticanje, da je bio donesen na ukop – fù portato a sepelire, – simptomatično je za naše pitanje. To svakako označuje drugu i posebnu radnju, koja se ne ističe kod normalnog odvijanja pogrebnog obreda. Iako se u vijesti spominju smrt i ukop kao dva čina, sva je pointa vijesti na donošenju kraljeva tijela i na mjestu ukopišta. Njegova smrt je tek spomenuta zato, što je ona u uzročnoj vezi s ovim, što je jače naglašeno, s ukopom. Ovdje se sam način smrti ne spominje, vjerojatno zato, što piscu ovog predloška nije bio poznat, a vidi se, da je od čitavog pitanja samo ova druga radnja, kao zasebna, ostala u nekom mutnom sjećanju i kasnije našla odraza u »fù portato a sepelire«. Ovo bi sve govorilo, da kraljev ukop na solinski otok nije došao direktno poslije ubijstva, a to znači, da je prije, nego je donesen na ukop u Solin, bio pokopan na drugom mjestu. To drugo mjesto onda ne treba tražiti drugdje nego u crkvi sv. Bartula, kad je ono jedino izričito navedeno u Tomašićevoj kronici. Velik prilog vjerodostojnosti ovog navoda zaista leži u činjenici, što se ovdje iznosi lokalitet teritorijalno usko povezan za pozornicu događaja u Kosovu polju, koji donose HSP, DHRLJPD i korigiran navod u Tomašićevoj kronici. Dalje, svi su izgledi, da se mrtvo tijelo odmah poslije ubijstva nije moglo nositi u daleke krajeve, zato što bi bio nesiguran prolaz s nepoznatih razmjera pobune, koji se doista nisu mogli odmah uočiti. Osim toga samo snalaženje u metežu, kakav je imao biti na Kosovu, iziskuje vremena, a iziskuje ga i dugotrajno putovanje, koje je u ondašnjim saobraćajnim prilikama moralo od Kosova do Solina trajati najmanje tri dana, sve da je bilo i najnormalnije stanje, a toliko se putovanje izbjegava već i zbog putrefacije. Takve zapreke su bez dvojbe djelovale, da se lijes ubijenoga kralja ukopa negdje u blizini. Bližnji Knin je, drži se, bio tada prijestolnicom, svakako najjači bližnji centar, te je prirodno, da se kralj sahrani blizu njega.

Zašto Zvonimirovo tijelo nije sahranjeno baš u samom Kninu, u najistaknutijoj crkvi ovog kraja, kao što je bila katedrala, ili pak u Biskupiji, gdje je bilo pet crkava i gdje je poginuo, to nije bez nekog razloga. Naprotiv, njegovo tijelo se nosi na sahranu u crkvi sv. Bartula na Kapi-

tulu kod Knina, a to je moglo biti samo zato, što je crkva na Kapitulu pripadala splitskom kaptolu, dakle izravno splitskom nadbiskupu. Pokapanje Zvonimira u ovoj crkvi stoji u uskoj vezi s političkom pozadinom onoga doba, zapravo iz nje u logičnoj posljedici ukop na ovom mjestu i ishodi. Budući je Zvonimir platio glavom privrženost papističkoj politici, koja se provodila preko splitske metropolije, ništa nije prirodnije, nego da ga sljedbenici u metežu pobune pokopaju u crkvi onog kaptola, kojeg je politici Zvonimir bio privržen. U ovoj dosljednosti političkog momenta, pored drugih navedenih okolnosti, leži jak dokaz vjerojatnosti navoda o Zvonimirovu ukopu pred velikim oltarom u crkvi sv. Bartula na Kapitulu kod Knina, pa se taj navod ne smije odbaciti, najmanje zato, što ga onako vođena arheološka iskapanja nisu potvrdila.

IZVORI I LITERATURA

Barada M., Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L. Split 1932.

Barada M., Iz kronologije hrvatske povijesti. Časopis za hrvatsku povijest I. Zagreb

Barada M., Postanak hrvatskog plemstva. Posebni otisak iz »Časopisa za hrvatsku povijest« br. 3. Zagreb.

Barada M., Trogirski spomenici I. 1, 2. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium. Vol. 44 i 45). Zagreb 1948, 1950.

Barada M. - Katić L. - Šidak J., Hrvatska povijest. Zagreb.

Biskupija kod Knina. Starohrvatska prosvjeta, nova serija. Zagreb-Knin, 1928.

Bošković J., Skupljeni spisi I. Beograd 1887.

Bulić F., Starinske iskopine u Biskupiji pokraj Knina. Bullettino di archeologia e storia Dalmata IX. Split 1886.

Bulić F., Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije I. Zagreb 1888.

Bulić F., Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom spomeniku kraljice Jelene. Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, nova serija V. Zagreb 1901. separatni otisak.

Bulić F. - Skok P., Natpis Petra Crnoga. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXX. Sarajevo 1918.

Crnčić I., Popa Dukljanina Ljetopis po latinsku i od toga malo i još nešto u hrvatsku. Kraljevica 1874.

Catastico Alberghetti, Territorio di Sign. Drž. arhiv u Zadru.

Dodatak hrvatskoj redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina. Ed. Šišić: Ljetopis Popa Dukljanina. Beograd-Zagreb 1928.

Dyggve E., Das Anastasiusmausoleum und der altkroatische Kirchenbau. Forschungen in Salona III. Wien 1939.

Dyggve E., History of Salontan Christianity. Oslo 1951.

Farlati D., Illyricum sacrum III i IV. Venetiis 1765, 1769.

Fisković C., Popravak benediktinske crkve na otoku Mljetu. Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 55. Zagreb 1949.

Fisković C., Utjecaj Dioklecijanova mauzoleja na kasnije graditeljstvo. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII. (1950–1951). Split 1952.

Funck-Brentano F., Le Moyen Age. Paris, librarie Hachette, s. a.

Grgec P., Svjedočanstvo Zvonimirove nadgrobnice. Kaledar »Napredak« za g. 1942. Sarajevo 1941., separatni otisak.

Grgin A., Istraživanje starohrvatskih spomenika po splitskoj okolici. Narodna starina XII. Zagreb 1933., separatni otisak.

Gruber D., Iz starije hrvatske povijesti. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva III. Zagreb 1901.

Gruber D., Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti. Vjesnik kr. državnog arhiva u Zagrebu I. Zagreb 1925.

Gunjača S., Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma. Split 1937.
Gunjača S., Na ulomcima natpisa iz crkve sv. Marije u Biskupiji nema spomena o knezu Zdeslavu. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LI. Split 1940.
Gunjača S., O položaju kninske katedrale. Starohrvatska prosvjeta III. serija br. 1. Zagreb 1949.
Gunjača S., Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje. Starohrvatska prosvjeta III. serija br. 2. Zagreb 1950.
Gunjača S., Historia Salonitana maior. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 283. Zagreb 1951.
Gunjača S., Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina g. 1950. Ljetopis J. a. 1950. (u štampi).
Iveković Ć. M., Kapitul kraj Knina. Starohrvatska prosvjeta, nova serija I. Zagreb-Knin 1927.
Jagić V., Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga I. Zagreb 1867.
Jelić L., Discorso del priorato di Wrana di Giovanni Marnavich Bosnese. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XVIII. Sarajevo 1906.
Kaindl R., Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen III. Über die ung.-polnische Chronik. Archiv für österr. Geschichte 82. Wien 1895.
Kalebić Ć., Povjesni prilozi topografiji gradova i tvrđava u župi Cetini. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L. Split 1932.
Karaman Lj., Otkriće kraljevskog samostana XI. vijeka sv. Mojsija u »Šupljoj crkvi« u Solinu po društvu »Bihaću« u Splitu. Split 1931.
Karaman Lj. Sarkofag kćeri kralja Bele IV. u Splitu. Camilla Lucerna. Graz 1938.
Karaman Lj., Živa starina. Zagreb.
Karlić P., Hrvatski kralj Dimitrija Zvonimir. Vjesnik kr. državnog arhiva III. Zagreb 1927., separatni otisak.
Karlić P., Opet oko smrti kralja Zvonimira. Preštampano iz »Hrvatske smotre« god. 1937. br. 3. Zagreb 1937.
Katić L., Još o darovnicama Zvonimira i Stjepana II. koludricama sv. Benedikta u Splitu. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLIX. Split 1926–1927.
Katić L., Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu. Šišićev zbornik. Zagreb 1929.
Katić L., Ban Emerik Lacković otimlje dobra kninske biskupije (1368). Croatia sacra 3. Zagreb 1932.
Katić L., Razvitak hrvatske arheologije u Dalmaciji. Obzor, jubilarni broj. Zagreb 1935.
Katić L., Marginalia za topografiju starohrvatskog Solina. List biskupije, dvobroj studeni prosinac 1938. Split 1938., separatni otisak.
Katić L., Topografske bilješke solinskog polja. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LII. Split 1950.
Katić L., Vjerodostojnost Tome Arcidjakona i posljednji dani Solina. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LIII. Split 1952.
Ketrzynski W., O kronice węgiersko-polskiej. Osobne odbicie z Tomu XXXIV. Rozpraw Wydzialu historycz.-filozofic. Akademii Amietnosc w Krakowie. Krakow 1897.
Klaić V., Kralj Dimitar Svinimir i njegovo doba. Zagreb 1876.
Klaić V., Slavonija od X. do XIII. stoljeća. Zagreb 1882., preštampano iz »Vienca«.
Klaić V., Povijest Hrvata I. Zagreb 1899.
Klaić V., O krunisanju ugarskih Arpadovića za kraljeve Hrvatske i Dalmacije. Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva, nova serija VIII.. Zagreb 1905.
Klaić V., Prilozi hrvatskoj historiji za narodnih vladara. Nastavni vjesnik XXXIII. Zagreb 1925.
Klaić V., Narodni sabor i krunisanje kralja na Duvaniskom polju. Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva. Zagreb 1925.
Klarić M., O rodu i porijeklu posljednjeg hrvatskog kralja. Kalendar »Napredak«.
Koharić J., Das Ende des kroatischen Nationalkönigtums. Zagreb 1904.
Krčelić (Kercselich) B. A., De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares. Zagrabiae 1770.
Kršnjavi I., Iz Dalmacije. Zagreb 1900.

Kršnjavi I., Prilozi historiji salonitani Tome arcidjakona spljetskoga. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva II. Zagreb 1900.
Kukuljević I., Kronika hrvatska iz XII. vjeka. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku I. Zagreb 1851.
Kukuljević I., Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I. Zagreb 1874.
Lopašić R., Hrvatski urbari (Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium vol. V.). Zagreb 1894.
Luccari G., Copioso ristretto de gli annali di Rausa. Venetia 1605.
Lucerna K., Ka bibliografiji Lukarevićevih vrela. Narodna starina 17. Zagreb 1928.
Lucius J., De regno Dalmatiae et Chroatiae libri sex. Amstelodami 1666.
Lucius J., Inscriptiones Dalmaticae. Venetiis 1674.
Ljubić Š., Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike VII. IX i X. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XIII, XIX, XXVI.). Zagreb 1882, 1890, 1891.
Marun L., Izvješće Kninskoga starinarskoga družtva. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva XII. Zagreb 1890.
Marun L., Bilježke kroz starinarske izkopine u kninskoj okolici od god. 1885–1890. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva XII i XIII. Zagreb 1890, 1891.
Marun L., Redovito tromjesečno izvješće Kninskoga starinarskoga družtva. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva XII–XIV. Zagreb 1890–1892
Marun L., Ruševine bazilike sv. Bartula na Kapitulu kod Knina. Vienac XXIV br. 32. Zagreb 1892.
Marun L., Dvie nadpisne uspomene o hrvatskom kralju Zvonimiru. Starohrvatska prosvjeta, stara serija III. Knin 1897.
Marun L., Ruševine crkve sv. Luke na uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira Starohrvatska prosvjeta, nova serija I. Zagreb-Knin 1927.
Matas A. K., Sinj. Prvo izvješće o c. k. državnom nižem gimnaziju u Sinju 1872–73. Split 1873.
Mažuranić V., Izvori dubrovačkog historika Jakova Lukarevića. Narodna starina VIII. Zagreb 1924.
Medini M., Starine Dubrovačke. Dubrovnik 1935.
Mesić M., Dimitar Zvonimir kralj hrvatski. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XXXIX. Zagreb 1887.
Mošin V., Ljetopis Popa Dukljanina. Zagreb 1950.
Novak V., Dva splitska falsifikata XII. stoljeća. Strena Buliciana. Zagreb-Split 1924.
Novak V., Analiza razvoda zemalja manastira sv. Benedikta u Splitu. Prilog IV. Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku XLVII–XLVIII. Split 1924–1925.
Novak V., Ferdo Šišić 9. III. 1869. – 21. I. 1940. Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 54. Zagreb 1949.
Novak V., Supetarski kartular. Zagreb 1952.
Ostrogorski G., Istorija Vizantije. Beograd 1947.
Pauly-Wissowa, Real-encyklopädie der classischen Altertumwissenschaft XV. Stuttgart 1932.
Pilat J., Kronika wegiersko-polska. Ed. Bielowski u Monumenta Poloniae historica I. Lwow 1864.
Plinius, Naturalis historia. Ed. C. Mayhoff. Lipsiae 1906.
Praga G., La Chiesa di Roma e i Croati. Italia e Croazia. Roma 1942.
Pray G., Annales Regum Hungariae I. Vindobonae 1764.
Program nastajnog društvenog rada (= Hrv. starinarskog društva u Kninu) Starohrvatska prosvjeta, nova serija I. Zagreb-Knin 1927.
Rački F., Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka. Književnik I. Zagreb 1864.
Rački F., Dopunjci i ispravci za stariju povjest hrvatsku. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XIX. Zagreb 1872.
Rački F., Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vieku. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 24, 25, 27, 28, 30 i 31. Zagreb 1873–1875.
Rački F., Documenta historiae Chroaticae antiquam illustrantia. Zagreb 1877.
Rački F., Izvodi iz zapisa Marina Sanuda. Starine XXV. Zagreb 1892.

Rački F., Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. Preštampano iz LXX, LXXIX, XCI, XCIX. CV, CXV i CXVI knjige Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1894.
Rad Kninskog hrvatskog starinarskog družtva god. 1890. Zagreb 1891. Preštampano iz »Hrvatske«.
Radojčić N., Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira. Glas Srpske kraljevske akademije CLXXI (88). Beograd 1936.
Rattkay G. de Nagy Thabor, Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae. Viennae 1772.
Skok P., Francisco Bulicio ob honorem. Strena Buliciana. Zagreb–Split 1924.
Skok P., Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima. Zagreb 1950.
Smičiklas T., Poviest hrvatska I. Zagreb 1882.
Smičiklas T., Codex diplomaticus regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae II–XIV. Zagreb 1904–1916.
Šegvić K., Toma Splićanin državnik i pisac. Zagreb 1927.
Šišić F., O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira. Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, nova serija VIII. Zagreb 1905.
Šišić F., Iz arkiva u Željeznom. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva VII. Zagreb 1905.
Šišić F., Priručnik izvora hrvatske historije. Zagreb 1914.
Šišić F., Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji. Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, nova serija XIII. Zagreb 1914.
Šišić F., Geschichte der Kroaten. Zagreb 1917.
Šišić F., Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb 1925.
Šišić F., Ljetopis Popa Dukljanina. Posebna izdanja Srpske kr. akademije knjiga LXVII – filozofski i filološki spisi knj. 18. Beograd-Zagreb 1928.
Šišić F., Hrvatska historiografija od XVI do XX stoljeća. Jugoslavenski istoriski časopis I. sv. 1–2. Ljubljana-Zagreb-Beograd 1935.
Šurmin Dj., Hrvatski spomenici I. (Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium VI). Zagreb 1898.
Thallóczi L. - Barabás S., Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus, I-II. (Monumenta Hungariae historica, diplomataria, vol. XXXV, XXXVIII.) Budapest 1910, 1913.
Thomas Archidiaconus Spalatensis, Historia Salonitana. Ed. Rački (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XXVI.) Zagreb 1894.
Tomašić (Tomasich) I., Cronicon breve Regni Croatie. Ed. Kukuljević u Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IX. Zagreb 1868.
Treća glavna skupština Kninskoga starinarskoga družtva, obdržavana u Kninu dne 3. studenoga 1889. Pretiskano iz »Obzora« i »Narodnog Lista«. Zagreb i Zadar 1889.
Urlić-Ivanović G., Pridavo-poviestne uspomene iz Kninske prošlosti. Narodni koledar za g. 1875. Zadar (1874).
Urlić-Ivanović G., Davni Šinod. Supplemento al Bollettino di archeologia e storia Dalmata II. 1879. Split 1879.
Urlić-Ivanović G., Na hrvatskom Kosovu. Spomen knjiga otvora Prvoga muzeja hrvatskih spomenika. Zagreb 1894.
Virag A., Pabirci po davnijoj hrvatskoj poviiesti. Izvješće kr. Velike gimnazije u Rieci koncem školske godine 1890/1891. Rieka 1891.
Zlatović S., Stare narodne zadužbine hrvatskih kralja u Dalmaciji. Viestnik hrvatskoga arheologičkoga družtva V. Zagreb 1883.
Zlatović S., Hrvatske starine u Kninu. Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva X. Zagreb 1888.

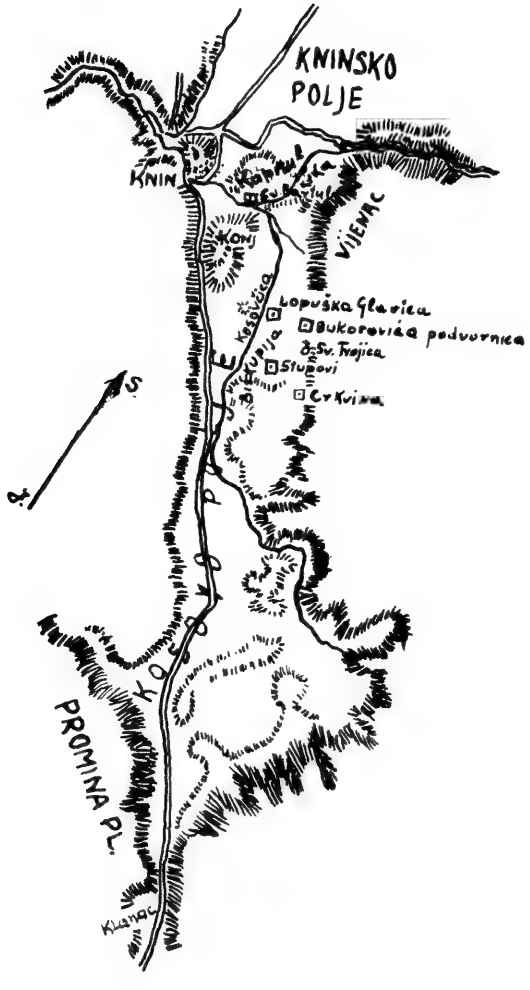
KNINSKO
POLJE
KNIN
VIJENAC
Lopuška Glavica
Bukorovica podvornica
Stupovi
Crkvina
S.
PROMINA PL.
Klanac

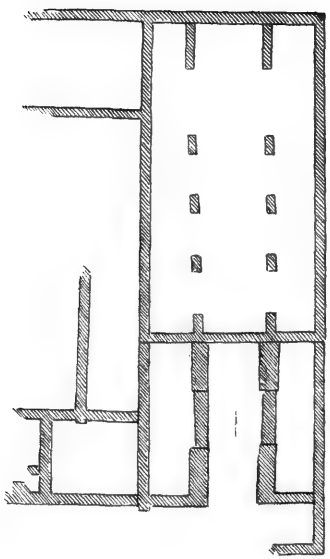

Tloris starohrvatske bazilike
na Crkvini u Biskupiji (I. crkva)

B. Petrić

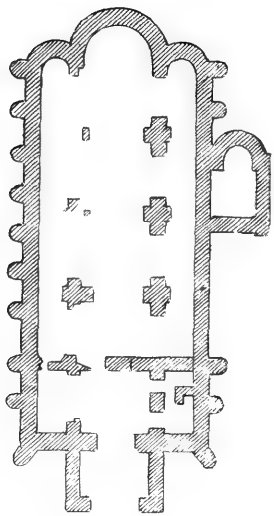

Tloris starohrvatske bazilike na Stupovima u Biskupiji (II. crkva) (po F. Radiću)

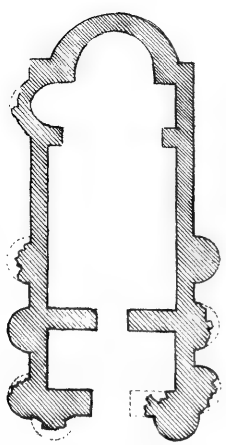

Tloris starohrvatske crkvice na Lopuškoj glavici u Biskupiji (III. crkva)

B. Petrić

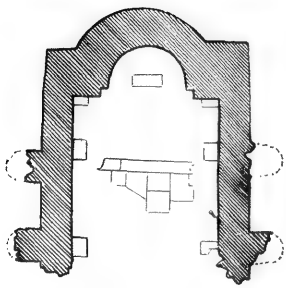

Tloris starohrvatske crkve na Bukorovića podvornici u Biskupiji (IV. crkva).

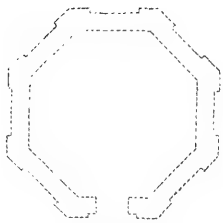

Imaginarni Tloris crkve kod Sv. Trojice u Biskupiji. Prema Visjalićevom opisu »rotonda ottangolare« ... »a quisa della metropolitana di Spalatro con arcate all'intorno«. (V. crkva).

Dva groba Popovica položena na stare zidove.

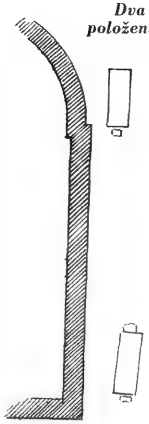

Parohijska crkva Sv. Trojice u Biskupiji

Tumulji starohrvatske crkve na Crkvini u Biskupiji, snimljeno sa zvonika (I. vrhova).

Restaurirani temelji starohrvatske crkve na stupovima (sv. Cecilija) u Biskupiji (II. crkva).

Ostaci temelja starohrvatske crkve na Lapuškoj Glavici u Biskupiji (III. crkva).

Ostaci temelja starohrvatske crkve na Bukorovića podvornici u Biskupiji (IV. crkva)

Pleterna plastika sa Crkvine u Biskupiji (I. crkva).

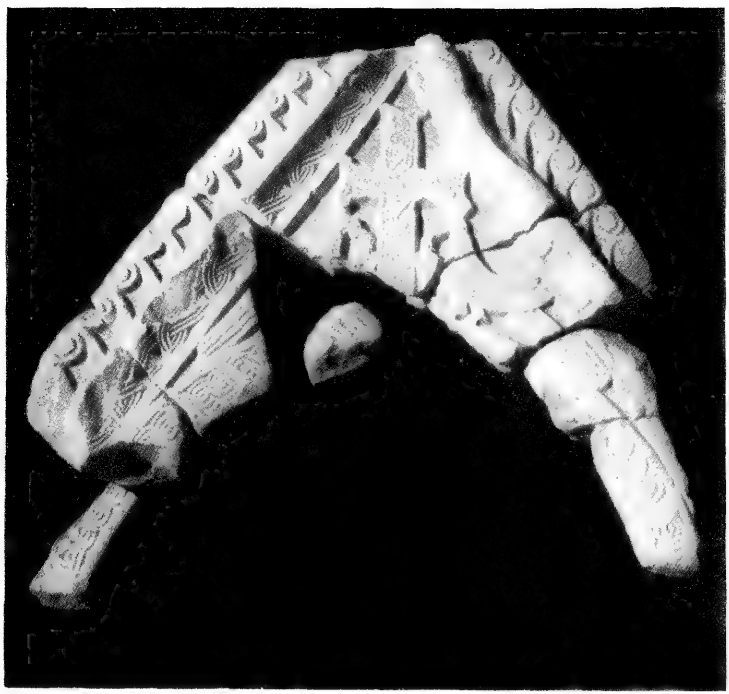

Ostaci tegurija iz crkve na Stuporima u Biskupiji (II. crkva).

Pletenina plastika iz starohrvatske crkve na Lopuškoj Glavici u Biskupiji (III. crkva).

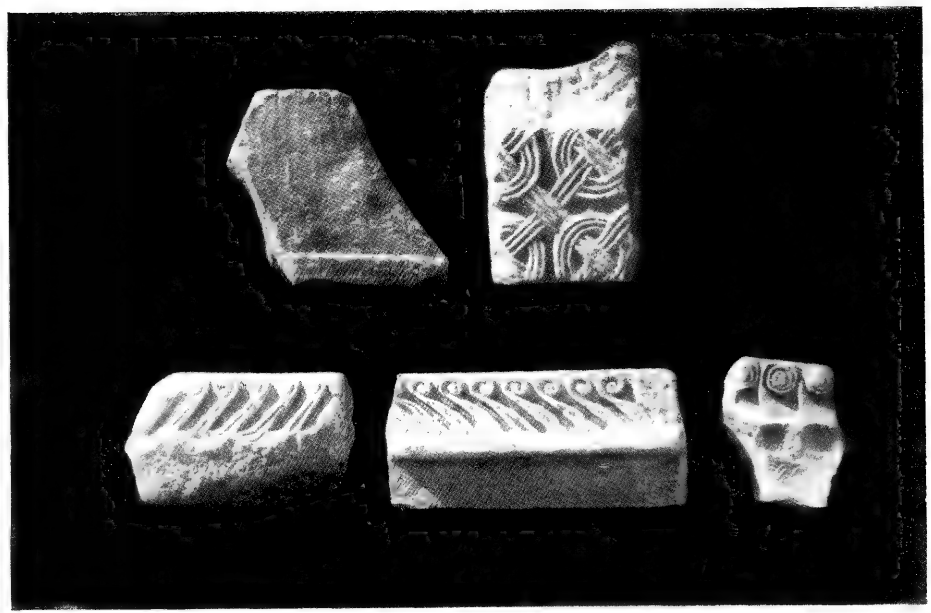

Arhitektonski ostaci iz starohrvatske crkve na Bukovrića podvornici u Biskupiji (IV. crkva). (Nije potpuno pouzdano da brojevi 3 i 5 potječu iz IV. crkve).

Ostaci natpisa i pletera pronađenog kod župske crkve sv. Trojice u Biskupiji (V. crkva).

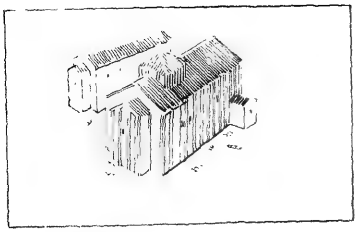

Dyggveova rekonstrukcija mauzoleja hrvatskih kraljeva na otoku u Solinu (History of Salonitan Christianity. Fg. VI. 10.)

Rukavi rijeke Jadro kod otoka u Solinu g. 1830. (Precrtano iz radnje F. Dyggve u Šišićevom Zborniku Zagreb 1929. Tabla I. između str. 576 i 577.).

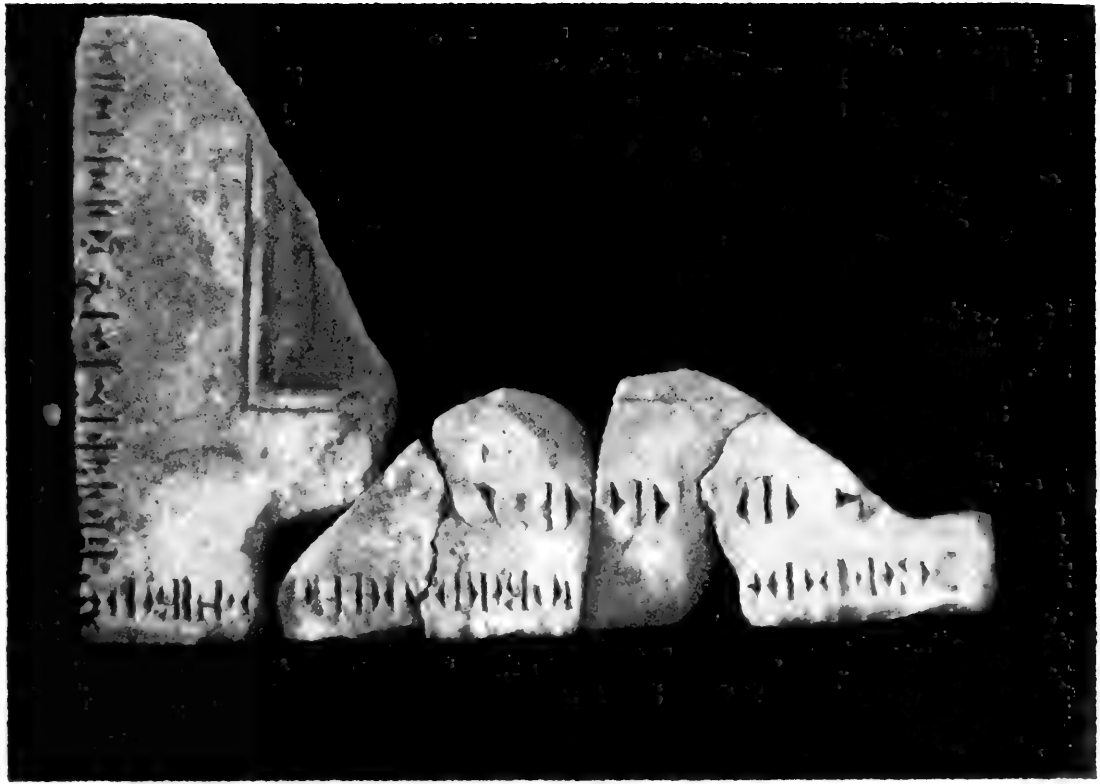

Natpis iz g. 1405., koji spominje kralja Zvonimira (... FIRMA QUORVM REX ZONEMERIU(S)...). Pronađen u Ostrvici, sada u Muzeju hrvatskih starina u Splitu.

Arheološki ostaci na Cecoli kod Drniša (na slici istraživač fra L. Marun)

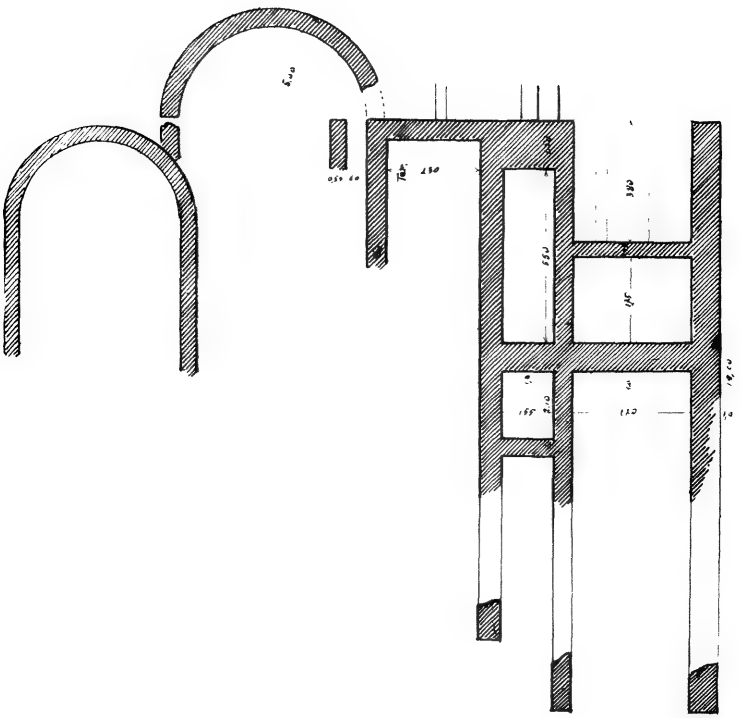

Ruševine crkve sv. Cecilije na Petrovom polju kod Drniša.
Nacrt ing. V. Ivaniševića. – (Legenda Marunova).

PRERIS IZ KATASTARSKE MAPE

SITUACIJA PREMJERENA 1828.

LITOGRAFIRANO PO STANJU 1906.

R. = 1 : 2904

V. R. Hrvatska

Ured za katastar Knin

Kat. općina Biskupija

NB! Radi lakše orijentacije

Stupovi su na kartu uneseni naknadno

Oznaka »Cecele« u Biskupiji na katastarskoj štapi

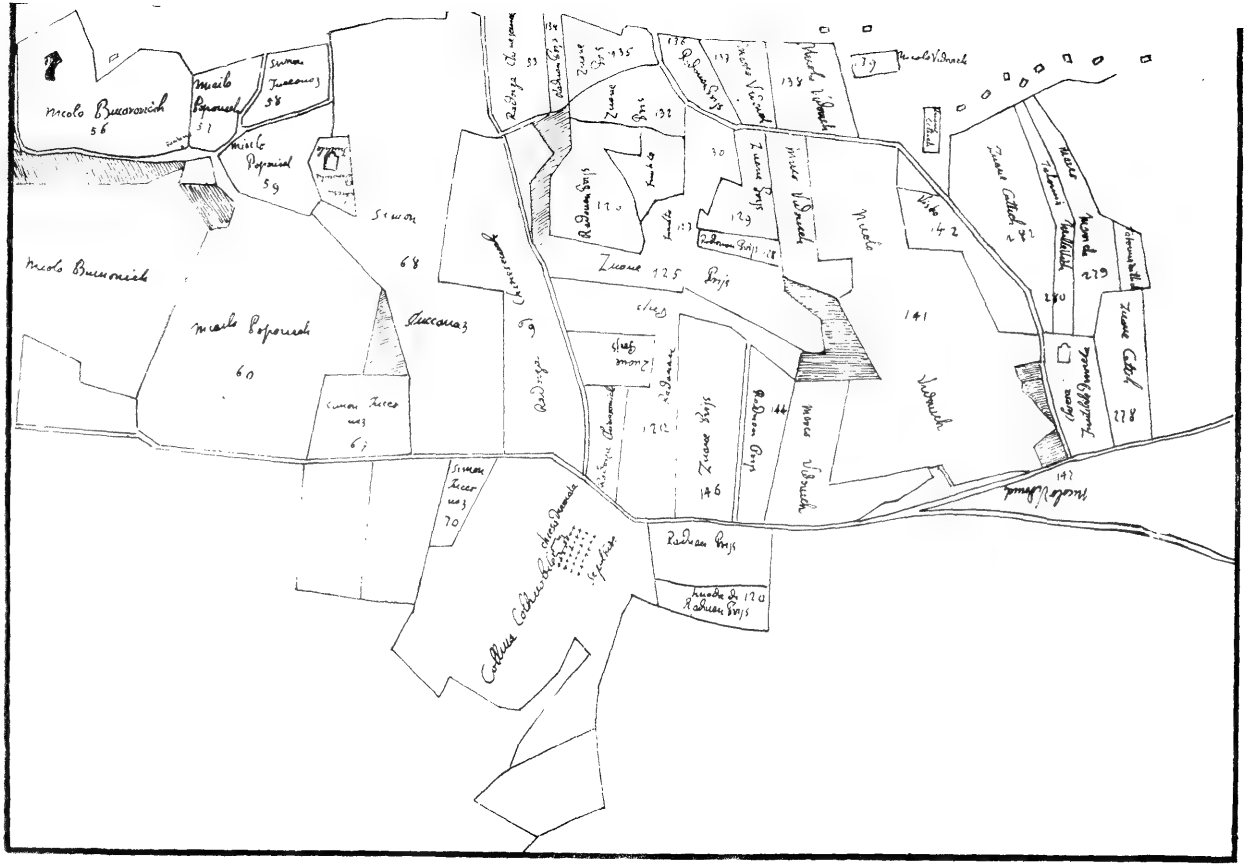

Kopija katastarske mape segmenta Biskupije, koju je g. 1709. izradio ing. Cosmo Faventini.

Ostaci crkve i utvrde na Kapitulu kod Knina (snimljeno 1931. g.), koje je g. 1912. porušio talijanski okupator.

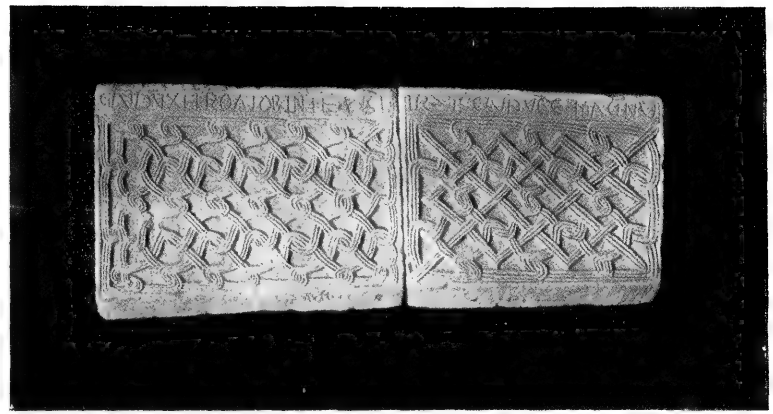

Natpis Svetoslava i Držislava iz starije crkve na Kapitulu kod Knina.

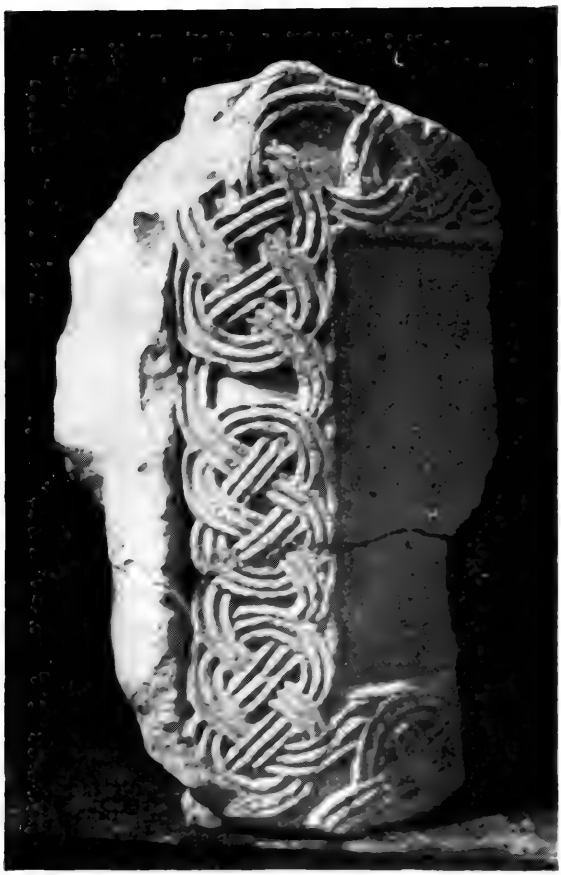

Kapitul kod Knina. Ulomak vjerojatno prsobrana sa ambona vanjska strana.

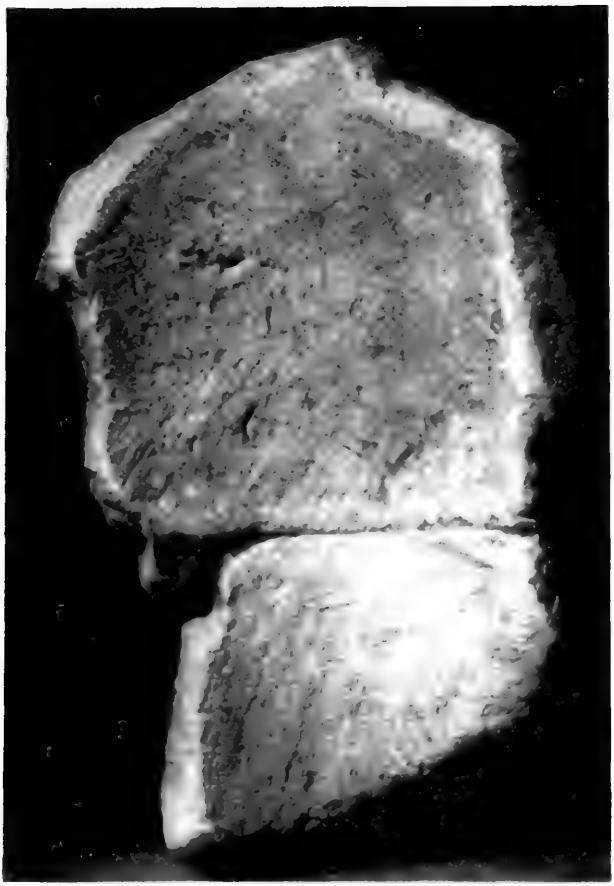

Kapitul kod Knina. Ulomak vjerojatno prsobrana sa ambona. unutrašnja strana.

SADRŽAJ:

Ivo Krbek

Prilog teoriji o pojmu prava 5

Vinko Valčić

Granice ninske županije 95

Martin Dobrinčić

Obnova željezničkog saobraćaja na području FNRJ 1945.–1946. 113

Stjepan Antoljak

Predaja Dalmacije Francuzima (1806) 167

Mato Pavlović

Agrarna reforma u Istri od godine 1946.–1948. 185

Stipe Gunjača

Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitulu kod Knina 205

Tehnička redakcija
Radoslava N. Horvata
Korekturu izvršio
Dr. Ivan Ilić
Štampano u tiskari
Izdavačkog zavoda Jugosl. akademije
Strojni slog Vj. Škaberna i B. Pešek
Prelom Stj. Molnar
Štampali M. Molinari i B. Staroveški
Uvezano u knjigovežnici
Izdavačkog zavoda Jugosl. akademije